

**ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Yunus ÖZGER

**XIX. YÜZYILDA BAYBURT
(1830 – 1900)**

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Selçuk GÜNAY**

ERZURUM - 2007

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

ÖZET	VI
ABSTRACT	VII
ÖNSÖZ	VIII
KISALTMALAR	IX
TABLOLAR LİSTESİ	X
RESİMLER LİSTESİ	XII
 GİRİŞ	 1
1. ARAŞTIRMANIN MAHİYETİ VE KAYNAKLARI	1
1.1.Kaynaklar.....	2
1.1.1.Arşiv vesikaları.....	2
1.1.2.Salnâmeler.....	5
1.1.3.Seyahatnameler.....	5
1.1.4.Kütüphane malzemesi.....	6
2. BAYBURD'UN ADI VE TARİHÇESİ	6
2.1.Bayburd Adı.....	6
2.2.Tarihçesi.....	8
2.2.1.Türk hâkimiyeti öncesi Bayburd.....	8
2.2.2.Türk hâkimiyetine girişi.....	10
2.2.3.Osmanlılar tarafından fethi.....	12
3. XIX. YÜZYILDA BAYBURD'DA MEYDANA GELEN ÖNEMLİ SOSYAL VE SİYASİ GELİŞMELER	18
3.1.Sosyal hadiseler.....	18
3.1.1.1828-1829 Osmanlı- Rus savaşı sonrası Ruslar tarafından göçürülen Ermeniler.....	18
3.1.2.Kırım ve Kafkas muhacirleri ve Bayburd.....	19
3.1.3.Kuraklık- kıtlık ve buna bağlı olarak meydana gelen göç hareketleri.....	21
3.2.Siyasi Hadiseler.....	24
3.2.1.1895 yılı Ermeni olayları.....	24
 BİRİNCİ BÖLÜM	 29
1. BAYBURD ŞEHİRİ VE YÖNETİMİ	29
1.1.Şehrin Coğrafi Konumu.....	29
1.2.Şehrin Fizikî Durumu ve Şehri Belirleyici Unsurlar.....	31
1.2.1.Bayburd kalesi.....	31
1.2.2.Hükümet konağı.....	33
1.2.3.Mahkeme binası.....	36
1.2.4.Bedesten/taşhan.....	36
1.2.5.Çarşı ve pazarlar.....	38
1.2.6.Hamamlar.....	38
1.3.Şehir Yönetimi.....	40
1.3.1.Ehl-i örf (ümerâ) ve şehir yönetimi.....	41
1.3.1.1.Mutasarrıf.....	41
1.3.1.2.Voyvoda.....	42

1.3.1.3.Kaza müdürü / kaza kaymakamı.....	43
1.3.1.4.Kaymakam muavini.....	48
1.3.1.5.Malmüdürü.....	49
1.3.1.6.Tahrirât kâtibi ve tahrirat müdürü.....	50
1.3.1.7.Sandık emini.....	50
1.3.1.8.Liva muhasebecisi.....	51
1.3.1.9.Evkâf müdürü.....	51
1.3.1.10.Aşâr müdürü.....	52
1.3.1.11.Liva defteri hakanî memuru.....	52
1.3.1.12.Liva nüfus memuru	52
1.3.1.13.Yönetimde bulunan diğer görevliler.....	53
1.3.2. Ehl-i şer' (ulemâ) ve şehir yönetimi.....	53
1.3.2.1.Kadı (nâib).....	53
1.3.2.2.Müftü.....	55
1.3.2.3.Müderris.....	57
1.3.3.Dinî görevliler ve vakıf görevlileri.....	58
1.3.4.Şehir yönetiminde yer alan kurum ve kuruluşlar.....	59
1.3.4.1. Kaza yönetiminde bulunan kurum ve kuruluşlar.....	59
1.3.4.1.1.Kaza idare meclisi (meclis-i idare-i kaza).....	59
1.3.4.1.2.Maarif meclisi.....	60
1.3.4.2.Sancak yönetiminde bulunan kurum ve kuruluşlar.....	60
1.3.4.2.1.Liva idare meclisi.....	60
1.3.4.2.2.Ticaret ve ziraat meclisi.....	62
1.3.4.2.3.Menfaat sandığı (memleket sandığı).....	62
1.3.4.2.4.Sancaktaki diğer kuruluşlar.....	63
1.3.5.Bayburd belediyesi.....	63
1.3.6.Mahkemeler.....	70
1.3.6.1.Nizamiye mahkemeleri.....	70
1.3.6.2.Ticaret mahkemesi.....	71
1.3.6.3.Bidâyet mahkemesi.....	71
İKİNCİ BÖLÜM.....	74
2. İDARÎ YAPI.....	74
2.1.Osmanlı İdarî Teşkilatı ve XIX. Yüzyılda Yapılan Değişiklikler.....	74
2.2.Osmanlılar Tarafından Fethinden XIX. Yüzyıl Sonuna Kadar Bayburd'un İdarî Yapısı.....	76
2.3.Osmanlı Sancak İdaresi ve Bayburd Sancağının Kuruluşu.....	78
2.3.1.Osmanlı sancak idaresi.....	78
2.3.2.Bayburd sancağının kurulması.....	79
2.3.2.1.Bayburd sancağına bağlı kazalar	82
2.3.2.1.1.Kelkit kazası.....	83
2.3.2.1.2.Şiran kazası	90
2.3.2.1.3.İspir kazası.....	96
2.3.3.Bayburd Sancağının idarî yapısında meydana gelen gelişmeler ve sancak statüsünün kaldırılması.....	102
2.3.3.1.Tortum nahiyesinin Bayburd sancağından ayrılması.....	102

2.3.3.2.Kelkit ve Şiran kazalarının Bayburd sancağından ayrılması.....	103
2.3.3.3.Sancak statüsünün kaldırılması.....	105
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	111
3. NÜFUS VE YERLEŞME.....	111
3.1.Nüfus.....	111
3.1.1.XIX. yüzyılda yapılan nüfus sayımı çalışmaları.....	111
3.1.2.1835 tarihli nüfus yoklama defterine göre Bayburd'un nüfusu.....	112
3.1.2.1.Bayburd kaza merkezinin nüfus yapısı.....	113
3.1.2.1.1.Müslüman nüfus.....	114
3.1.2.1.2.Gayrimüslim nüfus.....	114
3.1.2.2. Köylerin nüfus durumu.....	115
3.1.2.2.1.Müslüman nüfus.....	115
3.1.2.2.2.Gayrimüslim nüfus	116
3.1.3.Bayburd kaymakamı Mehmed Hüsnü Bey'in hazırladığı istatistiğe göre Bayburd'un nüfusu.....	117
3.1.4.Seyyahlara göre Bayburd'un nüfusu	119
3.1.5.Nüfus idaresi cetvellerine göre Bayburd'un nüfusu.....	121
3.1.6.Salnâmelere göre Bayburd'un nüfusu.....	122
3.2.Yerleşme.....	124
3.2.1.Mahalleler.....	124
3.2.1.1.Osmanlı mahalle yönetimi ve XIX. yüzyılda Bayburd mahalleleri.....	125
3.2.1.2.Dinî gruplar açısından mahalleler.....	127
3.2.1.2.1.Müslümanların yaşadığı mahalleler.....	127
3.2.1.2.2.Gayrimüslimlerin yaşadığı mahalleler.....	135
3.2.1.2.3.Karışık mahalleler.....	136
3.2.2.Nahiyeler.....	137
3.2.2.1.Nahiye yönetimi.....	137
3.2.2.2.Bayburd'da nahiyelerin teşekkülü ve nahiye sayısında meydana gelen değişiklikler.....	139
3.2.2.3.1881 yılında Bayburd nahiyeleri.....	140
3.2.3.Köy yönetimi ve Bayburd'a bağlı köyler.....	143
3.2.3.1. XIX. yüzyılda Osmanlı köy idaresi ve muhtarlık teşkilatının kurulması.....	143
3.2.3.2. XIX. Yüzyılda Bayburd'da Köy Sayısındaki Değişiklikler.....	147
3.2.3.2.1.Gümüşhane sancağı'ndan Bayburd kazası'na bağlanan köyler.....	148
3.2.3.2.2.İspir kazasından Bayburd kazasına bağlanan köyler.....	152
3.2.3.3. XIX. yüzyılda Bayburd köyleri.....	153
3.2.3.3.1.Müslümanların yaşadığı köyler.....	154
3.2.3.3.2.Gayrimüslimlerin yaşadığı köyler.....	194

3.2.3.3.3.Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte yaşadıkları köyler.....	195
3.2.3.3.4.Bayburd köylerindeki kışlak ve haymenişin ekrad taifesi.....	211
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	212
4. SOSYAL YAPI.....	212
4.1.Sosyal Tabakalaşma.....	212
4.1.1.Yönetici zümresi.....	213
4.1.2.İlmiye zümresi.....	213
4.1.3.Yöneticilerle halk arasındaki zümre	214
4.1.4. Şehir halkı.....	215
4.2. Vakıflar ve dinî müesseseler.....	217
4.2.1.Vakıf Kavramı, vakfin tarihi gelişimi ve evkâf-ı hümayûn nezâreti'nin kuruluşu	217
4.2.2. XIX.yüzyıl Bayburd vakıfları.....	222
4.2.2.1.Cami vakıfları.....	222
4.2.2.2.Mescid vakıfları	241
4.2.2.3.Medrese ve mektep vakıfları	248
4.2.2.4.Zaviye vakıfları.....	255
4.2.2.5.Diğer vakıflar.....	266
4.3.Bayburd'da Ailenin Sosyo-Ekonomik Durumu.....	275
4.3.1.Müslüman ve gayr-i müslim gruplar.....	277
4.3.2.Ailede kullanılan şahıs adları, lakaplar ve aile reislerinin fiziksel özelliği	278
4.4.Giyim-Kuşam.....	284
4.5.Kullanılan Ev Eşyaları.....	287
4.6.Asayiş Durumu, Muhtelif Suçlar ve Cezaları.....	289
4.7.Bayburd'da Eğitim-Öğretim Hayatı.....	293
4.7.1.Medreseler.....	294
4.7.2.Sıbyan ve iptida mektepleri.....	302
4.7.3.Ünas mektebi.....	307
4.7.4.Rüşdiyeler.....	307
4.7.5.İdadîler.....	310
4.7.6.Kütüphaneler.....	313
BEŞİNCİ BÖLÜM.....	314
5. İKTİSADİ YAPI.....	314
5.1.Şehrin Ekonomik Yapısı.....	314
5.1.1.Şehrin gelir kaynakları ve dağılımı.....	316
5.1.2.Şehirde yaşayan aile reislerinin meslekleri ve gelir kaynakları.....	316
5.1.2.1.Taşımacılar.....	317
5.1.2.2.Ticaretle uğraşanlar.....	318
5.1.2.3.Zanaat sahipleri.....	318
5.1.2.4.Esnaf.....	321

5.1.2.5.Deri iş kolunda çalışanlar.....	325
5.1.2.6.Temizlik ve barınma alanında çalışanlar.....	325
5.1.2.7.İşçiler.....	326
5.1.2.8.Ziraatla uğraşanlar (çiftçiler).....	326
5.1.2.9.Görevliler.....	327
5.1.2.10.Diğer iş kollarında faaliyet gösterenler.....	328
5.1.2.11.Mesleği olmayanlar.....	329
5.1.3. Şehirdeki bina ve işletmeler.....	330
5.2.Köylerin Ekonomik Yapısı.....	333
5.3.Tarım ve Hayvancılık.....	341
5.3.1. Tarım faaliyeti.....	341
5.3.1.1.Şehirde toprağın dağılımı ve tasarruf şekli.....	342
5.3.1.2. Köylerde toprağın dağılımı ve tasarruf şekli.....	343
5.3.2. Hayvancılık	346
5.3.2.1.Şehirde hayvancılık faaliyeti.....	346
5.3.2.2.Köylerde hayvancılık faaliyeti.....	350
5.4. Arıcılık Faaliyeti.....	353
5.4.1.Şehirde arıcılık faaliyeti.....	353
5.4.2.Köylerde arıcılık faaliyeti	353
5.5.Salnâmelere Göre Bayburd XIX. Yüzyıl Sonlarında Bayburd Sancağında Tarım ve Hayvancılık Faaliyeti.....	355
5.6.Bayburd Kaymakamı Mehmed Hüsnü Bey'in 1898 Tarihli Tarım ve Hayvancılığa Dair İstatistik Raporu	357
5.7.Vergi Türleri ve Dağılımı.....	359
5.7.1.Vergi-yi mahsusa	359
5.7.2. Âşâr vergisi.....	359
5.7.3.Cizye vergisi.....	370
5.7.4.Adet-î ağnam resmi.....	374
5.7.5.Kışlak ve yaylak rüsûmu.....	377
5.7.6. Mukâta'a-ı zemîn resmi.....	378
5.8.Madencilik.....	378
5.8.1.Helva bakır madeni.....	379
5.8.2.Şingâh linyit madeni.....	382
5.9.Ormancılık.....	383
5.10.Ulaşım.....	384
5.11.Fiyatlar.....	389
SONUÇ.....	398
BİBLİYOGRAFYA.....	401
EKLER.....	421
ÖZGEÇMİŞ.....	441

ÖZET
DOKTORA TEZİ
XIX. YÜZYILDA BAYBURT
(1830 – 1900)

Yunus ÖZGER

Danışman: Prof. Dr. S.Selçuk GÜNAY

2007- SAYFA: 441+XII

Jüri: Prof. Dr. Selçuk GÜNAY
Prof. Dr. Besim ÖZCAN
Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU
Prof. Dr. Enver KONUKÇU
Doç. Dr. Niyazi KARACA

Bu çalışmada XIX. yüzyılda Bayburt ve köylerinin sosyal, ekonomik, idarî ve demografik yapısı ele alınmıştır. Çalışma beş ana bölüme ayrılmış olup, girişte Bayburt adının tarihi gelişiminden bahsedilmiş ve araştırmada kullanılan arşiv kaynakları tanıtılmıştır. Araştırmanın birinci bölümünde Bayburt şehri ve yönetimi incelenmiş, şehrin fizikî durumu ve şehri belirleyici unsurlar üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde XIX. yüzyıl boyunca Bayburt'un idarî yapısında meydana gelen değişiklikler ortaya konulmuştur. Üçüncü bölümde şehir merkezi ve köylerdeki nüfus ve yerleşme konusu, temettuat defterleri ve nüfus defterleri ışığında ele alınmıştır. Çalışmanın dördüncü bölümü sosyal hayat başlığı adını taşımaktadır. Burada şehirde ve köylerde yer alan cami, mescid, zaviye ve medrese vakıfları ayrıntılı olarak incelenmiştir. Yine bu bölümde Bayburt'ta eğitim- öğretim faaliyetleri ve hane reislerinin icra ettikleri meslekler ortaya çıkarılmıştır. Araştırmanın son bölümünde ise şehrin ve köylerin ekonomik durumu incelenmiştir. Bu bölümde, tarım ve hayvancılık faaliyetleri, gelir kaynakları, köylerde ve merkezde bulunan bina ve işletmeler ve halkın yükümlü olduğu vergi türü ve miktarları ayrı ayrı ortaya çıkarılmıştır.

Araştırmada başta arşiv belgeleri olmak üzere salnamelerden, seyyahların eserlerinden ve araştırma eserlerden istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: XIX. Yüzyıl, Bayburt, Kelkit, İspir, Şiran, Temettuat Defterleri, Vakıf, Sosyo-Ekonomik Yapı.

ABSTRACT
PH. D. THESIS
BAYBURT IN THE 19th CENTURY

by

Yunus ÖZGER

Supervisor: Prof. Dr. S.Selçuk GÜNAY

2007, PAGES: 441+XII

Jury: Prof. Dr. Selçuk GÜNAY
Prof. Dr. Besim ÖZCAN
Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU
Prof. Dr. Enver KONUKÇU
Assoc. Prof. Dr. Niyazi KARACA

In this study, social, economic, administrative and demographical structure of Bayburt and the villages belonging to it in the 19th century is examined. The study is divided into five parts: the introduction mentions the historical development of the name “ Bayburt” and introduces the archive sources used.

The first chapter of the study examines Bayburt as a city and its administration and focusee on the geographical characteristics and symbols of the city. The second chapter gives information about the changes that took place in the administrative structure of Bayburt in the 19th century. The third chapter dealt with population in the city centre and villages in the light of boks of population and Temettuat Registers. The fourth chapter of the study is titled as social life in this section foundations of mosques, masjids, placer of reclusion and madrasahs are examined in a detailed manner. This part also focuses on educational activities in Bayburt and professions as undertaken by people. The final part of the study is about the economic stuation in the city and villages. İn this section, there is information about activities of agriculture and animal husbandry, income sources, buildings and inititutions in the centre and villages, and taxes as paid by people.

İn the study, archives have been utilised primarily. İn addition, almanars, Works of travellers and research boks have been made use of.

Key Words: XIXth Centurry, Bayburt, Kelkit, İspir, Şiran, Temettuat Registers, Foundation, social and economical situation.

ÖNSÖZ

Osmanlılar tarafından fethinden, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar sürekli Erzurum eyaleti/ vilayeti sınırları içine dahil olan Bayburt, XIX. yüzyıl boyunca idari üniteye kaza dönemi, sancak dönemi ve tekrar kaza dönemi olarak yer almıştır. 1877- 1878 Osmanlı- Rus harbi netice itibariyle Osmanlı Devleti açısından kötü sonuçlar doğurmuştur. Fakat Bayburt, bu savaş sonrası ülkede yapılan idari düzenleme neticesinde sancak olmuştur. 1878–1888 yılları arasında on yıllık bir süre zarfında sancak olarak idare edilen Bayburt'un, merkez kaza ile birlikte Kelkit, Şiran ve İspir'den müteşekkil dört kazası bulunmaktaydı.

Bu araştırmada XIX. yüzyılda Bayburt'un idari yapısı yanı sıra, şehrin ve köylerinin toplumsal hayatında son derece önemli bir yere sahip olan vakıfları da incelenmiştir. Bir vakıf medeniyeti olan Osmanlı Devleti'nin bu dönemde Bayburt'taki tezahürleri ortaya konulmuştur. Şehrin ve köylerin nüfus yapısı, nüfusun etnik dağılımı, aile reislerinin meslekleri, köylerin gelir kaynakları, tarım ve hayvancılık faaliyetleri, yetiştirilen ürünler, ekili arazi oranları, halkın yükümlü olduğu vergi türü ve miktarları, şehirdeki ve köylerdeki eğitim- öğretim faaliyetleri, açılan mektepler ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Bu çalışmanın hazırlanmasında konunun tespitinden itibaren bütün safhalarda ilgi ve yardımlarını esirgemeyen danışman hocam sayın Prof. Dr. Selçuk GÜNAY'a, yörenin çalışılması hususunda sürekli bizleri teşvik eden değerli hocam Prof. Dr. Enver KONUKÇU'ya, çalışmalarım bana yol gösteren hocam Prof.Dr. Besim ÖZCAN'a ve araştırma ile ilgili kaynakların tahlilinde öneri ve fikirlerine başvurduğum Sayın Doç. Dr. Mehmet İNBAŞI ve Yrd. Doç. Dr. Selahattin TOZLU'ya ve belgelerin temini hususunda bize destek olan Başbakanlık Osmanlı Arşivi Personeline teşekkürü bir borç bilirim.

KISALTMALAR

A.M.	:	Sadâret Mütferrik
A.MKT. MHM	:	Sadâret Mektûbî Mühimme
A.MKT. MVL.	:	Sadâret Mektûbî Meclis-i Vâlâ
A.MKT. NZD	:	Sadâret Mektûbî Nezâret ve Devâir Kalemi
A.MKT. UM.	:	Sadâret Mektûbî Umum Vilâyât
Atase	:	Askeri Tarih ve Sırtatejik Etüt Başkanlığı
Bkz.	:	Bakınız
D.CRD.	:	Bâb-1 Defterî Defter Kataloğu
D.G.B. İ.T	:	Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
DH. MUİ.	:	Dahiliye Muhaberât-ı Umûmiye İdaresi)
DH. TMIK. S.	:	Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu
DH. UMVM	:	Dahiliye Umûr-ı Mahalliye Vilâyât Müdiriyesi
DH. MKT	:	Dahiliye Nezâreti Mektûbî
DH. MKT.	:	Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi
DİA.	:	Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİE.	:	Devlet İstatistik Enstitüsü
DS	:	Devlet Salnâmesi
ES.	:	Erzurum Vilâyeti Salnâmesi
EV.	:	Evkaf
Gen. Kur.	:	Genel Kurmay Başkanlığı
HR. MKT.	:	Hâriciye Nezâreti Mektûbî Kalemi
İ.ASK.	:	İrade askeri
İ.H.	:	İrade Hariciye
İ.MM.	:	İrade Meclis-i Mahsûs
İ.MV.	:	İrade Meclis-i Vala
İ.ŞD.	:	İrade Şûrâ-yı Devlet
İA.	:	İslam Ansiklopedisi
İD.	:	İrade Dahiliye
İE. EV.	:	İbnü'l-Emin Evkaf
ML. CRD.	:	Cerîde Odası Defterleri
ML. VRD. TMT.	:	Maliye Vâridât Muhasebesi Temettuat Defterleri
MV.	:	Meclis-i Vükelâ Mazbataları
nşr.	:	Neşreden
s.	:	Sayfa
TS.	:	Trabzon Vilâyeti Salnâmesi
TTD.	:	Tapu Tahrir Defterleri
T.T.K	:	Türk Tarih Kurumu
VD.	:	Vakıflar Dergisi
Y.EE.	:	Yıldız Esas Evrak

Tablolar Listesi

Tablo Adı	Sayfa No
Tablo:1.1.Bayburd Kaza Müdürleri ve Kaymakamları	47
Tablo:1.2.Bayburd Kaza ve Sancak döneminde Görevli Naibler	54
Tablo:1.3.Bayburd Belediyesinin 1903 Yılı Maaş Gideri	68
Tablo:2.1.Bayburd Sancağındaki Mülkiye Memurlarının Maaşları	81
Tablo:2.2.Bayburd Sancağındaki Mülkiye Memurlarının Masrafları	81
Tablo:2.3.1881 -1887 Yıllarında Kelkit Kazasında Görevli Yönetici Memurlar	87
Tablo:2.4.1881 Yılında Şiran Kazası	93
Tablo:2.5.Şiran Kazasında Görevli Memurlar	94
Tablo:2.6.İspir Kazasında Görevli Memurlar	98
Tablo:2.7.Sancak Sonrası Bayburd Kazası Kaymakamları	110
Tablo:3.1.1835 Yılında Bayburd ve Köylerinin Nüfus Dağılımı	116
Tablo:3.2.1898 İstatistiğine Göre Bayburd'da Nüfus, Doğum ve Ölüm Oranları	118
Tablo:3.3.Bazı seyyahlara Göre Şehrin Nüfusu	120
Tablo:3.4.Vital Cuinet'e Göre Nüfus	120
Tablo:3.5.Nüfus İdaresi Cetveline Göre 1895 Yılı Nüfusu	121
Tablo:3.6.1881/1882- 1893 Osmanlı Genel Sayımına Göre Bayburd'un Nüfusu	122
Tablo:3.7.Salnâmelere Göre Bayburd'un Nüfusu	123
Tablo:3.8.Kaleardı Mahallesi Hane Reislerinin Meslekleri	129
Tablo:3.9.Veysel Efendi Mahallesi Hane Reislerinin Meslekleri	133
Tablo:3.10.Cami-i Kebir, Kadızâde, Uzunkadı, Ferecullah ve Ahmed-i Zencânî Mahallerinde Hane Reislerinin Meslekleri ve Uğraş Alanları	134
Tablo:3.11.1835 Yılında Bayburd Kaza Merkezinde Müslüman ve Gayrimüslim Erkek Sayısı	136
Tablo:3.12.1845 Yılında Pulur'da Hane Reislerinin Meslekleri.	207
Tablo:3.13.Temettuat Defterlerine Göre Müslüman ve Hristiyanların Birlikte Yaşadıkları Köyler ve Hane Sayıları	210
Tablo:4.1.Cami-i Kebir Vakfının XIX. Yüzyılda Gelirinin Sağlandığı Köyler	224
Tablo:4.2.1861 Yılı Cami-i Kebir Vakfında Görevli Personel	224
Tablo:4.3.Ferruḫşâd Bey Vakfının Yıllara Göre Gelir ve Gideri	234
Tablo:4.4.Kutlu Bey Vakfının Yıllara Göre Gelir ve Gideri	237
Tablo:4.5.Sultan Süleyman Cami-i Şerif Vakfı Yıllık Varidatı	239
Tablo:4.6.XIX. Yüzyılda Bayburd'da Cami Vakıfları	241
Tablo:4.7. XIX. Yüzyılda Bayburd'da Mescid Vakıfları	247
Tablo:4.8.Yakutiye Medresesinin Yıllara Göre Gelir Durumu	249
Tablo:4.9.Yakutiye Medresesinin 1861 Yılı Personeli	249
Tablo:4.10.Mahmudiye Medresesinin Yıllara Göre Gelir ve Gideri	252
Tablo:4.11.Museviye Medresesi Vakfının Yıllara Göre Gelir - Gider Durumu	253
Tablo:4.12.XIX. Yüzyılda Bayburd'da Medrese ve Mektep Vakıfları	254
Tablo:4.13.XIX. Yüzyılda Bayburd'da Zaviye Vakıfları	265
Tablo:4.14.Ahi Emir Ahmed-i Zencânî Vakfının Yıllara Göre Gelir ve Gideri	267
Tablo:4.15.XIX. Yüzyılda Bayburd'da Diğer Vakıflar	274
Tablo:4.16.Şehir Merkezinde Bulunan Müslümanların Fiziksel Özellikleri	279
Tablo:4.17.Nüfus Defteri ve Temettuat Defterlerine Göre Müslümanların Kullandığı Şahıs Adları	280
Tablo:4.18.Temettü Kayıtlarına Göre Bayburd Merkezde En Çok Kullanılan Ünvan ve Lakaplar	282

Tablo:4.19.Müslüman Olmayanların Kullandığı Şahıs Adları	283
Tablo:4.20.Şehir Merkezinde Bulunan Gayrimüslimlerin Fiziksel Özellikleri	283
Tablo:4.21.Bayburd Şehir Merkezinde XIX. Yüzyıl Sonlarında Faal Olan Medreseler	298
Tablo:4.22.Köylerde Bulunan Medreseler ve Talebe Sayısı	302
Tablo:5.1.Temettuat Defterlerine Göre Şehirde Bulunan Bina ve İşletmeler	330
Tablo:5.2.XIX. yüzyıl Sonlarında Bayburd'da Bulunan İşletme ve Binalar	333
Tablo:5.3.Temettuat Defterlerine Göre Köylerde Bulunan İşletmeler	341
Tablo:5.4.Şehirde Büyükbaş Hayvancılığın Dağılımı	347
Tablo:5.5.Şehirde Küçükbaş Hayvancılığın Dağılımı	348
Tablo:5.6.Şehirde Koşum ve Binek Hayvancılığın Dağılımı	349
Tablo:5.7. Şehir Merkezinde Hayvancılıktan Elde Edilen Hasılat	349
Tablo:5.8. Köylerde Hayvancılıktan Elde Edilen Hasılat	353
Tablo:5.9. Şehirde Arıcılığın Dağılımı	353
Tablo:5.10.Temettuat Defterlerine Göre 1844 Yılında Köylerde Yetiştirilen Büyükbaş, Küçükbaş Hayvanları ve Arıcılık Faaliyeti	354
Tablo:5.11.1304/1887 Salnâmesine Göre Bayburd Sancağında Yetiştirilen Hayvan Sayısı	355
Tablo:5.12.1299/1881 ve 1304/ 1887 Salnâmelerine Göre Bayburd Sancağında Tarımsal Faaliyet	356
Tablo:5.13.Şehir Merkezinde Vergi-yi Mahsusanın Dağılımı	362
Tablo:5.14.Şehirde Toplanan Aşar Miktarı	365
Tablo:5.15.1835 Yılında Şehir Merkezinde Cizye Dağılımı	372
Tablo:5.16.1842 Yılında Şehir Merkezinde Cizye Dağılımı	373
Tablo:5.17.1835 Yılında Köylerdeki Cizye Mükellefleri	373
Tablo:5.18.1842 Yılında Köylerin Cizye Dağılımı	374
Tablo:5.19.Bayburd Kazasında Adet-i Ağnam Resminin Alındığı Köyler ve Adet-i Ağnam Miktarları	377
Tablo:5.20.XIX. Yüzyıl Ortalarında Gıda ve Keyif Verici Madde Fiyatları	390
Tablo:5.21. XIX. Yüzyıl Ortalarında Canlı Hayvan Fiyatları	391
Tablo:5.22. XIX. Yüzyıl Ortalarında Giyecek Fiyatları	392
Tablo:5.23. XIX. Yüzyıl Ortalarında Ev Eşyası Fiyatları	394
Tablo:5.24.1840 tarihli Erzurum Narh Defterine Göre Gıda Fiyatları	395
Tablo:5.25. XIX. Yüzyıl Ortalarında Silah ve Ürünleri Fiyatları	396
Tablo:5.26. XIX. Yüzyıl Ortalarında Bayburd'da Diğer Malzeme Fiyatları	396

Resimler Listesi

Resim Adı	Sayfa No
Resim:1: Bayburd (1869) (Th. Deyrolle'den)	425
Resim:2: Bayburd Çarşısı (Th. Deyrolle'den)	425
Resim:3: XIX. Yüzyılda Bayburd (Charles Texier)	426
Resim:4: Texier'de Bayburd Gravürü	426
Resim:5: Bayburd Kalesi'nden Bir Görünüş	427
Resim:6: Kale Surlarından Bir Görünüş	427
Resim:7: Kaleden Çoruh Nehri ve Şehrin Görünüşü	428
Resim:8: Kaleden Süleymaniye Camii ve Kaleardı Mahalesinin Görünüşü	428
Resim:9: Pulur Köyü Ferruhşad Bey Camii	429
Resim:10: Pulur Ferruhşad Bey Vakfı İmareti Kitâbesi	429
Resim:11: Sinür Köyü (Çayır yolu) Kutlu Bey Camii	430
Resim:12: Hınzeverek Köyü (Çatalçeşme) Camii	430
Resim:13: Şingâh Mahallesinde Ketenci Camii	431
Resim:14: Yakup Abdal Türbesi	431
Resim:15: Sinür Köyü Kutlu Bey Türbesi	432
Resim:16: Akşar Köyü (Balahor) Korgan Köprüsü	432
Resim:17: Işıkova Köyündeki (Cenci) Bezirhanenin Bezirtaşı Kalıntısı	433
Resim: 18: Işıkova Köyündeki (Cenci) Bezirhanenin Bezirtaşı Kalıntısı	433

GİRİŞ

İ.ARAŞTIRMANIN MAHİYETİ VE KAYNAKLARI

Araştırma sahamız, Bayburd'un XIX. yüzyıldaki idarî, sosyo-ekonomik ve demografik durumunu kapsamaktadır. Köklü bir tarihi geçmişe sahip olan Bayburd yöresi, eskiçağlarda Hurri, Urartu, Haldiler ve Bizans egemenliğinde kalmış ve Selçuklular zamanında Türk hâkimiyetine girmiş, Saltuklu, İlhanlı, Eretnalı ve Akkoyunlular'dan sonra 1514 Çaldıran Seferi akabinde Osmanlı topraklarına dahil olmuştur.

Bayburd şehir merkezinin Trabzon-Erzurum transit güzergâhında bulunması şehre ayrı bir önem kazandırmıştır. Eski ulaşım araçları Trabzon-Erzurum arasında çalıştığı sıralarda, Bayburd, yolcu ve vasıtaların gece konaklama merkezi olmuştur. Bu nedenle şehir, yolun önemli olduğu yıllarda nüfus ve ekonomik bakımdan gelişmişlik göstermiş ve bunun sonucunda hanlar, ve barınaklar inşa edilmiştir. İşte bu etkenler bir yandan Bayburd'u zenginleştirirken, diğer yandan etraftan nüfus çeken bir mahâl haline getirmiştir. Yoldan dolayı kazanılan değer XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiş ve doğu-batı ticareti Trabzon-Erzurum-Tebriz yolunu terk edince, Bayburd'un gelişme hızı da azalmış ve ekonomik gelişme zayıflayınca halkın geçimi sadece ürünlere bağlı kalmıştır.¹

Osmanlılar tarafından fethi sonrası sancak olarak idarî üniteye yer alan Bayburd, daha sonra kaza olarak Erzurum'a bağlanmıştır. XIX.yüzyılın son çeyreğinde gelişen şartlar nedeniyle Bayburd tekrar sancak statüsüne kavuşmuş ve günümüzde Gümüşhane'ye bağlı olan Kelkit ve Şiran ile Erzurum'a bağlı olan İspir kazaları buradan idare edilmiştir.

Osmanlı fethi öncesi bölgede uzun süre etkin olan Akkoyunluların yörenin imarına büyük katkıları olmuştur. XIX. yüzyılda varlığını devam ettiren Bayburd vakıflarının bir kısmının Akkoyunlularla bağlantılı olması bu bağlamda önem arz etmektedir.

Bayburd'un bu gibi coğrafi, stratejik ve tarihî özelliklere sahip olması, araştırma konumuz olarak seçilmesinde etkili olan hususlardır. Bayburd üzerine

¹ M.Tevfik Tarkan, "Bayburt'un Ekonomik Olanakları ile Bu Olanakların Kalkınma Alanındaki Önem Dereceleri", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, sayı 5, Ekim 1972, Erzurum 1974, s.85.

şimdiye kadar en derli toplu çalışma merhum İsmet Miroğlu tarafından yapılmıştır. Miroğlu XVI. yüzyılda Bayburt Sancağı adlı eserinde, bölgenin Osmanlı fethi sonrası sosyo-ekonomik ve demografik yapısını ortaya çıkarmıştır. Bunun dışında şehrin tarihi eserleri ve folklorik değerleri ile ilgili birkaç kitap ve bazı makale çalışmaları da bulunmaktadır. Ancak bunlar şehrin monografik yapısını ortaya koymaktan uzak eserlerdir.

Osmanlı İmparatorluğunda en önemli siyasi gelişmelerin vuku bulduğu XIX. yüzyılda, Bayburd'un durumunu ortaya koyacak her hangi bir eser bulunmamaktadır. “*XIX. Yüzyılda Bayburd*” adlı çalışmamız, fizikî, idarî, sosyal, ekonomik ve demografik yönleriyle şehir hayatını ve köylerini ortaya çıkarması bakımından bu alandaki boşluğu dolduracak niteliktedir. Çalışmada Bayburd şehir merkezinin şehrsel fonksiyonları yanı sıra köy yerleşmeleri de tek tek ve ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

1.1.Kaynaklar

Şehir tarihçiliğinde, özellikle doğrudan doğruya şehri ilgilendiren arşiv vesikalarının büyük bir öneme sahip oldukları, tartışma kabul etmeyen büyük bir gerçektir.² Arşiv vesikaları içinde ilk akla gelen Şer‘iyye Sicilleridir, ancak Bayburd’a ait şer‘iyye sicilleri bulunmamaktadır. Özellikle sosyal hayata dair bazı meselelerin açıklanmasında başvurulmuş bu kaynaklardan doğan boşluk, başta muhallefât defterleri olmak üzere diğer vesikalarla doldurulmaya çalışılmıştır.

1.1.1.Arşiv vesikaları

Çalışmanın temel kaynağını Başbakanlık Osmanlı Arşivi vesikaları oluşturmaktadır. Temettuat, evkaf ve nüfus defterleri başta olmak üzere, Hatt-ı Hümayun tasnifi, Cevdet Belediye, Evkaf, Maarif, Dahiliye kısımları ile Yıldız Evrakı, İbnü’l-Emin Evkaf, Dahiliye, Hariciye, Hususî, Meclis-i Mahsûs, Şurâ-yı Devlet, Taltifât İradeleri katalogları, Erzurum ve Trabzon Ayniyat Defterleri, Ahkâm Defterleri, Maliyeden Müdevver Defterler, Muhallefât Defterleri ve Maliye Varidat Defterleri gibi pek çok tasniften yararlanılmıştır.

² İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Ankara 1995, s.XVI.

1.1.1.1.Temettuat defterleri

Temettuat kelimesi, kâr etme, fayda görme, kazanç gibi anlamları olan “temettü”nün çoğuludur.³ Tanzimat döneminde vergi tahsili hususunda yeni düzenlemeler yapılmış ve önceleri değişik isimlerle alınan vergi çeşidinin teke indirilmesine karar verilmiştir. Alınan bu karar doğrultusunda hane reislerinin ödeyeceği vergi miktarını belirleyebilmek için onların gelirlerini tespit amacıyla temettü sayımları yapılmıştır.⁴

Tanzimat dönemi temettü sayımları ilk önce 1256/1840’da daha sonra ise 1261/1845’de yapılmıştır. Tanzimat’ın uygulandığı yerlerde yapılan bu tahrir sonuçları *temettuat defterlerine* kaydedilmiştir.⁵

Bayburt temettuat defterleri, Erzurum Eyaletinde Tanzimat’ın uygulanmaya başlandığı tarih olan 1845’de⁶ düzenlenmiştir. Defterlerde, mahallelerdeki toplam hane sayısı, arazi miktarı, hane reislerinin meslekleri, yükümlü oldukları vergi miktarları gibi birçok konuda teferruatlı bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca, her hane reisinin adı ve ünvanı, sahip olduğu mal varlığı, ne kadar emlak ve arazisi olduğu ve bu arazinin ekili veya nadas olan bölümleri ayrıntılı biçimde ele alınmıştır.⁷

Defterlerdeki bilgilere dayanarak bölgenin demografik ve etnik yapısına dair sonuçlara ulaşılabilmektedir. Bu sonuçlar ile de bir köy ya da mahalledeki müslim-gayrimüslim dengesi üzerinde karşılaştırma yapabilme imkânı elde edilmektedir.⁸

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde, Maliye Nezareti Varidât Muhasebesi Kalemi ve Kamil Kepeci kataloglarında bulunan, Bayburt temettuat defterleri sayısı 78 olup, bunun 5’i şehir merkezine, 73’ü de köylere aittir.

³ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1317, s.437.

⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettuat Defterleri”, *Belleten* LIX/225, Ankara 1985, s.395.

⁵ Said Öztürk, “Temettuat Tahrirleri”, *Akademik Araştırmalar Dergisi Osmanlı Özel Sayısı*, (İstanbul Şubat-Temmuz 2000), s.537.

⁶ Cevdet Küçük, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1975, s.211.

⁷ Bayburt temettuat defterleri konusunda daha önce İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi’nden Kayhan Daştan tarafından master çalışması yapılmış ve mesele iktisadi yönden ele alınmıştır. Bundan başka farklı defterler de eklenerek tarafımızdan aynı hususta bir master çalışması daha yapılmıştır. Bu çalışmada da muhtelif konularda temettuat defterlerinden tekrar istifade edilmiştir.

⁸ Öztürk, “Temettuat Tahrirleri”, s.539.

1.1.1.2.Evkaf defterleri

Bir vakıf medeniyeti olan Osmanlı Devleti'nde şehirlerdeki mevcut vakıf kurumlarının bilgileri, klasik dönemde tapu tahrir ve evkaf defterlerinde verilmekteydi. II. Mahmud döneminde Divân-ı Hümayûn'un kaldırılması ve ardından nazırlıkların tesis edilmesi bağlamında 1826 yılında Evkaf-ı Hümayûn Nezâreti teşkil edilmiştir. Nezaretin teşekkülü ile birlikte ülkedeki vakıf kayıtları, yeni oluşturulan *Nezâret Sonrası Evkaf Defterlerinde* toplanmıştır. Araştırmada kullanılan Bayburd evkaf defterleri, Akkoyunlu Ferruhşâd Bey ve Kutlu Bey gibi bir kısım vakıfların, evkafları arasında Erzincan'a bağlı bazı köyler bulunması hasebiyle, Başbakanlık Osmanlı Arşivinde hem Erzurum hem de Erzincan defterleri içinde yer almaktadır. Araştırmada 1837 ile 1876 yılları arasında muhtelif tarihlere ait on üç ayrı vakıf defterinden istifade edilmiştir.

Nezaret Sonrası Evkaf defterleri, ait oldukları tarihteki vakfın senelik varidatı ve masarifatı ile ilgili bilgileri ihtiva etmektedir. Bazı defterlerde vakfın köy köy senelik geliri kaydedilmişken, bazılarında ise toplam gelir yazılmıştır. Yine bu defterlerde vakıfta görevli personel ve onların aldıkları ücretler de ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

1.1.1.3.Nüfus defterleri

Şehirlerin demografik yapısını ortaya çıkarırken faydalanılan en önemli kaynaklardan biri, hiç şüphesiz nüfus yoklama defterleridir. Araştırmada birçok nüfus yoklama defteri kullanılmıştır. Defterlerden bir kısmı, sadece nüfus tahrir sonuçlarını ihtiva eden icmal defterleri iken, bir kısmı da yörede yaşayan halkın fiziksel özelliklerini, yaş ortalamalarını, köy ya da mahallelerin hane sayılarını ayrıntılı olarak ele alan mufassal defterlerdir.

Çalışmada kullanılan defterlerden biri Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde D.CRD katalogu 40465 numarada kayıtlı 1251/1835 tarihli nüfus yoklama icmal defteridir. Defter, 1835 yılında Erzurum Eyaletinde yapılan ve Erzurum merkez, ova köyleri, Bayburd, Tortum, Hınıs, Malazgird, Tekman ve Kiğı kazaları ve köylerinin nüfus yoklaması sonuçlarını içermektedir. Bayburd'da nüfus yoklaması kaza naibi Esseyid Hafız Fevzi Efendi tarafından yapılmıştır. Defterden istifade

edilerek şehir merkezindeki 16 mahallenin ve 125 köyün nüfus yapısı incelenmiştir.

Faydalanılan bir diğer defter de yine aynı tarihli olup, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde D.CRD katalogu 40385 numarada kayıtlı 1251/1835 tarihinde Bayburd ve köylerinde yapılan nüfus yoklamasının mufassal defteridir. 50 sayfadan oluşan defter, Bayburd kaza merkezi ve köylerinde yaşayan gayrimüslim reayanın bilgilerini içermektedir. Defterde gayrimüslim ahalinin mevcut olduğu her bir mahalle veya köy ayrı ayrı olarak kaydedilmiş ve her bir köy ya da mahalledeki hanelerde sakin gayrimüslimler orta boylu, kara bıyıklı ve ya uzun boylu, sarı sakallı gibi fizikî özellikleriyle ele alınmıştır.

Bu defterlerin dışında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde ML. CRD katalogu 396 numarada kayıtlı 1251-1255/1835-1839 yılları arasındaki Bayburd merkez ve köylerinde yapılan nüfus yoklamasının sonuçlarını ihtiva eden mufassal defterden de istifade edilmiştir. Oniki sayfadan ibaret olan defterin, şehrin bir kısım mahallelerinin ve bazı köylerin bilgilerinin bulunduğu birçok sayfa eksiktir. Defterin tamamı şehrin bazı mahalleleriyle, bir kısım köylerde yaşayan Müslüman ahalinin bilgilerini içermektedir.

1.1.2.Salnâmeler

XIX. yüzyılda Bayburd, Erzurum vilayetinden idare edildiğinden, araştırmada 1871-1900 yılları arası Erzurum vilayet salnâmelerinden yararlanılmıştır. Bunun yanında idarî yapıdaki değişikliklerin takibinde Trabzon vilayet salnâmelerinden ve Devlet salnâmelerinden de istifade edilmiştir.

1.1.3.Seyahatnameler

Arşiv belgeleri dışında faydalanılan önemli kaynaklardan biri de yerli ve yabancı seyyahların eserleridir. Bayburd'un XVII. yüzyıldaki yapısını ayrıntılı bir şekilde ortaya koyan Evliya Çelebi'nin seyahatnamesi, başvuru alan ilk yerli eserlerden biridir. Tarihî yol üzerinde bulunması hasebiyle Bayburd eskiden beri pek çok Batılı seyyahın da durağı olmuştur. XIII. yüzyıl sonlarında şehri ziyaret

eden Marco Polo bunlardan biridir.⁹ XIX. yüzyılın başlarından sonlarına kadar şehre birçok Batılı seyyah uğramış ve eserlerinde muhtelif konulara yer vermişlerdir. İlk olarak 1813 yılında şehre John Macdonald Kinneir gelmiştir.¹⁰ 1837’de Southgate,¹¹ ardından Alman Wagner¹² ve 1869 yılında Theophile Deyrolle şehre uğramıştır.¹³ Sydney Whitman’dan başka,¹⁴ 1879’da İngiliz seyyah H.F. Tozer de Bayburd’a gelmiştir.¹⁵ Şehre gelen bir başka seyyah Ainsworth olup, eserinde özellikle demografik yapı ile ilgili önemli bilgiler vermiştir.¹⁶ Bahsi geçen bu seyyahların eserleri iyice tetkik edilmiş ve araştırma konusunun ilgili yerlerinde bu eserlerden bilgiler sunulmuştur.

1.1.4. Kütüphane malzemesi

Araştırmada arşiv vesikaları dışında, şehir tarihi, sosyo-ekonomik hayat ve demografik yapı gibi pek çok konuyla alakalı olarak yazılmış araştırma eserlerden ve çeşitli kütüphanelerdeki harita kataloglarından yararlanılmıştır.

2.BAYBURD’UN ADI ve TARİHÇESİ

2.1.Bayburd Adı

Ortaçağlarda ve erken Osmanlı dönemlerinde çok büyük bir öneme sahip olan şehrin¹⁷ adı ve kuruluş tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ksenophon’un Anabasis’inde Gymnias¹⁸ ve Bryer’in Pontos’unda Paipertes¹⁹

⁹ Denison Ross, *The Travels of Marco Polo*, London 1931, s.21; Manuel Komproff, *The Travels of Marco Polo*, Newyork 1953, s.25.

¹⁰ John Macdonald Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan, In The Years 1813 and 1814*, London 1814, s.352-355.

¹¹ Horotio Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Newyork 1840, s.168-172.

¹² Moritz Wagner, *Reise nach Persien und dem Lande der Kurden*, II, Leipzig 1852, s.194.

¹³ Theophile Deyrolle, *1869’da Trabzon’dan Erzurum’a*, (Çev. Reşad Ekrem Koçu), İstanbul 1955, s.37.

¹⁴ Sydney Whitman, *Türkish Memories*, London 1914, s.85-87.

¹⁵ Henry Fanshawe Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, London 1881, s.421-427; Robert H.Hewsen, “Summit of The Earth: The Historical Geography of Bardzr Hayk”, *Armenian Karin/Erzerum*, California 2003, s.57.

¹⁶ William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, London 1842, s.395-397.

¹⁷ T.A.Sinclair, *Eastern Turkey: an architectural and archaeological Survey*, Volume II, London 1989, s.253.

¹⁸ Ksenophon, Yunanlılar’ın Harpasos olarak adlandırdıkları Çoruh’a geldiklerinde, Gymnias adlı zengin bir şehre ulaştıklarında bahsetmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, (çev. Tanju Gökçöl), İstanbul 1998, s.139.

olarak geçen şehrin adına, Ortaçağ Ermeni kaynaklarında, Payberd, Bizans kaynaklarında Payper, (лаілер), Bayberd ve Paybert olarak rastlanmaktadır.²⁰ Justinianos döneminde Baiberdon olarak telaffuz edilen şehrin adının, Hellen dilinde “Baiberdlilerin Kenti” anlamına geldiği ve Ermeni dilindeki eski söyleniş biçimi olan Baberd’in, Ermenicede kale ve hisar anlamında kullanılan Pert’ten üretildiği öne sürülmektedir.²¹ XIII. yüzyıl sonlarında bölgeden geçen Marco Polo, seyahatnamesi’nde şehrin Paipurth adıyla anılan bir kalesi bulunduğundan ve burada zengin gümüş madenlerinin varlığından bahsetmektedir.²²

Arap kaynaklarında Bâbirt (بابرت) ve Akkoyunlu tarihinden bahseden çağdaş eserlerde Pâpîrt (پاپیرت) olarak kullanılan,²³ şehrin adının, Bayböğrek’ten geldiği de öne sürülmektedir.²⁴ Çağatay umerasından Emir Eratna oğlu Mehmed Eratna adına Bayburd’da basılan tarihsiz bir parada şehrin adından (بابیرت) Baybert olarak bahsedilmektedir.²⁵ Kazvinî’nin eserinde ise Baburt olarak kayıtlıdır.²⁶

Batılı seyyah Ainsworth, Bayburt adının meşhur coğrafyacı Bell’in eseri ile Brant ve Southgate’in seyahatnamesinde Baibout, Baibut ve Baiaboot biçiminde kullanıldığını beyan etmektedir.²⁷

Osmanlı kaynaklarında söyleniş biçimi, genelde günümüzde kullanıldığı şekilde olup, Kâtip Çelebi’nin Cihannûmâ’sında “Bayburd” ve “Bayburt”²⁸ ve Evliya Çelebi’nin seyahatnamesi’nde “Bayburd” olarak geçmektedir. XVII. yüzyıl ortalarında bölgeye gelen Evliya Çelebi, şehrin adının, “bay” kelimesinin

¹⁹ Anthony Bryer, David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos*, Volume I, Washington 1985, s.14.

²⁰ İsmet Miroğlu, “Bayburt”, *DİA*, V, İstanbul 1992, s.226; Miroğlu, *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul 1975, s.9.

²¹ Bilge Umar, *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993, s. 12.

²² Ross, *The Travels of Marco Polo*, s.21; Komproff, *The Travels of Marco Polo*, s.25.

²³ Miroğlu, “Bayburt”, s.226.

²⁴ Mehmet Önder, *Efsaneler-Destânları-Hikâyeleriyle Şhirden Şhîre Anadolu*, Ankara 1995, s.73.

²⁵ İsmail Galip, *Takvim-i Meskûkât-ı Selçûkiye*, İstanbul 1309, s.108.

²⁶ Kazvini, Bayburd’un önceden büyük bir kasaba olduğunu ancak şimdi küçüldüğünü ve şehirde birkaç bahçe bulunduğu ve vergi gelirinin 21.000 dinar olduğunu belirtir. Bkz. Hamdullah Kazvini, *Nüzhetü’l-Kulüb*, (neşr. G.Le Strange), London 1919, s.96.

²⁷ Ainsworth, eserinde Bayburd’u şöyle tasvir etmiştir: “...Bayburd kasabası, oldukça büyük bir dere özelliğinde olan Çoruh nehri kıyısında, etrafını bir havza gibi çeviren kireç taşlarından müteşekkil kıraç bir kayalık üzerine kurulmuştur. Bir tepe üzerindeki kale, oldukça büyük bir boyuta sahiptir ama harap ve boş ve kullanılmaz bir haldedir.” bkz.Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, s.395-397.

²⁸ Kâtip Çelebi, *Kitâb-ı Cihannûmâ*, s.422.

Türkçede zengin, “yurt” kelimesinin mesken manasına geldiğinden yola çıkarak “zengin yurt” anlamına geldiğini söylemektedir.²⁹

Bayburd adının Orta Asya kökenli bir erkek adı olduğu da ileri sürülmektedir. Bu görüşe göre, Türkler Bayburd’u fethettikten sonra Baiburt, Babirt, Papirt ve Baypirt adlarından birini taşıyan şehrin adını kendi dillerinde var olan “Bayburt” a dönüştürmüşlerdir.³⁰

İncelediğimiz dönemde kullanılan Osmanlıca kayıtların tamamında şehrin adı *Bayburd* olarak kaydedilmiştir. Sadece 1642 tarihli mufassal avârız defterinde *Bayburt* olarak yazılmıştır.³¹ Bundan dolayı araştırmamızda XIX. yüzyıldaki kullanımına uygun olarak şehrin adından Bayburd diye söz edilmiştir.

2.2.Tarihçesi

2.2.1.Türk hâkimiyeti öncesi Bayburd

Çoruh havzasının yukarı kısmında yer alan Bayburd, en eski çağlardan Paleolitik ve Mezolitik/Epipaleolitik dönemlerden itibaren yerleşim görmüş bir alandır. Çoruh’un kollarından Gez Deresi vadisinde alt ve orta Paleolitik çağa ait konaklama yerine rastlanmaktadır.³² Eskiçağlarda Haldilerin yaşadıkları sahada yer alan Bayburd yöresi,³³ M.Ö.IV.bin sonlarından itibaren coğrafi tanımla Karaz; etnik tanımla Hurri kültürü sahası içerisine girmiştir. Hitit kaynaklarına göre, M.Ö 14.yüzyılın başından itibaren Hayaşa ve çoğu defa onunla anılan Azzi Krallığının

²⁹ Evliya Çelebi, eserinde Bayburd’dan şu şekilde bahsetmektedir. “... *Akçakoyunlu Pâdişâhları kim Âl-i Osman’ın ecdâd-ızâmlarıdır. Kaçan kim Mâhân diyârından Âl-i Dânişmendiyyân ile Rûm’a geldiklerinde bu memlekete ibtidâ kadem basup bu zemînde meks edüp tavattun ederler. Ve yaylaya çıkup konup göçerken bu mahalde bir kenz-i azîm ve Gümüştane ma’denin bulup bây olduklarından bu zemîne “Bây-yurd”dan galat Bâyburd derler.*” bkz. bkz. Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, II, (haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s.175; *Bay* kelimesi Divanü Lügat-it Türk’de de zengin anlamında kullanılmıştır. Bunun için bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat-it Türk Tercemesi*, (çev. Besim Atalay), III, Ankara 1999, s.158.

³⁰ Hasan Basri Karadeniz, “Bayburt Adı Hakkında”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 127, (Temmuz 1997), İstanbul 1997, s.8.

³¹ Aynı defterde diğer kayıtlarda Half-ı kal’a olarak kayıtlı mahallenin adı “Kaleardı” biçiminde yazılmıştır. bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.),Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.)*, nr.5152, s.178.

³² Veli Ünsal, *Eskiçağda Çoruh Havzası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2006, s.40, 43,47.

³³ Osman Turan, “Bayburt”, *İA*, II, İstanbul 1979, s.365.

çekirdek topraklarının bir bölümünü oluşturmuştur.³⁴ Sonraları Diauehi adlı bir beyliğin toprakları içerisinde yer alan Bayburd, daha sonra Urartu devletinin egemenliğine girmiş ve yıkılışına kadar da bu devletin hâkimiyetinde kalmıştır.³⁵ Urartular stratejik açıdan çok önem verdikleri kaleyi bir yerleşim merkezi olarak imar etmişler ve yöredeki hâkimiyetlerini üç yüz yıl kadar sürdürmüşlerdir.³⁶

Bir müddet Roma İmparatorluğu'nun egemenliğine giren Bayburd, imparatorluğun 395'te ikiye ayrılmasından sonra Doğu Roma (Bizans) toprakları içinde kalmış³⁷ ve uzun bir süre Bizans İmparatorluğu'nun sınır kasabası olmuştur.³⁸ Bizanslılar ülkeyi thema denilen eyaletlere ayırmışlardır. Bunlar içerisinde önemli bir konuma sahip olan Theodosiopolis temasının kuzeyinde dağlık Khaldia (Haldia) yer almakta³⁹ ve лаілер/Bayburd, Konstantinos Porphyrogenetos zamanındaki yedi piskoposluktan dördüncüsünü teşkil etmekteydi.⁴⁰

Doğu Roma ve İran (Sasani) imparatorlukları arasında cereyan eden savaşlar dolayısıyla Bayburd, Justinianus zamanında tahkim edilmiştir.⁴¹

Bayburd ve çevresinde yapılan tarihi ve arkeolojik çalışmalar neticesinde eskiçağlara ait pek çok kale ve höyük tespit edilmiştir. Bayburd kalesi dışında çevrede, Kitre, Sarıhan, Kapılı, Bayrampaşa ve Aydın-tepe kaleleri eskiçağlardan kalma kalelerdir. Bundan başka Taşkesen, Akşar, Kitre, Danişment, Mutlu, Çorak, Çayırıyolu, Çiftetaş, Yazıbaşı, Tepetarla, Çiğdemtepe, Kalecik, Sancaktepe, Sırakayalar ve Yedigözel köylerinde höyükler bulunmaktadır.⁴²

³⁴ Mahmut Pehlivan, "Başlangıcından Urartu'nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu*, (23-25 Mayıs 1998) Ankara 1994, s.327; Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu (T.T.K) Yayınları, Ankara 1992, s.32.

³⁵ Ünsal, *Eskiçağda Çoruh Havzası*, s.141.

³⁶ Hamza Gündoğdu, "Bayburt'ta Kültürel Mirasın Korunması ve Yaşatılması", 10.Yılında Bayburt Vilâyeti Sempozyumu (17-19 Temmuz 1999), Ankara 2002, s.227.

³⁷ Miroğlu, *Bayburt Sancağı*, s.11.

³⁸ Gülyüz Akagün, *Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi-Sanat Eserleri (1969/1971)*, İstanbul 1980, s.34.

³⁹ Bryer, *Pontos*, s.300; Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992, s.4; Akagün, *Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi-Sanat Eserleri*, s.34.

⁴⁰ Ernst Honigman, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, (çev. Fikret Işıltan), İstanbul 1970, s.25.

⁴¹ Turan, "Bayburt", s.365.

⁴² Ünsal, *Eskiçağda Çoruh Havzası*, s.40.

2.2.2. Türk hâkimiyetine girişi

Bayburd, Türklerin Anadolu'da ilk fethettikleri ve yerleştikleri sahalardan biridir. İlk Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, 1054 yılı seferinde ordusunu üç kısma ayırıp⁴³ bir kısmını Parhar dağları ve Canik ormanları istikametine sevk ederken, göçebe Oğuzlardan bir grup da Bayburd havalisini ele geçirmiştir.⁴⁴ Ancak, bu istila devamlı olmamış ve Bayburd, 1071 Malazgirt zaferini müteakip fethedilip Türklerin yurdu olmuştur. Birinci Haçlı seferinin verdiği sarsıntılardan faydalanan Bizanslılar Türklere karşı genel bir saldırı başlattıkları sırada, Trabzon dukası Theodore Gabras da Bayburd'u işgal etmiştir. İlk Haçlı seferini takiben Kılıç Arslan, Bizanslılara karşı müdafaaya geçerken Dânişmendli hükümdarı Gümüş-Tekin Ahmed Gazi de oğlu İsmail'i, işgal edilen Bayburd'u kurtarmak için göndermiştir. İsmail 1098'de Gabras'ı burada bozguna uğratmış ve böylece Bayburd, kısa süren Bizans işgalinden sonra tekrar Türklerin eline geçmiştir.⁴⁵

Bayburd'un Dânişmendliler idaresinde ne kadar kaldığı bilinmemekle beraber, şehrin yakınındaki Dânişmend köyünün, onların hâkimiyetinin bir hatırası olabileceği tahmin edilmektedir. Ancak Bayburd'da Dânişmendlilere ait başka bir eser bulunmadığı gibi, Dânişmend-nâme'de de Bayburd'un onlara ait olduğuna dair bir işaret mevcut değildir. Buradan yola çıkarak şehrin erkenden Saltuklulara veya Mengüçklere geçtiği ileri sürülmektedir.⁴⁶

Saltuklu hükümdarı İzzeddin Saltuk döneminde Bayburd, Saltuklu ülkesi sınırları içerisinde yer almıştır.⁴⁷

⁴³ Tuğrul Bey döneminde 1054 yılında Doğu Anadolu harekâtı üç koldan yapılmıştır. İlk kol, Ermenistan, Gürcistan ve Abhazyayı baskı altında tutmak için, Tercan, Taik, Khaldia, Baberdon/Bayburt, Harton ve Ekeleatz üzerine yürümüştür. İkinci ve üçüncü kollar, Sper, Olthu, Kars, Şirak ve Vahand bölgesine girdi. Tuğrul Bey de Kars, Malazgirt, Basean, Abnikion, Toy ve Theodosipolis'deki Bizanslıları mağlup etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Konukçu, "Selçukluların Doğu Anadolu'daki Yerleşim Politikaları", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi I-II. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya 1993, s.145-146.

⁴⁴ Brosset, 1053 yılında Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in muhtelif istikametlere üç kıta asker sevk ettiğini ve bunlardan birinin Çoruh'a kadar ilerleyerek Bayburd'u zapt ettiğini belirtmektedir. Bkz. Marie Félicité Brosset, *Gürcistan Tarihi*, (neşr. Erdoğan Merçil), T.T.K Yayınları, Ankara 2003, s.287.

⁴⁵ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2001, s.57; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, T.T.K Yayınları, Ankara 1995, s.37; Honigman, *Bizans Devleti*, s.179; İbrahim Tellioglu, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon 2004, s.65.

⁴⁶ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s.57; Enver Konukçu, "Bayburt Tarihi", *Bayburt Sempozyumu*, s.375.

⁴⁷ Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1990, s.32. Tellioglu, *Doğu Karadeniz'de Türkler*, s.65.

Bayburd'un asıl gelişmesi ise Erzurum Meliki Mugiseddin Tuğrul Şah ile oğlu Rükneddin Cihan Şah (1200-1230) zamanında olmuştur. Tuğrul Şah Trabzon Rum İmparatorundan gelebilecek tehlikelere karşı kaleyi yeniden inşa ettirmiştir.⁴⁸ Sultan Alâeddin Keykubâd, Celâleddin Hârizmşâh'ı mağlup edip ve 1230 yılında da Erzurum Beyliği'ne son verince Bayburd, Erzurum ile birlikte kesin olarak Selçuklu Türkiye'sine katılmıştır.⁴⁹ 1243 Köseadağ Savaşını müteakip başlayan Moğol istilası zamanında da Bayburd, Anadolu Selçuklularına bağlı kalmıştır ki bu durum, 1291 yılında Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Mes'ud adına Bayburd'un Maden nahiyesinde bastırılan gümüş paradan da anlaşılmaktadır.⁵⁰ Selçuklu döneminde Anadolu şehirlerine bir unvan verilmekte olup, Bayburd şehri de *dâr üs-suğr* (uç/ sınır şehri) olarak anılmıştır.⁵¹

Selçuklular zamanında, Tebriz'in İlhanlıların başşehri olması ve İslam dünyasının en büyük merkezlerinden biri haline gelmesi, Trabzon-Tebriz yolunun canlanmasına ve bu bağlamda yol üzerinde bulunan Bayburd'un da daha fazla gelişmesine imkân vermiştir.⁵² Selçuklular ile başlayan bu gelişme İlhanlılar döneminde de devam etmiştir. Nitekim Kazvinî, Bayburd'un İlhanlılara 21.000 dinar vergi ödediğinden bahsetmektedir.⁵³

İlhanlı hükümdarı Olcaytu Han'ın Erzurum ve Bayburd'daki yöneticisi olan Hoca Cemaleddin Yakut, burada adına bir medrese inşa ettirmiş ve medreseye çevredeki arazilerden bir kısmını vakfetmiştir.⁵⁴

İlhanlıların son hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın 1335'te ölümünden sonra Bayburd, Erzurum, Erzincan ve Gümüşhane ile beraber, Celâyirlilere geçmiştir. Bölgede bir müddet Ertene/Eratna oğulları hakim olmuştur.⁵⁵ Bir ara geçici olarak Çobanlı Şeyh Hasan tarafından işgale uğramışsa da sonradan kurtarılmıştır. Eretnalı Sultan Gıyaseddin Mehmed ve Alâeddin Ali adlarına

⁴⁸ Abdurrahim Şerif Beygu, *Erzurum; Tarihi, Anıtları, Kitâbeleri*, İstanbul 1936, s.241; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.43; İbrahim Artuk, "Erzurum Meliki Adına Basılan Sikkeler", *IX.Türk Tarih Kongresi 21-25 Eylül 1981*, II, Ankara 1988, s.737; Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul 1985, s.47.

⁴⁹ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s.374.

⁵⁰ Galip, *Takvim-i Meskûkât*, s.92; Miroğlu, "Bayburt", s.226.

⁵¹ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000, s.51.

⁵² Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s.58.

⁵³ Kazvinî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, s.96.

⁵⁴ Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.71; Beygu, *Erzurum*, s.248.

⁵⁵ Turan, "Bayburt", s.166; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Eretna", *İ.A.* IV, İstanbul 1977, s.309.

tarihsiz olarak Bayburd'da gümüş sikke kestirilmiştir.⁵⁶ Sonra da Bayburd, Erzincan hâkimi Mutahharten'in eline geçmiştir.⁵⁷

Kadı Burhaneddin Ahmed, 1395'te Erzincan Emiri Mutahharten ile savaşmak için Erzincan'a doğru yola çıktığında, Akkoyunlu Beylerinden Kutlu Beyoğlu Ahmed, Kadı'ya yardım etmiştir. İyice güçlenen Kadı Burhaneddin bir ay süreyle bölgeyi zapt etmiş ve Bayburd'a kadar olan yerleri Akkoyunlu Ahmed Bey'e ikta olarak vermiştir.⁵⁸ Daha sonra iki hükümdar 1395 sonbaharında Bayburd'un Pulur köyü yakınlarında savaşmışlar ve *askerden, komutandan ve hizmetçiden kimsenin yanında kalmadığını* gören, Kadı Burhaneddin ağır bir yenilgi almıştır.⁵⁹

Akkoyunlu Tur Ali Bey, Bayburd hâkimi Mahmud Rikâbdar ve Erzincan hâkimi Gıyaseddin Ahi Ayna Beylerle 1348 yılında bir ittifak oluşturarak Trabzon'u muhasara altına almışlardır. Tur Ali Bey'in ölümünden sonra Akkoyunlular'ın başına Kutlu Bey geçmiş ve 1362-1388 yılları arasında hüküm sürmüştür.⁶⁰ Trabzon Rum imparatorluğu ile savaşan ve Duhâri aşiretini Rumların elinden kurtaran Kutlu Bey,⁶¹ 1365'de eşi Despina Hatun ile birlikte kayınpederi Trabzon Rum İmparatoru III. Alexious'u ziyaret etmek için Trabzon'a gelmiş ve burada sekiz gün kalmıştır. Bu ziyaretten çok memnun olan İmparator da ertesi sene beraberindekilerle Kutlu Bey'e misafir olmuşlardır.⁶² Bir süre Akkoyunlu ve Karakoyunlu mücadelesine de sahne olan Bayburd ve havalisi bundan sonra Osmanlı egemenliği ile tanışmıştır.

2.2.3. Osmanlılar tarafından fethi

Uzun Hasan iktidara geldiğinde Akkoyunluların elinde bulunan Bayburd,⁶³ Osmanlı Padişahı Fatih Sultan Mehmed'in bizzat katıldığı⁶⁴ 1473

⁵⁶ Kemal Göde, *Eretnalılar (1327-1381)*, T.T.K Yayınları, Ankara 1994, s.69, 164,165.

⁵⁷ Turan, "Bayburt", s.166; Uzunçarşılı, "Eretna", s.309.

⁵⁸ Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344-1398)*, Ankara 1970, s.154.

⁵⁹ Aziz bin Erdeşir-i Esterâbadî, *Bezm u Rezm*, (neşr. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara 1990, s.442-443.

⁶⁰ Sümer, "Akkoyunlular", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 40, (Şubat 1986), s.4.

⁶¹ Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s.23.

⁶² Ömer Şen, *Trabzon Tarihi*, Trabzon 1998, s.27; M. Halil Yinanç, "Akkoyunlular", *İ.A.I*, İstanbul 1965, s.254.

⁶³ Tellioglu, *Doğu Karadeniz'de Türkler*, s.181.

Otlukbeli Savaşı'ndan sonra Osmanlı ordusu tarafından ele geçirilmişse⁶⁵ de bir müddet daha Akkoyunlular'da kalmış⁶⁶ ve daha sonra 1501'de Safevilerin hâkimiyetine girmiştir.⁶⁷ Bu dönemde Bayburd, şiilik ve safevilik kavgalarına sahne olmuştur. Trabzon valisi Şehzâde Selim, Şah İsmail'in bölgede sebep olduğu kargaşalığa son vermek amacıyla birçok kere sefere çıkmış ve 1499 yılında Bayburd'a gelmiştir. Bayındır Beylerinden Ferruhşâd Bey ve Manşûr Bey bu tarihte Şehzâde Selim'in hizmetine girmiştir.⁶⁸

Şehzâde Selim, Şii tehlikesi nedeniyle 1508'de Bayburd'a kadar uzanan bir sefer daha yapmış, ancak şehir tam olarak Osmanlı egemenliğine alınamamıştır.⁶⁹

Yavuz Sultan Selim Çaldıran Seferine çıktığında, Şah İsmail'e karşı silahlanmış olan Ferruhşâd Bey'e, Maltepe karargâhından bir mektup göndererek onu şecaat ve metanet göstermeğe teşvik etmiştir.⁷⁰

Karadeniz üzerinden Trabzon'a gönderilen zahirenin orduya ulaşması için bir haftadan daha fazla Erzincan'da beklemek zorunda kalan Sultan Selim, düşmanın durumunu öğrenmek ve dil almak için, içinde *Padişahın lütuflarına*

⁶⁴ "... kendileri dahi sabâ yürüyüşlü bir ata süvâr olarak, düşmana revân oldular, altı gün durmadan düşman memleketlerinin dağlarını ve ovalarını geçerek, Bayburd tarafına teveccüh buyuruldu, yedinci günü Üçağızlı nam mahale gelinüp..." Solakzâde Mehmed Hemdemi, *Târîh-i Solâkzâde*, İstanbul 1297, I, s.244.

⁶⁵ Reşid Rahmeti Arat, "Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı" *Türkiyât Mecmuası*, Sayı 19, s.302; Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (neşr. Neşet Çağatay), III, T.T.K Yayınları, Ankara 1979, s.48; *Akkoyunlular'a karşı gerekli hazırlıkları tamamlayarak 1473 Mart'ında Üsküdar'dan yola çıkan Osmanlı ordusu, Erzincan'a kadar ilerlemişse de herhangi bir direnişle karşılaşmamıştır. Tercan'dan Fırat nehrine doğru hareket eden öncü grup ise, burada Akkoyunlu kuvvetlerine mağlup olmuştur. 4 Ağustos'ta gerçekleşen ilk çarpışmadan sonra, Osmanlı Sultanı Bayburd hisarına yönelerek şehri ele geçirmiş, ordu bütün kasabalarını ve hisarını yıkmasına rağmen, Müslümanların kadın ve çocuklarına dokunulmamıştır.* bkz. Tellioglu, *Doğu Karadeniz'de Türkler*, s.185.

⁶⁶ Turan, "Bayburt", s.368.

⁶⁷ Miroğlu, "Bayburt", s.226.

⁶⁸ İbn Kemâl eserinde, Ferruhşâd Bey'in Şehzâde Selim'in yanına gelişini *Bayındır beglerinden Ferahşâd Bey ve Manşûr Beg, dahî onların nazîrî bir niçe emirler rikâb-ı kâmyâbında mülazim olub yürürlerdi* biçiminde ifade etmektedir. İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osmân VIII.Dafter (Transkripsiyon)*, (haz. Ahmet Uğur), T.T.K Yayınları, Ankara1997, s.233; Şehzâde Selim'in Bayburd'a yaptığı seferler için bkz. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat*, III, s.57.

⁶⁹ İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-Nâme*, (neşr. Hicabi Kırılancık), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s.116; Turan, "Bayburt", s.367; Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, Ankara 1976, s. 94.

⁷⁰ İsmet Miroğlu, "Ferruhşâd Bey'in Vakfîyesi", *Türk Tarih Kurumu Belgeler*, XV, sayı 19, s.186.

mazhar olmuş Ferruhşâd Bey'in⁷¹ de bulunduğu Bayındır beylerinden ileri gelenleri yanlarına birer bölük asker vererek düşman tarafına göndermiştir.⁷²

Ferruhşâd Bey yanına aldığı üçyüz kadar atlı ile Erzincan'dan hareket ederek Geçit Deresinden ve Haçdük hanından geçerek Büyük Hayik köyü yakınındaki Zelhe deresine varmış ve orada Tercan Beyi Ahmed'i yakalamak için pusuya yatmıştır. Emir Ahmed buradan geçerken pusudan çıkan Ferruhşâd ve adamları Emir Ahmed kuvvetleriyle çarpışmışlar ve Kethüdası Bayram Bey ile yaklaşık on beş askerini şehit vermişlerse de Kızılbaşları mağlup etmişler ve Emir Ahmed'i yakalayıp Sultan Selim'in huzuruna çıkarmışlardır.⁷³ Sorguya çekilen Tercan Beyi daha sonra idam edilmiştir.⁷⁴ Tercan Beyi'nin yakalanmasından son derece memnun olan Sultan Selim, Ferruhşâd Bey'e iltifatlar etmiş ve hediye olarak dört yüz akçe ve bin altın ve bir hil'at vermiştir.⁷⁵

Yavuz Sultan Selim, 10 Ağustos 1514 tarihinde Eskitepe denilen yerde konakladığında, Yanya sancakbeyi Mustafa Bey ile Trabzon sancakbeyi Mehmed Bey'i Rumeli ve Anadolu'da tımandan azledilmiş kişilerle birlikte Bayburd kalesini kuşatıp fethetmek üzere tayin edip göndermiştir.⁷⁶

Çaldıran seferi dönüşünde Padişah Erzurum'a geldiği vakit Bayburd'un hala düşmediğini öğrenmiş ve bu duruma çok sinirlenerek kaleyi kuşatan Bıyıklı Mehmed Bey'e, bir başarı sağlanamadığı takdirde öldürüleceğini bildirmiştir.⁷⁷

Bayburd'un Sinür köyüne 25 Ekim 1514 tarihinde gelen Yavuz Sultan Selim, Bayburd kalesini fethetmek için askerleri yola çıkarmış ve kale fethedilmiştir.⁷⁸

⁷¹ Hoca Sadeddin Efendi, Ferruhşâd Bey'in Padişah nezdindeki değerinden "... *saye-i 'avâtîf-ı Padişâhî defariğ-ül bâl ve muntazam-ul hâl idi, Tercân cânîbine gönderdiler...*" diye bahsetmektedir. Hoca Sadeddin Efendi, *Tâc'üt Tevârih*, II, İstanbul 1335, s.255.

⁷² Müneccimbaşı, *Sahaif-ül-Ahbar*, II, s.460; Sultan Selim, Ferruhşâd Bey'i çağırıp "*Acem serhaddine geldük, bu yerin ehl-i vükufundansın, var bana dil getir. Görelim kızılbaş kandadur, geliüp bizimle uğraşur mu? Diye ferman etti*". Bayburtlu Osman, *Tevârih-i Cedîd-i Mir'ât-ı Cihân*, (neşr. Atsız), İstanbul 1961, s.17. Bayburtlu Osman hakkında bkz. İsmet Miroğlu, "Tevârih-i Cedîd-i Mir'ât-ı Cihan Adlı Eserin Müellifine Dâir," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 30, (Mart 1976), İstanbul 1976; İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-Nâme*, s.147.

⁷³ Osman, *Tevârih-i Cedîd*, s.18; Müneccimbaşı, *Sahaif-ül-Ahbar*, s.460.

⁷⁴ Haydar Çelebi, *Ruznâme*, s.69; Celâlzâde Mustafa, *Selimnâme*, (haz. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar), M.E. B. Yayınları, İstanbul 1997, s.575.

⁷⁵ Osman, *Tevârih-i Cedîd*, s.19.

⁷⁶ İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-Nâme*, s.153. Hoca Sadeddin Efendi, *Tâc'üt Tevârih*, II, s.257.

⁷⁷ Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, s.71.

⁷⁸ İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-Nâme*, s.202; Bayburd Kalesi'nin 1514/H.920'de fethi ile ilgili olarak Hadîdî eserinde,

Danişmend ve Sinür köylerinde ordusunu istirahat ettiren Sultan Selim, burada fevkalade takdir ettiği Ferruḥşâd Bey'e Bayburd ve Erzincan'da geniş topraklar temlik etmiştir.⁷⁹

1553'de İran şahı Şah Tahmasb, Bayburd'a kadar bir akın yapmış ve Osmanlı orduları karşısında geri çekilmeye mecbur olmuştur.⁸⁰ Tahmasb'ın kuvvetleri geri çekilme sırasında Sinür köyündeki Kutlu Bey'in Camii ve kabrini yakıp harap etmiştir.⁸¹

XVII. Yüzyılın başlarında Bayburd, Sultan I. Ahmed'in sadrazamı Murad Paşa'yı ağırlamıştır. Celâli isyanlarında *kuyucu* lakabını almış olan Murad Paşa, asi Canboladoğlu meselesini hallettikten sonra diğer bir isyancı olan Kalenderoğlu üzerine yürümüştür. 1608 yılında Maraş civarında bozguna uğratılan Kalenderoğlu kuvvetleri Bayburd'a doğru kaçmıştır.⁸² *Muakkipçiler dahi bu yarı canlı eşkiyayı tu'ma-i seyf ederek muazzam kaçaklara Bayburd havalisinde dar bir geçitte erişmişler*⁸³ ve burada da bir süre mukavemet gösterdikten sonra iyice bozulup Ardahan cihetinden Revan'a kaçmıştır.⁸⁴ Kuyucu Murad Paşa, Bayburd'a geldiğinde Celâli olmayan fakat onbeşbin kişilik kuvvetiyle halka fenalık etmekte olan Murad Hanlılar diye bilinen Trabzon Beylerbeyi Ali Paşa, kardeşi Mustafa

Meger bir kal' a vardı gâyet a'lâ
Kim adı Payburd u husn-ı zîbâ

...
Tokuz yüz hem yegirmi yıl Nebi'nün
Bu fethe târih oldu hicretinün.

Kalenin muhkem ve güzel görünüşlü olduğundan bahsetmekte ve H.920 yılında Osmanlılar tarafından fethedildiğine işaret etmektedir. Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osman (1299-1523)*, (haz. Necdet Öztürk), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1991, s.394.

⁷⁹ Ferruḥşâd Bey, savaşın Çaldıran ovasında yapılmasına karar verilmesinde son derece aktif rol oynamıştır. Tercan'da iken Şeyh Ahmed adındaki casusunu Şah İsmail'e yollamış, Şeyh Ahmed Şahın adamlarına yakalanmışsa da ustaca hareket ederek bu işten sıyrılmış ve Rumeli ve Türkmen beylerinin savaşta Şah İsmail'in yanına geçeceklerini bildirmesi için kendisini gönderdiklerini söylemiştir. Bu habere sevinen Şah İsmail, *sen var git ben Çaldıran'da yetiştim* diyerek savaş Çaldıran'da düşünüldüğünü beyan etmiştir. Padişah Selim de savaşın Çaldıran'da yapılmasına bu haberlerden sonra karar vermiştir. Geniş bilgi için bkz. Münecimbaşı, *Sahaif-ül-Ahbar*, s.461.

⁸⁰ Turan, "Bayburt", s.367.

⁸¹ Caminin kitabesinde, Tahmasb ile gelen Kızılbaşların kötülükleri, "gizli yollarla gelip Erzenirrûm, Tercaneyn, Bayburd ve Erzincan'da hayvan sürülerini yağmalayıp, insanları ve hayvanları kırdıkları, evlerle konakları ve mescidleri yaktıkları" acı bir dille anlatılmıştır. Beygu, *Erzurum Tarihi*, s.258; Kızıoğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi*, s.192; Miroğlu, "Bayburt", s.226.

⁸² Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, s.108-110; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, III, (çev. Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s.360.

⁸³ Naîmâ Mustafa Efendi, *Târîh-i Naîmâ*, II, İstanbul, 1927, s.33.

⁸⁴ Mustafa Sâfi, *Zübdet'üt-Tevârih*, (neşr. İbrahim Hakkı Çuhadar), II, T.T.K Yayınları, Ankara 2003, s.81.

Paşa ve sancakbeyi Abdurrahman Bey'den müteşekkil üç kardeşi ve Beyşehirli Emîr Şahî denilen zorbayı ortadan kaldırmıştır.⁸⁵

1635 yılında Revan seferine çıkan Padişah IV.Murad, Balahor, Sinür, Cebre ve Hayik menzillerinden geçip, Tolos köyünden Mama-Hatun /Tercan'a oradan da Erzurum'a giderek yoluna devam etmiştir.⁸⁶ Padişah Sinür ovasına geldiğinde, vezir-i azam tarafından burada karşılanmış ve sancağ-ı şerif kendisine teslim edilmiştir. Ordunun bir takım zahire ihtiyacı Bayburd'dan karşılanmıştır.⁸⁷

XVIII. yüzyıl boyunca çok büyük bir siyasi gelişmenin olmadığı Bayburd ve yöresi, XIX. yüzyılda önemli olaylara sahne olmuştur. İlk olarak 1828 - 1829 Osmanlı-Rus harbi sırasında Bayburd, Trabzon'u ele geçirmek için harekete geçen Rus komutan General İ.F.Paskeviç emrindeki kuvvetlerin işgaline uğramıştır.⁸⁸ Askerin büyük müdafaası yanında halkın da gösterdiği direniş⁸⁹ yeterli olmamış ve bölge büyük sıkıntılara maruz kalmıştır.⁹⁰ Ruslar kaza merkezini yağmalamış *Küffâr-ı hâksar kasabayı gârât ve kal'asının iki yerini lağmeylemiş ve derûnunda olan haneleri ve mescidleri ihrâk etmiş ve halkın yiyecek ve içeceğini zehâir-i hasılâtan dâne-i vâhide kalmayacak şekilde gasp*

⁸⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, s.108-110; Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, III, s.360.

⁸⁶ Nezihi Aykut, "IV.Murad'ın Revan Seferi Menzîlnâmesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Prof.Dr. M.C. Şehâbeddin Tekindağ Hatıra sayısı*, İstanbul 1984, s.216-219.

⁸⁷ ... ba'dehu, Sinur-ovası menziline gelinüp, anda Vezîr-i a'zam Mehmed Paşa, kışlakda iken kalkup Rumiye şeyhi azîz hazretleri ve Başdefterdâr İbrahim Efendi ve altı bölük ağaları ve yeniçeri ocağı ağaları ve neferâtı ve cem'i ehl-i Dîvân, menzil-i mezbûrda Ordu-yı hümayûna dahil olmuşlardır... Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, (neşr. Şevki Nezihi Aykut), III, T.T.K Yayınları, Ankara 2004, s.1056.

⁸⁸ Rus komutanı General Paskeviç, Temmuz ortalarında, Burdzof'u Bayburd'u almak için görevlendirmişti. Doğu seraskerliğine atanan Trabzon Valisi Osman Paşa da, Trabzon'dan Gümüşhane yönüne harekete geçmişti. Burdzof kuvvetleri 13 Temmuz 1829 günü Bayburd'u ele geçirdi ve Hart Ovasına doğru ilerledi. 30 Temmuz'da iki kuvvet arasında şiddetli çarpışmalar oldu ve başlangıçta Türk milis kuvvetleri Hart köyüne kadar çekilmişlerse de devam eden muharebeler sonunda Ruslar, 18 subay ve 300 kadar er kaybederek önce Bayburd'a ve bir süre sonra da güneye çekilmek zorunda kalmışlardır. Daha sonra Ruslar 9 Ekim'de Bayburd'a yeniden saldırmışlar ve Türk kuvvetlerini yenilgiye uğratmışlardır. İmzalanan Edirne Antlaşması sonucu Ruslar, işgal ettiği Bayburd'dan çekilmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Naci Çakın, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı-Rus Harbi (1828-1829)*, Atase Yayınları, Ankara 1978, s.189-190.

⁸⁹ "... asâkir-i İslâmiyye cümleten terk-i ser ü cân edinceye kadar gayret kasdıyla ettikleri müdâfaada yüz elli kadar telefât vuku'bulmuş ise de Rusya askerinden binden ziyâdesi mahv u münkesir olarak Bayburd ferş-i seccâde-i şecâat ile yurd ittihâz kılınmıştır..." Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, II-III, Yapı Kredi Yayınları (neşr. Yücel Demirel), İstanbul 1999, s.373.

⁹⁰ Whitman, *Türkish Memories*, s.85.

etmiştir.⁹¹ Naib El-Hâc Ahmed Efendi'nin ilamından anlaşıldığına göre, Ruslar Bayburd içinde elli günden fazla kalmışlar, şehri ve civar köyleri tamamen yağmalamışlardır. Savaş dolayısıyla ahalinin bir kısmı şehirden ayrılmış ve *aceze ve bî-çâre takımı* dışında geride kimse kalmamıştır.⁹² Muharebenin seyrinde çok önemli bir yeri olan Hart savaşlarının⁹³ sonunda, Ruslar bölgeden çekilmişlerdir. Ancak, bu geri çekilme esnasında Bayburd Kalesini ve kasabasını ateşe vermişlerdir.⁹⁴ Bayburdlu meşhur şair Zihnî de bu savaşlarda Bayburd'un işgalini ve Hart savaşlarını konu edinen tarihî *Hart Destanı*'nı kaleme almıştır.⁹⁵ Savaş sonrası Rusların şehirde yaptığı tahribat, bu tarihlerde ve ileriki yıllarda şehre uğrayan pek çok seyyahın eserinde de dile getirilmiştir.⁹⁶

Rusların bölge üzerindeki emelleri artarak devam etmiş ve 1877-1878 Türk-Rus savaşında Erzurum'a kadar ilerlemişler, ancak Bayburd'a girmemişlerdir.⁹⁷ Savaş esnasında Erzurum ve Kars'a sevk edilen bir grup Türk askerinin Bayburd'dan geçişi sırasında Bayburd halkı, askerlerin yağ, bulgur gibi erzaklarının temininde çok büyük yardımlarda bulunmuştur.⁹⁸

Savaşın sonunda imzalanan 1878 Berlin Antlaşması ile Doğu Anadolu'da bir kısım yerler Ruslara bırakılmış ve bunun neticesinde Osmanlı Devleti bölgede bir takım yeni idarî düzenlemeler yapmak zorunda kalmıştır. Başta Ruslar olmak üzere bazı Batılı devletler, savaş sonrası Osmanlı Devleti'nin zor durumundan istifade yoluna gitmişler ve Osmanlı topraklarındaki emellerini Ermeni meselesi

⁹¹ BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), nr.1033/42894-G, 11 Rebiyyülevvel 1245/10 Eylül 1829 tarihli Sivas ve Erzurum Valisi El-Hac Hasan Paşa'nın kaimesi.

⁹² Naib El-Hac Ömer Efendi ilamında, Rusların şehirde yaptığı tahribatı *eli tüfek tutar kimesneler gittiklerinde baki aceze ve bîçare takımı kaldıkda der-akab a'dâ-yı din kasabaya duhul ve elli günden mütecaviz meks olub kasabayı ve kuralarını cümle nehb-u gârât ve ekinleri ve emvâl-i eşyalarını ıza'a etmekle...* cümleleriyle özetlemektedir. Bkz. BOA. HAT, nr.1033/42894-M. Savaşın seyri ve savaş sonrası gelişmelerin yazışmaları için bkz. BOA. HAT, nr. 1045/43188-B, 1045/43188-H, 1033/42894-O, 1033/42894-P, 1043/43152-D, 1044/43175.

⁹³ W.E.D. Allen ve Ölü Paul Muradoff, *1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Gen. Kur. Basım Evi, Ankara 1966, s.41.

⁹⁴ Uğur Akbulut, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Bayburt ve Çevresi* (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Erzurum 2000, s.40-41.

⁹⁵ Saim Sakaoğlu, *Bayburtlu Zihni*, İstanbul 1998, s.42.

⁹⁶ Wagner, *Reise nach Persien und dem Lande der Kurden*, II, s.194; Humptry Sandwith, *The Siege of Kars and of The SixMonths' Resistance By The Turkish Garrison Under General Williams To The Russian Army: Together With Narrative of Travels and Adventures in Armeniain Armenia and Lazistan; With Remarks on The Present State of Turkey*, Londra 1856, s.42-44.

⁹⁷ 93 harbinin başlangıcı ve gelişimi için bkz. Muradoff, *1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Şadi Şükan, *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı*, Genel Kurmay Yayınları, Ankara 1985; Charles Ryan, *Kızılây Emri Altında Plevne ve Erzurum'da 1877-1878 Rus-Türk Harbi*, (çev. Ali Rıza Seyfioğlu), İstanbul 1962.

⁹⁸ BOA. Erzurum Ayniyat Defterleri, nr.833, s.41.

üzerinden gerçekleştirmek istemişlerdir. Berlin Antlaşması'nda Osmanlı Devleti'ne, Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde ıslahat yapılmasını kabul ettirmişler ve Batıdan bu desteği alan Ermeniler de ülkenin muhtelif yerlerinde olaylar çıkarmaya başlamışlardır. Özellikle 1895 yılında pek çok Anadolu şehrinde karışıklıklar baş göstermiş ve bu bağlamda Bayburd ve köylerinde de bir kısım hadiseler zuhur etmiştir.

3. XIX. YÜZYILDA BAYBURD'DA MEYDANA GELEN ÖNEMLİ SOSYAL ve SİYASİ GELİŞMELER

XIX. yüzyılın başlarından sonuna kadar Bayburd ve çevresinde sonuçları itibariyle sosyal ve ekonomik etkiler bırakan birçok gelişme olmuştur. Bunları savaş, iskân amaçlı göç, kuraklık ve kıtlık dolayısıyla yapılan göçler ve Ermenilerin çıkardığı hadiseler olmak üzere birkaç bölümde değerlendirmek mümkündür.

3.1.Sosyal Hadiseler

3.1.1.1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı sonrası Ruslar tarafından göçürülen Ermeniler

XIX. yüzyıl başlarında Bayburd yöresinde meydana gelen en önemli olay hiç şüphesiz 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşıdır. Yukarıda değinildiği üzere Bayburd, bu savaş esnasında Rus işgaline uğramış ve yaklaşık elli gün işgal altında kalmıştır.

Ruslar Bayburd'u ele geçirdikten sonra önce kalesini biraz tamir ve tahkim etmişler yörede yaşayan Ermenileri de Erzurum tarafına sevk etmişlerdir.⁹⁹ Meydana gelen gelişmeler üzerine çekilme kararı alan Ruslar, başta kale olmak üzere şehrin pek çok yerini bu defa tahrip etmişlerdir.

Bayburd vücutundan Memişbeyzâde İsmail Bey'in 2 Ekim 1829 tarihli mektubundan anlaşıldığına göre, Ruslar kaleyi tahrip ederek topları ile birlikte Erzurum'a çekilirken *şehrin reayasını dahi Erzurum'a göndermişlerdir*.¹⁰⁰ Arşiv belgelerine göre Ruslar, Bayburd'u terk ederken yanlarında 143 hane Ermeni'yi

⁹⁹ Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler." *T.TK. Belgeler*, XIII, sayı, 17, Ankara 1993, s.392.

¹⁰⁰ *BOA. HAT*, nr.1033/42894-K, 3 Rebiyülevvel 1245/2 Ekim 1829 tarihli mektup metni.

yanlarında götürmüşlerdir.¹⁰¹ Ruslarla giden ve terk-i evtan eden reaya ve akârâtını gösteren deftere göre, Şingâh Mahallesinden 17 hane Ruslarla gitmiş, 8 ev de savaş esnasında yanmıştır. Şingâh Mahallesinden gidenler arasında iki kuyumcu ve birer ihramcı, kazancı ve demirci esnafı bulunmaktaydı. Taş Mahallesinden debbağ, fırıncı, kebabçı, kuyumculuk mesleklerini icra eden birer hane ile semercilik yapan iki hane ve toplamda dokuz hane Ruslarla birlikte gitmiştir. Ciğersîn Mahallesinden giden altı haneden biri duhancı/ tütüncülükle uğraşmaktaydı.¹⁰² Ekonomik yapı bölümünde temas edileceği üzere şehirden ayrılan Ermenilerden bir kısmının çeşitli zanaat kollarında faaliyet gösteren esnaftan olmaları, şehrin ekonomik yapısını da olumsuz yönde etkilemiştir.

3.1.2. Kırım ve Kafkas muhacirleri ve Bayburd

Bayburd, XIX.yüzyılın ikinci yarısında Kafkaslardan gelen göçlerle gündeme gelmiştir. 1853-1856 Kırım Savaşı sonrası Rusların Kafkaslar ve Kırım'da uyguladığı tazyik politikası neticesinde her iki bölgeden kabileler halinde Osmanlı İmparatorluğu'na binlerce insan göç etmek zorunda kalmıştır.¹⁰³ Gelen muhacirler, kurulan muhacirîn komisyonu ve ilgili dairelerin gayretleriyle memleketin farklı yörelerine yerleştirilmişlerdir.¹⁰⁴

Kırım Savaşı esnasında 4.500 kuruş nakdî ve 2.466 keyl buğday ve 2.374 keyl arpa yardımı yapan Bayburd kazası,¹⁰⁵ muhacirlerin iskânı sırasında olduğu gibi, yol güzergâhında olması hasebiyle bunlardan bir kısmının Trabzon'dan Erzurum cihetine sevki esnasında da gündeme gelmiştir. 1861 sonbaharında Erzurum civarında iskân edilmek üzere Trabzon'dan yola çıkarılan Çeçen ve Kumuk kabilelerinden 500 kişilik bir kabile Sürmene'den Bayburd'a girmişlerdir. Muhacirlerin yol ve sair ihtiyaçları için Bayburd'da 12.626 kuruş harcanmış ve bu

¹⁰¹ BOA. HAT, nr.1040/43065-K, 29 Zilhicce 1246/10 Haziran 1831 tarihli Bayburd kazasından Rusyalı ile gidüb terk-i evtan eden reaya ve akârâtını mübeyyin defter.

¹⁰² BOA. HAT, nr.1040/43065-K, 29 Zilhicce 1246/10 Haziran 1831 tarihli Bayburd kazasından Rusyalı ile gidüb terk-i evtan eden reaya ve akârâtını mübeyyin defter.

¹⁰³ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (çev. Bahar Tırnakçı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s.108; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul 1996, s.87; Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara 1991, s.32.

¹⁰⁴ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, T.T.K Yayınları, Ankara 1997, s.147.

¹⁰⁵ Besim Özcan, *Kırım Savaşında Malî Durum ve Teb'anın Harb Siyaseti (1853-1856)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1997, s.81.

miktar Sürmene kaza müdürü ve meclis üyeleri ile ahalisi tarafından *hidmet-i müftehirâne* olarak karşılanmıştır.¹⁰⁶

Kırım ve Kafkaslardan Osmanlı topraklarına doğru yapılan göçlerden biri de 1864 sonları ve 1865 başlarında meydana gelmiştir. Bu tarihlerde Kafkaslardan yaklaşık beş bin hane Çeçen muhaciri yerlerinden ayrılarak Osmanlı ülkesine yerleşmek için teşebbüs etmiştir. Hükümet yetkilileri gelen bu muhacirlerin nereye ve nasıl iskân edileceği üzerinde uzun bir çalışma yapmış ve muhacirlerin 150'şer kişilik kabileler halinde iskân edilmesi planlanmıştır. Her birinde yaklaşık 690 kişinin bulunduğu kabilelerin, dörder gün arayla Kafkaslardan yola çıkması ve Türk sınırına kadar bir Rus zabitanın kontrolünde gelmeleri ön görülmüştür. Yapılan plan gereği sınıra gelen muhacirlerin, Gümrü karantina hanesinde bir Türk memura teslim edilmeleri ve bunların sınıra yakın yerlerden ziyade Erzincan ve Diyarbakır yörelerine sevklerinin daha uygun olacağı düşünülmüştür. Hükümetin yapmış olduğu iskân planı, muhacirleri yerleştirmeyi düşündükleri sancaklarda yeteri kadar yer olup olmaması problemini ortaya çıkardı. Bunun çözümü için de 4.ordu müşiri mirliya Derviş Paşa'nın muhacirîn komisyonuna çağırılması ve komisyonu bu hususta bilgilendirmesi kararlaştırıldı. Devîş Paşa'ya göre, beşbin hanelik muhacirlerin nüfusu yaklaşık 30.000 civarındadır. Daha önceleri Van, Kars ve Erzurum dahilinde yaklaşık 4.500 hanenin iskânı için arazi ayarlandığını ancak, Trabzon'dan gönderilmiş olan nüfusun buralara iskan edildiğini ifade ederek bahsedilen bölgede iskan için boş arazi bulunmadığını komisyona ilettili. Dervîş Paşa, Erzincan sancağında da hiç boş yer olmadığını ifadesinde dile getirdi. Bunlardan başka muhacirler için Erzurum ve Çıldır taraflarında yer bulunsa bile buraların sınıra yakın mahaller olması hasebiyle, iskânının burada da olamayacağı ifade edildi. Yapılan uzun müzakerelerden sonra muhacirler için şöyle bir iskân planı ortaya çıktı. Yaklaşık 5.000 hane Çeçen muhacirin 2.500 hanesi Diyarbakır ve Siird sancaklarına, 1.000 hane de Sivas ve Harput civarına yerleştirilecekti.

Bayburd ise geriye kalan 1.500 hane Çeçenin iskânında gündeme geldi. Alınan karar doğrultusunda açıkta kalan 1.500 hane Çeçen muhacirin Muş ve Van sancakları ile Hınıs ve Bayburd gibi büyük kazalara yerleştirilmesi öngörüldü. Bu

¹⁰⁶ BOA. Sadâret Mektûbî Mühime (A.MKT. MHM.), nr.225/16, 29 Zilka'de 1277/8 Haziran 1861 tarihli tahrirat, A.MKT. MHM, nr.288/12, 20 Muharrem 1278/28 Eylül 1861 tarihli tahrirat.

hanelerden bahsi geçen sancak ya da kazaların her birine ne kadarının yerleştirildiği net olarak belli olmadığından Bayburd kazasında iskân edilen Çeçenlerin sayısı da kesin olarak bilinmemektedir.

Muhacirlerin iskân edileceği bölgeler belirlendikten sonra bu defa iskânın nasıl yapılacağı meselesi ortaya çıkmıştır. Özellikle muhacirlerin yanlarında hayvanları ve bir takım eşyalarıyla hareket ediyor olması iskân faaliyetini daha da hassaslaştırıyordu. Hükümetin aldığı karara göre, muhacirlerin başında nüfus memurları bulunacak ve daire-i şura-yı askerîden mirliva Nusret Paşa da askeri sorumlu olacaktı. Nusret Paşa bu göreve atandıktan sonra Erzurum'a gelerek muhacirîn komisyonunu iyice teşkilatlandırmış ve ardından Kars'a giderek görevine başlamıştır. Bundan sonra da yapılan plan doğrultusunda Çeçenlerin iskânına başlandı.¹⁰⁷

Bayburd 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrası meydana gelen göç dalgalarında da gündeme gelen şehirler arasında yer almıştır. Savaş sonrası elden çıkan Kars, Ardahan ve Artvin'den büyük göç hareketleri olmuştur. Kafilelerin ilk durağı Erzurum olmuş ve yanlarında getirdikleri at, katır, inek, keçi-koyun gibi hayvanlarla gelen göçmenlerin bir kısmı Bayburd'da iskân edilmiştir. 1893 yılı itibariyle Bayburd'da 2.542 kişi iskân edilmiş ve 2.716 kişi de iskân edilmek üzere kazaya sevk edilmiştir.¹⁰⁸

3.1.3. Kuraklık-kıtlık ve buna bağlı olarak meydana gelen göç hareketleri

1893-1894 yıllarında Bayburd, Gümüşhane, Bitlis ve Erzurum başta olmak üzere Doğu Anadolu bölgesinde iki yıl üst üste kuraklık meydana gelmiş ve buna bağlı olarak bir takım sosyal sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Her iki yılda meydana gelen kuraklığın doğal sonucu olarak ürünlerin mahsulü azalmış ve kıtlık ortaya çıkmıştır. Yeteri kadar mahsul alamayan ve *fikdân-ı mahsul sebebiyle*

¹⁰⁷ BOA. *İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.)*, nr.30/1264, 29 Zilkade 1281/26 Nisan 18685 tarihli meclis-i mahsus mazbatası.

¹⁰⁸ Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1878-1908)*, K.T.Ü Yayınları, Trabzon 1996, s.40,50.

*memleketlerinde aç kalan insanların bir kısmı maiyetlerini temin için başta Trabzon olmak üzere, Lazistan, Malatya, Sivas ve Amasya'ya göç etmişlerdir.*¹⁰⁹

Trabzon Valisi Kadri Bey'in tahriratında ifade edildi gibi, birkaç senedir *düçar-ı kaht (kıtlık meydana gelmesi) olan Erzurum vilayetine mensub Bayburd ve Tercan kazaları ahalisinden dahi bir takımı temin-i maiyet için* aileleri ile beraber Trabzon Vilayeti sahilindeki kazalara göç etmişlerdir.¹¹⁰ Bölgeye gidenlerden bir kısmı iş bulup çalışarak geçimlerini temin ederken, hiçbir iş bulamayıp sıkıntı çekenler de belediyeler ile *erbâb-ı hayr* tarafından *iane* edilmişlerdir. Kıtlık o derece bölgede etkili olmuştur ki hükümet tarafından yapılan tetkikatta sadece Trabzon ve Lazistan sancaklarına bağlı kazalar ve nahiyelere geçici olarak yerleşen ailelerin nüfusu otuz binlere ulaşmıştır. Bunlardan kendi geçimlerini sağlayan ve köylülerin yardımıyla idare edenlerin dışında hükümet tarafından yedi bin kişiye ekmek parası verilmiştir. Daha iyi bir hayat yaşama arzusuyla evlerini, köylerini terk edenler, gittikleri yerlerde istedikleri ya da umdukları hayatı bulamadıklarından belki de pişmanlık bile duymuşlardır. Hükümet tarafından *biçare* olarak tanımlanan bu insanlar, Trabzon Valisi Mehmed Kadri Bey'in tespitiyle, *köy kenarlarında ve orman aralarında siperlenüb* zor bir hayat sürmüşlerdir. Yaşadıkları mahaller pek sağlıklı olmadığı gibi, kışın şiddetine karşı dayanacak elbiseleri dahi bulunmamaktaydı. Bütün bunlardan dolayı kolera, tifo ve dizanteri gibi bulaşıcı hastalıklara yakalananlar olmuş ve aileler üçer beşerli gruplar halinde farklı köylere dağıldığından yani toplu olarak bir arada bulunamadıklarından ciddi sağlık tedbirleri de alınamamıştır.

Trabzon Valisi Kadri Bey, göçmenler için kalıcı bir çare aramış ve göçmenlerin 1894 ilkbahar başında geldikleri yere gitmelerinin sağlanması için planlar yapmıştır. Ancak vali bey, göçmenlerin memleketlerine gitmeleri durumunda henüz hazırlıkları olmadığından bu yılda ekip biçemeyecekleri için yine mağdur olacaklarını ve bu nedenle başka çözümlerin bulunması gerektiğini dile getirmiştir. Ancak vali Kadri Bey, yapılan yardım faaliyetlerinin belirli bir kaideye bağlanması gerektiğini aksi takdirde bazı bölgelerde çeşitli suiistimallerin

¹⁰⁹ BOA. Yıldız Perakende Sadaret Maruzatı (Y.PRK. A.), nr.9/21, 13 Kanun-ı sani 1309/25 Ocak 1894 tarihli Erzurum Valiliği tahrirati.

¹¹⁰ BOA. Y.PRK. A, nr.9/21, 12 Kanun-ı sani 1309/24 Ocak 1894 tarihli Trabzon Valisi Kadri Bey'in Sadarete tahrirati.

ortaya çıktığına işaret etmiştir.¹¹¹ Vali bey, her gelen kişiye yardım yapılmasının ekonomiyi zora sokacağını ve bunun aynı zamanda elinden iş gelen aile reislerini tembelliğe sevk edebileceğini de dile getirmiştir. Netice itibariyle vali Kadri Bey, özellikle sıkıntıların ortaya çıktığı Gümüşhane yöresinde gerekirse köylülerin tarlalarını ekmeleri için zor kullanılacağını ve böylece arazinin boş kalmasının engelleneceğini beyan etmiştir.¹¹²

Bayburd kaymakamlığı 1893 yılında meydana gelen kuraklığın sebep olduğu sosyal yaraların sarılmasına yönelik hükümet nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Kaymakam Bey, Erzurum valiliğine gönderdiği telgrafta, kuraklığın sebep olduğu zararın en aza indirilebilmesi ve ertesi yıl da etkilerinin görülmemesi için çiftçilerin tarlalarını bir an evvel ekmelerinin sağlanması gerektiğini dile getirmiştir. Ancak zarara uğrayan köylülerin ellerinde tarlalarına ekebilecekleri tohumluk bulunmadığından ve tohum mevsimi de sona ermek üzere olduğundan çok acil tedbirlerin alınması gerektiğini ifade etmiştir. Erzurum valiliği de Bayburd kaymakamının isteği doğrultusunda meseleyi telgrafla başkente bildirmiş ve nisan ayı sonuna kadar Bayburd çiftçisinin ihtiyaç duyduğu 20.000 kile buğday ve 10.000 kile arpanın Trabzon, Karahisar-ı şark ve Rize'den satın alınarak Bayburd'a ulaştırılmasını aciliyetini bildirmiştir. Ancak Trabzon valiliği, talep olunan zahirenin Trabzon ve Samsun'dan temin edilemeyeceğini ve Merzifon taraflarından temininin mümkün olabileceğini iletmiştir. Trabzon valisi, zahire Merzifon'dan satın alınsa bile nisan sonuna kadar Bayburd'a yetiştirilmesinin şüpheli olacağını da ifadesin eklemiştir. Yine vali, tohumluk arpanın bulunamayacağını ve bulunacak buğdayın beher İstanbul kilesinin Bayburd'a kadar 45 kuruşa mal olacağını da belirtmiş ve zahirenin İstanbul'da hükümet tarafından alınıp gönderilmesini Dahiliye Nezareti'ne önermiştir. Mesele Meclis-i Vükelâ'da ele alınmıştır. Zahire tedarikinin Bayburd kazası için çok büyük bir önem taşıdığı ve acil olarak gönderilmesi gerekliliği üzerinde hemfikir olan meclis-i vükelâ üyeleri, ihtiyaç duyulan miktarın Samsun'dan tedarik

¹¹¹ Kadri bey, Trabzon vilayeti sınırlarına gelen göçmenlerden bir kısmına tohumluk buğday yardımı yapıldığı ve bu yolla çiftçilerin tarlalarını ekmelerinin sağlanmasının hedeflendiğini ancak bazı köylerde tarla ekmek yerine verilen buğdayların satıldığını ve kış başlamadan bu insanların tekrar Trabzon'a gelerek yardıma muhtaç duruma düştüklerini ifade etmiştir. Kadri bu gibi suistimallerin önüne geçmek için mutlaka yardımın belirli bir kurala bağlanmasını gerektiğini sadarete bildirmiştir. Bkz. *BOA. Y.PRK. A*, nr.9/21

¹¹² *BOA. Y.PRK. A*, nr.9/21. 1 Kanun-ı sani 1309/13 Ocak 1894 tarihli Trabzon Valiliği tahrirâtı.

edilerek nisan sonuna kadar Bayburd'a ulaşmasının sağlanması için Trabzon valiliğine emirler göndermiştir. Meclis gönderilecek zahirenin ahaliden en fazla ihtiyacı olanlara bedel gösterilmesi kaydıyla dağıtılmasını ve zahire ihtiyacı olup nakliye vasıtasına sahip Bayburdluların da dağıtıma yardıma bulunmalarının sağlanmasını istemiştir¹¹³

Böylece çiftçilerin tekrar arazilerini ekmeleri sağlanmış ve kıtlığın etkisi azaltılmaya çalışılmıştır.

Bayburd ve Erzurum bölgesinde vukubulan kıtlık hadisesi bazı Batılı gazetelerde geniş yankı bulmuştur. Özellikle Berlin'de yayımlanan *Vossische Zeitung* gazetesi bir takım asılsız iddialara yer vermiştir. Gazetenin haberine göre, bölgede yaşayan bir kısım Müslümanlar kıtlık nedeniyle Amerika'ya dahi göç etmekte ve Osmanlı hükümeti de göç eden Ermenilere de yardıma bulunmaktadır. Gazetenin bu tür haberleri hükümet yetkilileri tarafından asılsız olarak kabul edilmiş ve Babiâli *ahali-yi müslimenin Amerikaya göçünü külliye hilaf* bir haber olarak telakki etmiştir. Ermenilerin hicreti ile ilgili olarak da Babiali, *bundan evvel Ermenilerin bir kısmı Rusya'ya naklettikleri vaki ise de bunlar da ahiren izhâr-ı nedâmetle yine me'va-ı (mesken) kadimlerine avdet etmiş* diyerek iddiaların aslının bulunmadığını ortaya koymuştur.¹¹⁴

1890'lı yıllar Bayburd için çok sıkıntılı geçmiştir. Daha kuraklık ve kıtlığın yaraları sarılmadan, 1895 yılında bölgede esen Ermeni isyan rüzgârları Bayburd'a da ulaşmış ve Bayburd bu tarihte Ermeni hadiseleri ile gündeme gelmiştir.

3.2.Siyasi Hadiseler

3.2.1.1895 yılı Ermeni olayları

Malazgirt zaferi sonrasında Anadolu kıtası ile birlikte Ermenilerin geleceklerini tayin hakkı hukuken ve siyaseten Türklere kalmış ve bu durum 1877 yılına kadar devam etmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonunda Ermeniler lehine önemli değişiklikler olmuştur. Savaş sona erdiğinde Patrik Nerses ve İzmirliyan'ın reisliklerinde, Ermeni meclisi gizlice toplanarak, Rus Çarına

¹¹³ Meclis-i Vükela gönderilecek zahirenin, *ahaliden en ziyade ihtiyacı olanlara ta'vîzen tevzi'î lazım geldiğini* ifade etmiştir. bkz. *BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV.)*, nr.74/76 11 Nisan 1309/23 Nisan 1893 tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası.

¹¹⁴ *BOA, Y.PRK. A*, nr.9/21, 20 Receb 1311/28 Ocak 1894 tarihli sadaret tezkeresi.

verilmek üzere Eçmiyazin Katogikosluğuna bir muhtıra gönderilmesini kararlaştırmışlardır. Barış görüşmeleri sırasında Patrik Nerses idaresindeki Ermeni Papazlar Rus ordusu başkumandanı ile bir araya gelmişlerdir.¹¹⁵

Yapılan görüşmeler sırasında Ermeniler, Ayestefanos Antlaşmasının 16. ve Berlin Antlaşmasının 61. maddelerine, kendi lehlerine ıslahat yapılması hususunu koydurmuşlar ve Avrupalı devletler de bu maddelere istinaden bağımsız bir Ermenistan devleti kurdurmak amacıyla Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya başlamışlardır. Böylece Ermeni meselesi Şark Meselesinin bir bölümü haline getirilmiştir.¹¹⁶

İlk defa 3 Mart 1878 Ayestefanos Antlaşması ile Rusya tarafından, siyasi gündeme taşınan Ermeni meselesi, 13 Temmuz 1878 Berlin Antlaşması ile de uluslar arası bir mesele haline gelmiştir.¹¹⁷

Osmanlı topraklarında sosyal, ekonomik, dinî, siyasî, idarî ve kültürel hürriyetlere sahip olan ve memleketin hiçbir vilayetinde yeterli nüfus çoğunluğuna sahip bulunmayan Ermeniler, 1890'lı yıllarda ülkenin çeşitli yerlerinde olaylar çıkartmaya başlamışlardır. 1890 Haziran'ında Erzurum'da anavatan müdafilerinin başlattığı isyanı, Temmuz ayında İstanbul'da Hınçak Partisi üyelerinin çıkardığı olaylar takip etmiştir.¹¹⁸ Aynı zamanda bu tarihlerde Merzifon, Kayseri, Yozgat, Sason gibi Anadolu'nun muhtelif yerlerinde Ermenilerin sebep olduğu bir kısım hadiseler baş göstermiştir.¹¹⁹

Bayburd Ermeni olayları da bütün bunların bir devamı niteliğinde olup 1895 sonbaharında ortaya çıkmıştır. Fesat cemiyeti üyesi olan ve Karadenizli kıyafeti giyinmiş bir grup Ermeni'nin, Hadrek köyü yakınlarındaki bir köprüünün altına saklanıp, yoldan geçen postayı vurmaya teşebbüs amacıyla silaha sarılması, Bayburd olaylarının başlangıcını oluşturmuştur. Hadrek köyündeki bu olay esnasında, süvari XIX. Alay hayvanatından biri telef olmuş ve bu hadise Müslüman halk arasında infiale sebep olmuştur. Hadiseden dolayı korku, heyecan ve dehşet içinde kalan Müslüman Türk ahali, bir yandan akıbetin ne olacağını

¹¹⁵ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s.199; Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s.37.

¹¹⁶ Mehmed Hocaoglu, *Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976, s.VIII, 100.

¹¹⁷ Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa*, s.37.

¹¹⁸ Ahmet Halaçoğlu, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, İstanbul 2005, s.43.

¹¹⁹ Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s.460-477.

düşünürken diğer yandan can ve ırzlarını nasıl muhafaza edecekleri endişesine kapılmışlardı. Ermeniler çıkan hadisenin müsebbibi olmasına rağmen, Bayburd merkezde mevcut dükkânlarını da açmayarak Kiliselerine çekilmişlerdir. Ermenilerin bu tutumu Müslüman halk arasında heyecanın bir kat daha artmasına neden olmuştur. Dükkânların kapanması ve kiliselere çekiliş yerel hükümet tarafından hiç hoş karşılanmamış ve hükümet yetkilileri ile kasaba ileri gelenleri Ermenilere giderek, nasihat ve tavsiyelerde bulunmuşlardır. Tavsiyeler Ermeniler arasında etkili olacak ki, dükkânlar olaydan dört gün sonra 30 Ekim 1895 günü açılmaya başlamıştır. Erzurum olaylarının meydana geldiği güne denk gelen bu dükkân açma işi ne yazık ki fazla uzun sürmemiş ve birkaç saat sonra sahipleri tarafından tekrar kapatılmıştır.¹²⁰

Dükkânların kapatarak evlerine giden Şingâh Mahallesinde sakin Ermeniler, burada rasgele ateş etmeye başlamışlar ve böylece olayları Bayburd merkeze sıçratmışlardır.¹²¹

Bayburd Ermeni olayları, hadise sonrası yakalananların ifadelerinden anlaşıldığına göre dış bağlantılı¹²² ve organizeli bir biçimde ortaya çıkmıştır.¹²³

Bayburd Polis komiserliğinden alınan 22 Teşrin-i Evvel 1311/3 Kasım 1895 tarih ve 29 numaralı tahrir ve Emniyet komiserliğinden Zaptiye Nazırı Nazım Paşa'ya yazılan tahrirata göre; şehirde Ermeni olayları 14 Teşrin-i evvel 1311 /26 Ekim 1895 Cumartesi günü saat 4:⁰⁰ sıralarında şehrin kuzey ve güney taraflarında meskun Ermeni mahallesinden üç el silah atılması üzerine başlamış ve kasaba karışmıştı. Asâkir-i şahane ve hükümet kuvvetleri olayı önlemeye çalışmışlarsa da, olay saat 11.30'a kadar devam etmiştir.¹²⁴

Olay üzerine şehirde pek çok asker devriye gezdirilmiştir. Hadise esnasında şehirde birkaç dükkân yağma edilmiş, yine Ermeni tahrikçilerin

¹²⁰ BOA, *İrade Askerî (İ.ASK)*, nr.1314. s.28/29. Bayburd olaylarını çıkaran Ermenilerin ifade tutanakları; Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, II, BOA. Yayınları, Ankara 1998, s.168.

¹²¹ BOA, *Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK. UM.)*, nr.32/122, 5 Teşrin-i Sani 1311/17 Kasım 1895 tarihli Erzurum Valiliği tahriratı.

¹²² Yakalanıp ifadesi alınanlardan Simon'un verdiği bilgiye göre, reisleri Arvet'e Amerika'dan her ay gizlice gazete gelir ve bunu Arvet okur diğerleri de dinlermiş. Simon'a göre, *gazete; İslam ülkelerinde Hristiyanlarla olan her türlü olayı yazmakta ve Arvet posta yoluyla bir mektup zarfının içinde gelen gazeteleri yakalanma endişesinde dolayı okuduktan hemen sonra yırtıp atarmış. BOA, İ.ASK, nr.1314. S. 28/29. (Nihabet oğlu Simon'un ifadesi), s.7.*

¹²³ İfade tutanaklarından anlaşıldığı kadarıyla fesat cemiyeti, üyelerini bir askerî teşkilat gibi onbaşı, çavuş, yüzbaşı ve binbaşı gibi örgütlemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA, *İ.ASK*, nr.1314. S.28/29. Bayburd olaylarını çıkaran Ermenilerin ifade tutanakları.

¹²⁴ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, II, s.103.

teşvikiyle şehre doğru yola çıkan civar köylerin Müslüman ahalisinin şehre girişi engellenmek istenmiş fakat mevcut askerî kuvvet yetersiz kaldığından buna engel olunamamıştır. Olayın çıkışından kısa süre sonra yaklaşık 400 kişilik silahlı Ermeni cemiyeti üyesinin Bayburd'a üç konak uzaklıktaki Ergi köyünde toplandıkları ve şehre hücum ederek Müslümanları basmak fikrinde bulundukları oradan gelen jandarma tarafından yetkililere bildirilmiştir.¹²⁵

Şehirde olayların çıkmasını müteakip yine Karadenizli ve Hoca kıyafeti giyen bir kısım Ermeni fedaileri köylere giderek, “Ermeniler Müslümanları öldürüyor” şayiasını ortaya çıkarmışlar ve Müslüman köylüleri panik içerisinde bırakmışlardır. Önlerine gelene revolver silahları ile ateş etmeye başlayan fedailer, bölgede galeyana sebep olmuşlardır. Heyecana gelen civar köylerdeki Müslüman halk, kasaba ahalisi ile birleşmek için yola dökülmüş ve kasabaya geldikten sonrada iki grup arasında 6-7 saat şiddetli çarpışmalar meydana gelmiştir.¹²⁶

Bölgede ıslahat çalışması için Osmanlı hükümeti tarafından görevlendirilen Şakir Paşa da, Bayburd olaylarının başlangıcını aynı doğrultuda ifade etmekte ve olayı şu şekilde tasvir etmektedir: “*Dün sabah Ermeni mahallesinden güzâr eden 3-4 Müslüman üzerine birkaç el tüfenk ve tabanca atılması üzerine kasabada tüfenk sesini işiten Müslümanlar dükkânlarını sed ile hanelerine koşarak eslihalarını hamilen çıktıklarında zikr olunan Müslümanlar Ermeniler üzerine hücum edip tarafeynden silah atılmağa başlanıldığından kasaba derunu mahşer mahalline dönüşmüş ve akşama kadar imtirâd ederek gerek İslam ve Hristiyan dükkânları kırılmış bazı mahallere ateş verilerek bir hayli hasar İcra olunmuş olduğu kaymakamlık tarafından gelen telgrafnamede beyan olunmuştur.*” Şakir Paşa durum tespiti yaptıktan sonra, olayları tam manasıyla tahkik ettirmek istemiş ve hadisenin önüne neden geçilemediğinin araştırılması için topçu binbaşı Asaf Bey ile hukuk mektebi mezunlarından Hayri Bey’i vakanın ertesi sabahı derhal Bayburd’a göndermiştir.¹²⁷

Yapılan tahkikat sonucunda Bayburd olayları esnasında her iki taraftan da ölü ve yaralıları olduğu görülmüştür. Şehirde meydana gelen Ermeni olayları köylere de sıçramış ve Kırzı, Balahor, Rumeli, Kısanta, Hayık, Hınzeverek, Niv,

¹²⁵ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, BOA. Yayınları, XXXVI, s.47-48.

¹²⁶ H.Nazım Paşa, Ermeni Olayları, II, s.168-169.

¹²⁷ BOA. Yıldız Esas evrak (Y.EE), nr. 81/16. 15 Teşrin-i Evvel 1311/27 Ekim 1895 tarihli Şakir Paşa’nın tahrirâtı.

Tomla, Varzahan, Ergi, Pülürek, Keleverek, Pulur, Rüştü ve Hindi köylerindeki Ermeniler, bu köylerde yaşayan Müslümanlara saldırmışlardır. Vukuat esnasında Bayburd polis komiserine de ateş açılmış ise de isabet etmemiştir. Fesat hareketinin öncüleri olan Bayburdlu tüccar Ağababayan Haçator ve kardeşi Ohannes ve Tarafyan Arakil adlı şahıslar yakalanarak hükümete teslim edilmiş ve ifadeleri alınarak mahkemeleri görülmüştür.¹²⁸

Olaylar sonrasında şehirde Örfî idare (sıkıyönetim) ilan edilmiştir. Bayburd kumandanı ve kaza kaymakamının müştereken Erzurum valiliğine çektikleri telgrafa göre, 27 Ekim 1895 tarihi itibarıyla karışıklık sona ermiştir.¹²⁹

Bayburd Ermeni olaylarına katılan bir kısım Ermeniler, padişahın genel affı kapsamında değerlendirilmiş ve affedilmişlerdir.¹³⁰ Bunun yanında olayların asıl elebaşlarından 17 kişi yapılan muhakeme sonucunda çeşitli cezalara çarptırılmışlardır.¹³¹

Yörede Ermenilerin neden olduğu ve pek çok huzursuzluğun başlamasına etki eden hadiseler, hiç şüphesiz Bayburd'da XIX.yüzyıl sonlarında meydana gelen en önemli gelişme idi. Bu tarihte çıkan olaylar, I.Dünya Savaşında Rus işgali sonrası, Ermeniler tarafından icra edilen mezalimin başlangıç noktası olması bakımından da önem arz etmektedir.

¹²⁸ Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, II, s.103.

¹²⁹ BOA. A.MKT. MHM, nr. 535/12, 16 Teşrin-i Evvel 1311/28 Ekim 1895 tarihli Erzurum Valiliğinden Sadarete çekilen telgraf.

¹³⁰ BOA, İ.ASK, nr.1314.S.28/29, 8 Ramazan 1313/22 Şubat 1896 tarihli yaver-i ekrem'in Erzurum idare-i örfiye riyasetine yazısı.

¹³¹ BOA, İ.ASK, nr.1314.S 28/29, 22 Safer 1314/2 Ağustos 1896 tarihli Sadaret tezkeresi.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. BAYBURD ŞEHİRİ VE YÖNETİMİ

1.1. Şehrin Coğrafi Konumu

Bayburd, Karadeniz bölgesinin, Doğu Karadeniz bölümünde 41⁰ Doğu boylamı ile 41⁰ Kuzey enleminin kesiştiği noktanın yaklaşık 5 km kadar doğusunda, 40⁰ 15¹ Kuzey enlemi ile 40⁰ 16¹ Doğu boylamı arasında, denizden 1550 m yüksekte,¹ etrafını kuşatan Kop ve Soğanlı gibi yüksek dağların havzasında kurulmuş bir yerleşim alanıdır.² Nüfusu, 2000 yılı sayımına göre 32.285 kişidir.³

Yüzölçümü 3652 km² olan Bayburd'un kuzeyinde Trabzon ilinin Çaykara ilçesi, kuzeydoğusunda Rize'nin İkizdere ilçesi, doğusunda Erzurum'un İspir ilçesi, güneydoğusunda Erzurum ili merkez ilçesi, güneyinde Erzurum'un Aşkale ilçesi ile Erzincan'ın Çayırlı ilçesi ve güneybatısında Gümüşhane ile Kelkit ilçesi ve batısında da Gümüşhane'nin Köse ile merkez ilçesi yer almaktadır. Bayburd ve çevresi, yeryüzü şekilleri bakımından genel olarak üç bölüme ayrılmaktadır. Birincisi, sahanın batı yarısını oluşturan Bayburd Ovası, ikincisi akarsuların oluşturduğu vadiler ve üçüncüsü de yörenin etrafını çevreleyen ve doğu yarısında yer alan dağlık alanlardır. İklim özelliklerinde olduğu gibi bitki örtüsü bakımından da Doğu Karadeniz bölümünde yer almasına rağmen, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars bölümünün karakterini taşımaktadır.⁴

Bayburd ve çevresinin iklimi, kurak ve az nemli, orta sıcaklıkta, su fazlasının kış mevsiminde olduğu ve orta derecede deniz tesirine yakın iklim bölgelerine girmektedir.⁵ Denizden yüksekliğine bağlı olarak Erzurum gibi havası soğuk olan Bayburd'un arazisi verimli ve mahsuldardır.⁶ Batılı seyyah Sandwith, Bayburd'a geldiği Eylül ayında şehrin havasını, *bu ayda iklim yolcular için çok*

¹ Timur Keskin, *İl Oluşunun 10. Yılında Bayburt Tarihi*, Bayburt Valiliği Yayınları, Bayburt 2000, s.1.

² Tarkan, "Bayburt'un Ekonomik Olanakları ile Bu Olanakların Kalkınma Alanındaki Önem Dereceleri", s.83.

³ http://www.die.gov.tr/nufus_sayimi/2000tablo4.xls, 23.10.2005.

⁴ Ramazan Özey, "Bayburt ve Çevresinin Coğrafi Özelliklerine Genel Bir Bakış", *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23-25 Mayıs 1988)*, Ankara 1994, s.437.

⁵ Ramazan Sever, *Çoruh Havzası Enerji Yatırım Projeleri ve Çevresel Etkileri*, Konya 2005, s.56.

⁶ Ali Cevad, *Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügâtı*, I, İstanbul 1314, s.152-153.

yorucu ve uğraştırıcıdır. Gün boyunca insan etkili güneşin kuru sıcağında kavrulmakta ve akşam ise soğuk oldukça tesir etmektedir diye tasvir etmektedir.⁷

Yörenin en önemli akarsu şebekesini Çoruh nehri ve yan kolları oluşturur. Çoruh nehri esas itibarıyla Erzurum ili sınırları içinde yer alan Mescid Dağları'ndan kaynağını almaktadır. Maden köyü yakınlarında Kop suyunu ve diğer küçük derelerin sularını alan nehir, daha sonra kuzeye doğru dirsek yaparak Bayburd şehrine ulaşır.⁸

Eskiçağlarda *boas* ya da *acampsis*⁹ olarak adlandırılan, yüksek dağ sıraları ile geniş vadi arasında aşağıya doğru akan¹⁰ Çoruh nehri, Bayburd şehrini ikiye ayırmaktadır. Şehrin bir kısmı yani yukarı semti dağ eteğinde ve aşağı semti bağ ve bahçeler arasındadır.¹¹

Kış aylarında üzeri buz tutan nehir,¹² kalenin bulunduğu alanda bir kayalık boğaza girerek yoluna devam etmektedir.¹³ Pulur dağlarından kaynaklanan Gökçedere (Pulur) deresi ile Otlukbeli dağlarından kaynaklanan Beşpınar (Lori) deresi birbirine paralel, güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda akışlarını devam ettirdikten sonra Mormuş düzlüğünde birleşip, Mam suyu adını alırlar. Çevredeki birkaç küçük derenin de sularını toplayan Mam suyu, Mormuş düzlüğünde doğuya doğru yönelir ve Hart Ovası'nı geçtikten sonra Düzüker Ovası'nda Çoruh ile birleşir. Akışını devam ettiren nehir Bayraktar (Baksı) köyü yakınlarında İspir ilçesi sınırlarına girer.¹⁴

Doğal bitki örtüsü step olan Bayburd Ovası, Çoruh ve kolları tarafından sulanır.¹⁵ Ksenophon'un Anabasis'inde *Harpasos* olarak bahsi geçen Çoruh nehri,¹⁶ Batum yakınlarında Karadeniz'e dökülmektedir.¹⁷ Evliya Çelebi,

⁷ Sandwith, *The Siege of Kars* s.43.

⁸ Özey, "Bayburt ve Çevresinin Coğrafi Özelliklerine Genel Bir Bakış", s.437.

⁹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor*, s.353; Bryer, *Pontos*, s.2.

¹⁰ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s.423.

¹¹ Ali Cevad, *Memâlik-i Osmaniye*, I, s.152-153.

¹² H.F.F Lynch, *Armenia Travels and Studies*, London 1901, s.231-234.

¹³ William J. Hamilton, *Researches In Asia Minor, Pontus And Armenia Whit some Account Of Their Antiquities And Geology*, Volume II, London 1842, s.230.

¹⁴ Özey, "Bayburt ve Çevresinin Coğrafi Özelliklerine Genel Bir Bakış", s.454; Sinclair, T.A; *Eastern Turkey: an architectural and archaeological Survey*, Volume II, London 1989, s.251.

¹⁵ Tarkan, "Bayburt'un Ekonomik Olanakları ile Bu Olanakların Kalkınma Alanındaki Önem Dereceleri", s.83.

¹⁶ Ksenophon, *Anabasis*, s.139.

¹⁷ Tozer, *Turkish Armenia*, s.423.

seyahatnamesinde,¹⁸ Kâtip Çelebi Cihannûmasında nehrin adından *cûy-i ruh* (ruh ırmağı) olarak söz etmektedirler.¹⁹ Çoruh'un *çor'uk/çor'lar* anlamına geldiği ve adını Sakaların buraya gelen bir kolundan aldığı da ileri sürülmektedir.²⁰

1.2. Şehrin Fizikî Durumu ve Şehri Belirleyici Unsurlar

1.2.1. Bayburd Kalesi

Bayburd şehrinin fiziki yapısının en önemli unsuru hiç şüphesiz tarihî kalesidir. Kale şehrin kuzeyinde²¹ Çoruh'un direk karşısında etraftan tecrit edilmiş, doğudan batıya uzanan ve her tarafı sarp ve dik ve özellikle doğu yönünden nehre doğru inen büyük bir kayalık tepe üzerine inşa edilmiştir.²² Kalenin ilk defa ne zaman ve kimler tarafından yaptırıldığı kesin olarak bilinmemektedir. İlk yapının Ermenilere ait olduğu ileri sürülse de, Bayburd kalesinin çok daha önce, miladın ilk yüzyıllarında mahalli prens ve krallıkların mücadelelerinde rol oynadığı bilinmektedir. Khorenli Movses'den öğrenildiğine göre, Bagratlar'ın geliştikleri devrede, I. asırda "Sper" (İspir) sancağı hâkimi olan Bagratlı Piurat oğlu "Sembad" (Asbed), hükümdar çocuklarını, kendi müstahkem yerleri olan "Papert" yani Bayburd kalesine 58 yıllarında götürmüştür. Gülyüz Akagün buradan yola çıkarak, kalenin 58 yıllarından önce yapıldığının ortaya çıkabileceğini ileri sürmektedir.²³

¹⁸ Evliya Çelebi, "... herkes kâh-ı havernaklarında (köşklerinde) oturup nehr-i Çoruğ'da şînâverlik (suda yüzen) eden alabalıkları sayd-u şikâr edüp tenâvül ederler bir âb-ı hayât nehr-i zülâldir, kim nehr-i Çoruğ, cûy-ı ruh'dan galattır..." sözleriyle Çoruh'u tasvir ederek buranın alabalık yönünden zenginliğini de dile getirmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, II, (haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s.175.

¹⁹ Kâtip Çelebi, *Cihannûma*, İstanbul 1145, s.422.

²⁰ Kırzioğlu'na göre, bölgeye gelen Sakaların "Gogar/Gugar" kolu, doğuda sağdan Kür'e karışan Kazak-Çayı'ndan, batıda Murgul ve Borçka'ya kadar ki dokuz sancağı içine alan bir eyalete yerleşmişlerdir. Bu eyaletteki "Çor"lar'ın bir bölümü idare merkezi "orbet" (sonradan, üç-ok anlamında "şamsolde")nin bulunduğu sancağa yerleşerek oraya "Çor/Şor-deresi adını vermişlerdir. Bir bölümü de, şimdiki Borçalı-çayı'na soldan karışan ve Loru kalesi'nden geçen çaya, "çor'a-ked" (çor çayı) denilmesine sebep olmuştur. Gogar/gugar eyaletindeki "çor"ların batı kolu da, "çoruk" ırmağına adlarını vermişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fahrettin Kırzioğlu, "Selçuklu Fetihleri'nden (1064-1071) Önce Doğu Anadolu Türk Boy ve Oymakları'ndan Kalma Dağ ve Su Adları", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11-13 Eylül 1984)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1984, s.89.

²¹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s.353.

²² Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s.423.

²³ Akagün, *Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi-Sanat Eserleri*, s.40.

M.Ö I.Binden itibaren iskân edilen²⁴ ve Roma (Bizans) İmparatoru I. Justinianus döneminde (527-565) tahkim edildiği bilinen kalenin,²⁵ üzerindeki delillere göre M.Ö VIII.yüzyılda Urartulular tarafından şekillendirilmiş olacağı da tahmin edilmektedir.²⁶ Beş cepheli olarak inşa edilen kale surlarının yüksekliği otuz metre kadardır. Etrafında savunma hendeği bulunmayan kalenin surlarının önü bir istinat duvarıyla takviye edilmiştir. Bazı yerlerde dış kaleyi andırır bazı sur aksamına rastlanmakta ise de duvarlar çoğu yerde yıkılmış ve yok olmuş vaziyettedir.²⁷ Mahallî taşlarla yapılan sur duvarının kalınlığı 1,5 metre olup, surlar kare, dikdörtgen, dairevi planlı kulelere sahiptir. Yaklaşık 150 metre yükseklikte inşa edilmiş olan kalenin, güney batı yönünde yer alan ana kapının dışında, dışa çıkmak ve Çoruh'tan su almak için yapılan tali kapıları da bulunmaktadır.²⁸ Burçların dış yüzeylerinde tezyinat olarak mor, firuze çiniler kullanılmıştır. Çini süslemelerden ötürü kaleye “Çini Maçın” denilmektedir.²⁹ İç kalede inşa edilen cami, kilise ve evlerin yanı sıra³⁰ önceleri çeşmeler de bulunmakta ve XIX.yüzyılda da varlığına rastlanmaktaydı. Hatta bu çeşmelerden birinin harap olduğundan 1874 yılında tamir edildiği de bilinmektedir.³¹

Roma, Ermeni, Bizans, Arap, Komnenos hâkimiyetlerinde kalan Bayburd kalesi, pek çok defa onarım görmüştür. Anadolu Selçukluları döneminde Erzurum meliki Muğisiddin Tuğrul Şah tarafından 1213'de yeniden yaptırılmıştır. Kanuni'den sonra, Sultan III. Murad zamanında da tamir gören kale, 1828-1829 savaşında büyük ölçüde Rus tahribatına uğramıştır. Son olarak 1967 yılında kalenin bazı bölümleri yeniden onarılmış,³² yakın bir geçmişte yine bir takım tadilatlar görmüştür.

²⁴ Gündoğdu, “Bayburt'ta Kültürel Mirasın Korunması ve Yaşatılması”, s.227.

²⁵ İbrahim Artuk, “Bayburt Kalesi”, *DİA*, V, s.228; Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, I, Ankara 1959, s.71.

²⁶ Abdusselam Uluçam, “Bayburt Kalesi'nin Tarihi ve Mimari Özellikleri”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23-25 Mayıs 1988)*, Ankara 1994, s.415; Haşim Karpuz, “Erzurum ve Çevresindeki Bazı Selçuklu Kaleleri”, *I-II. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya 1993, s.160.

²⁷ Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, s.71.

²⁸ Karpuz, “Erzurum ve Çevresindeki Bazı Selçuklu Kaleleri”, s.160.

²⁹ Akagün, *Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi-Sanat Eserleri*, s.56.

³⁰ Kalenin Selçuklular zamanında yeniden inşası sırasında, Ebu'l-Feth Camii olarak anılan mescid yapılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Boran, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri*, T.T.K Yayınları, Ankara 2001, s.209.

³¹ *BOA. İrade Dahiliye (İ.DH)*, nr.47759, 22 Ramazan 1291/2 Kasım 1874 tarihli tahrirat.

³² Uluçam, “Bayburt Kalesi'nin Tarihi ve Mimari Özellikleri”, s.420.

Evliya Çelebi seyahatnamesinde Bayburd kalesinin yalçın bir tepe üzerine çok sağlam bir şekilde inşa edildiğini ve güzel bir iç hisarının bulunduğunu söylemektedir. Evliya Çelebi'ye göre, içinde üç yüz hanenin mevcut olduğu kalede, çarşı-pazar ve hamam bulunmamaktadır. Kalenin iki kapısı olup, bunlardan biri güney doğu tarafındaki bahçeler cihetine açılan üç katlı sağlam demir kapıdır. Bir diğer kapı ise güney batı yönündeki nevbethane kapısı olup buradan aşağı şehre inilmektedir. Nebbethane kapısından aşağı şehirde üzeri toprak örtülü binden fazla ev bulunmaktadır.³³

Buradan anlaşıldığına göre, ilk yerleşim iç kalede olmuş, zamanla kalenin dışına taşarak günümüz mahalleleri teşkil olunmuştur.

1.2.2. Hükümet konağı

XIX.yüzyılın sonlarına kadar Bayburd kazasının hükümet işlerinin yürütüldüğü devlete ait bir binası yoktu. Çok uzun bir zaman hükümet işleri, kiralanan bir binada yürütülmüştür. Sancak statüsüne geçene kadar hükümet konağının aylık kirası 150 kuruştur. 1878 yılında Bayburd'un sancak olması ile birlikte, şehirde memurlar çoğaldı ve mevcut konak artık işleri idare edemez hale geldi. Sancağın idarî işlerinin ifası için bu defa yeni bir bina aranmaya başlandı ve sancak görevlilerine yetecek büyüklükte yeni bir bina bulundu. 1879 Mart başından itibaren hükümet konağı, aylık kira bedeli 600 kuruş olan yeni binaya taşındı. Yeni konak her türlü ihtiyacı karşılar vaziyete geldi ama bu defa da ortaya aylık 450 kuruş fazla kiranın nasıl ödeneceği problemi çıktı. Yapılan birçok yazışma sonunda dahiliye muhasebe dairesi fazlalığın 1296/1880 yılı bütçesine dahil edilebildiğini ve dolayısıyla 1879 yılında yılda ödenmesi gereken toplam 5.400 kuruşun 1879 yılı muvazene açığına ilave edilerek karşılanmasının kararlaştırıldığını bildirdi.³⁴ Böylece Bayburd livası yeni ve büyük bir konağa kavuşmuş ve kira sorunu da halledilmiş oldu.

Hükümet konağının senelik 7.200 kuruş kira bedeli, Bayburd sancağı Dahiliye dairesinin yıllık 124.468 kuruşluk toplam gideri içinde en önemli harcama kalemlerinden birini oluşturmaktaydı.³⁵

³³ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, II, s.176.

³⁴ *BOA. İ.DH*, nr.73712.

³⁵ *BOA. İ.MMS*, nr.4000.

Bayburd sancak olarak idarî üniteye yer aldığı süre içinde, ihtiyaca binaen hükümet konağı içine bazı ek bölümler yapılması gündeme gelmekteydi. Bunlardan biri de 1881 yılında ortaya çıktı. Bu tarihte konak sahibi, sancak idaresinin isteği üzerine binaya altı göz daha ekledi ve eklenen bu kısımlar hapisane olarak kullanılmaya başlandı. Ancak bu defa konak sahibi, yeni eklenen bölümler için aylık 200 kuruş daha kira verilmesini istedi. Sancak yönetimi istenen bu meblağı Erzurum vilayetine bildirdi ve valilik de konak içerisine hapisane yapılmasının bir ihtiyaç olduğunu ifade ettikten sonra, icar bedelinin 1881 ve 1882 yıllarına ait olan miktarının bu seneler muvazene açığına eklenerek karşılanacağını bildirdi.³⁶ Bu şekilde hükümet konağı, ortaya çıkan yeni ihtiyaca da cevap verir vaziyete getirildi ve artan kira bedelini ödeme sorunu aşıldı.

Bayburd sancağı mutasarrıfları kiralık bir konakta sürekli olarak hükümet işlerinin yürütülmesini pek doğru bulmuyorlar ve bir an evvel devlete ait bir binanın inşa edilmesi gerektiğini her defasında dile getiriyorlardı. Ancak sancak yönetimi süresince buna imkan bulunamadı. 1888 yılında sancak statüsünün kaldırıldığı tarihlerde Bayburd'a bir hükümet konağının yapılması fikri ortaya atıldı.

Eğitim alanında büyük bir atılım yapılarak 1886 yılında Bayburd mekteb-i idadî-yi mülkîye inşaatına başlandı.³⁷ 1888 yılında inşaatın çok büyük bir kısmı tamamlandığı sıralarda Bayburd'un sancak statüsü lağvedilmişti. Erzurum vilayet idare meclisi, Bayburd'un sancaklıktan kazaya tahvil edilmesini ileri sürerek idadîye gerek olmadığını ifade etti. İşte bu gelişmeler üzerine idadî binası olarak inşa edilen mahallin, hükümet konağına dönüştürülmesi fikri ortaya çıktı.

Vilayet idare meclisi yaptırdığı hesapta, şimdiye kadar maarifin harcadığı 223.776 kuruşun dışında konağın tamamlanabilmesi için 62.602 kuruş 20 paraya daha ihtiyaç olduğu kanaatine vardı. Bu miktar hazineden istendi, ancak hazine 1888 malî yılına ait Erzurum vilayetinin inşaat tertibine ait herhangi bir kaydın olmadığını ileri sürdü. Hazine ayrıca, bütçe kanununda bir kalemdeki harcamanın diğerine aktarılmasının mümkün olmadığını hatırlatarak, şimdiye kadar harcanan ve gelecekte harcanması planlanan toplam 286.379 kuruş 10 paranın bütçede karşılığı olmadığı müddetçe harcanmasının kesinlikle mümkün olmadığına karar

³⁶ BOA, *İrade Şura-yı Devlet (İ.ŞD.)*, nr.61/3509, 2 Zilhicce 1299/15 Ekim 1882 tarihli tahrirat.

³⁷ BOA, *İ. DH*, nr.78250.

verdi ve uygulamanın bu şekilde yapılmasını istedi.³⁸ Böylece hükümet konağı yapma girişimi bir süre daha rafa kaldırıldı.

Bina Maarife ait olduğu için diğer kurumlar da uzun bir süre ondan istifade edememişlerdir.

Bayburd'un başarılı kaymakamlarından Mehmed Hüsnü Bey'in 1897 yılında göreve başlaması ile hükümet konağı inşası fikri yeniden canlandı. Kaymakam Hüsnü Bey hazırladığı 1898 yılı istatistiğinde bu hususu aydınlatan bilgiler vermektedir. Buna göre 1895 yılında şehirde bir ıslahhane açılması için girişimde bulunulduğunu, ancak aradan bir buçuk iki yıl geçmesine rağmen vilayetten olumlu bir haber gelmediğini ifade ederek, onun yerine hükümet konağı inşası fikrini yeniden ortaya attı.

Kaymakam Hüsnü Bey, *mîrî olmayub icar ile tedarik edilmiş olan ve hükümet işlerinin yürütülmek zorunda olduğu mevcut dairenin hâl-i hazırının şân-ı hükümete mütenasib olmadığını* düşünmekteydi. Hüsnü Bey, mevcut idare şubelerini içine alacak ve gerekli şartları taşıyan başka bir binanın da bulunmadığını çok iyi bilmekteydi. Bütün bunlardan yola çıkan kaymakam Hüsnü Bey, ıslahhane yapıldığı takdirde ona, yapılmadığı takdirde belediye dairesine ait olmak üzere yeni bir hükümet konağının inşa edilmesinin gerekli olduğuna inanarak bu yolda girişimlerde bulundu ve meseleyi Erzurum vilayetine bildirdi. Kaymakamın önerisini yerinde gören Erzurum valiliği, 1897 yılı varidatından hükümet konağı için yeteri kadar bütçe ayırdı ve aynı yılın inşaat mevsiminde hükümet konağının inşasına başladı.³⁹

Böylece kaymakam Hüsnü Bey'in azami gayretleri neticesinde Bayburd kaymakamlığı, yıllar sonra bir hükümet konağına kavuşmuş oldu.

1886 yılında inşasına başlanan idadî binası ise, 1914 yılına gelindiğinde hala hizmet verir durumda değildi. Bu tarihte yapılan yazışmalardan anlaşıldığına göre, maarife ait olan ve tahtânî (alt katı) kısmı yapılmış binanın, fevkani (üst tarafı)

³⁸ BOA, *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH, MKT.)*, nr.1550/89. 18 Eylül 1304 tarihli Dahiliye Nezaretinin Erzurum Vilayetine yazısı.

³⁹ BOA, *Y.EE*, nr.133/1. Bayburt Kaymakamı Hüsnü Bey'in hazırladığı 1313-1314 yılı Muamelât-ı İdarîye İstatistiği.

kısmı da yapılışı takdirde kış mevsiminde burada bir tabur askerin kalabileceği düşünölmekteydi.⁴⁰

Esasında binanın maarife ait olması, onu başka kurumların kullanmasına elverişli kılmıyordu. Şayet kullanılsa bile, bu defa da maarife kira bedeli verilecek olması, binanın cazibesini azaltıyordu.

1.2.3. Mahkeme binası

Şehrin fiziki yapısı içerisinde idarî işlerin yürütöldüğü hükümet konağının yanında, adalet/ yargı işlerinin yürütöldüğü mahkeme binası da önemli bir yere sahipti. Osmanlılarda başlıca şer‘î ve örfî davaların göröldüğü yere mahkeme denilmekteydi.⁴¹

XVII.yüzyılda Bayburd mahkeme binası, Evliya Çelebi’nin verdiği bilgiye göre, Zâhîd Efendi Mahallesinde aynı adla anılan caminin bitişiğinde yer almaktaydı.⁴² Klasik dönemde Kadı başkanlığında yürütölen yargı işleri, Tanzimat döneminde değışikliğe uğradı ve nizamiye mahkemeleri gibi yeni mahkemeler ihdas edildi.

1.2.4. Bedesten/Taşhan

Türkçede bedesten olarak yerleşmiş bulunan kelimenin *bezzâzistan* veya *bezistandan* geldiği ileri sürölmektedir. Ahmed Vefik Paşa bedesteni “*bez satılan bezzâz mahalli, akmişe-i nefise satılan çarşı*” olarak tarif etmektedir. Bezzâz Arapçada bez satan anlamına gelmektedir.⁴³ Bedestenler büyük şehirlerde bez satılmak için yapılmış, sonraları kıymetli mallar ile antika eşyanın alım satımına tahsis edilmiş kapalı çarşılardır.⁴⁴ Bedestenlerde başta mücevher ve değerli taşlar olmak üzere silahlar, müzeyyen koşum takımları ile değerli kumaşlar satılmaktaydı.⁴⁵

⁴⁰ BOA, *Dâhiliye Nezâreti Mebânî-i Emîriye Hapishâneler Müdiriyyeti (DH. MB. HPS.)*, nr.4/23, 18 Zilkade 1332/8 Ekim 1914 tarihli Dahiliye ve Maliye Nezaretlerinin Erzurum Valiliğine tahriratı.

⁴¹ Joseph Schacht, “Mahkeme”, *İA*, VII, İstanbul 1993, s.148.

⁴² *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, II, s.176.

⁴³ Semavi Eyice, “Bedesten”, *D.İA*, V, İstanbul 1992, s.303.

⁴⁴ Osman Ergin, “Bedestan”, *İA*, II, İstanbul 1961, s.440.

⁴⁵ Eyice, “Bedesten”, s.303.

Bayburd bedesteni şehrin en eski camisi olan Ulu Camiinin doğusunda⁴⁶ saat kulesi ile Ulu Cami arasında⁴⁷ ve çarşı içinde bulunmaktadır. Etrafı yeni yapılan dükkânlarla çevrili olduğundan fazla dikkat çekmemektedir. Geçirdiği bir yangında kitabeleri yok olduğundan binanın ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir.⁴⁸

Halk tarafından Taşhan olarak da adlandırılan yapı hakkında 1647 yılında şehre uğrayan Evliya Çelebi önemli bilgiler vermektedir. Evliya Çelebi seyahatnamesinde “*ve müzeyyen kârhane-i bezzâzistânı var*” diyerek güzel bir bedestenin varlığından bahsetmektedir.⁴⁹

Bedesten kütesi, takriben dört ana yön istikametindeki akslarla konumlanmış kare planlı bir asıl bina ile dar-uzun dikdörtgen planlı batı yanına bitişerek kısmen kuzeye de uzanan ilave bölümden oluşan iki prizmal blok halindedir.⁵⁰ Ortada gayet kuvvetli bir paye bulunmaktadır. Dört yöne atılan geniş sivri kemerlerin meydana getirdiği dört bölümün üzeri kubbelerle örtülüdür. Bayburd bedesteni, II. Bayezid’in kapıağası Hüseyin Ağa tarafından yaptırılan Amasya, XVII. yüzyılda Fazıl Ahmet Paşa tarafından yaptırılan Vezir Köprü ve bilhassa plan ve ölçü bakımından bunu çok andıran ve eskiden bedesten olduğu söylenen Zile Camii ile büyük bir benzerlik göstermektedir. Bayburd bedesteninin Yavuz Sultan Selim döneminde hapisane olarak kullanıldığı da ileri sürülmektedir.⁵¹

XIX. Yüzyılda Bayburd belediyesinin kuruluşundan sonra Taşhandaki dükkânların belediye tarafından işletildiği veya kiraya verilerek gelir elde edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim belediyenin 1903 yılı bütçesindeki gelir kalemleri içinde Taşhandaki bir dükkândan sağlanan 721 kuruş kira bedeli de bulunmaktadır.⁵²

⁴⁶ Sinclair, *Eastern Turkey*, s.256.

⁴⁷ Mehmet Tunçel, “Bayburt Bedesteni”, *Prof.Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı Sanat Yazıları*, Kayseri 2001, s.559.

⁴⁸ Sadri Karakoyunlu, *Bayburt Tarihi*, Ankara 1990, s.131; Akagün, *Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi-Sanat Eserleri*, s.56; Keskin, *İl Oluşunun 10. Yılında Bayburt Tarihi*, s.192.

⁴⁹ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, II, s.176.

⁵⁰ Tunçel, “Bayburt Bedesteni”, s.559.

⁵¹ Akagün, *Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi-Sanat Eserleri*, s.57.

⁵² BOA. Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelât ve Islahat Komisyonu, (DH.TMIK. S.), nr.46/5. 19 Mayıs 1319/1 Haziran 1903 tarihli Bayburd Belediye bütçesini gösterir cedvel.

1.2.5. Çarşı ve pazarlar

Bayburd şehrinde ticari faaliyetlerin yürütüldüğü yerlerden biri de çarşı ve pazarlardı. Evliya Çelebi, Kadızâde Mehmed Çelebi'nin, kendi adıyla anılan caminin yanına büyükçe bir han yaptırdığını ve haftanın belirli günlerinde bu hanın önünde pazar kurulduğunu ve beş on bin kişinin alış verişi yaptığından söz etmektedir.⁵³

Ekonomisini temeli tarım ve hayvancılığa dayanan Bayburd'da, bu amaca yönelik hizmet veren çarşılar bulunmaktaydı. Günümüzde bile hala izlerine rastlanan semerciler ve demirciler çarşıları bunlar arasında gösterilebilir.

1855'de şehri ziyaret eden seyyah Humptry Sandwith, Bayburd'un çarşısını *düzensiz bir şekilde etrafa yayılmış acayip bir çarşı* şeklinde tasvir etmektedir.⁵⁴ Sandwith'in gördüğü bu manzara 1829'da şehri işgal eden ve harabeye çeviren Rusların bir izi olmalıdır.

Bayburd belediyesinin 1903 yılı bütçesinin gösterildiği vesikada, mülkiyeti belediyeye ait olup kiraya verilen dükkânlardan bazıları saraçlar, demirciler ve uzun çarşıda bulunmaktaydı.⁵⁵ Buradan yola çıkarak saraçlar, demirciler ve uzun çarşı adıyla anılan çarşıların var olduğu söylenebilir.

1.2.6. Hamamlar

Isıtma, ısıtmak ve sıcak olmak gibi anlamlara gelen hamam terimi, Türk-İslam kültür ve medeniyetinde ayrı bir yere sahiptir. İslam dininin temizliği bütün ibadetlerin başı sayması Türklerde hamam kültürünün gelişmesine büyük etki yapmıştır. Kullanış ve maksat itibarıyla iki sınıfa ayrıldıkları gibi, erkek ve kadınlar için ayrı hamamlar da vardır.⁵⁶

Hamam kültürünün Bayburd'da da çok eskilerden beri varlığını devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Şehirdeki hamamlar hakkında en eski veriler Evliya Çelebi seyahatnamesinde yer almaktadır. Evliya Çelebi eserinde, “...*cümle üç aded hammâmlardır. Evvelâ biri kal'a altında köprü hammâmı, biri Şehîd Ali Şengâh hammâmı, biri de Kızıl hammâmır*” diyerek şehirde üç hamamın

⁵³ Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, II, s.176.

⁵⁴ Sandwith, *The Siege of Kars*, s.42-44.

⁵⁵ BOA. DH. TMIK. S, nr.46/5. 19 Mayıs 1319/1 Haziran 1903 tarihli Bayburd Belediye bütçesini gösterir cedvel.

⁵⁶ Ali Saim Ülgen, “Hamam”, *İA*, V/I, İstanbul 1993, s.174.

varlığından söz etmekte ve hamamların son derece güzel olduğuna işaret etmektedir.⁵⁷

Temettüat defterlerinde hamam sayısına dair bir bilgi bulunmazken, mesleği hamamcı ve natır olarak kayıtlı üç hane reisine rastlanmaktadır. Dönemin yerli ve yabancı kaynaklarında Bayburd'da üç hamamın varlığından bahsedilmektedir.⁵⁸ Erzurum vilâyet salnâmelerinin bir kısmında hamam sayısı üç olarak, bir kısmında ise dört olarak verilmiştir.⁵⁹ Bahsi geçen hamamlar şunlardır:

1.2.6.1. Çarşı (meydan) hamamı

Günümüzde varlığını devam ettiren ve çarşı hamamı olarak bilinen hamam, şehir merkezinde saat kulesi yakınında bulunmaktadır.

Toprak seviyesinden hayli aşağıda bulunan hamama ilaveler yapılmış ve hamam asıl durumunu kaybetmiştir. Orijinal kalan tek tarafı, merkezi planlı sıcaklık kısmıdır.⁶⁰ Kadı Mahmud Çelebi Vakfı olduğu ileri sürülen⁶¹ hamamda, Çaldıran seferi dönüşü şehre uğrayan Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim'in yıkandığı da iddia edilmektedir.⁶²

1.2.6.2. Bent hamamı

Çoruh nehrinin kıyısında ve kalenin güney-doğu eteğinde yer almaktadır. Akkoyunlu Feruḡşâd Bey vakfına ait olan hamam,⁶³ muhtemelen XVI.yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiştir.⁶⁴ XIX.yüzyıl sonlarına doğru çeşitli sebeplerden dolayı harap olmuştur. 1874 yılında 56.000 kuruş masrafla tamir edilmiş ve tamir gideri vakfın gelir fazlasından karşılanmıştır.⁶⁵ Yapılan tamiratlarda hamamın dış yapısı

⁵⁷ "... bu üç hamâmın âb u hevâsı ve binâsı gâyet kâr-ı latîf, hoş-hevâ hamâm-ı rûşenâlardır. . ." Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, II, s.174.

⁵⁸ Şemseddin Samî, *Kâmûs'ül Alam*, II, s.1230; Cuinet, *La Turquie D'Asie*, s.224.

⁵⁹ 1881 ve 1893 tarihli Erzurum Salnâmelerinde şehirdeki hamam sayısı 4 olarak verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *ES 1299*, s.159. *ES 1310*, s.157.

⁶⁰ Akagün, *Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi-Sanat Eserleri*, s.54.

⁶¹ Keskin, *Bayburt Tarihi*, s.211; Zafer Kayaokay, *Uygurluklar Beşiği Bayburt*, Bayburt İl Turizm Müdürlüğü yayınları, Ankara 1997, s.23.

⁶² Akagün, *Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi-Sanat Eserleri*, s.54.

⁶³ Kayaokay, *Uygurluklar Beşiği Bayburt*, s.23.

⁶⁴ Sinclair, *Eastern Turkey*, s.258.

⁶⁵ *BOA. İ.DH*, nr.48086, 14 Receb 1291/27 Ağustos 1874 tarihli tahrirat.

değiştirilmiş ve onarılmıştır. İç mekanı asıl durumunu koruyan hamamın plan şeması, klasik dört eyvanlı hamam tipindedir.⁶⁶

1.2.6.3. Paşaoğulları (kondolotlar hamamı)

Tuzcuzâde mahallesinde bulunan bu hamamın ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Birçok onarım geçirmiştir, halen yanında bulunan cami ve çeşmeyle birlikte bir külliye şeklinde yapıldığı sanılmaktadır. Sıcaklık kısmı klasik dört eyvanlı plan şemasına sahiptir.⁶⁷

1.2.6.4. Ali şingâh hamamı

Akkoyunlular'a ait bir eser olan Ali Şingâh Hamamı, Ferruhşâd Bey Vakfı arasında bulunmaktaydı.⁶⁸ Günümüzde sadece sıcaklık kısmında mukarnas dolgulu iki tromp ve bir köşe odası görülmektedir.⁶⁹

1.3. Şehir Yönetimi

XIX.yüzyılda Bayburd şehri yönetim bakımından üç önemli devre geçirmiştir. Bunlardan ilki yüzyılın başından 1878 yılına kadar *kaza dönemi*, ikincisi 1878-1888 yılları arası *sancak dönemi* ve üçüncüsü 1888'den sonra tekrar *kaza dönemidir*.

Kaza, klasik Osmanlı yönetiminde bir kadılık bölgesi olup adını da oradan almaktadır. İdarî ve kazaî bir taksimat halinde kaza tabiri, umumi olarak XVI.yüzyıl başlarından itibaren kullanılmaya başlanmıştır.⁷⁰ Kaza yönetiminde en önemli idareci, Padişah beratı ile tayin edilen⁷¹ ve sultanın emrettiği her hususta hüküm vermekle yetkili kılınan⁷² ve kaza bölgelerinin idare merkezleri olan şehirlerde oturan kadılardır.⁷³

⁶⁶ Akagün, *Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi-Sanat Eserleri*, s.54.

⁶⁷ Kayaokay, *Uygarlıklar Beşiği Bayburt*, s.23.

⁶⁸ Miroğlu, "Ferruhşâd Bey'in Vakfıyesi" s.189-192.

⁶⁹ Akagün, *Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi-Sanat Eserleri*, s.54.

⁷⁰ Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı: Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Ankara 1998, s.217.

⁷¹ İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadı*, Ankara 1994, s.12.

⁷² Yaşâr Yücel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyon", *Belleten*, XXXVIII/152, Ekim 1974, Ankara 1974, s.667.

⁷³ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, II, İstanbul 1995, s.63.

İdarî teşkilatta en fazla yere sahip birimlerden biri olan kazalarda, yönetici sınıf olarak kadı dışında alaybeyi ve subaşı bulunurdu. Subaşılar kazanın asayişinden, alaybeyleri de askerî işlerden sorumluydu.⁷⁴ Kazaların iaşesi, belediye ve adlîye işleri, hükümet tarafından istenilen şeylerin temin ve tedariki kadıların vazifeleri arasındaydı.⁷⁵

Tanzimat fermanının ilanı ile birlikte yönetim alanında bazı düzenlemelere gidildi. İlk önce vergilerin daha düzenli toplanmasını sağlamak amacıyla *muhassıllık* kurumu oluşturuldu. Ancak istenilen sonuç alınamadığından 1842 yılında muhassıllık kaldırılarak, vergi toplamada eski düzene geri dönüldü. Bu tarihte eyalet yönetiminde yeni düzenlemeye gidildi ve kaza yönetiminde de önemli değişiklikler yapıldı.⁷⁶

XIX.Yüzyılın ikinci yarısında kaza yönetiminde kaymakam, nâib, müftü, malmüdürü ve sandık emini'nden oluşan ve *memurîn-i kaza* denilen memurlar kazaların en üst düzey yöneticileriydi. Bunların dışında kazalarda, kaza müdürü/kaymakamın reisliğindeki kaza idare meclisi, deavi meclisi, ticaret mahkemesi, belediye meclisi gibi kurumlar; emlak ve vukuat kâtipliği, evkaf müdürlüğü, rûsûmat memurluğu, tapu kâtipliği gibi memurluk ve müdürlükler bulunmaktaydı.

Kaza ve ya sancak yönetim örgütleri mutasarrıf, voyvoda, kaymakam ve kaza müdürü gibi ümera ile kadı/nâib, müftü ve müderris gibi ulemâ olmak üzere iki önemli gruba ayrılmaktadır.

1.3.1. Ehl-i örf (ümerâ) ve şehir yönetimi

1.3.1.1. Mutasarrıf

Sancağın en üst yöneticisi olan mutasarrıf, sancağın mülkîye, maliye ve zabtiye işlerinin yürütmesini sağlamakla görevliydi. Bunun yanında devlet tarafından gönderilen emirlerin ve tabi olduğu vilayetin valisinin tavsiye ve

⁷⁴ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII.Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1995, s.83.

⁷⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, s.581.

⁷⁶ Veysel Atasoy, *Türkiye'de Mahalli İdarelerin Yapısı ve Yeniden Düzenlenmesi*, İstanbul 1992, s.21; Çadırcı, *Tanzimat Dönemi Anadolu Kentleri'nin Sosyo-Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s.210-212.

tembihlerini sancakta uygulamakla da mükellefti. Mutasarrıfın diğer bir sorumluluk alanı da liva dahilindeki memurların denetimini sağlamaktı.⁷⁷

Kuruluşundan lağvedilişine kadar geçen süre zarfında Bayburd sancağında üç mutasarrıf görev yapmıştır. Okuma ve yazma bilmediği ve yerli olması hasebiyle çoğu memuriyetlere akrabalarını getirmesi gibi iddialarla şikayet konusu olan Çıldır'ın eski mutasarrıfı Mirmiran Süleyman Paşa,⁷⁸ Bayburd'un ilk mutasarrıfı olup, 1881 yılına kadar bu görevde kalmıştır.⁷⁹ İlk mutasarrıfın aylığı 5.000 kuruştur.⁸⁰

Süleyman Paşa'dan sonra Mirmiran Yusuf Ziya Paşa mutasarrıf olmuş⁸¹ ve 1886 yılına kadar görev yapmıştır.⁸² Ancak Yusuf Ziya Paşa, görev süresi zarfında bir takım suçlamalara maruz kalmıştır. Özellikle aşârın ihale ve tahsilinde görülen kusurları ve hazineyi zarara uğratması isnatları nedeniyle görevden alınmıştır.⁸³ Yusuf Ziya Paşa'nın azlinden sonra bu göreve Kengri/Çankırı mutasarrıfı Mehmed Ali Paşa tayin olmuştur. Mehmed Ali Paşa Bayburd sancağının son mutasarrıfı olup, sancağın lağvına kadar görevini yürütmüştür.⁸⁴

1.3.1.2. Voyvoda

Başlangıçta *has* denilen bölgelerin yönetimini, sahibi adına üstlenen kimselere voyvoda denilmekteydi. Daha sonraları serbest tımarlar, vali ve mutasarrıflara verilen bazı gelir yerleri de voyvoda gönderilerek yönetilmekteydi. Tımar sisteminin giderek değişikliğe uğraması, iltizam ve mukataa usulünün yaygınlaşması bu kurumun gelişme ve yayılmasına neden olmuştur. Atanma ve

⁷⁷ *Düstur, I.Tertib*, I, 1864 Nizamnâmesi 29. madde, s.613-614; 1871 Nizamnâmesi 35 ve 36. maddeler, s.644.

⁷⁸ *Erzurum Ayniyat Defterleri*, nr.832, s.78.

⁷⁹ Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye (Devlet Salnâmesi/DS.) 1296, s.173; *DS* 1297, s.236; *ES* 1299, s.131.

⁸⁰ *BOA. İ.MMS*, nr.4000.

⁸¹ Bayburd mutasarrıfı Yusuf Ziya Paşa 12 Mart 1881 tarihinde Padişahın iradesiyle mirmiran olmuş ve 1886 yılında Rumeli beylerbeyliğine çıkarılmıştır. Yusuf Ziya Paşa'nın mutasarrıflıktan alınması ile ilgili olarak hakkında bazı suçlar ileri sürülmüştür. Yapılan tahkikat neticesinde Paşa, hazineyi zarara uğratma ve şahsi menfaatlerini koruma yolunda suiistimali görülmesi, fakir halka zalimane davranması nedeniyle azledilmiştir. Bunun için bkz. *BOA. İ.DH*, nr.66407, 11 Rebiyyülahir 1298/12 Mart 1881 tarihli tahrirat; *BOA. İ.DH*, nr.77314, 28 Cemaziye'l-evvel 1301/5 Mart 1886 tarihli tahrirat; *BOA. İ.ŞD*, nr.4969,14 Rebiyyülahir 1304 7 9 Ocak 1887; *BOA, İ.DH*, nr.79061, 15 Zilkade 1303/16 Ağustos 1886 tarihli tahrirat.

⁸² *ES* 1299, s.131; *DS* 1300, s.310; *DS* 1301, s.536; *DS* 1302, s.538; *DS* 1303, s.456.

⁸³ *BOA, Dahiliye Nezareti Mektûbî (DH. MKT.)*, nr.1355/81.

⁸⁴ *BOA. DH. MKT*, nr.1540/17; *DH. MKT*, nr.1410/89; *DH. MKT*, nr.1361/88; *DS* 1304, s.416; *DS* 1305, s.326; *ES* 1304, s.277.

görevleri bakımından voyvodalar, mütesellimler gibi iki grupta değerlendirilmektedir. Bunlardan ilki vali ve mutasarrıfların kendi adlarına görevlendirdikleri voyvodalar, diğeri geliri doğrudan hazineye bağlanmış yerlere hazine yöneticilerince atananlardır. Valiler daha çok kendilerine geliri bırakılan yörenin ileri gelenleri arasında buyruldu ile voyvoda seçip atıyorlardı. Voyvodalık kurumu Tanzimat'la birlikte son bulmuş ve voyvodalık görevi kaza müdürlerine devredilmiştir.⁸⁵

Bayburd da görev yapan voyvodaların halka ve devlete hizmet edenleri bulunduğu gibi, uygulamaları sebebiyle halk tarafından şikâyet konusu olanlar da bulunmuştur. 1834 ilkbaharında Tuzcuoğullarından şakî Abdulkadir, isyan etmiş ve bölgede çeşitli olaylara sebep olmuştu. Devleti uzun bir süre uğraştıran Abdulkadir, adamlarıyla birlikte Bayburd'a kaçtığında Bayburd voyvodası İsmail Bey tarafından yakalanmıştı.⁸⁶

1839 yılında Bayburd voyvodalığını üstlenen Koca Bey, icraatları ile ahaliye zulmettiği gerekçesiyle şikâyet edilmiştir.⁸⁷ 1817'de voyvoda olan Paşazâde Sadullah Bey ise uygulamaları sonucu idam edilmiştir.⁸⁸

1.3.1.3. Kaza müdürü/kaza kaymakamı

Kaza müdürlüğü, muhassıllığın kaldırılmasından sonra oluşturulan yeni yönetimle ortaya çıkan bir kurumdu. Esasında Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan beri kaza adı ile anılan, başlangıçta idarî-adlî daha sonraları ise yalnız adlî bir ünite bulunmaktaydı. Ancak, kurum geçirdiği değişiklikler sonunda Tanzimat öncesi Türkiye'sinde eski niteliğini tamamen yitirmiş ve Tanzimat'tan sonra yeni bir idarî birim olarak ortaya çıkan kaza ile sadece isim benzerliği kalmıştır. 1842 Mart'ından itibaren ön görülen yeni yönetim biçimi, Tanzimat'ın uygulandığı bütün eyaletlerde yürürlüğe konmuştur. Meclis-i Vâlâ'nın kararıyla da kaza ileri gelenleri tarafından, yönetici olarak birer müdür seçilmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁹

⁸⁵ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s.32.

⁸⁶ BOA. HAT, nr.460/22611, 22611 B, 22611 C, 22611 E.

⁸⁷ BOA. HAT, nr.1245/48322J.

⁸⁸ BOA. HAT, nr.494/22247.

⁸⁹ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s.241.

Kaza müdürlerinin en öncelikli görevleri, kendilerine bağlı köylerden aşâr ve diğer vergilerin zamanında toplanmasını sağlamaktır. Bunun yanında halkın, güvenlik içinde geçimini sağlaması için çalışacaklar ve aynı zamanda Tanzimat'ın getirdiği yeniliklerin uygulamasını kolaylaştıracaklardı.⁹⁰

Başlangıçta müdürlere görecekları hizmet karşılığında maaş ödenmesi düşünülmüşse de kısa bir süre sonra bundan vazgeçilerek, kazanın büyüklüğüne göre halk tarafından ödenmek şartıyla maaş bağlanmıştır. Ayrıca büyük yerlerde gerektiğinde müdürlere yardımcı olmaları için 200 -300 kuruş aylıkla birer kâtip çalıştırmaları uygun bulunmuştur.

Yukarıda da değinildiği gibi 1864 yılında Vilâyet Nizamnâmesi ilan edilmiş ve ilk önce uygulama Tuna Vilayetinde yapılmaya başlanmıştı. Yeni uygulama ile Tanzimat'ın 1842'den beri yönetimde yaptığı düzenlemelere yeni bir biçim verildi. 1849 *Eyalet Meclisleri Nizamnâmesi* hükümlerine göre yürütölen yönetim işleri, bu tarihten itibaren çıkarılan yeni tüzük ve yönetmeliklere uygun bir biçime sokulmuş, 1867 yılına gelindiğinde uygulama tamamlanmıştır. Nizamnâme doğrultusunda imparatorluk, vilayet, sancak, kaza ve köy olmak üzere idarî birimlere ayrılmıştı. Öncekinden farklı olmayan bu düzenlemede en önemli yenilik, yöneticilerin ünvan ve atanmalarında getirdiği değişikliklerdi. Yapılan düzenleme ile eyalet adı vilayet olmuş, vali yönetici olarak durumunu korumuştı. Sancak yerine *Liva* denilmekle birlikte iki ad eş anlamda kullanılmış, kaymakam yerine yönetici olarak *mutasarrıf* görevlendirilmiştir. Kaza birimi 1842 yılındaki statüsünü korumakla birlikte, seçimle gelen *kaza müdürü* yerine hükümetçe atanan *kaymakam* işbaşına geçmiştir. Böylece en önemli değişiklik kaza idaresinde yapılmıştır.⁹¹

Vilayet nizamnâmesinin 43. maddesinde, “ *her kazada umur-ı mülkîye ve maliye ve zabtiyeye bakmak üzere taraf-ı devletten mansıb bir kaim-i makam olub bunun birinci derecede mercii liva mutasarrıfı olacaktır. Kâffe-i evâmir-i devletin ve vilayet ve liva tarafından olan tembihatın tenfizine memur olduğu gibi tayin olunan me'zuniyet hududu dahilinde ahkâm dahiliye-i kazayı icraya memurdur.*” denilerek kaymakamın, kazanın mülkîye, maliye ve zabtiye işlerinden sorumlu

⁹⁰ Musa Çadırcı, “Türkiye’de Kaza Yönetimi (1840-1876)” *Belleten*, LIII/206, Ankara 1989, s.238.

⁹¹ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s.251-252.

olduğunu ve devletin emirleri ve mutasarrıf ve valinin tembihlerini kazasında uygulamakla vazifeli olduğu belirtilmiştir.⁹²

XIX.Asırda Bayburd’da görevlerini kanun ve nizamlar doğrultusunda yürüten kaza müdürlerinin, halkın memnuniyetini kazandığı gibi devlet tarafından taltif edildikleri; vazifelerinde suiistimalleri görülenlerin ise halkın hoşnutsuzluğuna ve şikâyetine sebep oldukları görülmektedir.

1851 yılında Bayburd kaza müdürü olan Ragıb Efendi, icraatlarından halkın memnun olmadığı müdürler arasında yer almaktaydı. Bayburd ulemâ, imam ve hatipleri gibi ileri gelenler, yaptığı uygulamalardan dolayı umumi bir dilekçe yazarak müdürlerinin azledilmesini istemişlerdir.⁹³

Onlara göre Ragıb Efendi; sert mizacından dolayı halka çok kötü davranmakta, olayların hakikatini incelemeyen ve herhangi bir maddeyi tam manasıyla tetkik etmeden, kendi başına karar vermekte ve hepsinden önemlisi nizamsız ve yolsuz tasarruflarda bulunmaktadır. Şikâyet dilekçesi ile yetinmeyen ileri gelenler, durumu şifahen başkente bildirmek için içlerinden bir heyet seçerek İstanbul’a göndermişlerdir. Şikâyet konusu Meclis-i Vâlâ tarafından dikkate alınmış ve yapılan tetkikat üzerine, Ragıb Efendi görevinden azledilmiştir. Yerine, aylık 1.000 kuruş maaşla asakir-i redif binbaşısından Nevşehir müdürü Mehmed Ağa atanmıştır.⁹⁴

1854 yılında Bayburd kaza müdürlüğünü yürüten Mustafa Alemdar da, yaptığı uygulamalardan dolayı ahalinin tepkisini çeken ve şikâyet edilen müdürlerden biriydi.⁹⁵

Bulundukları kazanın emniyet ve asayişini sağlamakla sorumlu olan kaza müdürlerinin, asayişi sağlayamadıklarında da halk tarafından şikâyet edildikleri anlaşılmaktadır. Nitekim 1856 yılında Bayburd kaza müdürü Fevzi Efendi döneminde, tarlasında ziraatla meşgul olan birinin katledilmesi üzerine soruşturma yapılmıştır. Ermeni Patriği tarafından yapılan şikâyet konusunu görüşen Meclis-i Vâlâ bahsedilen olayın doğruluk derecesinin kendileri tarafından

⁹² *Düstur, I.Tertib, I, s.616.*

⁹³ 15 Cemaziye'l-evvel 1268 tarihli umumi dilekçede Bayburd kaza müdürü Ragıb Efendi'nin "...tarafgirlik muamelesi ile bazılarına muavenet, bazılarına bilâ mucib adavet etmekte ve kendisi hiddet-i mizac olduğundan cümle ahali ve sekeneye şiddet-i muamele eylemekte..." olduğunu dile getirerek, azledilmesini istemişlerdir.

⁹⁴ *BOA, İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MV), nr.9049.*

⁹⁵ *BOA. Sadâret Mütferrik (A.M), nr.13/17. 5 Safer 1271/27 Ekim 1854 tarihli tahrirat.*

bilinmediğini ve dolayısıyla araştırılacağını ifade etmiştir. Meclis-i Vâlâ buna ilaveten devletin mal, can ve namus emniyetini sağlamakla mükellef olduğunu da açık bir şekilde vurgulamıştır. Yapılan tetkikatta müdür, olayda ihmali görüldüğünden görevden alınmıştır.⁹⁶

Bütün bu uygulamalardan devletin, vatandaşının güvenliğine karşı duyduğu hassasiyetin yanı sıra, şikâyet edilen her müdürün herhangi bir tetkikat yapılmadan görevden alınmadığı da ortaya çıkmaktadır. Yukarıda değinildiği gibi görevini layıkıyla yapan müdürler, kaza ahalisi tarafından takdir edilmiş bunlar devlet tarafından da ödüllendirilmiştir. 1859 yılında Bayburd kaza müdürü olan Timur Bey'in, ahalinin kendisinden hoşnut olması ve hizmetlerini hakkıyla yerine getirmesinden ötürü görevinin devamına karar verilmiştir.⁹⁷

1892 yılında Bayburd kaymakamı olan Mehmed İzzet Bey, memuriyeti boyunca başta asayiş olmak üzere, ağnam rüsumu, aşâr ve sair vergilerin toplanmasında son derece başarılı çalışmalar yürütmüştür. İzzet Bey'in yaptığı bu hizmetler, Erzurum Valisi Hüseyin Hayri Bey'in dikkatini çekmiş ve vali, kaymakamın bu üstün hizmetlerinden dolayı bir üst rütbe ile taltif edilmesi gerektiğini düşünerek durumu Dahiliye Nezaretine iletmiştir. Dahiliye Nezareti, valinin bu isteğini yerinde bulmuş ve kaymakam Mehmed İzzet Bey'in 4. rütbe-i mecidiye nişanı ile taltif edilmesine karar vermiştir. Sadrazam ve padişahın da onayı alındıktan sonra İzzet Bey 12 Temmuz 1892 tarihinde taltif edilmiştir.⁹⁸

Sultan II.Abdulhamid döneminde, Vilayât-ı Sitte dahilindeki kazalara kaymakam atanmasına ayrı bir önem verilmiştir. Bu dönemde bir teamül olarak, mülkiye mektebi mezunlarının ve yahut daha önce bulundukları memuriyetlerinde ehliyet ve liyakatleri görülen kaymakamların bölgeye atanması öngörülmüştür. 24 Eylül 1896'da Bayburd kaymakamlığına Mehmed Hulusi Bey tayin olunmuştur. Boşnakça ve Bulgarca gibi dilleri de bilen eğitimi oldukça iyi olan Hulusi Bey'in, daha önceki görev yeri olan Sındırgı kaymakamlığı esnasında memuriyet sıfatına yakışmayacak hareketlerde bulunduğu tespit edilmiştir. Sadaret, Hulusi Bey'in teftiş komisyonu tarafından araştırılmasını istemiş ve komisyon da araştırmalarını

⁹⁶ BOA. Sadâret Mektûbî Umum Vilâyât (A. MKT. UM.), nr.272/7. 4 Receb 1273/1 Mart 1857 tarihli Meclis-i Vâlânın Erzurum Valisine tahriri.

⁹⁷ BOA. A.MKT. UM, nr.352/57. (4 Cemaziye'l-evvel 1275/10 Aralık 1858 tarihli Erzurum Valisi Arif Paşa'ya Sadareten yazılan şukka).

⁹⁸ BOA. İ.DH, nr.1282/100946.

derinleştirmek için Hulusi Bey'in hal tercümesini⁹⁹ isteyerek gerekli tahkikatı yapmıştır. Komisyon tarafından yapılan çalışmalar sonucunda, Hulusi Bey'in önceki görev yerinde yapmış olduğu uygunsuz hareketten dolayı Bayburd'a atamasının yapılmamasına karar verilmiştir.¹⁰⁰

Sancak sonrası oluşturulan Bayburd kazası kaymakamına 2.500 kuruş aylık tahsis edilmiştir.¹⁰¹

Tablo: 1.1. Bayburd Kaza Müdürleri ve Kaymakamları (1846-1907)

Yıl	Kaza Müdürü	Yıl	Kaymakam
1846	Rüstem Ağa ¹⁰²	1865	Timur Ağa ¹⁰³
1847	Mehmed Efendi ¹⁰⁴	1868	Es'ad Ağa ¹⁰⁵
1848	Mustafa Ağa ¹⁰⁶	1871	Miralay Salih Bey ¹⁰⁷
1850	Mustafa Ağa ¹⁰⁸	1873	Timur Ağa ¹⁰⁹
1851	Ragıp Efendi	1877	Ragıp Efendi ¹¹⁰
1852	Emin Bey ¹¹¹	1888	Mehmed İzzet Bey ¹¹²
1854	Mustafa Bayraktar ¹¹³	1889	Mehmed İzzet Bey
1855	Mustafa Ağa ¹¹⁴	1892	Mehmed İzzet Bey ¹¹⁵
1856	Fevzi Efendi ¹¹⁶	1893	Ahmed Asım Bey ¹¹⁷

⁹⁹ Hal Tercümesi, Devlet memurlarının bir göreve atamaları esnasında gerekli görüldüğünde kişilerden istenen özgeçmiş bilgisine terceme-i hal adı verilmekteydi. Atanacak memurun ismi, yaşı, memleketi, menşei ve eğitim derecesi ve bildiği lisanlar, daha önce yaptığı görevler ve azledildiyse azl tarihi ve sebebi gibi pek çok konuyu içermektedir. *BOA. A.MKT. MHM*, nr.680/6, 17 Cemaziye'l-evvel 1314/14 Ekim 1897 tarihli Teftiş Komisyonu ve Umur-ı Dahiliye Dairesi tahrirati.

¹⁰⁰ *BOA. A.MKT. MHM*, nr.680/6, 17 Cemaziye'l-evvel 1314/14 Ekim 1897 tarihli teftiş komisyonu ve umur-ı dahiliye dairesi tahrirati.

¹⁰¹ *BOA. (İrâde Meclis-i Mahsûs), İ.MMSS*, nr.4000.

¹⁰² *BOA. İ.MV*, nr.2307.

¹⁰³ *BOA. A.MKT. MHM*, nr.330/6-2 26 Zilkade 1281/23 Nisan 1865 Tarihli Tahrirat.

¹⁰⁴ *BOA. İ.MV*, nr.2307.

¹⁰⁵ *BOA. Erzurum Ayniyat Defterleri*, nr.829, s.72.

¹⁰⁶ *BOA. Divân-i Hümayûn Âmedî Kalemi, (A.AMD.)*, nr.8/63.

¹⁰⁷ *ES 1290*, s.59.

¹⁰⁸ *BOA. İ.MV*, nr.4851, 20 Cemaziye'l-evvel 1266/3 Nisan 1850 tarihli Meclis-i Vâlâ Mazbatası.

¹⁰⁹ *BOA. A.MKT. MHM*, nr.330/6. 26 Zilkade 1281/23 Nisan 1865 Tarihli Tahrirat.

¹¹⁰ *BOA. İ.DH*, nr.61466.

¹¹¹ *BOA. İ.MV*, nr.11049. 23 Safer 1269/5 Aralık 1852 tarihli tahrirat.

¹¹² *BOA. DH. MKT*, nr.1507/75, 29 Şaban 1305/11 Mayıs 1888 Tarihli Dahilie Nezaretinin Erzurum Vilayetine Tahrirati.

¹¹³ *BOA. A.M*, nr.13/17, 5 Safer 1271/28 Ekim 1854 tarihli tahrirat.

¹¹⁴ *BOA. A.MKT. UM*, nr.205/66, 5 Zilhicce 1271/18 Ağustos 1855 tarihli Erzurum Vilayeti tahrirati.

¹¹⁵ *BOA. İ.DH*, nr.84543, 24 Mart 1304/5 Nisan 1888 tarihli Babıali Dahiliye Dairesi İntihab-ı Memurin Komisyonu tahrirati.

1858	Reşid Ağa ¹¹⁸	1894	Ahmed Asım Bey ¹¹⁹
1859	Timur Bey ¹²⁰	1895	İbrahim Bey ¹²¹
1860	Hacı Rıfat Efendi. ¹²²	1897	Hüsnü Bey ¹²³
1861	Emin Bey ¹²⁴	1898	Hüsnü Bey
1862	Mustafa Bey ¹²⁵	1899	Ali Nevzad Bey ¹²⁶
		1900	Ali Nevzad Bey
		1902	Ali Nevzad Bey
		1904	Ali Nevzad Bey
		1905	Ali Nevzad Bey
		1906	Ali Nevzad Bey
		1907	Ahmed Rüşdü Bey ¹²⁷

1.3.1.4. Kaymakam muavini

Anadolu umum müfettişi Şakir Paşa'nın Vilayât-ı Sitte'de yapılması gereken ıslahatlar hususunda hazırladığı layihasında dile getirdiği önemli bir mesele vardı. Layihanın ikinci maddesinde “*ahali-i Hıristiyanın kesret-i nüfus icap ettiren Bidlis vilayetinde Genç ve Muş ve Sivas vilayetinde Tokad ve Karahisar-ı şarkî sancaklarına birer mutasarrıf muavini ve Sivas vilayetinin Hafık kazasına gayrimüslim kaim-i makam tayin olunduğu gibi Bidlis vilayetinde Şirvan kazasına ve Mamuratülaziz vilayetinde Arabkir ve Çarsacak ve Diyarbekir vilayetinde Silvan ve Palu ve Erzurum vilayetinde Kiğı ve Bayburd ve Sivas vilayetinde Merzifon ve Gürun ve Van vilayetinde Gevaş ve Şatak*

¹¹⁶ BOA. Yıldız Perakende Sadaret Maruzatı (Y.PRK. A.), nr.1/7. 29 Zilkade 1272/1 Ağustos 1856 tarihli tahrirat.

¹¹⁷ Ahmed Asım Bey, eski sadrazamlardan Kara Mustafa Paşa soyundan olup ülkenin çeşitli yerlerinde muhtelif kurumlarda görev yapmıştır. Mehmed İzzet Bey'in yerine Bayburd kaymakamı olmuştur. BOA. İ.DH, nr.37. 29 Teşrin-i sani 1308/11 Aralık 1892 tarihli tahrirat.

¹¹⁸ BOA. A.MKT. UM, nr.326/70, 14 Safer 1275/22 Eylül 1858 tarihli Meclis-i Vâlânın Erzurum Vilayeti'ne tahrirâtı.

¹¹⁹ ES 1894, s.206.

¹²⁰ BOA, A.MKT. UM, nr.352/57 4 Cemaziye'l-evvel 1275/10 Aralık 1858 tarihli Erzurum valisi Arif Paşa'ya Sadaretten yazılan şukka.

¹²¹ BOA. A.MKT. MHM, nr.680/6. İ.Hususi, nr.1314 Ra 14.

¹²² BOA, A.MKT. UM, nr.412/70.

¹²³ BOA, A.MKT. MHM, nr.680/29, 18 Şaban 1314/20 Ocak 1897 tarihli tahrirat.

¹²⁴ BOA, Sadâret Mektûbî Meclis-i Vâlâ (A.MKT. MVL.), nr.121/84. 12 Rebiyyülevvel 1277/13 Ekim 1860 tarihli Meclis-i Vâlâ tahriratı.

¹²⁵ BOA. A.MKT. MVL, nr.145/34.

¹²⁶ BOA, A.MKT. MHM, nr.684/13, 15 Cemaziye'l-evvel 1317/21 Eylül 1899 tarihli tahrirat.

¹²⁷ DS 1322, s.856.

kazalarına teba‘-i gayrimüslimeden bâ irâde-i seniyye-i hazreti padişahi olunmuştur”¹²⁸ biçiminde yer alan ve gayrimüslim nüfusun bulunduğu mahallere yine gayrimüslim tebadan idareci tayininin ön gören karar doğrultusunda, Bayburd kazası kaymakam muavinliğine aylık 700 kuruşla Lamçortitanika Efendi atanmıştır.¹²⁹

Bayburd kaymakam muavinliği görevini, 1899 ve 1900 yıllarında Yordam Efendi,¹³⁰ 1902’de Lamçortitanika Efendi¹³¹ ve 1903 ile 1906 yılları arası tekrar Yordam Efendi yürütmüştür.¹³² Yordam Efendi’nin ölümünden sonra 1908 yılı başlarında boş olan Bayburd kaymakam muavinliğine Kiğı kaymakam muavini Nikolaki Hristaki Efendi, naklen tayin olunmak istemiştir. Sivas’ta eğitim gören ve başta İstanbul olmak üzere ülkenin çeşitli yerlerinde kamu görevi yürüten Hristaki Efendi, yapılan soruşturmanın akabinde Bayburd kaymakam muavini olmuştur.¹³³

1.3.1.5. Malmüdürü

Bayburd malmüdürlüğü görevini, 1871’de Yusuf Fennî Efendi,¹³⁴ 1873’de Ahmed Efendi,¹³⁵ 1874’de Hacı Ahmed Efendi,¹³⁶ 1892 yılında mal müdürü vekilliğini Mehmed Efendi,¹³⁷ 1899 ve 1900’de İsmail Hakkı Efendi¹³⁸ yürütmüştür.

Sancak sonrası oluşturulan Bayburd kazası malmüdürüne 720 kuruş aylık tahsis edilmişti.¹³⁹

¹²⁸ BOA. Dahiliye Umûr-ı Mahalliye Vilâyât Müdüriyeti, (DH. UMVM.), nr.83/1, 24 Zilkade 1321/11 Şubat 1904 tarihli ıslahat layihası hulasa metni.

¹²⁹ BOA. Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH. TMİK. S.), nr.2/92, 2 Teşrin-i sani 1312/14 Kasım 1896 tarihli tahrirat.

¹³⁰ ES 1317, s.185; ES 1318, s.289.

¹³¹ DS 1320, s.660.

¹³² DS 1321, s.710; DS 1322, s.734; DS 1323, s.796; DS 1324, s.860.

¹³³ BOA. İ.DH, nr.43, 29 Safer 1326/2 Nisan 1908 tarihli sadaret tezkeresi.

¹³⁴ ES 1288, s.54.

¹³⁵ ES 1290, s.59.

¹³⁶ ES 1291, s.56.

¹³⁷ ES 1310, s.153.

¹³⁸ ES 1317, s.185. ES 1318, s.289.

¹³⁹ BOA. İ.MMS, nr.4000.

1.3.1.6. Tahrirât kâtibi ve tahrirat müdürü

Tahrirat kâtibi, kazanın hesap ve yazı işlerini yürütmekle görevliydi. Nizamnâmede kaza tahrirat kâtiplerinin sayısının bir ve yeterli olmazsa iki olabileceği beyan edilmişti.¹⁴⁰ İncelediğimiz dönemde Bayburd kazasında bir adet tahrirat kâtibinin görev yaptığı görülmüştür. Bayburd tahrirat kâtipliği görevini 1892 yılından 1900'e kadar Mehmed Vamık Efendi yürütmüştür.¹⁴¹ 1900'de ise bu görevi Mahmud Sezai Efendi icra etmiştir.¹⁴² Sancak sonrası oluşturulan Bayburd kazası tahrirat kâtibine 250 kuruş aylık tahsis edilmişti.¹⁴³

Kazada kâtiplik derecesinde yürütülen tahrirat işleri, sancakta müdürlükle idare edilmekteydi. Sancağın yazı işlerini yürütmekle görevli olan tahrirat müdürü, devlet tarafından atanmaktaydı. Maiyetinde bir tahrirat kalemi olup, her türlü resmi yazışmaların, yazı ve evrakların kayıt ve muhafazası işlerini görmektedir.¹⁴⁴ Tahrirat müdürünün aylık maaşı 1.170 kuruştur.¹⁴⁵ 1881 yılında Bayburd tahrirat müdürlüğünü Ahmed Rıfat Bey,¹⁴⁶ 1887 yılında Numan Saib Efendi yürütmekteydi.¹⁴⁷

1.3.1.7. Sandık emini

II. Mahmud döneminde, giderlerin tek elden karşılanması amacıyla oluşturulan memleket sandıklarının başındaki görevliye sandık emini denilmekteydi. Sandık emimleri, toplanan bütün hazine gelirlerini teslim almakta ve gerektiğinde harcamaların buradan yapmaktaydı. Görevli asker ve memurların maaşları da buradan ödenmekteydi.¹⁴⁸ Bayburd sandık eminliği görevini, 1871'de Karabet Ağa,¹⁴⁹ 1873'de Karabet Efendi,¹⁵⁰ 1892 yılından Mehmed Efendi,¹⁵¹ 1894'de Arakil Efendi¹⁵² ve 1900'de Hurşid Efendi yürütmüştür.¹⁵³

¹⁴⁰ *Düstur, I. Tertib, I, s.616*

¹⁴¹ *ES 1310, s.153; ES 1312, s.206; ES 1317, s.185.*

¹⁴² *ES 1318, s.289.*

¹⁴³ *BOA. İ.MMS, nr.4000.*

¹⁴⁴ *Düstur, I. Tertib, I, 1864 Nizamnâmesi 32. madde, s.614. 1871 Nizamnâmesi 38. madde, s.635.*

¹⁴⁵ *BOA. İ.MMS, nr.4000.*

¹⁴⁶ *ES 1299, s.131.*

¹⁴⁷ *ES 1304, s.277.*

¹⁴⁸ *Çadırcı, Anadolu Kentleri, s.230.*

¹⁴⁹ *ES 1288, s.54.*

¹⁵⁰ *ES 1290, s.59.*

¹⁵¹ *ES 1310, s.154.*

¹⁵² *ES 1312, s.206.*

¹⁵³ *ES 1318, s.290.*

Sancakta da aynı işleri liva sandık emini yürütmekteydi. 1881 yılında sancağın sandık eminliğini Mustafa Efendi yapmaktaydı.¹⁵⁴ Sandık emininin aylık kazancı 450 kuruştı.¹⁵⁵

1.3.1.8. Liva muhasebecisi

Sancakların maliye ve hesap işlerini yürüten liva muhasebecisi, maliye nezareti tarafından seçilerek tayin olunurdu. Memuriyetinde defterdara bağlı olup, defterdarın direktifleri doğrultusunda hareket etmekteydi.¹⁵⁶ Maliye teşkilatının en önde geleni olan muhasebeci aylık 1.800 kuruş kazanmaktaydı. Bu kaleme tahsis edilen yıllık miktar ise 1.350 kuruştı.¹⁵⁷ 1881 yılında Bayburd liva muhasebeciliğini Abdurrahman Hilmi,¹⁵⁸ 1882 yılında Hilmi Efendi,¹⁵⁹ 1883-1885 arası İbrahim Halil Efendi¹⁶⁰ ve 1886-1887 yıllarında ise İbrahim Edhem Efendi yürütmekteydi.¹⁶¹

1.3.1.9. Evkaf müdürü

Sancaktaki mevcut vakıfların işleyişini sağlamakla yükümlü olan evkaf müdürlerinin görev alanları 1871 Nizamnâmesinde belirlenmiştir. Buna göre müdürler, vakıf mallarının tahsili ve bunların belirli zamanlarda hazineye gönderilmesini sağlamak, vakfın gelir ve gider hesaplarının kaydını tutmak, her yıl vakıf mütevellilerinin hesaplarını incelemek, mazbut vakıfların tamirat ve satın alma işlemlerine nezaret etmek, cihetlerin tevcihini sağlamak, sandık idarelerinin ferağ, intikal ve mahlulata nezaret etmek ve bütün vakıflarda vakıf nizamnâmesi hükümlerinin icrasını sağlamakla yükümlü kılınmışlardı.¹⁶²

1881 yılında Bayburd evkaf müdürlüğü görevini Hüseyin Hüsnü Efendi yürütmekteydi.¹⁶³

¹⁵⁴ ES 1299, s.131.

¹⁵⁵ BOA. İ.MMS, nr.4000.

¹⁵⁶ *Düstur, I.Tertib*, I, 1864 Nizamnâmesi 30 ve 31. maddeler, s.620. 1871 Nizamnâmesi, 37. madde, s.634.

¹⁵⁷ BOA. İ.MMS, nr.4000.

¹⁵⁸ ES 1299, s.131.

¹⁵⁹ DS 1300, s.310.

¹⁶⁰ DS 1301, s.536; DS 1302, s.538; DS 1303, s.456.

¹⁶¹ DS 1304, s.416. DS 1305, s.326.

¹⁶² *Düstur, I.Tertib*, I, 1871 Nizamnâmesi, 32. madde, s.633.

¹⁶³ ES 1299, s.131.

1.3.1.10. Aşâr müdürü

Sancak sınırları dahilindeki aşârın taksimi ve tahsili işlerinden sorumlu olan aşâr müdürü, teşkilat içinde aşâr ve ağnam memurları kelemine yer almaktaydı. Aşâr müdürünün yanında bir başkâtip, iki kâtip ve ambar memuru bulunmaktaydı. 1881 yılında Bayburd aşâr müdürlüğünü Ahmed Efendi yürütmekteydi.¹⁶⁴

1.3.1.11. Liva defteri hakanî memuru

Emlak ve arazinin tasarruf muamelelerini düzenlemek ve mülk edinme hususunda yürürlükteki kanun, nizam ve talimat hükümlerini icrası ve teftişini sağlamak, memurluğun görevleri arasında yer almaktaydı.¹⁶⁵ 1880 yılında Bayburd sancağının defter-i hakanî memurluğunu Akif Efendi yürütürken,¹⁶⁶ 1883'den 1887 yılına kadar da Mustafa Necati Efendi bu görevi üstlenmişti. Boşnakça da bilen Necati Efendi, daha önce Eleşkird kaymakamlığı gibi önemli görevlerde bulunmuştu.¹⁶⁷

1.3.1.12. Liva nüfus memuru

Sancak dahilindeki emlak ve nüfus işleri liva emlak ve nüfus müdürlüğü vasıtasıyla yapılmaktaydı. Memurluğun görev ve sorumlulukları oldukça fazla idi. Liva Emlak ve Nüfus Memurluğu, nizamnâmeler doğrultusunda liva dahilinde bütün emlak ve arazinin ve onlara tabi şeylerin cins, tür ve sayısını belirler, bunların senelik gelirini ve tayin edilen vergi miktarını içeren mahalli kayıtları yürütürdü. Emlaka ait vergi hulâsa kayıtlarını belirli zamanlarda ve gerekli görüldüğünde tanzim eder ve nüfusa ait doğum, ölüm ve göç kayıtlarını tertip ve tanzim ederdi. Bunların yanında emlakların ferağ ve intikal kayıtları ve mürûr tezkeresi ile pasaport muamelelerinin düzenlemesini sağlardı.¹⁶⁸ Nüfus müdürünün bir de kâtibi bulunmaktaydı.¹⁶⁹

¹⁶⁴ ES 1299, s.132.

¹⁶⁵ *Düstur, I.Tertib*, I, 1871 Nizamnâmesi 29. madde.

¹⁶⁶ DS 1297, s.236.

¹⁶⁷ BOA. *Dahiliye Sicil-i Ahval Dairesi (DH. SAİD. d)*, s.936.

¹⁶⁸ *Düstur, I.Tertib*, I, 1871 Nizamnâmesi 30. madde, s.633.

¹⁶⁹ BOA. *İ.MMS*, nr.4000.

1.3.1.13. Yönetimde bulunan diğer görevliler

Muhtelif Erzurum vilayet salnâmelerinden anlaşıldığı kadarıyla sancak öncesi ve sonrası dönemde Bayburd kazasında yukarıda izah edilenler dışında görev yapan başka memurlar da bulunmaktaydı. Bunlar arasında, nüfus memuru, nüfus kâtibi, orman memuru, telgraf ve posta memuru, muhabere memuru, düyûn-ı umumiye memuru, reji memuru, ambarcı, zabıta ve polis memuru, emlak ve vukuat kâtibi, evkaf müdürü ve rüsumat müdürü yer almaktaydı.

Bayburd Sancağında yukarıda izah edilenler dışında liva sertahsildarı, kaza sertahsildarı, idare meclisi kâtibi, mukayyid, emlak ve tapu kâtibi bulunmaktaydı.

Kaza yönetiminde, nüfus kalemi, ticaret ve ziraat meclisi, telgraf ve posta idaresi ve zabıta ve polis memurluğu dışında, memurîn-i saire olarak geçen diğer memurluklar arasında, emlak ve vukuat kâtipliği, rüsumat müdürlüğü ve tapu kâtipliği bulunmaktaydı.

1873 yılında Bayburd emlak ve vukuat kâtipliğini Derviş Efendi, evkaf müdür vekilliğini İsmail Hakkı Efendi, rüsumat memurluğunu Maşuk Bey ve tapu kâtipliğini Osman Efendi yürütmekteydi.¹⁷⁰ 1892 yılında evkaf müdür vekilliğini Sadullah Efendi, tapu kâtipliğini Ahmed Efendi, reji memurluğunu Ömer Efendi, Yoklama Memurluğunu Mevlüd Efendi üstlenmişti. Zabıta memuru ise Mülazım Hasan Ağa idi.¹⁷¹ 1900’de tapu kâtipliğini Tevfik Efendi yapmaktaydı.¹⁷²

1.3.2. Ehl-i şer‘ (ulemâ) ve şehir yönetimi

1.3.2.1. Kadı (nâib)

Osmanlı Devleti’nde yargıya ait vazifeleri yanında kadılar, mahallî, mülkî, idarî ve esnafî denetleme ve narh tayini gibi beledî işleri de yürütmekteydiler.¹⁷³ Kadılar, kazaskere, kazaskerler de sadrazama bağlıydılar.¹⁷⁴

Nâibler, kadı tarafından tayin edilmekte ve gittikleri mahalde kadı adına onun görevlerini ifa etmekteydiler. Kadı, genellikle görev yapacağı mahallin

¹⁷⁰ ES 1290, s.59.

¹⁷¹ ES 1310, s.150.

¹⁷² ES 1318, s.290.

¹⁷³ Ebul’ulâ Mardin, “Kadı”, *İA*, VI, İstanbul 1967, s.44.

¹⁷⁴ Atasoy, *Türkiye’de Mahalli İdareler*, s.15.

medreselerinden icazet almış olan ulemâ arasından nâib tayin ederdi. Nâiblerin en önemli görevleri arasında davâlara bakmak ve gerektiğinde keşfe çıkmak vardı.¹⁷⁵

Tanzimat dönemine kadar Osmanlı İmparatorluğunda, hukukla ilgili bütün sorunlar, İslam hukukunun ön gördüğü kurallar çerçevesinde şeriat mahkemelerinde görüşülüp sonuçlandırılmaktaydı. Tanzimat'ın ilan edildiği 1839'dan birkaç yıl sonrasına kadar, bu kurum dışında adalet işlerinin yürütüldüğü yetkili başka kuruluş yoktu.¹⁷⁶

Kadı tarafından tayin edilen nâiblerin atama kararlarının şeyhülislam tarafından da onaylanması gerekirdi. Ataması onaylanan nâib, kazada şer'i meselelerin çözümü yanında, sultan ve diğer üst yöneticiler tarafından emredilen işleri de yürütmekteydi.¹⁷⁷

Görevlerine başlayan nâiblerin bulundukları mahalde en büyük yardımcısı *şühûdü'l-hâl* denilen ve bir nevi mahkeme jürisi görevini üstlenen meclisti. Nâibler, nikâh akdi, boşanma, vasî ve nazır tayini, vakıf işlemlerinin yürütülmesi, terekelerin yazımı ve taksimi ve vergilerin adilane biçimde tevzii gibi pek çok vazife ile yükümlüydü.¹⁷⁸

İncelediğimiz dönemde gerek Bayburd Kazasının gerek Bayburd Sancağının hukuk işlerinin, bizzat kadı tarafından değil, onun yerine tayin edilen nâibler tarafından yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Sancağın lağvından sonra yeniden oluşturulan birinci sınıf Bayburd Kazası nâibine aylık 1.250 kuruş maaş tahsis edilmiştir.¹⁷⁹

Tablo:1.2.Bayburd Kaza ve Sancak döneminde Görevli Nâibler (1871-1915)¹⁸⁰

Tarih	Naib
1871	Salih Şerif Efendi
1873	Receb Efendi
1874	Hacı Receb Efendi
1880	Müderri Necib Efendi
1881	Mehmed Rahmi Efendi
1882	Müderri Abdurrahman Efendi

¹⁷⁵ Ortaylı, *Osmanlı Devleti'nde Kadı*, s.31.

¹⁷⁶ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s.79-80.

¹⁷⁷ Rifat Özdemir, *XIX.Yüzyılın İlk yarısında Ankara*, Ankara 1998, s.179.

¹⁷⁸ Yılmazçelik, *Dişarbakır*, s.226-227.

¹⁷⁹ BOA. İ.DH, nr.83765, 20 Cemaziye'l-evvel 1305/3 Şubat 1888 tarihli Sadaret tezkeresi.

¹⁸⁰ Bu tarihler arasında görev yapan Nâibler için bkz. Erzurum Vilayet Salnâmeleri ve Devlet Salnâmeleri.

1883	Devriye Müderrisi Kadri Efendi
1884	Devriye Müderrisi Kadri Efendi
1885	İbrahim Halil Efendi
1886	Devriye Müderrisi Mahmud Faik Efendi
1887	Devriye Müderrisi Mahmud Faik Efendi
1888	Devriye Müderrisi Mahmud Faik Efendi
1889	Müderris Abdulhalim Hilmi Efendi
1891	Müderris Abdulhalim Hilmi Efendi
1892	Abdulhalim Hilmi Efendi
1895	Devriye Müderrisi Ahmed Galip Efendi
1896	Devriye Müderrisi Ahmed Galip Efendi
1898	Halil Efendi
1899	Mehmed Fahri Efendi
1900	Devriye Müderrisi Ahmed Galib Efendi
1902	Devriye Müderrisi Mehmed Faik Efendi
1903	Devriye Müderrisi Mehmed Faik Efendi
1904	Devriye Müderrisi Mehmed Faik Efendi
1905	Mehmed Rahmi Efendi
1906	Mehmed Rahmi Efendi
1907	Devriye Müderrisi Mehmed Bilal Efendi
1908	Devriye Müderrisi Mehmed Bilal Efendi
1909	Mehmed Rahmi Efendi
1910	Mehmed Rahmi Efendi
1911	Mehmed Ali Efendi
1915	Mehmed Fahreddin Efendi

1.3.2.2. Müftü

Osmanlılarda dört ehl-i sünnet mezhebinden Hanefi fıkı üzerine kendisine sorulan umumî ve hususî, Şer'î ve hukukî meselelere ait dinî hükümlere uyarak karar veren kişiye Müftü, verilen karara da *fetva* denilirdi.¹⁸¹

İdarî bakımdan bir mutasarrıf, mütesellim ve naîb kadar etkili olmayan müftülerin, sosyal hayatta küçümsenmeyecek derecede etkileri vardı. Müftülerin atanması veya azilleri Őeyhlislamların "*mektub*"u ile olmaktaydı. Őeyhlislm

¹⁸¹ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, Ankara 1965, s.173.

ilmî kudretine güvendiği bir kişiyi, yazdığı “mektup” ile müftü olarak tayin etmekteydi.¹⁸²

İncelediğimiz dönemde Bayburd’da görev yapan ve icraatlarından halkın memnun kaldığı müftülere rastlandığı gibi, çeşitli sebeplerden dolayı halk tarafından şikâyet edilen ve görevden alınmaları istenen müftülere de tesadüf edilmektedir.

1891 yılında Bayburd müftüsü Ali Efendi, 90 yaşında olmasına rağmen görevindeki başarısı nedeniyle takdir toplayan müftülerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Aralık 1891’de Bayburd’u ziyaret eden Erzurum Valisi Hüseyin Hayri Efendi, müftü Ali Efendi’nin fevkalade âlim, fazıl ve fakih biri olduğunu ve yaşının 90 civarında olmasına rağmen şuurunun ve hafızasının çok sağlam olduğunu müşahade ederek, görevini hakkıyla yerine getirmesinden ötürü mecidîye nişanı ile ödüllendirilmesi gerektiğini düşünmüş ve durumu meşihat dairesine bildirmiştir.¹⁸³

Meşihat dairesi gerekli araştırmayı yaptıktan sonra valinin talebini haklı bulmuş ve müftü Ali Efendi’nin 4. rütbeden mecidîye nişanı ile taltif edilmesine karar vermiştir. Sadrazam ve padişahın da onayı ile müftü efendi ödüllendirilmiştir.¹⁸⁴

Görevde kaldığı süre içinde yaptığı uygulamalardan dolayı halkın tepkisini çeken müftüler de bulunmaktaydı. Mesela 1864 yılında Bayburd müftüsü olan Ali Efendi hakkında halk, Bayburd kaza meclisi müdürü Esseyid Mehmed Temur önderliğinde sadaret müsteşarlığı ve ilgili yerlere şikâyetle bulunmuşlar ve müftünün görevden alınarak yerine herkesin hoşnut olduğunu ileri sürdükleri Hacı Ahmed Efendi’nin atanmasını istemişlerdir. Meclis, müftü efendinin ulemâdan biri olmasına rağmen *mizaç olarak biraz tutukluluğunun bulunduğu ve özellikle bazı hukukî işlerde kayın pederinin tesiri altında kaldığını* iddia etmiştir. Yapılan

¹⁸² Özdemir, *Ankara*, s.205.

¹⁸³ Vali Bey, Müftü Efendi’nin hizmetlerini çok takdir etmiş olmalıdır ki “... *mumailayh taltifat-ı seniyyeye mazhar olmamış ve rüesa-yı ruhaniye sinelerinde nişan olub bu gibi füzala-yı İslamiye sinelerinin alamet-i mefharet-i ayan hazreti padişahiden mahrumiyetini gördükçe teessüs etmemek çakerlerince gayrikabil bulunmuş olduğundan ...*” diyerek Müftü Efendi’nin ödüllendirilmesini içten arzulamıştır. *BOA. İ.DH*, nr.99993 (18 Cemaziye’l-evvel 1309/20 Aralık 1891 tarihli Erzurum Valiliği’nin meşihate tahrirati).

¹⁸⁴ *BOA. İ.DH*, nr.99993, 28 Ramazan 1309/26 Nisan 1892 tarihli Sadaret tahrirati.

tetkikat sonucunda Ali Efendi görevden alınmış ve yerine Hacı Ahmed Efendi tayin olunmuştur.¹⁸⁵

Sancak sonrası oluşturulan Bayburd Kazası müftüsüne aylık 205 kuruş maaş tahsis edilmişti.¹⁸⁶ Erzurum salnâmelerinden tespit edebildiğimiz Bayburd müftülerinin isimleri ve görev yaptığı yılları şu şekildedir:

1871-1874 arası Hacı Ahmed Efendi,¹⁸⁷ 1881 yılında Ali Hamdi Efendi,¹⁸⁸ 1887 yılında Ali Hamdi Efendi,¹⁸⁹ 1892-1894'de Ali Hamdi Efendi,¹⁹⁰ 1899 -1900 arası Müderris Ali Rıza Efendi.¹⁹¹

1.3.2.3. Müderris

Osmanlı Devleti'nde öğretim faaliyetleri ilmiye sınıfına mensup müderrisler tarafından yürütülmekteydi. Öğretim faaliyeti ise İslam inancının temelini açıklayan akâid, amelî konuları açıklayan fıkıh yanı sıra aklî ve naklî din kurallarının tümünün öğretilmesinden ibaretti. Bu grevi icar edenlere de müderris denilmekteydi.¹⁹²

XIX.yüzyılda Bayburd'da faal olarak Hacı Yakutiye, İkbaliye, İkbaliye Muallimhanesi, Mahmudiye, Museviye, Musa Veli Medresesi ve Sultaniye isimli yedi medrese bulunmaktaydı.

Osmanlı şehirlerinde XIX.yüzyılda müderrisler, nâibin arzı, şeyhülislamın işareti ve bunun sonucunda verilen ru'us-u hümayûn gereğince Padişah beratı ile atanmaktaydılar. Yine bu dönemde müderris sayısının artmasına bağlı olarak *nısf hisse* ile bu görevi yürütmekte olanlara rastlanmaktadır.¹⁹³ Nitekim 1811 yılında Bayburd Museviye medresesinde *yevmi bir buçuk akçe vazife ile nısf müderrislik cihetine* mutasarrıf olan İsmail Halife ibn El Hac Mustafa'nın ölümü üzerine oğlu Abdullah zikrolunan nısf müderrislik cihetine tayin olunmuştur.¹⁹⁴

¹⁸⁵ BOA. A. MKT. MHM, nr.315/66, 22 Cemaziye'1-evvel 1281/23 Ekim 1864 tarihli Bayburd kaza meclisinin sadaret müsteşarlığına şikâyet dilekçesi.

¹⁸⁶ BOA. İ.MMS, nr.4000.

¹⁸⁷ ES 1288, s.54; ES 1291, 56; ES 1290, s.59.

¹⁸⁸ ES 1299, s.131.

¹⁸⁹ ES 1304, s.277.

¹⁹⁰ ES.1312, s.206; ES 1310, s.152.

¹⁹¹ ES 1317, s.185; ES 1318, s.289.

¹⁹² Özdemir, *Ankara*, s.177.

¹⁹³ Yılmazçelik, *Diyarbakır*, s.241.

¹⁹⁴ BOA. *Cevdet Maarif*, nr.2614.

1.3.3. Dinî görevliler ve vakıf görevlileri

Bayburd şehir merkezi ve köylerde cami, mescid, zaviye ve tekke gibi dinî müesseseler bulunmaktaydı. Mevcut cami ve mescidlerin büyük bir kısmı, banîleri tarafından kurulmuş vakıflar yoluyla ihtiyaçlarını temin ediyordu. Cami ve mescidlerde imam, hatib, müezzin ve vaiz gibi din görevlileri bulunmakta ve Müslümanların ibadetlerini yerine getirmelerine hizmet etmekteydiler.

Gayrimüslimlerin yaşadığı mahallerde ise onların dinî vecibelerini yerine getirmelerinde Hristiyan din adamları yardımcı olmaktaydı. Mesela 1845 yılında Pulur ve Yukarı Kırzı köylerinde birer keşiş bulunmaktaydı.¹⁹⁵

Bayburd ve köylerinde cami, mescid, medrese, zaviye ve şahıs vakıflarında, vakfın idarî, malî ve sosyal işlerini yürütmekle vazifeli görevliler mevcuttu. Vakıf sektöründe görev yapan personel kendi arasında ikiye ayrılmaktaydı. Doğrudan vakfın idaresinden sorumlu olan nâzır, mütevellî, muhâsib ve tahsildâr gibi yönetim görevi yapan personele idarî personel; vakfın amacını gerçekleştirmek üzere vazife alan bir bakıma ihtisas sahibi olan müderris, hatip, imam, kütüphaneci, doktor gibi unvanlara sahip personele ise, hizmet personeli adı verilmekteydi.¹⁹⁶ Hizmet personeli de kendi arasında ikiye ayrılmaktaydı. Bunlardan biri ifâsı ilmî dirayete bağlı olan ve *cihât-ı ilmiye* adı verilen cihettir. Müderrislik, hitâbet, imamet, kütüphanecilik, mütevellilik ve vakıf tahsildarlığı (cabilik) bu cihetten olanlardır. Diğer ise, iş ve sanatla ilgili olup ilim tahsiline ihtiyaç olmayan cihetlerdir. *Cihât-ı bedeniye* de denilen ikinci tür cihetler arasında kayyımlik, türbedârlık ve hizmetçilik gibi meslekler bulunmaktaydı.¹⁹⁷

Osmanlı Devleti'nde dinî görevliler ile vakıf görevlileri nâibin ilâmı ve Padişahın beratı ile atanmaktaydı.¹⁹⁸ XIX.yüzyılda Bayburd'da da uygulamanın bu şekilde olduğu görülmektedir. Nitekim 1814 yılında şehir merkezinde bulunan Yakutiye Medresesi vakfının cüzhânı İbrahim bin İsmail'in ölümü üzerine nâibin ilâmı ve Padişahın berâtı ile yerine oğlu Salih atanmıştır.¹⁹⁹ Dinî görevliler ile vakıf görevlilerinin tayin beratında onların alacakları ücret de yazılmaktaydı. Bazı

¹⁹⁵ BOA. Maliye Varidatı Temettuat Defterleri (ML. VRD. TMT.), nr.6803, 6842.

¹⁹⁶ Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s.169.

¹⁹⁷ Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, s.264.

¹⁹⁸ Yılmazçelik, *Diyarbakır*, s.243.

¹⁹⁹ BOA. Cevdet Maarif, nr.5706.

beratlarda *vazife-i muayyen* tabiri kullanılmaktaydı mesela 1828 yılında Kadı Mahmud Camii imamlığına *vazife-i muayyen* ile Ömer Halife atanmıştı.²⁰⁰ Bazılarında ise 1815 yılında Karasakal Mescid-i şerif vakfı imamlığına *yevmi üç akçe vazife ile* Ali Halife bin Ahmed'in atanması²⁰¹ gibi alacağı ücret açıkça belirtilmekteydi. Görev süreleri kesin olarak belli olmayan personelin genellikle ölümleri akabinde kendi çocuklarının bu göreve geldikleri görülmektedir.²⁰²

1.3.4. Şehir yönetiminde yer alan kurum ve kuruluşlar

İncelediğimiz dönemde Bayburd şehrinde, şehir yönetiminde yer alan kurum ve kuruluşlar ve bunların işlevlerini sancaklık öncesi ve sancaklık sonrası dönem olarak iki grupta değerlendirmek mümkündür.

1.3.4.1. Kaza yönetiminde bulunan kurum ve kuruluşlar

1.3.4.1.1. Kaza idare meclisi (meclis-i idare-i kaza)

1864 Vilayet Nizamnâmesinin 47. ve 48. maddeleri ve 1871 Vilayet Nizamnâmesinin 92. ve 93. maddelerinde, kazada oluşturulacak *kaza idare meclisinin* yapısı ortaya koyulmaktadır. Buna göre kaza idare meclisleri; kazalarda kaymakamın başkanlığında, kaza malmüdürü, tahrirat kâtibi, kaza hakimi (nâib), müftü ve gayrimüslim ahalinin ruhani reisleri gibi tabii üyeler ve ikisi Müslüman ve ikisi gayrimüslim dört seçilmiş üyeden teşekkül etmekteydi.²⁰³

Kaza idare meclislerinin görevleri, idarî davâlâra bakmak, gelir ve giderleri gözden geçirmek, devlete ait kurum ve kuruluşların korunmasını sağlamak, beledî tesislerin yapılması ve onarımını gerçekleştirmekti.²⁰⁴

Erzurum salnâmelerinden tespit edildiği kadarıyla, Bayburd kazasında da kaza idare meclisi oluşturulmuştur. Eldeki en eski tarihli 1871 Erzurum salnâmesine göre, kaymakam Salih Bey'in reisi olduğu kaza idare meclisinin üyelerini kaza nâibi ve malmüdürünün yanı sıra, Hacı Muti Ağa, İdris Ağa ve Bağus Ağa oluşturmaktaydı. Meclisin kâtibi ise Ahmed Efendi idi.²⁰⁵

²⁰⁰ BOA. Cevdet Evkaf, nr.27783.

²⁰¹ BOA. Cevdet Evkaf, nr.19714.

²⁰² BOA. Cevdet Evkaf, 18680,29213, 3965; BOA. İbnü'l-Emin Evkaf (İE. EV.), nr.1294, 1301/1.

²⁰³ Düstur, I. Tertib, I, s.616, 617, 644, 645.

²⁰⁴ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri*, Ankara 2000, s.82.

²⁰⁵ ES 1288, s.54.

Kaza idare sisteminde 1892 yılında yapılan değişiklikle, kaza yönetimi, reisin dışında doğal üyeler ve seçimle gelen üyelerden oluşturuldu. Kaymakam Mehmed İzzet Bey'in reisi olduğu kaza idaresinin doğal üyelerini, nâib, müftü, Ermeni murahhasası, malmüdürü ve tahrirat kâtibi teşkil etmekteydi. Meclisin seçimle gelen üyeleri ise, Ali Efendi, Necib Efendi, Totur Ağa ve Ohannes Ağa'dan ibaretti.²⁰⁶

1.3.4.1.2. Maarif meclisi

Kazanın eğitim-öğretim işleriyle ilgilenen maarif meclisinin 1892 yılında reisliğini Hacı Süleyman Efendi, üyelerini Tursun Efendi, Hayrullah Efendi ve Hafız Osman Efendi oluşturmaktaydı.²⁰⁷ 1900'de maarif komisyonu olarak geçen kazanın eğitim-öğretim işlerini yürüten komisyonun reisi kaza kaymakamı idi. Komisyon azalığını ise belediye reisi İsmail Hakkı Efendi, rüştiye ilk muallimi Osman Zeki Efendi ve Maşuk Bey ile Edhem Efendi ve Mahmud Efendi idi. .²⁰⁸

1.3.4.2. Sancak yönetiminde bulunan kurum ve kuruluşlar

1.3.4.2.1. Liva idare meclisi

Liva idare meclisleri, Osmanlı taşra yönetiminde livâlârin, idarî, malî, bayındırlık, eğitim, tarım ve ticaret işleri ve idarî uyuşmazlık sorunlarını görüşüp karara bağlayan organdır. Liva idare meclislerinin başkanları, bu birimde valinin yetki ve görevlerini üstlenen mutasarrıftı. Meclisin üyeleri ise doğal üyeler ve seçimle gelen üyeler olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Liva merkezi olan kazanın hâkimi, muhasebe müdürü, tahrirat müdürü, müftü ve gayrimüslim cemaatlerin ruhanî liderleri meclisin doğal üyelerini oluşturmaktaydı. Halk tarafından seçilen ikisi Müslüman, ikisi de gayrimüslim toplam dört üye de meclisin seçilmiş üyelerini teşkil etmekteydi.²⁰⁹

Liva idare meclisleri, bulunduğu kazanın mektep, hapishane, hastane gibi kurumlarının yapımı, bakım ve onarımı işlerinin yanı sıra, kazaları birbirine bağlayan yolların yapım ve onarımına da bakmaktaydı. Bunların yanında nahiye

²⁰⁶ ES 1310, s.153.

²⁰⁷ ES 1310, s.150.

²⁰⁸ ES 1318, s.290.

²⁰⁹ İlber Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul 1985, s.76.

meclislerinin bir üst organı olması hasebiyle, kendisine oradan gelen belgelerin incelenmesi, kararların gözden geçirilmesi işini de görmekteydi. Vergi anlaşmazlıkları, memurların idarî işlerden dolayı işledikleri suçlar konusunda da yargılama yetkisine sahipti.²¹⁰

Liva idare meclislerinin seçimle gelen üyelerinin seçim işleri, oldukça karışık, uzun ve son sözü hükümet memurlarına bırakan bir usule bağlıydı. Livâlârda *meclis-i tefrik* adı verilen seçici bir kurul mevcuttu. Seçim işleri şu şekilde yapılmaktaydı: mutasarrıfın başkanlığında, muhasebe ve tahrirat müdürleri, müftü ve ruhani reislerle, merkez liva hakiminden kurulu liva tefrik meclisi, bağlı kazalar ahalisinden seçilme şartlarını taşıyan kimseleri tespit ederdi. Tespit yapıldıktan sonra bunlar arasında meclise girecek üye sayısının üç katı kadar aday tayin edilirdi. Toplam dört üye seçileceğinden üç katı olan on iki kişi, altısı Müslüman ve altısı gayrimüslim olarak tayin edilir, kaza idare ve dava meclislerine gönderilirdi. Kaza idare meclisleri bu adayların üçte birini (dört aday) Müslüman ve gayrimüslim ayrımı gözeterek seçerler ve her kaza en çok oy alan dört adayın isimlerini mazbata tutarak liva merkezine gönderirdi. Liva tefrik meclisi toplanarak, en çok oy alan üçte iki yani sekiz adayın isimlerini mutasarrıfa sunardı. Mutasarrıf gelen listeden uygun gördüğü, iki Müslüman ve iki gayrimüslim dört adayı ayırarak, üyeliklerini inha eder ve onay için valiye gönderirdi. Vali de onunla görüşerek asil üyeleri seçer ve memuriyetlerini onaylardı.²¹¹

Liva meclislerine aday olacakların, senelik en az 150 kuruş vergi ödemiş olmaları, Osmanlı tebasından olmaları, 30 yaşını geçkin olmaları ve mümkün mertebe okur-yazar olmaları gibi şartlar aranmaktaydı.²¹²

Nizamnâmede ön görülen bu hükümlerle, halkın meclislere girmesi sağlanarak genel meselelerin çözümünde mahalli menfaat temini ön görülmekteydi.²¹³

1881 yılında Bayburd liva idare meclisinin doğal üyeliklerini, nâib, müftü, muhasebeci, tahrirat müdürü ve başkâtip oluştururken; seçimle gelen

²¹⁰ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s.259.

²¹¹ Ortaylı, *Yerel Yönetim geleneği*, s.79.

²¹² *Düstur, I.Tertib*, I, s.620.

²¹³ Gökbilgin, “Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri”, s.110.

üyeliklerini ise şeyh İsmail Bey, Osman Ağa, Haçator Ağa ve Abraham Ağa oluşturmaktaydı. Meclisin mukayyidi ise Mehmed Nazım Efendi idi.²¹⁴ 1887 yılında yine reisliğini sancak mutasarrıfının yaptığı liva idare meclisinin, doğal üyeliklerini nâib, müftü, muhasebeci ve tahrirat müdür teşkil ederken, seçimle gelen üyelerini ise İsmail Hakkı Efendi, Hafız Muharrem Efendi ile Haçator Ağa ve Kuzme Ağa meydana getirmekteydi. Meclisin kâtipliğini Vamık Efendi, mukayyidliğini Şükrü Efendi yürütmekteydi.²¹⁵

1.3.4.2.2. Ticaret ve ziraat meclisi

Sancak merkezinde bulunan bu meclis ticarî davâlâra bakmakla yükümlüydü. Meclisinin yönetimi birinci ve ikinci başkan ile yedi üyeden oluşmaktaydı. 1887 yılında birinci reisliğini Maşuk Bey yapmaktaydı. İkinci reisliğini ise Hafız Efendi yürütmekteydi. Meclisin üyeleri ise Koca Ağa, Hacı Ahmed Ağa, Mahmud Efendi, Karabet Ağa, Totur Ağa, Arakil Ağa ve Osman Efendi idi.²¹⁶

1.3.4.2.3. Menfaat sandığı (memleket sandığı)

Osmanlı devletinde ilk memleket sandığı 1863’de Mithat Paşa tarafından Niş vilayetinde kurulmuş ve 1864 sonrasında diğer bölgelere yayılmıştır. Çiftçilerin ihtiyaç duyduğu paranın ağır faizlerle murabahacıdan alınmasının önüne geçmek ve buna karşılık düşük faizle çiftçiye kredi vermek amacıyla tesisi edilmişlerdir. İlk yıllarda memleket sandıkları için gerekli olan sermaye, çiftçilerin zorunlu yardımıyla sağlanmaya çalışılmış, daha sonra çiftçilerden her çift öküz için 15 kg buğday alınarak sermaye temini yoluna gidilmiştir.

Sandık emini ve seçilen dört üye tarafından idare edilen sandığın, kazalarda kurula bilmesi için en az 200 lira sermayesinin olması gerekirdi. Memleket sandıkları, üç aydan az, bir yıldan çok olmamak şartıyla isteyen kişilere ayda % 1 faizle en fazla 20 lira borç verebilmekteydi.²¹⁷

²¹⁴ ES 1299, s.131.

²¹⁵ ES 1304, s.277.

²¹⁶ ES 1304, s.279.

²¹⁷ Çadircı, *Anadolu Kentleri*, s.338-339.

1881’de Hacı Osman Efendi, Hacı Hafız Efendi, Hacı Osman Efendi, Ohannes Ağa, Dimatos Ağa’nın üyesi bulunduğu Bayburd menfaat sandığının kâtipliğini Mahmud Efendi yürütmekteydi.²¹⁸ 1887’de sandığın yönetiminde Hacı Osman Efendi, Hacı Hafız Ağa, Hacı Sadullah Efendi, Ohannes Efendi ve kâtip Mahmud Efendi bulunmaktaydı. Aynı yıl sandığın sermayesi 342.300 kuruştı.²¹⁹

1.3.4.2.4. Sancaktaki diğer kuruluşlar

Yukarıda izah edilenler dışında, 1881 ve 1887 yılları Erzurum Salnâmesi’nde yer alan Bayburd sancağındaki diğer kurum ve kuruluşlar şu şekilde sıralanmaktadır.

Muhasebe Kalemi, Tahrirat Kalemi, Evkaf Komisyonu, Maarif Meclisi, Tahrir-i Emlak Kalemi, Tahrir Komisyonu, Defterhane Kalemi, Tahsilat Komisyonu, Aşâr ve Ağnam Memurları ve Tahsildarlar.²²⁰

1.3.5. Bayburd belediyesi

Klasik dönemde Osmanlı şehirlerinin yöneticisi kadı’ydı. Kadı’nın yanında, vergi işlerini çözümlmek, temizlik, güvenlik konularını karara bağlamak ve narh işlerini yürütmek için, müftü, esnaf ve eşraf temsilcileri, ulemâdan bazıları ve muhtesip bulunurdu. Görev ve yetkileri azalınca, taşra şehirlerinde ihtisap müdürlükleri kurulmuş ve belediyelerin tesisine kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir.²²¹

Osmanlı Devleti’nde belediyelerin ilk teşkilatlanmaları Tanzimat’tan sonra olmuştur. Belediye yönetiminde Fransa örnek alınmıştır.²²² Kırım savaşı sırasında İstanbul’da modern belediyenin kurulması çalışması yapılmış ve ilk örgütlü belediye bu şehirde kurulmuştur.²²³ İstanbul dışında taşrada ilk belediye idareleri önce liman şehirleri ve önemli ulaşım merkezlerinde tesis edilmiştir. Bunun en

²¹⁸ ES 1299, s.132.

²¹⁹ ES 1304, s.279.

²²⁰ ES 1299, s.130-132; ES 1304, s.277 - 279.

²²¹ Ortaylı, *Yerel Yönetim Geleneği*, s.157.

²²² Atasoy, *Türkiye’de Mahallî İdareler*, s.49.

²²³ Çadircı, *Anadolu Kentleri*, s.273.

önemli nedeni, bu yerlerdeki bazı grupların, tüccar ve yabancı uyrukluların şehir yönetiminde düzenli ve modern beledî hizmetler talep etmeleri idi.²²⁴

1864 Nizamnâmesinin 4. bendinde *her köy bir belediye dairesi sayılır* hükmü yer almakla birlikte, bu hüküm kent ve kasabalarda belediye örgütlenmesini kapsamamaktaydı. Taşrada bazı kent merkezlerinde belediye teşkilatı kurmak için harekete geçen hükümet, belediyelerin kuruluş ve idarî yapıları hakkında talimatnameler hazırlayarak işe başlamıştır. Özellikle 1867’de “*vilayâtta devâir-i belediye meclislerinin vezâif-i umumiyesi hakkında*” başlığı altında on altı bentlik talimatname ile belediyelerin idarî varlıkları belirlenmiş ve kuruluş ve görevleri sıralanmıştır. Taşrada belediyeler bu tarihten sonra kurulmaya başlamıştır.²²⁵

1871 Nizamnâmesinde, vali, mutasarrıf ve kaymakamın bulunduğu her şehirde bir belediye meclisinin kurulması öngörülmüştür. Meclis reisi önceden olduğu gibi, memurlar arasından seçilip, mutasarrıfın tayini ve valinin onayı ile bu göreve gelip, fahri olarak çalışacaktı. Belediyenin en önemli organı olan belediye meclisi ise, reis, reis muavini ve seçilen altı üyeden oluşacaktı. Üyeler iki yılda bir seçimle değişecek ve çeşitli dinî cemaatlerden olacak, her yıl üyelerin yarısı kura ile değiştirilecekti. Mühendis ve tabib *müşâvir meclis üyesi* sayılmaktaydı. Belediye meclisine üye seçilebilmenin şartları arasında, cinayetle mahkûm olmamak, medeni haklara sahip ve Osmanlı uyruklu olmak yanında, zabıtan ve memurînden olmamak ve 25 yaşından küçük olmamak vardı. Üye seçimleri liva meclisleri seçimleri gibi olup, her iki yılda bir o yerin mülkî amiri, müftü ve ruhani reisleri ile kâtiplerden oluşan tetkik meclisi, üye sayısının üç katı aday tespit edecek; bu adayların ismi mahalle ihtiyar meclislerine gönderilip, en çok oy alan üçte ikisinin arasından mutasarrıf altı tanesini ayıracaktı. Üyeler fahri olarak çalışacaklar ve meclis haftada iki gün toplanacaktı. Toplantı için üyelerin üçte birinin hazır bulunması gerekmekteydi. Belediye meclisinin görevleri ise; imar denetimi, yol ve kaldırım yapım ve onarım işleri, su yollarının bakımı, memleketin düzen ve temizliğine nezaret, ulaşım araçlarının sağlanması, yangın tulumaları kurmak gibi yükümlülüklerdi. Meclis, beledî yasaklara uymayanlara para cezası da verebilecekti. Taşra belediyelerine hizmetleri yürütebilmesi için bazı gelir

²²⁴ Ortaylı, *Yerel Yönetim Geleneği*, s.157.

²²⁵ Atasoy, *Türkiye’de Mahallî İdareler*, s.35.

kaynakları ayrılmıştı. Bunlar: hükümetin belediyeye bıraktığı yapı-ruhsatiye harcı, emlak vergisi, lûbiyet ve eğlence (muhtemelen çadır tiyatrolarından alınan resim) tevirat, tenzifat resmi ve yol ve kaldırım inşaatından alınacak ücretlerdi. Belediye meclisleri, malî ve idarî yönden liva idare meclisleri tarafından denetlenmekteydi.²²⁶

Bayburd belediyesi 1888 senesi zarfında 700 arşunluk yeni şose inşa etmiş ve 300 arşunluk lağım tamiri gerçekleştirmiştir.²²⁷

Nizamnâmede açık olarak görev ve yetki alanı belirlenmiş olmasına rağmen, 1898 yılında Bayburd Belediyesi ile yerel polis arasında yetki karmaşası ortaya çıkmıştı. Şehirdeki bakkal, kasap, sebze ve sair esnafın dükkân açmasını sağlamak ve gerektiğinde teftiş etmek, öteden beri belediyelerin işi olarak telakki edilmekteydi. Ancak 29 Ocak 1888 tarihinde Erzurum Eyaletinden Bayburd Sancağına gelen bir emirde, *bundan böyle belediyeye ait yukarıda sayılan işleri görmek polisin görevleri arasında olacaktır* denilmekteydi. Durumu kabullenmeyen idareciler, Bayburd muhasebecisi önderliğinde şehremanetine bir yazı göndererek meselenin açıklanmasını ve herkesin görev alanının belirlenmesini istediler. Şehremaneti, konuyu zaptiye nezaretine sormuş ve nezaret gerekli incelemeleri yaptıktan sonra durumu açıklığa kavuşturmuştur. Zaptiye nazırı, polis memurlarının hangi vazife ile yükümlü olduklarının “*polis kanunname-i layiha-yı muvakkatesi*”nde çok açık olduğunu ve yukarıda sayılan işlerin belediyenin yükümlülüğünde bulunduğunu, dolayısıyla eskiden olduğu gibi yine belediyelerin bu işleri yürütmeye devam etmesi gerektiğini bildirmiş,²²⁸ böylece belediye ile polis arasındaki yetki karmaşası sona erdirilmişti.

Nizamnâmeler doğrultusunda Bayburd kazasında da belediye meclisinin oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Bayburd belediye meclisi ile ilgili eldeki en eski kayıt, 1288/1871 tarihli Erzurum salnâmesidir. Bu tarihte belediye meclisinin reisliğini İbrahim Ağa yürütmekteydi. Kâtipliğini Osman Efendi’nin yaptığı meclisin Müslüman üyeleri Şerif Ağa ile Abdullah Ağa, gayrimüslim üyesi ise Ohannes Ağa’ydi.²²⁹

²²⁶ Ortaylı, *Mahallî İdareler*, s.175-177; Atasoy, *Türkiye’de Mahallî İdareler*, s.35.

²²⁷ BOA, Y.EE, nr.133/1. Bayburd Kaymakamı M.Hüsnü Bey’in hazırladığı 1313-1314 yılı muamelat-ı idarîye istatistiği.

²²⁸ BOA, DH. MKT, nr.1493/8. 24 Cemazi’el-ahir 1305/7 Mart 1888 tarihli Şehremaneti yazısı.

²²⁹ ES, 1288, s.54.

1873 yılında reisliğini Şerif Ağa'nın icra ettiği meclisin kâtibi Osman Efendi ve üyeleri Abdullah Ağa ile Ohannes Ağa'ydı.²³⁰ Bayburd belediye meclisi dairesinin 1881 yılında reisi Maşuk Bey idi. Hüseyin Ağa ve Tahir Efendi meclisin Müslüman üyeleri; Kirikor Ağa ve Ohannes Ağa ise gayrimüslim üyeleri idi. Meclisin kâtipliğini Ragıb Efendi, sandık eminliğini Mustafa Bey ve müfettişliğini Yemen Ağa yürütüyordu.²³¹ 1887 yılında reisliğini Osman Ağa'nın yürüttüğü belediyenin, memleket tabibliğini Ali Tahir Bey üstlenmişti. Belediye meclisinin azalarını, Ali Efendi, Ohannes Ağa, Hüseyin Ağa, Tahir Efendi ve Avadis Ağa, başkâtipliğini Ragıb Efendi, sandık eminliğini Dikran Efendi ve müfettişliğini Yemen Ağa yürütüyordu.²³² 1892 yılında reisliğini Kemal Efendi, kâtipliğini Hüseyin Hami Efendi icra etmekteydi. Meclisin üyeleri ise Kerem Mehmed Ağa, Hafız Mustafa Efendi ve Repail Ağa'dan ibaretti.²³³

1892 yılı sonlarında belediye reisi olan İsmail Efendi kesintisiz olarak bu görevi on iki yıl sürdürmüştür.²³⁴ 1900'de reisliğini yine İsmail Efendi'nin yaptığı belediyenin tabipliğini Esteyil Efendi, üyeliklerini Abdurrahman Efendi, Develizâde Hüseyin Efendi, Şehbenderzâde Ziya Efendi, Aybek Ağa, Arakil Ağa yürütmekteydi. Belediyenin kâtipliğini Alişan Bey, sandık eminliğini Hamdi Efendi yapmaktaydı.²³⁵

1907 yılında belediye reisi olan Hacı Tursunzâde Şükrü, yaptığı çalışmalardan ötürü beşinci rütbeden mecidiye nişanı ile ödüllendirilmiştir.²³⁶

1.3.5.1. Bayburd belediyesinin 1903 yılı bütçesi

XIX.yüzyılın sonlarına doğru Bayburd belediyesi her yönüyle daha da gelişmiş ve yol, kaldırım ve sair hizmetler dışında özellikle fakir halkın ihtiyaçlarını gidermeye çalışmıştır.

Belediyenin 1903 yılı bütçe geliri, rüsumat geliri, ebniye icarı (bina kirası) ve adî fevkalâde hasılatı olmak üzere üç gruba ayrılmıştı.

²³⁰ ES 1290, s.59.

²³¹ ES 1299, s.131.

²³² ES 1304, s.279.

²³³ ES 1310, s.150.

²³⁴ BOA. Şura-yı Devlet Mazbatası (ŞD.), nr.1524/5, 1 Rebiyyülevvel 1322/17 Mayıs 1904 tarihli mazbata.

²³⁵ ES 1318, s.291.

²³⁶ BOA. İrade Taltifat (İ.TAL.), nr.98.

1.3.5.1.1. Gelirleri

1.3.5.1.1.1. Rûsûm-u erbaa (belediyenin dört tür vergi geliri)

Belediyenin ihtisap rûsumu, kantar rûsumu, keyl rûsumu ve zecriye rûsumu olmak üzere dört önemli vergi geliri bulunmaktaydı. Bayburd belediyesi 1902 yılında toplam 47.008 kuruş vergi geliri elde etmişken, 1903 yılında bu miktar biraz gerilemiş ve 39.866 kuruş 25 paraya düşmüştü. Belediyenin 1903 yılı vergi geliri içinde 15.500 kuruşla ihtisap resmi ilk sırada yer alırken, 14.500 kuruşla kantar resmi onu takip etmişti. Aynı yıl keyl resminden 6.200 kuruş ve zecriye resminden de 3.666 kuruş 25 para hâsılat sağlanmıştı.

1.3.5.1.1.2. Ebniye icarı (bina kira geliri)

Bayburd belediyesinin gelirinin bir kısmı da mülkîyeti belediyeye ait olan şehirdeki bir kısım binaların kiralardan karşılanmaktaydı. 1902 yılında belediye bu binalardan 2.266 kuruş, 1903 yılında ise 2.472 kuruş kazanç elde etmişti. 1903 yılında kira geliri sağlanan yerler arasında Taşhan, saraçlar, demirciler ve uzun çarşıdaki birer dükkân ile demirciler çarşısındaki bir fırın bulunmaktaydı. Bunlar içinde 1903 yılında en fazla gelir sağlanan yer 1.133 kuruş yıllık kira ile demircilerdeki fırındı. Belediye, Taşhandaki dükkândan 721 kuruş, saraçlardakinden 206 kuruş, uzun çarşıdakinden 309 kuruş ve demircilerdekenden 103 kuruş kira geliri elde etmişti.

1.3.5.1.1.3. Adî fevkalâde hasılat

Belediyenin bir diğer gelir kaynağı da adî fevkalâde hasılat adı verilen kontrat pulu, gaz rûsumu ve eczane hasılatı ve sair gelirlerden müteşekkil gelir grubuydu. Belediye bu gruptan 1902 yılında toplam 64.405 kuruş hasılat sağlamışken, 1903'de bunu artırarak 78.100 kuruşa çıkarmıştır. Grup içinde en fazla hasılat 15.000 kuruşla gaz rûsumundan sağlanmıştı. Kontrat pulundan 100 kuruş, eczaneden 5.000 kuruş ve nakdî cezadan 5.000 kuruş gelir elde edilmişti.

Bayburd belediyesinin 1902 yılı toplam varidatı 113.679 kuruş iken 1903 yılında meblağ artarak 120.438 kuruş 25 paraya çıkmıştır.

1.3.5.1.2. Giderleri

Belediyenin yıllık harcamaları da, maaş gideri, mesarifat-ı mukteze harcamaları (lüzumlu masraflar) ve adî fevkalade mesarifat (basit ve olağanüstü yapılan harcamalar) olmak üzere üç önemli kısma ayrılmıştı.

1.3.5.1.2.1. Maaş gideri

Belediyenin 1902 yılında 11 türde toplam 40.680 kuruş maaş gideri bulunmaktaydı. 1903 yılında ise bu miktar 41.080 kuruşa çıkmıştır. Belediyenin maaş kalemleri aşağıdaki tabloya çıkarılmıştır.

Tablo: 1.3. Bayburd Belediyesinin 1903 Yılı Maaş Gideri

Maaş Kalemi	Tutarı
Riyaset Maaşı	6.000 kuruş
Tababet Maaşı	7.200 kuruş
Kitabet Maaşı	2.400 kuruş
Sandık Emaneti Maaşı	2.400 kuruş
Teftiş Maaşı	2.040 kuruş
İki Nefer Kolcu Maaşı	3.280 kuruş
Eczacılık Maaşı:	4.800 kuruş
Aş Memurluğu Maaşı	4.800 kuruş
Ebe Maaşı	4.800 kuruş
Eczane Çıraklığı Maaşı	960 kuruş
İki Nefer Sürücü Maaşı	2.400 kuruş
Toplam Maaş Gideri	41.080 kuruş

Tablodan anlaşılabacağı gibi, maaş kalemleri içinde en yükseği, senelik 7.200 kuruşla belediye tabibine aitti. Belediye reisi, tabipten daha az olarak senede 6.000 kuruş almaktaydı. Belediye tabibinin maaşının en yüksek olması o makamın öneminden kaynaklanmaktaydı. 1910 yılında belediye tabibi olan Tabib Kolağası Kamil Efendi, bu görevinden istifa ettiğinde yerine epey zaman kimse bulunamamış ve umumi tıbbiye mülkîye ve sıhhiye reisi dahiliye nezaretine Bayburd’a bir tabip tayini isteğini belirtirken “...makamının cesamet ve ehemmiyeti...” diye söze başlamıştır.²³⁷ Bu derece ehemmiyet arz eden belediye tabibinin maaşında 1888 yılında 700 kuruş tenzilat yapılmıştı. Bu tarihte yapılan

²³⁷ BOA, *Dahiliye Muhaberat-ı Umûmiye İdaresi*, (DH. MUI.), nr.58/22. 14 Muharrem 1328/26 Ocak 1910 tarihili meclis-i umur-ı tıbbiye mülkîye ve sıhhiye’nin dahiliyeye yazısı.

düzenleme ile belediye gelirlerinden bir miktarının hazine-i celileye aktarılması öngörüldüğünden tabibin maaşından bu şekilde bir düzenleme yapılmıştı.²³⁸

1.3.5.1.2.2. Adî fevkalâde masarîfatı (basit ve olağanüstü masraflar)

1902 yılında belediyenin 13 kalemde adî fevkalâde grubundaki masrafin toplamı 31.861 kuruş 15 para, 1903 yılında ise 30.722 kuruş 5 paraydı. Belediyenin bu gruptaki giderleri arasında 700 kuruş ihtiyaç sahiplerinin cenaze masrafı, 1.000 kuruş dere ve kaldırım tamirâtı gideri, 2.778 kuruş fenarlara, 2.400 kuruş şenlik gideri bulunmaktaydı. 6.500 kuruş müteferrik masrafı ki bunun 2.500 kuruşu fakirlere ekmek yardımına, 1.500 kuruşu tesfir-i gurebaya (garipler için yol masrafı) ve 2.500 kuruşu mahkeme masrafına ayrılmıştı. 5.050 kuruş eczane masrafına ki bunun da 4.000 kuruşu satın alınacak olan ilaçlara, 500 kuruşu fukaraya verilecek ilaca, 250 kuruşu mefruşat ve yakacak giderine ve 300 kuruş ise kırtasiye giderine ayrılmıştı. 332 kuruş 15 para belediye binaları vergisine, 200 kuruş belediye binası tamirine, 1.400 kuruş 30 para temizlik işleri giderine, 331 kuruş araç ve gereç tamirine, 1.550 kuruş sıhhiye müfettişi maaşı karşılığına ve 8.000 kuruşu da yol ve mezarlık tamirâtına ayrılmıştı. Ayrılan bu 8.000 kuruşun 3.000 kuruşu ile meydan köprüsünden bent hamamına kadar olan yolun tamirine, 1.300 kuruşu ana yol üzerinde çıkan taş kütlesinin kırılmasına, 700 kuruşu kazgancı adlı çeşmenin etrafındaki hisarına ve 3.000 kuruşu da mezarlıklar etrafına çekilecek duvarların inşasına ayrılmıştı.²³⁹

Bütün bunlardan anlaşıldığı kadarıyla Bayburd belediyesi, halkın pek çok alandaki ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. Yol, kaldırım ve temizlik gibi rutin işlerin yanı sıra fakir insanlara günlük ekmek yardımı yapılması ve yine ihtiyaç sahibi insanların cenaze masraflarının karşılanması, belediyelerin geçmişten günümüze aktarılan en önemli sosyal hizmetleri arasında görülmektedir.

²³⁸ BOA. DH. MKT, nr.1555/59.

²³⁹ BOA. DH. TMIK. S, nr.46/5. 19 Mayıs 1319/1 Haziran 1903 tarihli Bayburd Belediye bütçesini gösterir cedvel.

1.3.6. Mahkemeler

Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat'a kadar hukukî meselelerin çözümlendiği tek merci Şer'i mahkemelerdi. Tanzimatla birlikte başlayan kanunlaştırma hareketleri yeni mahkemelere ihtiyaç hissettirdi.²⁴⁰

1.3.6.1. Nizamiye mahkemeleri (meclis-i deâvî-dava meclisi)

Özellikle Avrupa kökenli Ticaret Kanunnamesi gibi kanunların uygulama alanı bulabilmesi için, Osmanlı Devletinde yeni bir kaza örgütünün kurulması yoluna gidildi.²⁴¹ Nizamiye mahkemeleri de bu ihtiyaca binaen tesis edildi.

1864 Nizamnâmesinin “*her kazada bir meclis-i deâvî*”nin açılmasının kabul edilmesi ve her kaza, sancak ve vilayette genel olarak nizamiye mahkemeleri adıyla hukuk ve ceza mahkemelerinin kurulmasıyla bu ihtiyaç giderildi. Kaza hâkiminin başkanlığında kurulan Deâvi Meclislerinin mümeyyiz adıyla üçü Müslüman ve üçü de gayrimüslim altı azası bulunmaktaydı.²⁴²

Nizamiye mahkemeleri, Müslüman ve Müslüman olmayan Osmanlı tebaası için müşterek mahkemelerdi. Burada, şeriât mahkemeleri ve cemaat mahkemelerinin bakmakla yükümlü oldukları, evlenme, boşanma, miras ve tapu gibi anlaşmazlıklar dışında kalan davâları görüşüp karara bağlayacaklardı.²⁴³ Meclis adıyla oluşturulan Nizamiye Mahkemeleri, kuruluş ve işleyişleri yönünden, dönemin Avrupa mahkemelerine benzemekteydi.²⁴⁴

Bayburd kazasında da *Meclis-i Deâvî* adıyla bu mahkemenin kurulduğu anlaşılmakta, ancak kuruluş tarihi net olarak bilinmemektedir. Elimizdeki mevcut en eski Erzurum Salnâmesi 1871 tarihli olup, bu tarihte Bayburd'da Deâvî Meclisi'ne rastlanmaktadır. Reisliğini nâib Salih Şerif'in yaptığı meclisin kâtipliğini Osman Sıdkı Efendi üstlenmişti. Meclisin Müslüman mümeyyizleri

²⁴⁰ Hıfzı Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, *Tanzimat*, I, İstanbul 1999, s.202; Halil Cin, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku”, *150.Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s.24.

²⁴¹ Sedat Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı Reformu (Nizâmiye Mahkemelerinin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876)*, Eskişehir 2004, s.38.

²⁴² *Düstur*, I. Tertip, I, s.617.

²⁴³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, III, s.167.

²⁴⁴ Çadircı, *Anadolu Kentleri*, s.281.

Osman Saib Ağa ve Mehmed Asım Ağa, gayrimüslim mümeyyizleri ise Mıgırdıç Ağa ve Penaki Efendi idi.²⁴⁵

1.3.6.2. Ticaret mahkemesi

Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile ticaretinin gelişmesine etki eden Avrupalı tüccarların, adetleri de toplumda yerleşmeğe başlamıştı. Tüccarlar, aralarında çıkan ihtilafları halletmek için, bizzat seçtikleri ve tüccar ve vekillerden oluşan meclislere müracaat ederlerdi. Fransız örneği üzerinden²⁴⁶ 1840 yılında umumî mahkemelerin yanında ortaya çıkan bu tür hususî mahkemelere bir resmiyet kazandırmak amacıyla Ticaret Nezaretine bağlı olarak *ticaret mahkemeleri* oluşturuldu. 1860 yılında ticaret kanununa eklenen bir madde ile teşkilat yapıları ortaya konulan ticaret mahkemeleri, devlet tarafından tayin edilen bir reis ile iki aza ve tüccar tarafından seçilen diğer dört azadan oluşmaktaydı.²⁴⁷

1873 Erzurum Salnâmesi'nden Bayburd'da da bir ticaret mahkemesinin kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihte mahkemenin reisliğini Ali Efendi, kâtipliğini Mahmud Efendi yürütmekteydi. Mahkemenin Müslüman azalarını Hüseyin Ağa, Halid Efendi ve Halil Efendi teşkil ederken, gayrimüslim azaları ise Arakil Ağa ve Pinapot Ağa'dan ibaretti.²⁴⁸

1.3.6.3. Bidâyet mahkemesi

Bidâyet mahkemeleri, günümüzdeki asliye hukuk mahkemelerini karşılamaktaydı. İleriki yıllarda hukuk dairesi, ceza dairesi ve icra dairesi adlı alt birimlere ayrıldı. Bidâyet mahkemesinin yönetimi reis, başkâtip, mustandık (sorgu hakimi) ve ikinci kâtipten meydana gelmekteydi.

1892 yılında Bayburd bidayet mahkemesinin reisliğini nâib Abdulhilmi Halim Efendi yürütmekteydi. Mahkemenin başkâtibi Mehmed Rıza Efendi, ikinci kâtibi Haşim Efendi, mustandık muavini Akif Efendi, üyeler Sadullah Efendi ve

²⁴⁵ ES 1288, s.54; 1873 yılında ise reisliğini nâib Receb Efendi'nin yürüttüğü meclisin, kâtipliğini Kâni Efendi, mümeyyizliklerini ise Osman Saib Ağa, Asım Ağa ve Mıgırdıç Ağa meydana getirmektedir. ES 1290, s.59.

²⁴⁶ Joseph Schacht, "Mahkeme", *İA*, VII, İstanbul 1970, s.149.

²⁴⁷ Mustafa Reşit Belgesay, "Tanzimat ve Adliye Teşkilatı", *Tanzimat*, I, s.213 - 214.

²⁴⁸ ES 1290, s.59.

İbkar Ağa'dan müteşekkildi. Şer'î mahkeme kâtipliğini Yusuf Efendi, mukavelât muharrirliğini Mustafa Efendi icra etmekteydi.²⁴⁹

1900'de kaza nâibinin reis olduğu mahkemenin başkâtibi Ali Rıza Efendi, mustandık muavini Ziya Efendi ve üyeleri Şükrü Efendi, Karabet Ağa ve ikinci kâtibi Eşref Efendi idi.²⁵⁰

Sancak bidayet mahkemesi, hukuk dairesi, hukuk dairesi kalemi, ceza dairesi ve icra dairesi olmak üzere üç daire ve bir kaleme ayrılmış bulunmaktaydı.

Bayburd bidayet mahkemesinde pek çok dava görüşülmüş ve karara bağlanmıştır. Bu davalardan biri de 1883 yılında vuku bulmuştur. Bayburd sandık eminlerinden Krikor Efendi'nin posta yoluyla Erzurum'dan gönderilen elli adet yüzlük kaimesi Bayburd'a getirilmemiş ve yanlışlıkla posta tatarı Edhem Ağa tarafından Trabzon'a götürülmüştür. Bunun üzerine Bayburd posta müdürü Arslan Efendi olaydan sorumlu tutulmuş ve onun iddiasına göre kaybolan meblağ kendisinden tahsil edilmiştir. Arslan Bey bu olay üzerine Bayburd bidayet mahkemesine başvurmuş ve telgraf müfettişi Hacı Şefik Bey'in baskısıyla Yukarı Kırzı köyündeki arazisini ucuz bir fiyata sattığını ve kaybolan tutarın bu şekilde tahsil edildiğini iddia etmiş ve mahkemeden bunun reddini ve arazinin geri alınmasını istemiştir. Dava Bayburd bidayet mahkemesi hukuk dairesinde görüşülmüş ve Arslan Bey lehine karar çıkmıştır.²⁵¹

1.3.6.3.1. Hukuk dairesi

Reisliğini sancak nâibinin yaptığı hukuk dairesi, biri Müslüman, diğeri gayrimüslim iki aza ve bir gayrimüslimin görev aldığı aza mülazımlığından ibaretti. 1887 yılında dairenin memurları arasına iki zabıt kâtibi eklenmişti.

Hukuk dairesi kalemi ise, başkâtip, iki mukayyid ve iki mustandıktan meydana gelmekteydi.

²⁴⁹ ES 1310, s.150.

²⁵⁰ ES 1318, s.289.

²⁵¹ Posta müdürü Arslan Bey, suçluların ceza almalarını istediğinden davayı istinaf mahkemesine taşımışsa da burada kendisine zor kullanıldığına dair bir belgeyi mahkeme heyetine sunamamıştır. Bunun üzerine istenen bu belgenin mahkeme baş katibi Dursun Efendi tarafından ketmedildiğini ileri sürmüş ve onun hakkında da dava açmıştır. Ancak yapılan mahkemede Dursun Bey'in olayda suçu görülmemiştir. Yapılan yazışmalar için bkz. BOA. ŞD, nr.1506/11.

1.3.6.3.2. Ceza dairesi

Ceza dairesi bir reis, bir müdde-i umum muavini ve bir Müslüman diğeri gayrimüslim iki aza ve bir Müslüman aza mülazımından oluşmaktaydı. 1887 yılında yapının aynen devam ettiği ancak, iki zabıt kâtibi ile bir başkâtibin daha görev aldığı görülmektedir.

1.3.6.3.3. İcra dairesi

İcra dairesi, icra memuru ve icra mübaşirlerinden ibaretti. 1887 yılında bidayet mahkemesi bünyesinde hukuk dairesi kalemi ile icra dairesi ayrı bir daire veya kalem olarak görülmemektedir. Bu tarihte dairesi belirtilmemekle birlikte icra memurunun varlığını devam ettirdiği ve bir de mukavelât muharririnin görev aldığı anlaşılmaktadır.²⁵²

²⁵² ES 1299, s.131; ES 1304, s.277.

İKİNCİ BÖLÜM

2. İDARÎ YAPI

2.1. Osmanlı İdarî Teşkilatı ve XIX. Yüzyılda Yapılan Değişiklikler

Osmanlı Devleti'nin ilk kuruluş yıllarında ülke, liva veya sancak adıyla küçük idarî parçalara ayrılmıştı. Bu sancakların Anadolu yakasında olanlar Anadolu Beylerbeyi'nin, Rumeli yakasında olanlar Rumeli Beylerbeyi'nin idaresi altında birleştirilmiş ve bu yapı XVI.yüzyıla kadar devam etmiştir.¹

Temel olarak tımar sistemi çerçevesinde oluşturulan Eyaletin, en büyük yöneticisi olan Beylerbeyi, bizzat *paşa sancağı* adı verilen merkez sancakta otururdu. Sultanın icra gücünün temsilcisi olarak eyaletin bütün işlerinden sorumlu olur ve *vali* sıfatıyla anılırdı.²

Anadolu Selçukluları ve İlhanlılarda olduğu gibi, Osmanlılar da “beylerbeyi” ve “beylerbeyilik” yerine, sırasıyla “mîr-imîran” ve “vilâyet” tabirlerini kullanmışlardır. Genellikle malî kayıtlarda, yazımının kolaylığı nedeniyle bu iki terim tercih edilmiştir. “beylerbeyi” ve “beylerbeyilik” kelimeleri ise, daha ziyade askerî, idarî ve adlî konularla ilgili yazışmalarda kullanılmıştır. XVI.yüzyılın sonuna kadar vilayet kelimesi de aynı anlamda kullanılmış ancak, bu kelimenin beylerbeylikten daha küçük idarî üniteler için de kullanılmış olmasından dolayı, karışıklığı önlemek için XVI.yüzyıl sonlarından itibaren beylerbeyliği ifade için “*Eyalet*” tabiri tercih edilmiştir.³ Pek çok livanın birleştirilmesiyle oluşturulan eyalet teşkilatı, II.Mahmud zamanına kadar devam etmiştir. İdarî yapıda köklü değişiklik isteyen Padişah, birkaç eyaleti birleştirerek *müşirlik* teşkilatını kurmuş ve bu yeni sistem, Tanzimat Fermanının ilanından sonra ufak tefek bazı değişikliklere uğramasına rağmen 1861 yılına kadar devam etmiştir.⁴

Tanzimatın ilanı sıralarında valiler, atandıkları eyalet merkezinde otururlardı. Kendilerine bağlı sancaklara ise mütesellimler gönderirlerdi. Valiler, atandıkları merkeze varır varmaz ilk iş olarak bir “ buyruldu” ile şehrin kadısına, bağlı sancaklar kadı ve nâiblerine, mütesellim ve diğer ilgililere göreve padişahın

¹ Küçük, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, s.470.

² Halil İnalcık, “Eyalet”, *İA*, IV, İstanbul 1964, s.550; Yücel, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Desantralizasyon”, s.665.

³ Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği*, s.166-167.

⁴ Küçük, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, s.470.

isteği ve fermanı ile atandıklarını duyururlardı. Görevleri arasında asker yazma ve toplatılması, her çeşit verginin zamanında alınarak hazineye gönderilmesi, mütesellimlerin atanıp denetlenmesi en başta gelenlerdi.

Eyalet yönetiminde valinin yanı sıra yer alan mutasarrıflık ve muhassıllık, hemen hemen valilikle aynı görevi yüklenen en üst düzeyde birer yönetim kurumlardı. Ancak gerek muhassıllık gerekse mutasarrıflık, bu dönemde valilik gibi genel ve yaygın bir yönetim birimi olmaktan uzak, özel durumun ortaya çıkardığı geçici kurumlardır.⁵

1858 tarihinde çıkarılan ve “*vali, mutasarrıf ve kaymakamların vazife ve salahiyetlerini şâmil talimat*” adını taşıyan talimatname ile memleketin idarecilerinin görev ve yetkileri tespit edilmiştir. Buna göre; ülke eyaletlere, livâlara, kaza ve köylere ayrılmış, eyaletlerin idaresi valilere, livâların idaresi kaymakamlara, kazaların idaresi müdürlere ve köylerin idaresi de muhtarlara bırakılmıştır. Bu yeni düzen, 1864 ilk vilayet teşkilatına kadar devam etmiştir.⁶

1861 yılında Tuna Eyaleti teşkil edilerek, bir tecrübe olarak tatbik edildikten sonra 1864 yılında vilayetler kanunu ile imparatorluğun idarî teşkilatı tamamen yeni esaslara bağlanmıştır. Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan itibaren uygulanan ve zamana göre ara sıra tadilata uğrayan beylerbeyilik ve eyalet sistemi artık tarihe karışmıştır.⁷

Yeni Vilayet Nizamnâmesi 7 Cemaziye’l-ahir 1281/8 Kasım 1864 tarihinde yayımlanmış ve bunun 1.maddesine göre; vilayetler, Fransa departmanları gibi,⁸ livâlâra, livâlâr kazalara, kazalar nahiyelere ve nahiyeler de köylere ayrılmıştır. Nizamnâmenin üçüncü maddesi ile de vilayetin idare şubelerini oluşturan heyetin, icra memurluğu muavinliği, defterdar, mektupçu, umûr-ı ecnebiye, ticaret ve ziraat ve maarif müdürleri, yol eminleri ile defter-i hakanî ve emlak, nüfus ve evkaf idare reisleri ve alaybeyinden ibaret olması kararlaştırılmıştır. Liva, kaza, nahiye ve köy idarelerinin esaslarının belirlendiği nizamnâmenin 4. maddesi ile de; valinin vazifesinin vilayetin mülkîye, maliye,

⁵ Musa Çadırcı, “Tanzimatın İlanı Sıralarında Türkiye’de Yönetim (1826-1829)”, *Belleten* XI/201, Ankara 1987, s.1222-1225.

⁶ Küçük, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, s.471.

⁷ Tayyib Gökbilgin, “Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri”, *Belleten*, XXXI, sayı 121-124, Ankara 1967, s.109-110.

⁸ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye* (çev. Ali Reşad), İstanbul 1999, s.185.

maarif, nâfia, zabtiye, ceza ve hukuk amirlerinin icraatlarından ibaret olduğu belirtilmiştir. Aynı maddede valinin görevinde olmadığı zamanlarda, yerine vali muavininin ve o mevcut değilse vilayet merkezi memurlarından valinin uygun göreceği birinin vekâlet edeceği kararlaştırılmıştır.⁹

İlk önce Tuna Vilayetinde uygulanan ve iyi sonuçlar alınan yeni kanunun daha sonra Erzurum vilayetinde de uygulanmasına karar verildi. Meclis-i Vâlâ'da kurulan özel bir komisyon tarafından bir mazbata ve bir nizamnâme tanzim ettirildi. Hazırlanan bu nizamnâme Encümen-i Mahsûs-ı Meşveret de okundu ve üzerinde geniş tartışmalar yapıldı. Müzakereler sonunda Erzurum Eyaleti ile Kars, Erzincan ve Van mutasarrıflıkları, Harput sancağının bazı kazaları, Trabzon Eyaletinde bulunan Karahisar-ı Şarkî sancağı, Lazistan dahilinde bulunan Livâne kazası birleştirilerek Erzurum Eyaleti adıyla ve bir daire itibariyle 8 sancak ve 48 kazaya tanzim edildi.¹⁰

Bu tarihte Bayburd, Erzurum vilayetinin Erzurum sancağının 7 kazasından biri olarak idarî taksimattaki yerini aldı.¹¹

2.2. Osmanlılar Tarafından Fethinden XIX.Yüzyıl Sonuna Kadar Bayburd'un İdarî Yapısı

Yavuz'un Çaldıran Seferi sırasında Osmanlılar tarafından ele geçirilen Bayburd ve havalisi, ilk defa Erzincan ve Kemah sancakları ile birlikte 1516-1518 tarihleri arasında tahrir edildi.¹²

Bayburd, 23 Ekim 1514'de Baş-mirâhur Bıyıklı Mehmed Paşa'ya beylerbeyliği olarak verildi. Doğu Anadolu'da, Tercan mıntıkasını da içine alan "Erzincan- Bayburd Vilayeti" adlı yeni bir uç beylerbeyliği kuruldu.¹³

Erzincan ve Bayburd illerini Bıyıklı Mehmed Paşanın idaresine veren Padişah, ayrıca Trabzon, Canik ve Karahisar sancaklarını da bu idareye ilave etti¹⁴ ve Mehmed Paşa'yı Serhat Muhafazası ile görevlendirdi.¹⁵

⁹ *Düstur, I.Tertib*, I, s.625-626.

¹⁰ Küçük, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, s.479.

¹¹ Bkz. *DS 1281* ve devamı.

¹² Miroğlu, *Bayburt Sancağı*, s.19.

¹³ Dünder Aydın, "Erzurum Şehri'nin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmarı, İskânı ve İlk Sakinleri", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, I, sayı1, (Ekim 1970), Erzurum 1970, s.103.

Bıyıklı Mehmed Paşanın Erzincan- Bayburd beylerbeyi olarak Diyarbekir bölgesinin fethine memur edilmesi üzerine (16 Şaban 921/25 Eylül 1515), Bolu Sancağı Beyi Kızıl Ahmed oğlu Mirza Mehmed Bey, Bayburd muhafazasına tayin edildi. Bıyıklı Mehmed Paşanın 4 Kasım 1515’de Diyarbekir beylerbeyliğine tayin edilmesini müteakip, Erzincan - Bayburd Beylerbeyliğine Mirza Mehmed Bey getirildi. Mirza Mehmed Bey’in 1517 yazında şehid olması üzerine, Kemah sancağı Beyi Karaçin-oğlu Ahmed Bey bir müddet beylerbeyliğe vekâlet etti. Kanuni’nin ilk yıllarında Erzincan-Bayburd Beylerbeyliği lağvedildi ve buraya tabi sancaklar, Erzurum Beylerbeyliğinin teşkiline kadar, bazen Diyarbekir Beylerbeyliğine bazen de eskiden olduğu gibi Rum (Rum-ı Hadis) Beylerbeyliğine bağlandı. Nitekim Bayburd 1517’de Kemah, Kığı, Çemişgezek ve İspir ile birlikte Diyarbekir Beylerbeyliği’ne tabi oldu. Ancak bu bağlılık çok fazla sürmedi. Kanuni Sultan Süleyman’ın Irakayn seferi (1534) sırasında yeni bir beylerbeyliğinin kuruluş hazırlığı olarak, ayrı birer sancak olan Bayburd ve Kemah sancakları birleştirilerek idaresi Mehmed Han’a verildi. Sefer dönüşü 1535’de yeni kurulan Erzurum Beylerbeyliği, Mehmed Han’a verilince onun idaresindeki Kemah ve Bayburd sancakları “Paşa Sancağı” yapıldı.¹⁶

Erzurum Beylerbeyliğinin kuruluşunu takip eden yıllarda ilk Beylerbeyi Mehmed Han Bayburd’da oturmuştur.¹⁷ Bu durum 1548 yılına kadar devam etmiş, bu tarihten itibaren beylerbeyleri devamlı olarak Erzurum’da oturmaya başlamış ve böylece Erzurum “Paşa Sancağı “olarak eyaletin merkezi haline gelmiştir.1551 yılına kadar Erzurum Eyaletine tabi bir sancak olarak kalan Bayburd, bu tarihten sonra Erzurum sancağının kazası haline getirilmiştir. Bayburd’un bu idarî yapısı XVII.yüzyılın ikinci yarısında da (1631) aynen varlığını devam ettirmiştir.¹⁸

¹⁴ ... Nâlin ve Bayburd ve Kığı kal’aları zabt olunub, Erzincan ve Karahisâr Şarkî ve vilayet-i Canik, Tarabuzon’a ilhak olundu... Mustafa Sâfi, Zübdet’üt- Tevârih, I, s.210.

¹⁵ Bıyıklı Mehmed Paşa’nın serdar tayini Künhü’l- Ahbâr’da şu şekilde yer almaktadır. “...ba’dehû Emîr-Âhûr Bıyıklı Muhammed Ağa’ya Bayburd ve Erzincân ve Tarabûzûn ve Karahisâr-ı Şebîn ve Cânîk eyaletleri cemi’an tevcih ve tefvîz kılınub ol serhadlerin hıfzına serdâr ta’yin kılındı...” Gelibolulu Mustafa ‘Âlî Efendi, Kitâbü’t-Tarih-i Künhü’l- Ahbâr, I, Kısım II, (haz. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ahmet Gül, İbrahim Hakkı Çuhadar), Kayseri 1997, s.110-111; Hoca Saadeddin, Tâc’üt Tevârih, II, s.284.

¹⁶ İsmet Miroğlu, Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520- 1566), Ankara 1990, s.17-19-20; Bilgehan Pamuk, XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum, İstanbul 2006, s.43.

¹⁷ Aydın, Erzurum Beylerbeyliği, s.62.

¹⁸ Miroğlu, Bayburt Sancağı, 24- 25.

1647 yılında şehri ziyaret eden Evliya Çelebi'nin seyahatnâmesinde de Bayburd'un, Erzurum'a bağlı bir kaza olduğu görülmektedir.¹⁹

1729 yılında Erzurum Eyaleti'nin livâlarından biri olarak karşımıza çıkan Bayburd,²⁰ yine aynı yüzyıla ait Anadolu Kazaskerlik defterlerine göre de Erzurum Eyaleti'nin bir kazası olarak idarî üniteye yer almıştır.²¹

Osmanlılar tarafından fethinden itibaren Erzurum'la birlikte anılan Bayburd, 1800-1878 yılları arasında Erzurum Eyaletinin Erzurum livasına/sancak bağlı bir kaza olarak idarî taksimatta yer almıştır.

2.3. Osmanlı Sancak İdaresi ve Bayburd Sancağının Kuruluşu

2.3.1. Osmanlı sancak idaresi

Mülkî teşkilatta eyaletten veya vilayetten bir derece aşağı ve kazadan bir derece yukarı olan sancak,²² Anadolu'da Selçuklu hâkimiyetinin sonlarına doğru ilk Osmanlı hükümdarının temlik alametlerinden biri olarak kullanılmıştır.²³ İslam devletlerinde eskiden beri var olan *liva* veya *sancak* terimleri, Osmanlı idarî teşkilatında XIV.yüzyılın ikinci yarısından itibaren kullanılmaya başlanmış²⁴ XV.yüzyılda daha da yaygınlaşmaya başlamış²⁵ ve Osmanlı merkezi idare sisteminin en önemli idarî birimi olmuştur.²⁶

Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün resmî kayıtlarında, askerî ve idarî taksimatı belirtmek için, sancakla beraber *liva* tabiri de kullanılmıştır. Malî kayıtlarda sancak kelimesine nazaran, daha kolay yazılması ve terkipler daha uygun düşmesi nedeniyle olsa gerek *liva* tabiri tercih edilmiştir.²⁷

Osmanlı İmparatorluğunun temel idarî birimi olan sancaklar²⁸, *sancakbeyi* adı verilen yönetici tarafından kanun ve nizamlar çerçevesinde idare edilirdi. Sancakbeyinin başta askerî ve idarî alanda olmak üzere çok fazla görev ve

¹⁹ Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, II, s.176.

²⁰ Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, T.T.K Yayınları, Ankara 1997, s.21.

²¹ Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, s.208.

²² İ.Hakkı Uzunçarşılı, "Liva", *İA*, VII, İstanbul 1993, s.63.

²³ J. Deny, "Sancak", *İA*, X, İstanbul 1983, s.188.

²⁴ Uzunçarşılı, "Liva", s.63.

²⁵ Halaçoğlu, *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı*, s.84.

²⁶ Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan*, s.23.

²⁷ Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği*, s.205.

²⁸ Yücel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyon", s.665.

sorumlulukları bulunmaktaydı.²⁹ Sancağın en yüksek idarecisi olarak sancakbeyi, reaya ve ehl-i örf üzerindeki otoritesinin yanında, özel görevler için sancaklarına gelen diğer devlet memurlarına yardımcı olmak ve bunların görevlerini kolaylıkla yerine getirmelerini sağlamakla da yükümlüydü.³⁰

Sancak yönetiminde XIX. asırda köklü değişiklikler yapılmıştır. 1864 Vilayet Nizamnâmesi ile sancak yerine *liva* denilmeye ve iki ad eşanlamlı olarak kullanılmaya başlanmış ve sancağa yönetici olarak kaymakam yerine *mutasarrıf* görevlendirilmiştir.³¹

2.3.2. Bayburd Sancağının kurulması

1877-1878 Osmanlı-Rus harbi sonucunda Kars, Ardahan, Batum ve Artvin'in bir kısmı ile Oltu Ruslara bırakılmıştı. Bu gelişme üzerine hem Erzurum hem de Trabzon vilayetlerinde yeni bir idarî düzenlemeye ihtiyaç duyuldu. Lazistan sancağının merkezi olan Batum'un Ruslara terk edilmesi de bu sancağın yeniden teşkilini gündeme getirmişti. Çıldır sancağının merkezi olan Oltu'nun Ruslara bırakılması üzerine sancak idarecileri ve memurları geçici olarak Bayburd'a gönderilmişti. Bu durumda Çıldır sancağı kanunen vardı ama fiilen ortada yoktu. Çıldır mutasarrıfı Süleyman Paşa'da Bayburd'da oturuyordu. Erzurum vilayeti de bu sırada Rusların elinde bulunduğu için vilayet heyeti ve idarecileri Erzincan'da ikamete başlamışlardı.³²

1876 yılı sonlarında Erzurum valiliğine atanan ve 93 harbinde görev alan Karslı Hatunoğlu Kurd İsmail Hakkı Paşa,³³ savaş sonrası oluşan bu yeni durumu Sadaret'e bildirerek, Çıldır sancağının yerine Bayburd sancağının teşkil edilmesini ve Çıldır hükümet heyetinin Bayburd'a atanmalarını arz etti. Erzurum valisi İsmail Hakkı Paşa, sadarete Berlin Anlaşması ile Erzurum Vilayetinden bazı mahallerin Rusya'ya verildiğini ve bundan dolayı da vilayetin sınırlarında değişiklikler vuku bulduğunu ifade etmişti. Paşa, yeni durumda Erzurum Vilayetinin; Bayezid ve Erzincan sancakları ile Pasinler, İspir, Hınıs, Bayburd, Tercan, Kığı, Namervan ve Tavusker dağ köyleriyle Tortum ve Keskim kaza ve

²⁹ Halaçoğlu, *Osmanlılarda Devlet Teşkilatı*, s.84.

³⁰ Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete*, İstanbul 1978, s.25.

³¹ *Düstur*, I. Tertip, 1, s.613.

³² Tozlu, *XIX. Yüzyılda Gümüşhane*, s.55.

³³ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, IV, İstanbul 1328, s.847.

nahiyelerinden ibaret kaldığını hatırlatmıştı. Vali İsmail Hakkı Paşa, sadarete sunduğu tahriratında, merkezi Bayburd kazası olmak üzere Erzurum Vilayetine bağlı olarak *Bayburd Sancağı* adıyla yeni bir mutasarrıflık kurulmasını teklif etti. Valinin teklifinde Bayburd Sancağının, Gümüşhane Sancağına bağlı olup Bayburd'a yakın olan Kelkit ve Şiran kazaları ile Erzurum Vilayetine bağlı İspir, Tortum ve Keskim kazalarından ibaret olması ve Çıldır heyetinin Bayburd'da oturması ön görülmekteydi.³⁴ Erzurum valisinin bu teklifi Bâbîâlî tarafından olumlu karşılanmış ve Padişah II. Abdulhamid'in 8 Zilhicce 1295/2 Aralık 1878 tarihli onayı ile Bayburd sancağının teşkili resmen onaylanmıştır.³⁵

Böylece Bayburd, Aralık 1878 itibariyle sancak olarak idarî taksimatta yerini almıştır. Bayburd sancak yapılp, Kelkit, Şiran, Tortum, Keskim, İspir kazaları ve Tavusker dağ köyleri buraya bağlanmış ve Çıldır hükümet heyetinin burada istihdam edilmesine izin verilmiştir.³⁶

Bayburd sancağının teşkili akabinde, gönderilen ve sancak teşkilatında istihdam edilecek memurları içeren defterde, sancağın mülkîye memurları maaşları, konak ve karakol icarları tespit edilmiştir. Buna göre, maaş ve icarlar için aylık 16.240 kuruş tahsis edilmiş ve bu miktarın 5.535 kuruşu muvazene dahilinde olarak kabul edilmiştir. Sancak yönetimi tahsis edilen miktarın dışında ek olarak aylık 10.735 kuruş ile hesapta olmayan yani felaket v.s gibi durumlarda harcamak içinde yıllık 6.800 kuruş daha talep etmiştir. Talep edilen iki kalemin 1879 yılı hesabına dahil edilmesi ve verilecek miktarın dahiliye zuhurat tertibinden yani hesapta olmayan işler tertibinden karşılanması uygun görülmüştür. Bayburd Sancağında istihdam edilen mülkîye memurlarının 1879 yılı maaşları aşağıdaki tabloya çıkarılmıştır:

³⁴ İsmail Hakkı Paşa, Bâbîâlî'ye gönderdiği tahriratında "*Berlin muahedenamesi icabınca Erzurum Vilayetinden Rusyaluya terk olunan mahallerinden maada vilayetin mülhikati Bayezid ve Erzincan sancaklarıyla Pasinler ve İsbir ve Hınıs ve Tercan ve Bayburd ve Kiğı ve Namervan ve Tavusker dağ köyleriyle Tortum ve Keskim kaza ve nahiyelerinden ibaret kalmıştır. Erzurum'un kemakân merkez-i vilayet ittihaziyla, merkezi nefsi-i Bayburd kasabası olmak ve Gümüşhane sancağına tabi olub münasebet ve kurbîyet-i mevkisi olan Kelkit ve Şiran kazalarıyla İsbir Tortum Keskim kazalarından ibaret bulunmak üzere Bayburd'un bir sancak küşadiyla Çıldır heyetinin kemakân Bayburd'da istihdamı ...*" hususunu arz ederek, Bayburd'un sancak yapılmasını ve eski Çıldır Sancağı yöneticilerinin Bayburd'da oturmasını istemiştir. Daha geniş bilgi için bkz. BOA, ŞD., nr.1505/20. Gurre-i Ramazan 1295/Eylül 1878 tarihli Erzurum Valisi İsmail Hakkı Paşa'nın sadarete tahrirati. BOA. Erzurum Ayniyat Defterleri, nr.833, s.30.

³⁵ Tozlu, *Gümüşhane Sancağı*, s.57.

³⁶ BOA. Erzurum Ayniyat Defterleri, nr.833, s.24.

Tablo: 2.1.Bayburd Sancağında İstihdam Edilen Mülkiye Memurlarının Maaşları

Memurlar	Tahsis Edilen Maaş
Mutasarrıf	6.700
İspir Kazası Kaymakamı	1.800
Kelkit Kazası Kaymakamı	1.500
Şiran Kazası Kaymakamı	1.200
Tortum Nahiye Müdürü	270
Keskim Nahiye Müdürü	400
Tahrirat Müdürlüğü	1.425
Tahrirat Kalemî Kâtipliği	1.305
Meclî-i İdare Kâtibi	545
İspir Kazası Tahrirat Kâtibi	140
Kelkit Kazası Tahrirat Kâtibi	235
Şiran Kazası Tahrirat Kâtibi	190
Meclî-i İdare ve Tahrirat Kalemleri Odacısı Maaşları	60
Toplam Maaş	15.770 kuruş

Tabloda görüldüğü üzere sancak teşkilatı içerisinde en yüksek aylık 6.700 kuruşla mutasarrıfa aitti. Mutasarrıf aylığını kaza kaymakamları maaşı takip etmekteydi. Merkezin dışında üç kazası bulunan sancakta en yüksek kaymakam maaşı 1.800 kuruşla İspir kaymakamına aitti. Kelkit kaymakamının aylığı 1.500 kuruş, Şiran'ın 1.200 kuruştı. Bir nahiye olarak sancak teşkilatında yer alan Tortum'un nahiye müdürünün maaşı ise 270 kuruştı. Aynı defterde sancağın mesarifatı ise şu şekilde beyan edilmiştir:

Tablo: 2.2. Bayburd Sancağında İstihdam Edilen Mülkiye Memurlarının Masrafları

Harcama Kalemi	Tahsis Edilen Masraf
Merkez Liva Hükümet Konağı Kirası	150
İspir Kazası Hükümet Konağı Kirası	150
Kelkit Kazası Hükümet Konağı Kirası	170
Mefruşat	750
Odun ve Kömür ve Ramazan-ı Şerifte Alınan Mum Pahası	2.500
Resmî Günlerde ve Bayramlarda Atılan Top Masrafı	500
Müfredat-ı Mütferrik Mesarifat-ı Cüziyye	1.100
Memurîn Harcırâh	2.000
Toplam Masraf	7.320 kuruş

Tablodan da anlaşılacağı gibi Bayburd sancağının yıllık masrafı, konak kiralari, mefruşat, yakacak masrafı ve harcırah gideri gibi kalemlerden oluşmaktaydı. Bayburd hükümet konağının 150 kuruş kirası bulunurken, Kelkit kazası hükümet konağının kirasının 170 kuruş olması dikkat çekicidir. Sancağı en önemli gideri odun kömür ve Ramazan aylarında alınan mum parasına verilen senelik 2.500 kuruştı. Memurların harcırahına 2.000 kuruşun ayrıldığı sancakta 750 kuruş da mefruşat masrafı bulunmaktaydı.

2.3.2.1. Bayburd Sancağına bağlı kazalar

Bayburd sancağının, başta merkez kaza olmak üzere Kelkit, Şiran ve İspir adlı dört kazası vardı.

Bayburd sancağı kurulduğu sırada Kelkit ve Şiran kazalarının Gümüşhane sancağından ayrılarak Bayburd'a bağlanacağı haberlerinin yayılması bir kısım ahali tarafından hoş karşılanmamıştı. Her iki kazanın Erzincan sancağına bağlanması yolunda pek çok girişimler yapılıyordu. Özellikle Erzincanlı Mehmed Bey, Kelkit ve Şiran'ın köylerini dolaşarak, buraların Erzincan'a bağlanması hususunda kamuoyu oluşturmuyordu. Mehmed Bey'in düşüncelerine destek verenler ile karşı çıkanlar arasında huzursuzluk çıkmaya başlamış ve bu durum asayişsizliğe sebep olmuştu. Erzincanlı Mehmed Bey, Trabzonlu yaylacıların zaman zaman işgal ettiği Kelkit ve Şiran yaylalarını gündeme getirerek problemin çözülmesinin; kazaların Erzincan'a bağlanması ile mümkün olacağını ifade ediyordu. Bu tür girişimlerin ve yol açtığı asayişsizliğin sadaret tarafından duyulması üzerine, Trabzon ve Erzurum vilayetlerine emirler yazılarak Erzincanlı Mehmed Bey'in Kelkit ve Şiran köylerinde dolaşmasının engellenmesi isteniyordu. İleride de görüleceği gibi Kelkit ve Şiran halkının bir kısmı kazalarının Bayburd'a çeşitli nedenlerden dolayı bağlanmalarını istemiyorlardı. Ancak İsmail Hakkı Paşa'nın girişimleri ile Mart 1878 itibariyle Kelkit ve Şiran kazalarının Bayburd sancağına bağlanmasına karar verildi. Halkın itirazları ve resmi muamelattaki gecikmeler dolayısıyla bu bağlılık ancak 1879 yılından itibaren gerçekleşti. Bayburd sancağının ilk mutasarrıfı Çıldır'ın eski mutasarrıfı Süleyman Paşa oldu. Sancak kurulduktan sonra idarî yapısı şu şekilde belirlendi: Sancak merkezi Bayburd kazası oldu ve sancağa İspir, Kelkit ve Şiran adlarını

taşıyan dört kaza bağlandı. İspir kazası da, Tavusker ve Tortum'un bazı dağ köylerinin buraya ilave edilmesinden dolayı büyük bir kaza halini almıştı.³⁷

2.3.2.1.1. Kelkit Kazası

Günümüzde Gümüşhane iline bağlı olan Kelkit kazasının incelediğimiz dönemde merkezi, Çiftlik kasabasıydı. Kasaba düz bir ovanın ortasında ve Kelkit ırmağı ile buna karışan bir derenin birleştikleri noktaya yakın bir yerde kurulmuştur.³⁸

Osmanlı fethi öncesinde Kelkit bir süre Akkoyunlu egemenliğinde kalmış, Akkoyunlu- Karakoyunlu mücadeleleriyle Safevî fetretini yaşamıştır.³⁹ Akkoyunluların zayıflaması ve ardından Safevî hâkimiyetinin tesisi ve daha sonra Safevîlerin Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran savaşı ile bertaraf edilmesi sonucunda Osmanlı egemenliğine geçmiştir.⁴⁰

Osmanlı fethini müteakip Kelkit yöresi, ilk defa 1516-1518 tarihleri arasında mufassalan tahrir edilmiştir.⁴¹ Bu tarihte Bayburd sancağına bağlı olan Kelkit'in bu durumu 1520 yılında da devam etmiştir.⁴²

Kanuni döneminde 1535'de Erzurum Beylerbeyliği teşkil edildiği sırada Kelkit bir kaza olarak, Bayburd, Erzincan ve Kemah ile birlikte beylerbeyliğinin *Paşa Sancağını* oluşturmuştu.⁴³

1541 tarihli tımar yoklama defterinde yine Bayburd'a bağlı olarak görünen Kelkit'in⁴⁴ bu idarî yapısı 1568 yılında da değişmemiştir.⁴⁵ Kelkit'in Bayburd'a bağlılığının yüzyılın sonuna kadar devam ettiği, II. Murad devrine dair (1574-1595) icmal defteri ve 1591 tarihli Bayburd mufassalından anlaşılmaktadır.⁴⁶

1642 tarihli Erzurum mufassal avâriz defterinde Erzurum'un kazaları arasında yer alan⁴⁷ ve 1717-1730 yılları arasında Erzurum Eyaleti'nin

³⁷ Tozlu, *Gümüşhane Sancağı*, s.57.

³⁸ *TS 1320*, s.306-307.

³⁹ Tozlu, *Gümüşhane Sancağı*, s.5.

⁴⁰ Ali Coşkun Hirik, *Geçmişten Günümüze Kelkit*, Kelkit Belediyesi Yayınları, Trabzon 2002, s.21.

⁴¹ Miroğlu, *Kemah Sancağı*, s.13.

⁴² Miroğlu, *Bayburt Sancağı*, s.25-26.

⁴³ Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği*, s.173.

⁴⁴ Miroğlu, *Bayburt Sancağı*, s.28.

⁴⁵ Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği*, s.173.

⁴⁶ Miroğlu, *Bayburt Sancağı*, s.28.

⁴⁷ *BOA. MAD*, nr.5152, s.638.

alaybeyliklerinden biri olan Kelkit, XVII.yüzyılın sonları ve XVIII.yüzyılın başlarında Erzurum sancağının nahiyesi,⁴⁸ XIX.yüzyıl başlarında ise Erzurum Eyaleti'nin kazaları arasında yer almaktaydı⁴⁹ Daha sonra Trabzon Eyaleti'nin Gümüşhane Livası'na bağlanan Kelkit'in bu durumu 1865 yılına kadar devam etmiştir.⁵⁰ 1866 yılında yapılan düzenleme ile bu defa Erzincan livasının bir kazası haline gelmiştir.⁵¹ Ancak bu bağlılık fazla sürmemiş ve 1867 yılında Kelkit, Şiran'la birlikte tekrar Gümüşhane Sancağına dahil olmuştur. Kelkit ve Şiran'ın tekrar Gümüşhane'ye bağlanmasında, her iki kazanın ve bunlara bağlı köylerin büyük çoğunluğunun Erzincan'dan ziyade Gümüşhane'ye mesafece yakın olması etkili olmuştur.⁵² Her iki kazada meydana gelen idarî değişiklik 1869 devlet salnâmesinde de aynı şekilde yer almıştır.⁵³ Kelkit'in Gümüşhane sancağına bağlılığı, Bayburd sancağının teşkiline kadar devam etmiştir.

Kelkit ve Şiran kazaları Bayburd sancağına bağlanmadan önce, çeşitli sebeplerden ötürü Erzincan ve Gümüşhane sancakları arasında çekişmeye sahne oldu. Her iki kazayı Gümüşhane'den koparmak isteyen Erzincan sancağı idarecileri bu yolda bir kısım teşebbüslerde bulunmuşlardır. Bunun yanında Erzincan ileri gelenlerinden Hacı Mehmed isimli biri de, bu kazalara giderek halkı Erzincan'a bağlanmaları yolunda teşvik ediyordu. Erzincanlıların bu faaliyetleri Trabzon vilayeti ve halkı tarafından pek hoş karşılanmadı ve Trabzon Valisi, Kelkit ve Şiran da bulunan yaylalardan Gümüşhane ve Trabzonluların istifade ettiklerini ve bu yüzden buraların kendileri için önem arz ettiğini sadarete bildirdi. Mesele devlet merkezinde değerlendirilmiş ve Erzincan ve Trabzon halkı arasında

⁴⁸ BOA. Cevdet Belediye, nr.5834.

⁴⁹ Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası*, s.106, 212; Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, s.28.

⁵⁰ Devlet salnâmelerinde Kelkit kazası en son 1282/1865 yılında Gümüşhane livasına bağlı görünmektedir. *DS 1282*, s.170.

⁵¹ 1283/1866 yılında Erzincan livasına dahil olan Kelkit, bu yılın salnâmesinde hem Gümüşhane livası kazaları arasında, hem de Erzincan livası kazaları arasında yer almaktadır. *DS 1283*, s.169-170.

⁵² Kelkit ve Şiran'ın tekrar Gümüşhane'ye bağlılığı özellikle mesafece Gümüşhane'ye olan yakınlıkla alakalı olarak gündeme gelmiştir. Nitekim Erzurum Ayniyat Defterinde bu husus "...Kelkit kazası merkezi Gümüşhane'ye on ve ve Erzincan'a on dört saat kadar mesafede bulunduğundan ..." şeklinde izah edilmiştir. Ayrıca Kelkit'in köylerinin durumu da "...kaza-ı mezburun havî olduğu kurradan ancak yigirmi beş kadarı Erzincan'a karîb olarak, kusuru yetmiş iki pare karyenin ve Şiran kazası köylerinin kâffesi Gümüşhane'ye karîb ve Erzincan'a baîd..." biçiminde ifade edilmiştir. Bkz. BOA. *Erzurum Ayniyat Defterleri*, nr.829, s.44. 11 Muharrem 1284/15 Mayıs 1867 tarihli tahrirat; BOA. *Trabzon Ayniyat Defterleri*, nr.930, s.43.

⁵³ *DS 1286*, s.200-201.

tartışmaya meydan verilmemesi ve Erzincanlı Hacı Mehmed'in faaliyetlerine son vermesine ve her iki kazanın Gümüşhane'ye bağlılığının devamına karar verilmiştir.⁵⁴

1877-1878 Osmanlı-Rus harbinin bitimiyle birlikte epeyce toprak kaybeden ve dolayısıyla sınırları küçülen Erzurum vilayetinin idarî düzeni yeniden yapıldı. Bu sırada Bayburd sancağı oluşturularak Trabzon vilayetinin Gümüşhane sancağına bağlı Kelkit ve Şiran kazaları yeni teşkil edilen Bayburd sancağına bağlandı. Böylece dört kazası bulunan Gümüşhane sancağı iki kazaya düşürülmüş oldu.⁵⁵

2.3.2.1.1.1. Kelkit Kazasında nüfus ve yerleşme

1849 yılında Kelkit kazasının toplam 89 köy, 5 mahalle ve 1 mezraası vardı. Bunlardan 85 köy, 5 mahalle ve 1 mezra Müslüman, 4 köy de gayrimüslim idi. Müslümanların toplam 2.077, Ermenilerin 15 ve Rumların da 18 hanesi vardı. Müslümanların toplam nüfusu; 2.891 genç, 1.745 sabi ve 1.206 yaşlı, 6 nizamiye ve 10 bahriye askerî, 12 sipahi ve ticaret için başka yerde bulunan 6 kişi olarak sınıflandırılmıştı. Ermeniler ve Rumların toplam nüfusu ise, 35 genç, 30 sabi, 30 yaşlı ve 6 tüccar olup nüfusları birbirine yakındı.⁵⁶

1869 yılında 63 köyü bulunan Kelkit kazasında 3.168 hanede toplam 8.063 erkek nüfus yaşamaktaydı. Nüfusun %90'ı gibi çok büyük bir kısmını oluşturan Müslümanların sayısı 7.258, gayrimüslimlerin ise 805 kişiydi. 2.698 Müslüman haneye karşılık 470 hanesi olan gayrimüslimlerin 61'i Ermeni ve 744'ü de Rum olarak sınıflandırılmıştı.⁵⁷

1875 yılında Kelkit kazasının 95 köyü bunlarda yaşayan 2.641 hane bulunmaktaydı. Toplam 8.415 erkek nüfusun bulunduğu kazanın 7.748 kişiyle büyük çoğunluğunu yine Müslümanlar teşkil etmekteydi. Ayrıca 438 Rum, 148 Çerkes ve 71 Ermeni mevcuttu.⁵⁸

⁵⁴ Meselenin çözümü Erzurum Ayniyat Defterinde "... şimdilik zikrolunan kazaların haliyle idaresi muvafık-ı maslahat görüldüğünden ..." biçiminde yer almıştır. BOA. Erzurum Ayniyat Defterleri, nr.833, s.10. BOA. Trabzon Ayniyat Defterleri, nr.933, s.38.

⁵⁵ Tozlu, XIX.Yüzyılda Gümüşhane, s.42-44.

⁵⁶ Tozlu, XIX.Yüzyılda Gümüşhane, s.40.

⁵⁷ Trabzon Vilâyeti Salnâmesi (TS) 1286, s.65.71.

⁵⁸ TS 1292, s.103-104.

1876-1877 yıllarında 94 köyü bulunan Kelkit kazasının hane sayısı da 2.793 idi. Köyleriyle beraber kazanın toplam erkek nüfusu 9.590 olup, bunun 9.080'ini Müslümanlar teşkil ederken, 480'ini Rumlar ve 30'unu da Çerkesler oluşturmaktaydı. Kazada Ermeni nüfus bulunmamaktaydı.

1878 yılında köy sayısı 93'e olan Kelkit'in aynı yıl erkek nüfusu 9.239'a yükselmiş, Müslüman erkek sayısı 8.658 (% 94) olmuştu. Kazadaki 581 gayrimüslim arasında 510 Rum ve 71 Ermeni bulunmaktaydı.⁵⁹

1881 yılında Bayburd sancağının bir kazası olan Kelkit'in 6 nahiyesi ve bunlara bağlı 82 köyü bulunmaktaydı. Sadak, Kalur ve Hinzori nahiyeleri tamamen Müslümanlardan müteşekkil iken, diğer nahiyelerde gayrimüslimler de vardı. Kelkit kazasının 1881 yılında toplam erkek nüfusu 8.331 kişi olup, bunun 7.829'u Müslümanlar teşkil ederken, gayrimüslimler sadece 502 kişiden ibaretti.⁶⁰

1887 yılında 7 nahiyesi buluna Kelkit kazasının 93 köyü bulunmaktaydı. Köyleriyle beraber kazada mevcut toplam 3.924 hanede, 12.326'sı erkek, 10.931'i kadın olmak üzere yaşayan insan sayısı 23.257 kişiydi.

1881'de Kazada 57 cami ve mescid, 44 medrese, 5 kilise, 1 rüştiye mektebi, 31 dükkân, 6 han, 1 hamam ve Müslümanlara ait 3 sıbyan mektebi bulunmaktaydı.⁶¹ 1881 yılındaki mevcut bu yapı 1887 yılında da aynen devam etmiş, bununla beraber 1887 yılında sıbyan mektebi sayısı 5'e çıkan kazada, dükkân sayısı da artarak 40'a yükselmiştir. Yine bu tarihte kazada, 1 bezirhane ve 55 değirmen ve 2 fırın bulunmaktaydı.⁶²

Kelkit kazasında halı, kilim, heybe ve çorap ve tozluk imal olunmakta ve bu ürünler hem liva merkezinde hem de liva dışında satılmaktaydı.⁶³ Arazi mahsulleri, buğday, arpa, sarıbaş, darı, zeyrek ve sebzelerden müteşekkildi.⁶⁴

2.3.2.1.1.2. Kelkit Kazasında görevli yönetici memurlar

1881 ve 1887 yıllarına ait Erzurum salnâmelerine göre Kelkit kazasında görev yapan memurlar şu şekilde sıralanmıştır.

⁵⁹ *TS 1296*, s.120-121.

⁶⁰ *ES 1299*, s.139.

⁶¹ *ES 1299*, s.159.

⁶² *ES 1304*, s.279.

⁶³ *ES 1299*, s.167.

⁶⁴ *ES 1304*, s.284-285.

gayrimüslimlerin karışık olduğu nahiyyede Müslümanlar 1.158 kişiyle % 78'lik bir orana sahipti. Gayrimüslimler ise 335 kişiyle % 22'lik bir orana sahipti. Ecmede'ye bağlı 9 köy bulunmaktaydı.

2.3.2.1.1.3.3. Sadak Nahiyesi

1881 yılında 16 köyü bulunan Sadak nahiyesinin 1.456 nüfusu vardı ve tamamı Müslümanlardan müteşekkildi. Nahiyyenin müdürlüğünü Şerif Ağa, muavinliğini Mahmud Ağa yürütmekteydi.

2.3.2.1.1.3.4. Kalûr Nahiyesi

Kelkit kazasının en fazla köyü bulunan nahiyyelerinden biri olan Kalur'un 1881 yılında nüfusu 1.226 kişiydi. Müdürlüğünü Hacı İsmail Ağa, muavinliğini Yusuf Ağa'nın yürüttüğü ve gayrimüslimin bulunmadığı nahiyyenin aynı yıl 17 köyü bulunmaktaydı.

2.3.2.1.1.3.5. Hinzori Nahiyesi

1881 yılında 11 köyü bulunan nahiyyenin tamamı Müslümanlardan müteşekkil olan 1.226 nüfusu vardı. Nahiyyenin müdürü Hacı Ağa, muavini ise Mustafa Ağa idi.

2.3.2.1.1.3.6. Kızılca Nahiyesi

Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte yaşadıkları nahiyyenin 1881 yılı nüfusu 1.374 kişiden ibaretti. Nüfusun % 90'ını Müslümanlar, % 10'unu gayrimüslimler meydana getirmekteydi. 11 köyün bağlı olduğu nahiyyede yaşayan Müslüman sayısı 1.230 kişi, gayrimüslim sayısı 144 kişiydi. Kızılca nahiyyesinin müdürlüğünü Arif Ağa, muavinliğini Bevad Ağa üstlenmişti.⁶⁷

Merkezi Çiftlik kasabası olan Kelkit kazasının 1887 yılında ise 7 nahiyesi bulunmaktaydı. Nahiyyeleriyle birlikte toplam 93 köyü olup 1887'de burada 3.924 hane mevcuttu. Aynı yıl Kelkit'te yaşayan Müslüman ve gayrimüslim toplam insan sayısı, 12.326'sı erkek, 10.931'i kadın toplam 23.257 kişiydi. Nüfusun %97 gibi ekser çoğunluğunu Müslümanlar oluştururken, Rumlar, Ermeniler ve

⁶⁷ ES 1299, s.139.

Ecnebler % 1'er orana nüfusa sahipti. Kazada yaşayan Müslüman sayısı 22.548 kişi olup bunun 11.973'ü erkek ve 10.575'i kadınlardan oluşmaktaydı. 304 Rum'un ise 147'si erkek, 157'si kadınlardan oluşmaktaydı. Ermeniler ise 65'i erkek ve 64 'ü kadın olmak üzere 129 kişiden ibaretti.⁶⁸

2.3.2.1.1.4. Kelkit Kazasında eğitim-öğretim

XIX.yüzyıl sonlarında Kelkit kazasında eğitim öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü 44 medrese, 3 sıbyan mektebi, 1 rüştiye mektebi bulunmaktaydı.⁶⁹

2.3.2.1.1.4.1. İptida mektepleri

Kelkit kaza merkezinde 1894 yılında açılmış olan üç iptida mektebi bulunmaktaydı. Bu mekteplerden biri daha sonra Rüştîye mektebine çevrilmiş ve böylece kazada iki iptida mektebi kalmıştı.⁷⁰

2.3.2.1.1.4.2. Kelkit rüştiyesi

Kelkit kaza merkezinde açılmış olan Kelkit Rüştîyesinin⁷¹ 1887 yılında ilk muallimliği boş olup mektebin ikinci muallimliğini Mehmed Emin Efendi yürütmekteydi. Aynı yıl rüştiyenin 27 talebesi vardı.⁷² 1900 yılında talebe sayısı 25'e düşen mektebin iki muallimi olup, ilk muallimlik görevini Hafız İbrahim Efendi, ikinci muallimliğini Ahmed Şükri Efendi yürütmekteydi.⁷³

2.3.2.1.1.5. Kelkit Kazasında tarım-hayvancılık ve ormancılık

Trabzon salnâmelerine göre, XIX.yüzyılda Kelkit kazası halkı, çoğunlukla tarımla uğraşmaktaydı. Tarım mevsimi dışındaki zamanlarda ahalinin bir kısmı Trabzon'a giderek hamallık gibi işlerde çalışmaktaydı.⁷⁴ Kazada yetiştirilen ürünler, arpa, buğday, çavdar, fiğ ve burçaktan ibaretti. Hayvan ürünlerinden yağ

⁶⁸ ES 1304, s.316.

⁶⁹ ES 1299, s.159.

⁷⁰ Maarif Salnâmesi 1318, İstanbul 1318, s.1476-1477.

⁷¹ Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye (Maarif Salnâmesi) 3.Defa Olarak 1318, İstanbul1318, s.1463.

⁷² ES, 1304, s.281.

⁷³ Maarif Salnâmesi 1318, s.1463.

⁷⁴ Sabri Özcan San, Trabzon Salnâmelerinde Gümüşhane Sancağı,,s.55.

ve peynir ile deri ve yumurtanın bir kısmı Erzincan ile Gümüşhane ve Trabzon'a gönderilmekteydi.⁷⁵

Hububat başta olmak üzere çeşitli tarım ürünlerinin yetiştirildiği Kelkit kazasında 1878 yılında en fazla üretimi yapılan ürün buğdaydı. 129.359 keyl buğdayın yanı sıra, kazada 2.420 keyl çavdar, 9.825 keyl darı, 193 keyl mercimek yetiştirtmişti. Tahılların dışında hayvanların beslenmesinde son derece önemli bir besin kaynağı olan yonca ve gıyahın da üretiminin yapıldığı görülmektedir. 1878 yılında kazada toplam 2.580.530 kıyye yonca ve gıyah ile 86.080 kuruş bedelinde bostan ürünü üretimi gerçekleştirilmiştir.⁷⁶

Tarımın yanı sıra hayvancılığında önemli bir yer tuttuğu Kelkit kazasında 1878 yılında başta küçükbaş hayvanları olmak üzere toplam 42.724 hayvan yetiştirilmiştir. Kazada yetiştirilen hayvanları küçükbaş, büyükbaş ve koşum olmak üzere üç gruba ayırmak mümkündür. En fazla yetiştirilen 36.354 adetle küçükbaş hayvanlarıdır. Bunlar içinde 21.865 koyun, 14.489 keçi bulunmaktaydı. 3.500 öküz, 300 at, 1.000 eşek ve 20 katırdan oluşan toplam koşum hayvanı sayısı 4.820 adetti. Bunların yanı sıra kazada, 1.500 inek ve 50 adet deve beslendiği anlaşılmaktadır.⁷⁷

Kelkit kazası yakınları ile Hasud, Hinzori, İlaç, İrneç, Karamiş ve Köseadağı adıyla bilinen yerlerde bir arada ve ayrı ayrı halde ormanlık alanlar mevcuttu. Kereste imalına elverişli çam ve kavak ağaçları ile çam fidanı, kavak ve pelid meşeliği ve bazı yerlerdeki ardıcıklardan ibaret ormanlık alan yaklaşık 140.000 dönüm kadar büyülmekteydi. Bunlardan çıkarılan kereste ve sair orman ürünleri, kaza ile beraber Erzincan, Bayburd, Tercan ve Erzurum kaza ve sancaklarına satılabilmekteydi.⁷⁸

2.3.2.1.2. Şiran Kazası

Şiran günümüzde Karadeniz Bölgesinde Gümüşhane iline bağlı ilçe merkezi olup yüzölçümü 992 km²'dir.⁷⁹ Osmanlı Devleti'nin bölgedeki fetih

⁷⁵ TS 1320, s.306-307.

⁷⁶ TS 1296, s.163-165.

⁷⁷ San, *Gümüşhane Sancağı*, s.77.

⁷⁸ ES 1299, s.162.

⁷⁹ Adnan Güngör Üçüncüoğlu, Abdulcelil Kahveci, *Kadimden Cumhuriyete Gümüşhane-Bayburt Halkları ve Yer Adları*, Torul Kültür ve Turizm Derneği Yayınları, Trabzon 2005, s.143.

faaliyetleri, Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon'u almasıyla yakından ilgili olup, Şiran'a ait ilk Osmanlı tahriri 1485 yılında yapılmıştır. Bu yazımlarda Şark-i karahisar sancağına bağlı olarak görünen Şiran (Şiryan), Fatih'in Otlukbeli'nde Uzun Hasan'la yaptığı savaştan sonra Akkoyunlular'dan Osmanlılara geçmiştir.⁸⁰ XVI.yüzyıl ortalarında da Erzurum Beylerbeyliğinin Şarki-Karahisar kazasının bir nahiyesi olarak idarî teşkilatta yer almıştır.⁸¹

XIX.yüzyıl boyunca Şiran'ın idarî yapısı pek çok değişikliğe maruz kalmıştır. Erzurum Eyaletinin Erzurum, Erzincan, Bayburd ve Trabzon Eyaletinin Gümüşhane liva (sancakları) arasında yer değiştiren Şiran, bazen de Kelkit kazasına bağlı bir nahiye olarak karşımıza çıkmaktadır.

1865'e kadar Erzurum vilayetinin Erzurum livasına bağlı olan Şiran kazası⁸² 1283-1285/1866-1868 yılları arası devlet salnâmelerinde hem Trabzon vilayetinin Gümüşhane livasına, hem de Erzurum Eyaletinin Erzurum livasına bağlı kazalar arasında gösterilmiştir. Bir kazanın iki eyalete birden aynı anda bağlı olmasının mümkün olmayacağı bilindiği ve elimizde bu yıllarda Şiran'ın idarî yapısını ortaya koyacak veri bulunmadığı için bu tarihler arası kazanın idarî yapısını net olarak ortaya koymak şimdilik mümkün gözükmemektedir.⁸³

Kelkit ve Şiran kazalarının Erzincan'a bağlanması yolunda bilhassa XIX.yüzyılın ikinci yarısında birçok yazışma yapılmıştır. Bu iki kazanın Erzincan'a bağlanmaları yöre halkı ile Trabzon ve Erzurum vilayetleri arasında uzun süre müzakereler yapılmasına yol açmıştır. Her iki vilayetin valisi, söz konusu kazaların kendi vilayetlerine bağlı kalmasını birtakım gerekçelerle ileri sürüyor ve bu bağlamda Babiâli'ye mükerrer yazılar gönderiyorlardı. Kelkit kazasının merkezi olan çiftlik kasabası, Erzincan'a 14 saat uzaklıkta iken; Gümüşhane'ye sadece 10 saat mesafede bulunmaktaydı. Yetmiş iki köylük kazanın 25 köyü Erzincan'a, kalan 47 köyü Gümüşhane'ye daha yakındı. Diğer yandan Şiran köylerinin hemen tamamı yine Gümüşhane'ye daha yakındı. Dolayısıyla Babiâli, Şiran'ın Kelkit'e bağlı bir nahiye olmasına ve Kelkit'in kaza olarak Gümüşhane sancağına bağlı kalmasına karar verdi. (1867)⁸⁴

⁸⁰ Tozlu, *Gümüşhane*, s.5.

⁸¹ Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği*, s.230.

⁸² *DS 1282*, s.171.

⁸³ *DS 1283*, s.169-170, *DS 1284*, s.181.

⁸⁴ Tozlu, *Gümüşhane*, s.42.

İdarî yapıdaki bu değişiklik 1868 yılı devlet salnâmelerine de yansımış ve Gümüşhane sancağı kazaları arasında Kelkit kazası, kendisine bağlı olan Şiran nahiyesi ile birlikte zikredilmiştir.⁸⁵

Bu durumu kabullenmeyen Erzurum valiliği, bu tarihlerde Erzincan'ın IV.Ordu merkezi olmasını ileri sürerek, Kelkit ve Şiran'ın Erzincan'a bağlı olması hususundaki isteğini sürdürdü. Erzurum valiliğine göre, IV.Ordu merkezi olan Erzincan'ın kereste-yakacak odun ve zahire gibi ihtiyaçlarının karşılanması için daimi surette Kelkit ve Şiran bölgesine başvurulmaktaydı. Gerçekten de özellikle Kelkit ve buranın bir köyü olan Köse düzlükleri bu bölgedeki en mühim tahıl merkezlerindendi. Bayburd ve Tercan'la birlikte Kelkit- Şiran hattı uzun yıllar Trabzon limanına hububat yığan bir depo görevi yapmıştı. İşte bu özellikleri dolayısıyla Kelkit -Şiran bölgesine duyulan İhtiyaç, iki vilayetçe de dile getiriliyordu. Erzurum valiliğinin söz konusu istekleri Trabzon vilayetine de iletiliyor ve oranın da bu husustaki fikri soruluyordu. Ancak sadrazamlıktan Trabzon valiliğine yollanan emirlerde, herhangi bir idarî değişiklikteki temel espri üzerinde şöyle durulmaktaydı: bu tür işlerde asıl amaç, halkın tabi oldukları idare merkezindeki işlerinin zamanında görülmesi, alış veriş ve sair işlerde herhangi bir zorlukla karşılaşmadan işlerin halledilmesidir. Sadarete göre, bütün bunların gerçekleşebilmesi, kaza, nahiye ve köylerin mesafe ve idarece hangi tarafa yakın ise oraya bağlanmasına bağlıdır. Babiâli'nin bu mülahazalarına Trabzon vilayetinden verilen bütün cevaplar, Kelkit ve Şiran'ın her bakımdan Gümüşhane ile ilişkili olduğu ve dolayısıyla buraya bağlı kalmaları gerektiği şeklindeydi. Sonuçta 1868 yılından itibaren Kelkit ve Şiran Gümüşhane sancağına bağlandı. Bu statü 93 harbine kadar devam ettiyse de, savaştan sonra yeni oluşturulan Bayburd sancağına ilhak edilerek oradan idareleri sağlandı. Şiran'ın Kelkit kazasına tabi bir nahiye olarak Gümüşhane'ye bağlanmasından sonra 1869 yılındaki Gümüşhane sancağının idarî birimleri şu şekilde olmuştu: Gümüşhane kazası (mutasarrıflık merkezi olup, Kovans ve Yağmurdere nahiyeleleri vardır) Torul kazası (Kürtün nahiyesi vardır) ve Kelkit kazası (Şiran nahiyesi vardır). Şiran'ın nahiye olarak Kelkit kazasına bağlılığı da çok fazla sürmedi ve 1870 yılında yapılan yeni bir düzenleme ile Kelkit kazasından ayrıldı. Bu tarihten

⁸⁵ DS 1285, s.184.

itibaren bir kaza olarak Şiran, Gümüşhane Sancağına tekrar bağlandı. Diğer idarî birimlerde herhangi bir değişiklik vaki olmadan bu idarî statü 1878 yılına kadar sürdürüldü.⁸⁶

İşte bu idarî vaziyet 1878 yılından sonra değişti ve Şiran kazası, Bayburd sancağına bağlandı.

2.3.2.1.2.1. Şiran Kazasında nüfus ve yerleşme

Trabzon salnâmelerine göre, Şiran kasabası birkaç tepe arasında ve oldukça düz bir yerde kurulmuş bir yerleşim alanıdır. Kazada soğuğa dayanmak için evler daima tek katlı ve üzerleri toprakla örtülü olarak inşa edilmiştir. Hayvanların ahırları, binaların içinde yapılmış olduklarından yaz mevsiminde sıcaktan her taraftan çıkan kokulardan insanlar rahatsız olur. Halkı tarım ve çobanlıkla geçinir, ürünleri arasında en önemlileri buğday ve arpadır. Taşıma araçlarının ve yolların azlığına eklenen bazı sebeplerden dolayı halkın hemen yarısı Rusya'ya ve bir kısmı da vilayetin kıyı kasabalarına gitmek zorunda kalır. Merkez vilayet ve kasabalara gidenler oralarda hamallık ederler. İçlerinde geçimleri iyi olanlar mavi çuhadan şalvar ve palto giymekte ve yoksul olanlarda mavi bezden şalvar ve mintan giyerler.⁸⁷

Tablo: 2.4. 1881 Yılında Şiran Kazası

Nahiye Adı	Köy Sayısı	Erkek Nüfusu		Toplam Nüfus	Müdür İsmi	Muavin İsmi
		Müs.	Gayrmüs.			
Aşağı Tersun	13	649	352	1.001	Ali Efendi	Kozme Ağa
Seydi Baba	19	976	25	1.001	Tahir Ağa	Salih Efendi
Korzaf	13	1014	-	1.014	Mehmed Ağa	İbrahim Bey
Uluşiran	12	854	210	1.064	Osman Efendi	Tatos Ağa
Sarıca	12	899	172	1.071	Hasan Bey	Hacı Bavli
Toplam	69	4392	759	5.151		

Tabloda görüldüğü üzere 1881 yılında Şiran kazası, Aşağı Tersun, Seydi Baba, Korzaf, Uluşiran ve Sarıca adlı 5 nahiye'den oluşmaktaydı. Bu tarihte Şiran kazasının toplam 69 köyü olup bunun 13'ü aşağı Tersun nahiyesine, 19'u Seydi Baba nahiyesine, 13'ü Korzaf nahiyesine, 12'si Uluşiran nahiyesine ve 12'si de

⁸⁶ Tozlu, *Gümüşhane*, s.43.

⁸⁷ *TS 1320*, s.303.

Sarıca nahiyesine bağlı bulunmaktaydı. Köyleriyle beraber Şiran'ın 1881 yılı nüfusu 5.151 kişiden ibaretti. Nüfusun %85'ini (4.392 kişi) Müslümanlar teşkil etmişken % 15'ini de (759 kişi) gayrimüslimler meydana getirmekteydi.⁸⁸

2.3.2.1.2.2. Şiran Kazasında görevli yönetici memurlar

1881 ve 1887 yıllarına ait Erzurum salnâmelerine göre Şiran kazasında görev yapan memurlar şu şekilde sıralanmıştır.

Tablo: 2.5. Şiran Kazasında Görevli Memurlar

Memur	1881	1887
Kaymakam	İbrahim Lütî Efendi	Mustafa Hulusi Efendi
Nâib	Halil Halis Efendi	Ali Rıza Efendi
Müftü	Mehmed Efendi	Hacı Mehmed Efendi
Malmüdürü	Ahmed Fevzi Efendi	Osman Efendi
Sandıkemini	Anastas Ağa	Nazif Efendi
Tahrirat Kâtibi	-	Abdulkadir Efendi

Bunların dışında kazada görev yapan, nüfus memuru, nüfus kâtibi, tahrir ve vergi kâtibi, tapu kâtibi gibi diğer memurlarda bulunmaktaydı.

Şiran kazasında yer alan kuruluşlar Kaza idare meclisi ve bidayet mahkemesidir.⁸⁹

2.3.2.1.2.3. Şiran Kazasının nahiyeleeri

1881 tarihinde Şiran kazasına bağlı beş nahiye bulunmaktaydı. Bu nahiyeleerin köy sayısı birbirinden farklı özellik taşıymaktaydı.

2.3.2.1.2.3.1. Aşağı Tersun Nahiyesi

1881 yılında müdürlüğünü Ali Efendi, muavinliğini Kozme Ağa'nın yürüttüğü nahiyele 13 köy bağlı durumdaydı. Toplam 1.001 erkek nüfusun yaşadığı nahiyele 649 kişiyle büyük çoğunluğunu Müslümanlar teşkil etmekteydi. Nahiyele 352 gayrimüslim erkek vardı.

⁸⁸ ES 1299, s.163.

⁸⁹ ES 1299, s.136; ES 1304, s.282.

2.3.2.1.2.3.2. Seydibaba Nahiyesi

1881 yılında 19 köyü bulunan nahiye de yaşayan erkek sayısı 1.001 kişiydi. Bunun 976'sını Müslümanlar oluştururken, 25'ini de gayrimüslimler meydana getirmekteydi. Nahiye'nin müdürlük görevini Tahir Ağa, muavinliğini ise Salih Efendi üstlenmişti.

2.3.2.1.2.3.3. Korzâf Nahiyesi

Gayrimüslim nüfusun bulunmadığı nahiye'nin 1881 yılı erkek nüfusu 1.014 kişiydi. Toplam 13 köyü bulunan nahiye'nin müdürlüğünü Mehmed Ağa, muavinliğini ise İbrahim Bey üstlenmişti.

2.3.2.1.2.3.4. Uluşiran Nahiyesi

1881 yılında 12 köyü bulunan nahiye'nin müdürlüğünü Osman Efendi, muavinliğini Tatos Ağa üstlenmişti. Müslüman ve gayrimüslimlerin karışık olduğu Uluşiran'ın erkek nüfusu 1.064 kişi olup, bunun 854'ünü Müslümanlar, 210'unu gayrimüslimler meydana getirmekteydi.

2.3.2.1.2.3.5. Sarıca Nahiyesi

Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte yaşadıkları nahiye de 899'u Müslüman, 172'si gayrimüslim olmak üzere yaşayan erkek sayısı 1.071 kişiydi. Kendisine bağlı 12 köyü olan nahiye'nin müdürlüğünü Hasan Bey, muavinliğini ise Hacı Bavli yürütmekteydi.⁹⁰

1887 yılında Şiran 5 nahiye ve 92 köyden müteşekkil bir kaza idi. Aynı yıl köyleriyle beraber 2.282 hanede yaşayan insan sayısı 15.002 kişiydi. 7.974 kişiyle erkekler nüfusun % 53'ünü, 7.028 kişiye kadınlar da nüfusun % 47'sini teşkil etmekteydi. Nüfusun %88 gibi çok büyük çoğunluğunu Müslümanlar oluştururken, % 9'unu Rumlar, % 2'sini yabancılar ve % 1'ini de Ermeniler teşkil etmekteydi. Toplam 13.086 Müslüman'ın bulunduğu kazada Müslümanların 6.993'ünü erkekler, 6.093'ünü de kadınlar meydana getirmekteydi. 1.399 kişiden

⁹⁰ ES 1299, s.139.

ibaret olan Rum nüfusunun ise 680'ini erkekler, 719'unu kadınlar oluşturmaktaydı. Ermeniler ise 118 erkek, 90'ı kadın 208 kişiden ibaretlerdi.⁹¹

1887 yılında Şiran kazasında 22 cami ve mescid, 5 medrese, 12 kilise ve manastır, 1 hamam, 20 dükkân, 1 han, 1 fırın ve 63 değirmen bulunmaktaydı. Kazada halı, kilim, seccade, tozluk ve çorap ve eldiven imal edilmekte ve bu ürünler gerek liva merkezinde ve gerekse dışarıda satılmaktaydı.⁹²

2.3.2.1.3. İspir Kazası

İspir, Anadolu'nun kuzeydoğusunda, denizden 1200 metre yükseklikte, Çoruh nehri kenarında kurulmuş bir yerleşim alanıdır.⁹³ İspir'in Osmanlı hâkimiyetine geçişi kesin olarak bilinmemekle beraber, 1514 Çaldıran seferi sonunda alındığı ve 1515 yılında sancak yapılarak yönetimi Trabzon atabeyi olan Bayraklı-oğlu'na verildiği kabul edilmektedir.⁹⁴

İspir sancakbeyi'nin, 1517 yazında Gürcü savaşları esnasında şehit olması ve aynı tarihlerde yazımına devam edilen Kemah ve Bayburd sancaklarının, 922-924/1516-1518 tarihli tahrir defterinde İspir'in bulunmaması, İspir için ayrı bir tahririn yapılmış olduğu akla gelebileceği gibi, burasının devam eden Gürcü savaşları sırasında elden çıkmış olabileceği de ileri sürülmektedir.⁹⁵

İspir sancağı, 1520 yılında kazaya tahvil edilerek kendisine bağlı Çeremlü veya Çermelü, Ovacık ve Kabahor nahiyeleri ile birlikte Bayburd Sancağına bağlanmış ve 1529-1530 tarihli tahrir defterinde bu yapı aynen devam etmiştir. 1535 yılında Erzurum Beylerbeyliğinin teşkilinden sonra ise İspir, ayrı bir sancak olarak Erzurum Beylerbeyliğine bağlanmış⁹⁶ ve bu durum yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir.

XVIII.yüzyılın ilk yarısında Erzurum Eyaleti'nin livâları arasında yer alan İspir⁹⁷ XIX.yüzyılda 1283/1866 yılına kadar Erzurum Eyaletinin Erzurum livasına bağlı bir nahiye olarak idarî üniteye yerini almıştır.⁹⁸

⁹¹ ES.1304, s.317.

⁹² ES 1304, s.285.

⁹³ Mustafa Yılmaz Çağlayan, *Şu Bizim İspir*, Erzurum 1981, s.1.

⁹⁴ Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi*, s.115, 116.

⁹⁵ Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği*, s.242.

⁹⁶ Miroğlu, *Bayburt Sancağı*, s.26-27.

⁹⁷ Başar, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*, s.21.

⁹⁸ DS 1266-1283.

1866 yılında İspir'in idarî yapısında değişiklik olmuş ve nahiyeden kazaya tahvil edilerek, Erzurum livasının 7 kazasından biri olmuştur.⁹⁹ İspir'in bu idarî yapısı Bayburd sancağının teşekkülüne kadar devam etmiş ve Bayburd sancağının teşkilinden sonra 1878 yılında buraya bağlanmıştır.

2.3.2.1.3.1. İspir Kazasında nüfus ve yerleşme

Bayburd sancağına bağlı İspir kazasının 1881 yılında 140 köyü ve 17 nahiyesi bulunmaktaydı. Aynı yıl kazanın Müslüman ve gayrimüslim toplam erkek nüfusu 20.877 kişiden ibaretti. Nüfusun % 86 gibi çok büyük bir kısmını Müslümanlar (17.933 kişi) teşkil etmişken, gayrimüslimler sadece % 14 oranında (2.944 kişi) nüfusa sahiptiler.¹⁰⁰

1887 yılında köy sayısı 134'e düşen İspir kazasında köyleriyle beraber 5.281 hanede 32.517 insan yaşamaktaydı. Nüfus yapısı muhtelit olan İspir kazasının 1887 yılında % 92 gibi çok büyük bir çoğunluğunu Müslümanlar teşkil etmekteydi. 15.491'i erkek, 14.492'si kadın olmak üzere 29.983 Müslüman'ın bulunduğu kazada, % 7 oranında Ermeni, ve % 0,2 oranında Rum ve Katolik bulunmaktaydı. Kazada yaşayan Ermeni sayısı 2.200 kişi, Rum sayısı 69 kişi, Katolik sayısı 79 kişi, yabancı sayısı 175 kişi ve ecnebi sayısı da 11 kişiden ibaretti.¹⁰¹

1887 yılında kazada, 106 cami ve mescid, 40 medrese, 119 sıbyan mektebi, 19 kilise ve manastır, 36 dükkân, 2 han, 178 değirmen, 3 fırın ve 1 puruthane bulunmaktaydı. Kazada buğday, arpa, sarıbaş, çavdar, darı, fasulye, ceviz, vişne, kiraz, erik, zerdali, tut, üzüm, kavun, karpuz, soğan, çiriş ve sair sebzeler yetiştirilmekteydi. Kazada kilim, seccade, heybe ve çorap ve tozluk imal edilmekteydi.¹⁰²

Ali Cevad, eserinde İspir'i şu şekilde tasvir etmiştir. İspir, Bayburd'dan 77 ve Erzurum'dan 55, Erzincan'dan 143 km uzaklıkta bulunmaktadır. 143 köyü ve 13 nahiyesi mevcuttur. Kazanın nüfusu 5.281 hanede. 36.070 kişi olup bunun 32.951'i İslam'dır. Kaza dahilinde 13 İslam 2 Ermeni mektebiyle, 20 kadar cami

⁹⁹ DS 1283, s.170.

¹⁰⁰ ES 1299, s.138.

¹⁰¹ ES 1304, s.316-317.

¹⁰² ES 1304, s.284.

birer bab Ermeni, Rum ve Katolik kilisesi mevcuttur. Mahsulleri çeşitli hububattan ve meyveden ibaret olup, burada kilim ve sair mensûcat imal edilmektedir.¹⁰³

2.3.2.1.3.2. İspir Kazasında görevli yönetici memurlar

1881 ve 1887 salnâmelerine göre, İspir kazasında görevli yönetici memurlar şu şekilde idi:

Tablo: 2.6. İspir Kazasında Görevli Memurlar

Memur	1881	1887
Kaymakam	Hüseyin Bey	Mustafa Safvet Bey
Nâib	İsmail Bey	Hacı Receb Efendi
Müftü	Davud Efendi	Davud Efendi
Malmüdürü	Mevlûd Şükrü	Derviş Osman Rıfat Efendi
Sandık emini	Karabet Ağa	İbrahim Efendi
Tahrirat Kâtibi	-	Hüseyin Hami Efendi

Bunların dışında tahrir ve vergi kâtibi, evkaf memuru, tapu kâtibi, yoklama memuru, nüfus memuru ve kâtibi gibi memurlarda kazada görev yapmaktaydı.

İspir kazasında 1887 yılında kaza idare meclisi dışında, maarif meclisi, belediye meclisi¹⁰⁴ ve ticaret ve ziraat meclisi gibi kuruluşlar yer almaktaydı.¹⁰⁵ Bu tarihte İspir kazasının hükümet merkezi Bayburd'a 18 saat uzaklıkta bulunan Heşin/Hişin köyü idi.¹⁰⁶

2.3.2.1.3.3. İspir Kazası nahiyeleleri

Bayburd Sancağı'na bağlı kazalar içinde en fazla nahiyesi bulunan kaza İspir idi. Günümüzde birçoğu Artvin ili sınırlarında bulunan nahiyeleler şunlardan ibaretti.

¹⁰³ Ali Cevad, *Memâlik-i Osmaniye*, s.70-71.

¹⁰⁴ İspir kazasında 1881'de Belediye teşkilatı olmayıp, 1887'de mevcuttu ve reisliğini Hacı Mustafa Efendi yürütmekteydi.

¹⁰⁵ *ES 1299*, s.134; *ES 1304*, s.280.

¹⁰⁶ *ES 1304*, s.280.

2.3.2.1.3.3.1. Hunud Nahiyesi

1881 yılında müdürlüğünü Mahmud Ağa ve muavinliğini Aleksan Ağa'nın yaptığı nahiye'nin iki köyü bulunmaktaydı. Müslüman ve gayrimüslimlerin karışık yaşadığı nahiye'nin toplam erkek nüfusu 1.018 kişi olup, bunun 926'sını Müslümanlar ve 92'sini de gayrimüslimler meydana getirmekteydi.

2.3.2.1.3.3.2. Salaçor Nahiyesi

1881 yılında 3 köyü bulunan nahiye'nin müdürlüğünü Bahri Bey ve muavinliğini Vartan Ağa üstlenmişti. Müslümanların çoğunlukta olduğu nahiye'nin toplam 1.283 erkek nüfusu olup bunun 1.211'ini Müslümanlar, 72'sini de gayrimüslimler teşkil etmekteydi.

2.3.2.1.3.3.3. Çapans Nahiyesi

Çoğunluğu Müslümanlardan müteşekkil nahiye'nin 1881 yılı erkek nüfusu 1.257 kişi olup, bunun 1.083'ü Müslüman, 174 kişisi gayrimüslimdi. Aynı yıl nahiye'nin müdürlüğünü Hafız Efendi, muavinliğini Sihak Ağa yürütmekteydi. Toplam köy sayısı 11 idi.

2.3.2.1.3.3.4. Zakos Nahiyesi

1881 yılında 12 köyü bulunan Zakos nahiyesinin müdürlüğünü Mahmud Bey, muavinliğini Abraham Ağa yürütmekteydi. Müslüman ve gayrimüslimlerin karışık olduğu nahiye'nin erkek nüfusu 1.270 kişi olup, bunun 978'ini Müslümanlar, 292'sini gayrimüslimler meydana getirmekteydi.

2.3.2.1.3.3.5. Koblat Nahiyesi

Müslümanlardan müteşekkil nahiye'nin 1881 yılı erkek nüfusu 1.458 kişiden ibaretti. Müdürlüğünü İdris Ağa, muavinliğini Mahmud Ağa'nın yürüttüğü nahiye'nin 19 köyü bulunmaktaydı.

2.3.2.1.3.3.6. Nışanod Nahiyesi

1881 yılında 9 köyü bulunan Nışanod nahiyesinin müdürlüğünü Murtaza Ağa, muavinliğini Mihail Ağa yürütmekteydi. Müslüman ve gayrimüslimlerin

birlikte yaşadıkları Nişonut'ta yaşayan erkek sayısı 1.129 kişi olup, bunun 1.079'u Müslüman ve 50'si de gayrimüslimlerden meydana gelmekteydi.

2.3.2.1.3.3.7. Mezehrek Nahiyesi

1881 yılında 15 köyü bulunan Mezehrek nahiyesinin müdürlüğünü Kocabey, muavinliğin Bayram Ağa yürütmekteydi. 1.931 erkek nüfusun mevcut olduğu nahiye'nin 1.77 kişi ile çoğunluğunu Müslümanlar teşkil etmekteydi. Gayrimüslimlerin sayısı ise 154 kişiden ibaretti.

2.3.2.1.3.3.8. Baksı Nahiyesi

1881 yılında müdürlüğünü Şerif Ağa, muavinliğin Evakim Ağa'nın yaptığı nahiye'nin erkek nüfusu 1.368 kişiydi. Kendisine bağlı 10 köyü bulunan nahiye'nin Müslüman nüfusu 1.253, gayrimüslim nüfusu ise 115 kişiydi.

2.3.2.1.3.2.9. Engücek Nahiyesi

Müdürlüğünü Tayfur Ağa, muavinliğini Hacı Halid Ağa'nın yürüttüğü nahiye'nin 12 köyü bulunmaktaydı. Müslümanlardan müteşekkil Engücek nahiyesinin 1881 yılı erkek nüfusu 1.232 kişiden ibaretti.

2.3.2.1.3.3.10. Kağans (Koğans) Nahiyesi

1881 yılında 11 köyü buluna Kağans nahiyesinin müdürlüğünü Adil Bey, muavinliğini Yusuf Ağa yürütmekteydi. Gayrimüslim ahalinin bulunmadığı nahiye'nin Müslüman erkek nüfusu 1.144 kişiden ibaretti.

2.3.2.1.3.3.11. Yunus Nahiyesi

Müslümanlardan müteşekkil nahiye'nin müdürü İbrahim Efendi, muavini Mehmed Efendi idi. 12 köyü bulunan Yunus nahiyesinin erkek nüfusu 1.005 kişiydi.

2.3.2.1.3.3.12. Koşmuşat Nahiyesi

Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte ikamet ettikleri nahiye'nin müdürlüğünü Zaim Ağa, muavinliğini İbrahim Ağa üstlenmişti. 12 köyü bulunan

nahiyenin toplam erkek nüfusu 674 kişi olup, bunun 563'ünü Müslümanlar 111'ini gayrimüslimler teşkil etmekteydi.

2.3.2.1.3.3.13. Hodiçor Nahiyesi

Çoğunluğunu gayrimüslimlerin oluşturduğu Hodiçor nahiyesinin müdürlüğünü Andon Ağa, muavinliğini Hasan Efendi yürütmekteydi. Toplam erkek nüfusu 1.395 kişi olan nahiyede yaşayan Müslüman sayısı 98, gayrimüslim sayısı 1.297 kişiden ibaretti.

2.3.2.1.3.3.14. Oşnâk Nahiyesi

1881 yılında 4 köyü bulunan nahiyenin erkek nüfusu 1.161 kişi olup, bunun 704'ünü gayrimüslimler, 457'sini Müslümanlar meydana getirmekteydi. Nahiyenin müdürü Yusuf Bey, muavini Tipan Ağa idi.

2.3.2.1.3.3.15. Hüngâmek Nahiyesi

Büyük çoğunluğu Müslümanlardan müteşekkil nahiyenin müdürlüğünü İsmail Ağa, muavinliğini Vartan Ağa yürütmekteydi. Kendisine bağlı 2 köyün bulunduğu Hengamek'in 1881 yılı erkek nüfusu 1.149 kişi olup, bunun 1.132'sini Müslümanlar, 17'sini de gayrimüslimler meydana getirmekteydi.

2.3.2.1.3.3.16. Pertekrek Nahiyesi

Gayrimüslim nüfusun bulunmadığı nahiyenin müdürlüğünü Nani Efendi, muavinliğini Ali Ağa yürütmekteydi. Bağlı 3 köyü bulunan nahiyenin toplam erkek nüfusu 1.015 kişiydi.

2.3.2.1.3.3.17. Ersis nahiyesi

Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte yaşadıkları Ersis'in 1881 yılı erkek nüfusu 1.391 kişiden ibaret olup, bunun 1.275'i Müslüman, 116'sı gayrimüslimlerden müteşekkildi. İki köyü bulunan nahiyenin müdürlüğünü Mustafa Efendi, muavinliğini Nazrit Ağa icra etmekteydi.¹⁰⁷

¹⁰⁷ ES 1299, s.138.

2.3.3. Bayburd Sancağının idarî yapısında meydana gelen gelişmeler ve sancak statüsünün kaldırılması

Merkez kaza ile birlikte dört kazası bulunan ve yaklaşık on yıllık bir ömür süren Bayburd Sancağı, daha ilk yıllardan itibaren sancaklığı tehlikeye düşürecek gelişmelere sahne oldu. Bunlardan ilki, sancak teşkili esnasında buraya bağlanan Tortum'un, Bayburd Sancağı'ndan ayrılmasıydı.

2.3.3.1. Tortum Nahiyesinin Bayburd Sancağından ayrılması

Bayburd Sancağının teşkili sırasında, İspir kazasının bir nahiyesi olan Tortum, tabi olduğu kazası ile birlikte Bayburd Sancağına katılmıştı. Öteden beri bütün alış verişlerini Erzurum'dan yürüten ve yetiştirdikleri ürünleri de Erzurum'da satan Tortumlular, bu yeni durumdan pek memnun olmamışlardı.

Tortum ahalisi Erzurum vilayeti nezdinde girişimde bulunarak ve dilekçeler yazarak, Bayburd Sancağından ayrılmak ve Erzurum'a bağlanmak isteklerini bildirmişlerdir.

Takdim ettikleri dilekçelerden anlaşıldığına göre, Tortumluların Bayburd Sancağından ayrılmak istemelerinin temelinde iki önemli nokta vardı. Bunlardan birisi ve en önemlisi, mesafece Tortum'un Bayburd'dan ziyade Erzurum'a daha yakın olmasıydı.¹⁰⁸ Esasında ahalinin bu tespiti doğrudu, çünkü Erzurum yakın olduğu için ürünlerini burada satıyorlardı. Diğer önemli nokta ise, birinciyle alakalı olarak, eskiden beri Tortum halkının her türlü alış verişlerini Erzurum'dan yapıyor olmalarıydı. Ahalinin isteklerini yerinde bulan Erzurum valiliği, Tortum nahiyesinin Bayburd Sancağından ayrılarak yeniden Erzurum Sancağına bağlanması isteğini başkente bildirdi.¹⁰⁹

Durumu değerlendiren Şûra-yı devlet mülkîye dairesi, Tortum'un Bayburd Sancağı oluşturulurken Erzurum Vilayetinin isteği doğrultusunda Kelkit, Şiran ve İspir kazalarıyla birlikte Bayburd Sancağına dahil olduğunu, ancak şimdi Erzurum

¹⁰⁸ 1887 yılına ait Erzurum salnâmesinde gösterilen mesafe cetveline göre, Tortum Erzurum'a 9 saat, Bayburd'a 32 saat uzaklıktadır. Bkz. *ES 1304*, s.329.

¹⁰⁹ Erzurum valiliği Şûra-yı devlet'e gönderdiği tahriratında "... Bayburd sancağına mülhak Tortum Nahiyesinin Bayburd'a ba'd-ı mesafesinden dolayı hin-i müracaatda düçar oldukları müşkülata ve Erzurum'un kurbiyetiyle beraber kâfe-i dâd-ı sitedleri dahi Erzurum ile câri idüğüne binaen işbu nahiye'nin Erzurum'a ilhakı cânib-i ahalilerinden istida olunduğundan ..." diyerek durumu arz etmiştir. Bunun için bkz. *BOA. İ.ŞD*, nr. 2636, 11 Ramazan 1296/30 Ağustos 1879 tarihli Erzurum valiliğinin tahrirâtı.

valiliğinin ve vilayet teşkil komisyonun isteği ile Bayburd Sancağından ayrılarak yeniden Erzurum'a bağlanmasının teklif edildiğini dile getirmiştir. Şûra-yı devlet, Tortum'un bulunduğu mevki itibariyle önem arz ettiğini ve Bayburd'a bağlanması halinde asayişinin sağlanması noktasında sıkıntılar olabileceğini de ileri sürmüştür.

Bir nahiye olarak Bayburd Sancağına bağlı olan Tortum'un sancaktan ayrılışında önemli bir gelişme olmuş ve bu defa nahiyelikten kazaya tahvili gündeme gelmiştir. Şûra-yı Devlet, Erzurum vilayetince yürürlüğe konulacak olan teşkilat-ı umumiye sırasında Tortum'un kaza yapılmasına ve şimdilik Ağustos 1879 tarihi itibariyle nahiye olarak Erzurum'a bağlanmasına karar verdi.

Böylece nahiye olarak Bayburd Sancağına bağlanmış olan Tortum, kaza olarak Erzurum Sancağına dahil olmuş oldu.¹¹⁰

2.3.3.2. Kelkit ve Şiran Kazalarının Bayburd Sancağından ayrılması

Bayburd Sancağının kurulması üzerine buraya bağlanan Kelkit ve Şiran kazaları ahalisi, bu durumdan pek memnun olmamıştı. Takdim ettikleri birçok dilekçe ile bu memnuniyetsizliklerini dile getirerek, yeniden Gümüşhane'ye bağlanma isteğinde ısrarlı olduklarını ifade ediyorlardı. Esasında Kelkit ve Şiran'ın Bayburd'dan ayrılmak için öne sürdükleri sebep, daha önce Tortumluların ileri sürdükleri ile birebir aynıydı. Her ikisinde de ortak neden olarak, mesafece Bayburd'a olan uzaklık gösteriliyordu. Kelkit ve Şiranlılar, dilekçelerinde Gümüşhane'ye daha yakın olduklarını ve her türlü alış veriş için buraya gittiklerini, ancak resmi işler için mecburen Bayburd'a gitmek zorunda kaldıklarını ve bu yüzden çeşitli sıkıntılara düştüklerini ifade ederek durumun kendi lehlerine çözülmesini istiyorlardı.¹¹¹ Ancak meselenin tahkikinde işin aslının hiç de öyle olmadığı anlaşılmış ve “*ahali-i merkûmenin şu hareket ve istidası Gümüşhane Sancağı hanedanından bazılarının tahrikât ve teşvikât-ı menfaat-ı perastanelerinden ileri gelmekte*” olduğu görülmüş ve bu yüzden her iki kazanın Bayburd'a bağlılığına devam kararı verilmiştir.¹¹²

¹¹⁰ BOA. Ş.D, nr. 2636. 25 Şaban 1296/15 Ağustos 1879 tarihli Şûra-yı Devlet mazbatası; BOA. İ.ŞD, nr.48/2636.

¹¹¹ BOA. İ.MV. nr. 4000.

¹¹² BOA. Trabzon Ayniyat Defterleri, nr.933, s.38.

Kelkit ve Şiran'ın ayrılışından beri Gümüşhane merkez ve Torul'dan ibaret kalan Gümüşhane Sancağı mutasarrıfı da, kazaların yeniden Gümüşhane'ye bağlanması için Trabzon Vilayeti nezdinde girişimde bulunmaktaydı. Arazisinin dağlık olması hasebiyle Gümüşhane halkının ihtiyacı olan hububatın Kelkit ve Şiran'dan sağlanıyor olması, her iki kazanın Gümüşhane için önemini daha da artırmaktaydı. Meseleden haberdar olan Trabzon valiliği de durumu Babiâli'ye bildirerek, Kelkit ve Şiran'ın yeniden Gümüşhane'ye bağlanmasını talep etti.¹¹³

Trabzon Vilayetinden gelen mazbata ile Erzurum Vilayetinin gönderdiği tahrirat üzerine konu, Şûra-yı devlet dahiliye dairesinde enine boyuna tartışıldı. Trabzon valiliğine göre,¹¹⁴ Kelkit ve Şiran kazaları, Bayburd Sancağı kurulduğu sırada ne mevki icabı ve ne de siyasi lüzum üzerine Bayburd'a bağlanmıştır. Her iki kaza Bayburd'un sancak olabilmesi için Erzurum vilayetinin isteği üzerine oraya bağlanmıştır. Trabzon Vilayeti, Gümüşhane halkının Kelkit ve Şiran dahilinde yaylakları bulunduğunu ve bu kazalar Bayburd'a bağlı olduğu için yaylaklardan halkın istifadesinde sıkıntılar ortaya çıktığını da ileri sürüyordu. Kelkit ve Şiran'ın Gümüşhane'ye bağlanması hususunda çok ısrarlı olan Trabzon valiliği, bu kazaların Bayburd'dan ayrılmaları halinde Bayburd Sancağının lağvedilmesinin gündeme gelmemesi için de; “ ... *Eğer Bayburd'un liva olarak kalması lüzumlu ise, o zaman Erzurum'un Bayburd'a yakın mahallerinden münasip olanlardan bazıları Bayburd'a bağlansın ve böylece Bayburd sancağı devam etsin...* ” şeklinde çok ilginç bir öneride bulunmaktaydı. Kelkit ve Şiran'ın sahip olduğu ormanlık alanlar, Trabzon ve Erzurum vilayetleri için bir cazibe arz ediyordu. Erzurum valiliği, kazaların Gümüşhane'ye bağlanması halinde Bayburd sancağının ormansız kalacağını ve buradan ihtiyaçlarını temin eden yöre halkının sıkıntıya düşeceğini dile getiriyordu. Gümüşhane mutasarrıflığı ise, kazaların Gümüşhane'ye bağlanmasının, yöre halkının bu ormanlardan faydalanmasına engel olmayacağı kanaatindeydi. Şûra-yı devlet üyeleri durumu enine boyuna tartıştıktan sonra, bu kazaların mesafece Gümüşhane'ye daha yakın olduklarının

¹¹³ Tozlu, *Gümüşhane*, s.58.

¹¹⁴ Trabzon valiliği Şûra-yı Devlete gönderdiği tahriratında “ ... *mez-kûr kazaların bayburd'a ilhakı zaten icabat-ı mevkiye ve ilcaat-ı siyasiye üzerine mebni olmayub mücerred bayburd'un sancak şekline konulması için Erzurum vilayetinin iştirakinden neş'et eylediği kuyud ile sabit olduğundan...* ” diyerek Kelkit ve Şiran'ın tekrar Gümüşhane'ye bağlanmasını talep etmişti. Bütün bu yazışmalar için bkz. *BOA. İ.MMS*, nr. 4000.

haritada açıkça görüldüğünü tespit etti. Kelkit ve Şiran'ı Bayburd'a bırakmak istemeyen Gümüşhane mutasarrıfı, Bâb-ı seraskerî tarafından bu kazaların askerî işlerinin tekrar Gümüşhane Sancağında görülmesi yolundaki kararını dayanak göstererek, her iki kazanın Gümüşhane Sancağına bağlanmasını ısrarla yineliyordu. Bütün bu gelişmeler sonunda Şûra-yı devlet, Kelkit ve Şiran kazalarının 15 Haziran 1887 tarihinde Gümüşhane'ye iadesine karar verdi.¹¹⁵

Dahiliye Nezareti ve ardından sadaretin onayı ile Kelkit ve Şiran Rumi 1304 Mart (1888 Mart) başından itibaren Gümüşhane sancağına bağlandı.¹¹⁶

Böylece Kelkit ve Şiran kazaları Bayburd Sancağından ayrıldı ve Bayburd Sancağı merkez kaza ile İspir kazasından ibaret kaldı.

2.3.3.3. Sancak statüsünün kaldırılması

Kurulduğu dönemde merkez kaza ile birlikte dört kazası bulunan Bayburd Sancağının sınırları, Tortum'un Erzurum'a bağlanması ve ardından Kelkit ve Şiran'ın da Gümüşhane sancağına iadesiyle oldukça daraldı. Şûra-yı devlet dahiliye dairesinde Kelkit ve Şiran'ın Bayburd'dan ayrılmasına karar verildiği esnada, Bayburd Sancağının sadece İspir Kazasından ibaret kalacağı ve bu yüzden de Bayburd'un sancak olarak devam etmesine gerek kalmayacağı fikri ortaya çıkmıştı. Yine aynı dairede, sancağın devamının nasıl sağlanabileceği de tartışılmış ve bu bağlamda birtakım fikirler ileri sürülmüştü. Dahiliye dairesinde sancağın devamı için, *Erzurum vilayetinden oraya münasebeti bulunan bazı mahallerin, Bayburd'a ilhakıyla, buranın liva olabilecek halde tutulması* düşünülmüş, ancak daha sonra buna mevken gerek olmadığı kanaati hasıl olmuştur. Bütün bunlardan sonra Şûra-yı devlet üyeleri Bayburd Sancağının lağvedilerek, nefsi Bayburd Kazasının birinci sınıf kaza statüsü ile ve İspir'in mevcut statüsü ile Erzincan Sancağına katılmasına karar verdi. Aynı doğrultuda çıkan padişah iradesiyle... *Bayburd Sancağının 1303 senesi gayerinden itibaren*

¹¹⁵ Şûra-yı Devlet 15 Haziran 1887 tarihinde meseleyi sonuçlandırmış ve "... ahalice mucib-i suhûlet ve menfaat olmak üzere mezkûr Kelkit ve Şiran kazalarının kemâfissabık Gümüşhane sancağına iade-i irtibatı ..." kararını vermiştir. BOA. İ.MMS, nr. 4000. 22 Ramazan 1304/15 Haziran 1887 tarihli Şûra-yı devlet mazbatası.

¹¹⁶ Sadrazam Kamil Paşa imzasıyla alınan karar doğrultusunda "... 1304 senesi mart'ından itibaren Kelkit ve Şiran kazalarının heyet-i hazırasıyla Gümüşhane sancağına ..." gitmesine karar verildi. BOA. İ.DH, nr. 83765. 26 Rebiyyülevvel 1305/13 Aralık 1887 tarihli Sadaret tahrirâtı; Robert H.Hewsen, "Summit of The Earth: The Historical Geography of Bardzr Hayk", *Armenian Karin/Erzerum*, California 2003, s.46.

mahsûsat-ı kaîmesinin kayd-ı terkin edilerek 1304 senesi Mart'ından itibaren nefsi Bayburd Kazasıyla İspir Kazasının Erzincan Sancağına ilhakı...” denilerek 1888 Mart'ı itibariyle Bayburd'un Erzincan Sancağına bağlanması kararlaştırıldı.¹¹⁷ Ancak bu kararın yanlışlığı derhal fark edilerek, her iki kazanın 1888 Mart'ı itibariyle Erzincan Sancağına değil, Erzurum Sancağına bağlanmasına karar verildi.¹¹⁸

Böylece 93 harbi neticesinde 1878 yılında kurulan Bayburd Sancağı 1888 itibariyle kaldırılmış oldu.

Sancağın kaldırılmasının şokunu henüz üzerlerinden atamayan Bayburd ahalisi, bu defa Erzincan'a bağlandıklarını duyunca kızgınlıkları ve şaşkınlıkları iyice arttı. Bayburd ve İspir ileri gelenleri, Erzurum valiliği nezdinde dilekçelerle girişimde bulundular ve durumun düzeltilmesini ve yeniden Erzurum Sancağına bağlanmalarını talep ettiler. Yapılan müracaatı yerinde gören vali, meseleyi Şûrayı devlete havale etmiş ve konunun bir an önce düzeltilmesini istemiştir. Erzurum valisi, halkı öteden beri ticari ve diğer faaliyetlerini Erzurum'dan yürüten her iki kaza hakkında, tetkikat yaptırdığını ve Bayburd'un mutasarrıflık olmadan önce de Erzurum'a bağlı olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁹

Valiliğin yaptırdığı tetkikatta Bayburd'un nüfusunun 53.243, İspir'in 32.157 olduğu, Bayburd'un mesafece Erzincan'a 18, Erzurum'a 24 saat, İspir'in Erzincan'a 34 ve Erzurum'a 16 saat uzaklıkta bulunduğu ortaya çıkmıştı. Vilayet mesafe olarak Erzincan'ın Bayburd'a daha yakın olduğunun gözükmesine rağmen, ikisi arasında Tercan ve Kelkit kazalarının bulunduğunu ve Bayburd ile Erzincan'ın ortak sınırının olmadığını, yine İspir kazasının da üç tarafının Erzurum'un kazaları olan Keskim, Bayburd ve Ova köyleri ile hudud olduğu ve Erzincan ile hiçbir münasebetinin olmadığını aşıkâr olduğunu beyan etmiştir. Erzurum valiliği, Bayburd'un Trabzon'dan gelen büyük yol üzerinde bulunduğunu ve köylerinin çoğunluğunun İspir ve Ova köyleri ile hudut olduğunu

¹¹⁷ BOA. İ.DH, nr. 83765. 26 Rebiyyülevvel 1305/13 Aralık 1887 tarihli Sadaret tahrirâtı.

¹¹⁸ 7 Şevval 1305/17 Haziran 1888 tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatasında “... Bayburd ve İspir kazalarının Erzincan'dan ziyade Erzurum'a münasib-i mevkiyesi bulunduğu işaret-i mahalliye ve tahkikat-ı vakıadan anlaşıldığından 304 senesi Mart'ından (1888 Mart) itibaren mezkûr kazaların Erzurum sancağına tahvil-i irtibatıyla...” denilerek yapılan yanlışın hemen fark edildiği ve her iki kazanın Erzurum'a bağlandığı beyan edilmiştir. BOA. MV, nr 33/20. 7 Şevval 1305/17 Haziran 1888 tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası.

¹¹⁹ BOA. Ş.D. nr.1507/15; BOA, MV, nr. 33/20; DH. MKT, nr.1490/4.

dile getirdikten sonra, eğer Bayburd Erzincan sancağına ilhak edilirse, halkın çeşitli zorluk ve sıkıntıya düşeceğini belirttikten sonra, Erzurum Sancağına bağlanması gerektiğini bildirmişti. Yapılan inceleme ve araştırmalar sonucunda, vilayetin haklılığı anlaşılmış ve Vali Mustafa Paşa'nın talebi olumlu karşılanarak, Bayburd ve İspir'in 1888 Mart'ından itibaren Erzurum Sancağına bağlanmasına karar verilmiştir.¹²⁰

Bayburd ulema ve muhtarları ve diğer ileri gelenleri sancağın lağvedilmesine çok büyük tepki gösterdiler. Şehrin ileri gelenlerinin tamamının imza edip mühürlediği büyük bir dilekçe, sadarete sunularak meseleden duyulan rahatsızlık dile getirilmiştir. Bu mazbatada özetle şu ifadeler yer verilmiştir: *“Belde-i âbidânemiz olan Bayburd, 2.500 hane ve 500-600 adet dükkân, han ve kahvehaneye sahiptir. 186 pare büyük köyü olup, nüfusu 55.000'i aşkındır, hududlarının uzunluğu 17-18 saat, genişliği 16 saat mesafeye havîdir. Ayrıca Bayburd, Erzurum'dan Trabzon'a giden büyük yol üzerindedir ve Van ve Bitlis vilayetleriyle İran tüccar ve kervan kafilelerinin güzergâhıdır. Bu sebeple yaz-kış eşkiya ve yol kesicinin eksik olmadığı bir noktadır. Şehrin sahip olduğu bu ehemmiyet daha önce erkân-ı harbiye müşir ve ferikleri tarafından da tasdik edilmiştir. Doksanüç harbinde istilaya uğrayan Çıldır sancağının yerine sancak merkezi yapılarak, emniyetli bir yer haline getirilmişti. Sekiz- on seneden beri bilcümle teb'a ve sekene yeterli süvari askerî nizamiye ve jandarma-ı şahanenin taht-ı muhafazasında emniyet ve selamet içerisinde ikamet ve istirahat etmekteydiler. Ancak her ne sebebe dayandırıldığı bilinmeyen ve heyet-i vükelâ tarafından verilen bir karar doğrultusunda çıkan irade-i seniyye mucibince 1304/1888 senesi Mart'ından itibaren sancak heyeti lağvedilerek beldemiz kaza haline tahvil buyrulmuştur. Buranın kazaya tahvili halinde ise inzibat kuvvetlerinde yapılacak zorunlu azalmadan dolayı, İstanbul'dan, Erzurum, Bitlis ve Van taraflarına gelip oradan tekrar İstanbul'a giden postaların*

¹²⁰ Erzurum valisi, Dahiliye Nezaretine gönderdiği yazısında Bayburd ve İspir'in Erzincan'a bağlanması halinde ortaya çıkacak problemleri *“... Şimdi Erzincan'a rabt ve ilhakı halinde ahalisinin bilvücut düşâr-ı savubat ve müşkülât olacakları velhasıl zikrolunan Bayburd ve İspir kazalarının Erzincan'a rabtı ahalinin dâd-ı sitedleri (alış verişleri) ve sair muamelatını emr-i inzibatı işkal edip Erzurum Sancağına rabt ve ilhakları ahalice ve idare ve inzibatca sürat ve sühûleti mucit bulunduğundan...”* diyerek dile getirmiş ve her iki kazanın Erzurum'a bağlanmaları gerektiğini ve bu doğrultuda karar verilmesini talep etmiştir. BOA. ŞD, nr.1507/15. 4 Cemaziye'l-ahir 1305/16 Şubat 1888 tarihli Erzurum Valiliğinin Dahiliye Nezaretine yazısı; BOA. DH. MKT, nr.1534/93.

emniyetsizliğine sebebiyet verecektir. Bütün bunların yanında Bayburd Kazası, dengi olan kazalara nisbeten hazineye daha fazla vergi vermekte, her yıl Erzurum-Trabzon yolunun yapımı ve tamiri için on binden fazla amele vermektedir. Bu yüzden Bayburd'un sancak olarak kalmasını istiyoruz.”

Bayburd ileri gelenleri dilekçelerinin devamında, Bayburd Sancağının yerine Gümüşhane Sancağının lağvedilmesinin daha uygun olduğunu dile getirmişlerdir. Onlara göre Gümüşhane; *Bayburd'a nisbetle asla mevkien ehemmiyeti olmayan, 400 haneyi havî kasabasıyla, beşer onar haneli 20-30 pare köyü ve yalnız bir ufak kaza ve bu nisbette iki nahiyesi olan ve varidâtı da aynı oranda bulunan sengistândan (taşlık) ibaret bir yerdir. Eğer ille de bir sancak lağvedilecekse, Gümüşhane Sancağının lağvedilmesi daha münasıptır.*¹²¹

Kısacası Bayburdlular, sancaklarının kaldırılmamasını onun yerine taşlık bir memleket olan Gümüşhane Sancağının kaldırılmasını istiyorlardı. Fakat Bayburdluların bu isteği nazarı itibare alınmadı ve Bayburd Sancağı lağvedildi.

Dahiliye Nezareti, Bayburd Sancağı'nın lağvedilmesi ile memur maaşları ve diğer konularda hazinenin senede 194.756 kuruş tasarrufunun olacağını düşünmekteydi.¹²² Mesela Bayburd Sancağı nâibine 2.500 kuruş tahsisat ayrılmışken, Bayburd kaza nâibine onun yarısı kadar 1.250 kuruş ayrılmıştı. Tasarruf edilen 1.250 kuruş, İspir, Kelkit ve Şiran kazaları nâiblerine 250'şer kuruş ve Gümüşhane nâibine 500 kuruş zam olarak dağıtıldı.¹²³ Sancak durumundan kazaya geçişte maliye açısından yeni durumlar ortaya çıktı. Ortaya çıkan bu yeni durumun en önemli hususlardan biri, sancak dönemindeki başta adliye olmak üzere memurlara tahsis edilen maaş ve masrafın ne olacağıydı. Bir diğer önemli husus da kazaya yeni atanacak memurlara verilecek maaş ve yapılacak masrafın miktarıydı.

¹²¹ BOA. Ş.D,nr. 1507/22. 31Kanunu-ı Evvel 1304/12 Ocak 1889 tarihli, ulema ve muhtarlar başta olmak üzere Bayburd ileri gelenlerinin mühürlediği ve Şûra-yı devlet riyasetine sundukları dilekçe.

¹²² Dahiliye Nezareti Bayburd'un sancaklıktan lağvedilmesi ile elde edilecek tasarrufu Bitlis vilayetinde kullanmaya karar vermiştir. Bitlis'in merkeze olan uzaklığı ve ahalisinin Van istinaf mahkemesine gidiyor olması, orada sıkıntılara maruz kalmaları üzerine Dahiliye Nezaretini harekete geçirdi. Tasarruf edilen para ile Bitlis'e bir istinaf mahkemesi açıldı. (BOA. İ.MMS, nr. 4000, 20 Zilhicce 1304/28 Ağustos 1888 tarihli Adliye Nazırının Dahiliye Nezaretine tahrirati.

¹²³ BOA. İ.DH, nr.83765, 20 Cemaziye'l-evvel 1305/3 Şubat 1888 tarihli sadaret tezkeresi.

Maliye Nezareti tarafından da Bayburd Kazası maliye, şer‘iyye ve adliye memurları için yıllık 102.405 kuruş tahsisat ayrılmıştır.¹²⁴

Sancak döneminde 1.800 kuruş maaş tahsis edilen mal müdürüne, kaza döneminde 1.080 kuruş ayrılmış ve bu kalemden 720 kuruş tasarruf sağlanmıştır. Yine liva muhasebecisine tahsis edilen 1.350 kuruş, kazada böyle bir kurum olmadığı için tümüyle tasarruf edilmiştir. Sandık emminden 90 kuruş, muhasebe kalemi odacısından 72 kuruş ve maliye memurlarından toplam 2.766,5 kuruş tasarruf sağlanmıştır. Şer‘iyye memurlarından ise toplam 1.250 kuruş tasarruf sağlanmıştır.¹²⁵ Elde edilen bu miktar, Bulgaristan ve Rumeli-i şarkiye’den Anadolu’ya göç eden muhacirlerin iskân masraflarının bir kısmı karşılanmıştır.¹²⁶

Erzurum Valiliği sancağın lağvından sonra, sancak işlemlerinin devri ve eski muhasebe cetvelinin tanzimi için Bayburd aşar müdürü ve burada görevli bir muhasebeciyi görevlendirdi. Maliye Nezareti, bu işlemlerinin zaten liva muhasebecisi ile mal müdürünün vazifesi olduğu gerekçesiyle yeni bir heyetin oluşturulmasının lüzumsuz olduğunu bildirdi. Valilik, Bayburd maliyesinin başka bir yerle kıyaslanmayacak kadar çok işleminin bulunduğunu dile getirerek, bu işlerin ancak bir heyetin teşkiliyle bitirilebileceğini ve bundan dolayı da heyetin oluşturulmasına izin verilmesini talep etti. Sunulan gerekçeleri haklı bulan maliye, altı ay zarfında devir-teslim muamelesini tamamlamak, cetvel ve muhasebe işlerini bitirmek üzere aylık 350 kuruş maaşla 2 muhasip ve 150’şer kuruş maaşla 2 yardımcından müteşekkil bir heyetin teşekkülüne izin verdi. İşlemlerin bir an önce bitirilmesini isteyen nezaret, heyetin bu işleri 6 ay içinde bitiremediği takdirde, işler bitene kadar maaşsız bir şekilde istihdam edileceklerini söyleyerek meselenin önemine vurgu yapmıştır.¹²⁷

Sancağın lağvından hemen sonra sancak dönemi nüfus memurluğuna ait mühür geri istendi ve kaza nüfus memurluğu için yeni mühür hazırlanıp gönderildi.¹²⁸ Yine Bayburd Sancağı kazaya tahvil edilince, burada görevli polis memurlarından ikisi Erzurum’a alındı.¹²⁹

¹²⁴ BOA. İ. MMS, nr. 4000.

¹²⁵ BOA. İ. MMS, nr. 4000.

¹²⁶ BOA. DH. MKT, nr. 1474/79, 19 Ramazan 1305/30 Mayıs 1888 tarihli tahrirat.

¹²⁷ BOA. İ. DH, nr. 8848, 17 Receb 1306/19 Mart 1889 tarihli Sadaret Tezkeresi.

¹²⁸ BOA. DH. MKT, nr. 1509/12, 9 Ramazan 1305/20 Mayıs 1888 tarihli Erzurum Vilayeti tahrirati.

¹²⁹ BOA. DH. MKT, nr. 1529/4, 23 Temmuz 1304/4 Ağustos 1888 tarihli tahrirat.

Kazaya tahvil sonrası ortaya çıkan bir diğer husus ise, Bayburd'daki jandarma taburunun akıbetiydi. Teamül gereği bir sancak feshedildiğinde orada bulunan jandarma veya zaptiye taburu feshedilir ve bölükleri o sancağın mürettep olduğu kazalar hangi vilayete katılırsa, oranın taburuna ilave edilirdi. Yapılan yazışmalar sonunda Sadrazam Kâmil Paşa, 3 Şaban 1305/15 Nisan 1888'de taburun lağvına karar vermiş ve 16 Nisan'da da Padişahın onayı alındıktan sonra, Bayburd jandarma taburu kaldırılmıştır.¹³⁰

Tablo: 2.7. Sancak Sonrası Bayburd Kazası Kaymakamları (1888-1915)¹³¹

Tarih	Kaymakam	Tarih	Kaymakam
1888	Mehmed İzzet Bey	1904	Ali Nevzad Bey
1889	Mehmed İzzet Bey	1905	Ali Nevzad Bey
1892	Mehmed İzzet Bey	1906	Ali Nevzad Bey
1893	Ahmed Asım Bey	1907	Ahmed Rüştü Bey
1894	Ahmed Asım Bey	1908	Ali Rüştü Bey
1895	Ahmed Asım Bey	1909	Hilmi Efendi
1898	Mehmed Hüsnü Bey	1910	Ömer Lütfi Bey
1899	Mehmed Hüsnü Bey	1911	Hilmi Efendi
1900	Ali Nevzad Bey	1915	Ziya Bey
1902	Ali Nevzad Bey		

Böylece ilk olarak XVI.yüzyılda sancak olan ve daha sonra kazaya tahvil edilen ve o zamandan XIX.yüzyıl sonlarına kadar sancak statüsüne kavuşamayan Bayburd, 1878'de bu statüye kavuşmuş fakat bu da çok kısa sürmüş, yine bir kaza olarak Erzurum'a bağlanmıştır.

¹³⁰ BOA. İ.DH, nr. 84776, 3 Şaban 1305/15 Nisan 1888 tarihli tahrirat.

¹³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. DS 1888-1915.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. NÜFUS VE YERLEŞME

3.1. Nüfus

3.1.1. XIX. Yüzyılda yapılan nüfus sayımı çalışmaları

Osmanlı İmparatorluğu'nda vergi ve asker toplamak gibi pratik gayeler güden ve çok eskiden beri teferruatlı bir şekilde yapılan nüfus, arazi ve mal tahrirleri,¹ genellikle toprak yazımı amacıyla yapılmıştır.²

XIX.yüzyılda birçok defa nüfus sayımına teşebbüs edilmiş ve bazen kısmi ve bazen genel sayımlar yapılmıştır. Bu dönemde yapılan sayımların en karakteristik özelliği, öncekiler gibi toprak veya mülk yazımı amacıyla değil, doğrudan nüfusu tespit için yapılmış olmasıdır.³

Osmanlı Devleti'nde modern anlamında ilk nüfus sayımı II. Mahmud devrinde 1831'de yapılmıştır. Ancak bu sayımda sadece erkek nüfusun miktarı tespit olunabilmiştir.⁴ Daha önce yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra nüfus sayımı için girişimde bulunulmuş, fakat 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı bunun tüm ülkede yapılmasına engel olmuş ve sayım sadece İstanbul'da yapılabilmektedir.⁵

Edirne Antlaşması'nın imzalanmasından sonra konu yeniden gündeme getirilmiş ve geniş hazırlıklar yapılmıştır. Padişah tarafından çıkarılan irade doğrultusunda, Osmanlı ülkesinde bulunan eyalet, vilayet, kaza, kasaba ve köylerde oturan küçük büyük, İslâm ve reaya erkek nüfusunun yazılması kararlaştırılmıştır. Alınan karar gereği 1247/1831 yılında Rumeli, Silistre, Anadolu, Sivas, Karaman, Trabzon, Kars, Çıldır ve sair eyaletlerde sayım yapılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğunda 1831 sayımından sonra, Serasker Rıza Paşa tarafından orduyu yeniden tanzim etmek ve asker alma usulünü değiştirmek amacıyla, 1844 yılında modern esaslara göre tüm imparatorluk dahilinde nüfus sayımı işine girişilmiş fakat hükümetin bu ciddi adımı halk tarafından tereddütle

¹ Ömer Lütfü Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devri Nüfus ve Arazi Tahrirleri" *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, sayı I, İstanbul 1941, s.26.

² Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı*, T.C. D.İ.E. Yayınları, Ankara 1997, s.6.

³ Cevdet Küçük, "Tanzimat Dönemi Erzurum'un Nüfus Durumu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* (1976-1977), İstanbul 1977, sayı 7-8, s.185.

⁴ Karal, *İlk nüfus sayımı*, s.10.

⁵ Ahmed Lütfü Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfü Efendi Tarihi*, II-III (neşr. Yücel Demirel, Tamer Erdoğan), Tarih Vakfı Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s.640.

karşılanmıştır. Halk arasında hükümet tarafından nüfus adedine göre her vilayet, liva ve kazalara vergiler konulacağı şayiası yayılmış, bundan dolayı da çoğu yerde nüfus, olduğundan daha az gösterilmek istenmiştir. Sayım esnasında düştüğü hatayı anlayan hükümet, sonuçları başlangıçta yayımlamak istememiştir. Ancak meseleyle ilgilenen Fransız Ubcini gibi bazı yabancı görevliler, hükümetten aldıkları bu bilgileri yarı resmi mahiyette olmak üzere eserlerinde yayımlamışlardır.⁶ Ubcini'ye göre, Erzurum'un dört sancağından (Erzurum, Çıldır, Kars, Bayezid) 1844'de toplam nüfusu 100.000'dir.⁷

1854'de temettü vergisinin konulması nedeniyle, emlak ile beraber nüfusun da sayılması nizamnâmeye konulmuş, fakat bu da başarıyla neticelendirilememiştir. 1856 yılında ise yalnız Anadolu ve Suriye'yi kapsayan bir sayım yapılmış, 1870'de genel nüfus sayımı için irade çıkarılmış, fakat imparatorluğun içinde bulunduğu sıkıntılı durum nedeniyle uygulamaya geçilememiştir. 1874 yılında Tuna vilayetini kapsayan bir sayımın yapılmasının ardından, 1878'de çok uzun süren yeni bir genel sayım yapılmış ve sadece İstanbul sayımları altı ay kadar sürmüştür.⁸

XIX.yüzyılda Bayburd kazasının idarî olarak bağlı olduğu Erzurum Eyaletinde bilinen ilk nüfus sayımı 1836 yılında yapılmıştır. Sayım için Erzurum eski kadısı Halil Sıdkı Efendi memur edilmiştir.⁹

3.1.2. 1835 tarihli nüfus yoklama defterine göre Bayburd'un nüfusu

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bâb-ı Defteri Cerîde Odası (D.CRD) katalogu 40465 numarada kayıtlı 1251/1835 tarihli nüfus yoklama defteri, XIX.yüzyılın ilk yarısında Bayburd'un demografik yapısını ortaya çıkaracak önemli veriler içermektedir. Giriş kısmında, "*Kazâ-i nefis-i Erzurum kasaba, kurâhâ gayr-i ez 'asâkir-i mansûre ve süvarî ve berâ-yı ticâret der diyâr-ı âher ve minha altı küt'a defter tahrîr ve memhûr ve mûmzî Ömer Hulûsi Efendi Nâib-i kazâ-yı mezbûr el-vaki' der sene 251*". denilerek Erzurum Eyaletinde sayımın 1251/1835'de Nâib Ömer Hulûsi Efendi tarafından yapıldığı ve asâkir-i mansûre ve süvariler ile başka

⁶ İ.Hakkı Akyol, "Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji", *Tanzimat*, II, İstanbul 1999, s.549.

⁷ Küçük, "Erzurum'un Nüfus Durumu", s.190.

⁸ Karal, *İlk Nüfus Sayımı*, s.9-10.

⁹ Küçük, "Erzurum'un Nüfus Durumu", s.186.

şehirlerden ticaret için gelen kişilerin sayımdan hariç tutulduğu anlaşılmaktadır. Yine bu yoklamada sadece erkek nüfusun kaydedildiği ve kadınların yoklamaya tabi olmadıkları görülmektedir.

1835 yılında Bayburd'da nüfus yoklaması kaza nâibi Esseyid Hafız Fevzi Efendi tarafından yapılmıştır. Fevzi Efendi, yoklama yaptığı yerlerdeki ahaliyi Müslüman ve reaya olarak ayrı ayrı kaydetmiştir. Defterde Müslüman nüfus yaşlarına göre sabi (çocuk), tûvâna (genç), ve müsin (yaşlı) olarak sınıflandırılmıştır. Bunların dışında askerî sınıftan topçu grubuna dahil olanlar da “*topçu der kal'a*” şeklinde kaydedilmiştir. Gayrimüslim nüfus ise, cizye gelirlerine göre zengin olanlar a'lâ (iyi), orta halli olanlar evsât (orta), fakir olanlar ednâ (düşük-az) ve çocuklar sabî olmak üzere dört grupta değerlendirilmiştir.

Gayrimüslimler, reaya başlığı altında yazılmış, herhangi bir millet ya da mezhep özellikleri belirtilmemiştir.

Defterdeki verilere göre 16 mahallesi olan Bayburd şehir merkezi ile 125 köyde yaşayan Müslüman ve gayrimüslim toplam erkek sayısı 8.661 kişi olup, bunun % 80 gibi büyük çoğunluğunu Müslümanlar (6.925 kişi) meydana getirmektedir. Gayrimüslimler ise nüfusun % 20'sini (1.736 kişi) oluşturmaktaydı.

3.1.2.1. Bayburd kaza merkezinin nüfus yapısı

Kaza merkezinde 16 mahallede yaşayan Müslüman ve gayrimüslim toplam erkek sayısı 1.394 kişiden ibaretti. Nüfusun % 79'unu (1.098 kişi) Müslümanlar, % 21'ini ise (296 kişi) gayrimüslimler teşkil etmekteydi.

Mevcut 16 mahallenin 12'sinde sadece Müslümanlar ikamet ederken, üçünde sadece gayrimüslimler ve birinde de Müslüman ve gayrimüslimler birlikte yaşamaktaydı.¹⁰

¹⁰ 1847 tarihli nüfus yoklama defterine göre ise; Bayburd'un 16 mahallesi bulunmakta ve bunların 12'sinde Müslümanlar, 1'inde Müslüman ve Ermeniler ve 3'ünde Müslüman, Ermeni ve Rumlar birlikte yaşamaktadır. Aynı tarihte 140 köy yerleşmesi bulunan Bayburd'un 106 köyü tamamen Müslümanlardan müteşekkil iken, 33 köyde Müslüman ve Ermeniler ve 1 köyde de Ermeni ve Rumlar birlikte yaşamaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Küçük, “Erzurum'un Nüfus Durumu”, s.195.

Nüfus yoğunluğu itibariyle en kalabalık mahalle Şingâh Mahallesi idi. 230'u Müslüman, 99'u gayrimüslim 329 erkeğin bulunduğu Şingâh'ı, tamamı Müslümanlardan müteşekkil 191 kişilik erkek nüfusu ile Tuzcuzâde Mahallesi takip etmekteydi. Zâhîd Efendi Mahallesi ise tamamı Müslüman olan 135 kişilik erkek nüfusu ile üçüncü durumdaydı.

Nüfusun en az yoğunlukta olduğu mahalleler sıralamasında ise, 17 kişiyle Karacivan Mahallesi ilk sırada yer alırken, 22 kişi ile Ahmed-î Zencânî Mahallesi ikinci ve 24 kişiyle Galer Mahallesi üçüncü sıradaydı.

3.1.2.1.1. Müslüman nüfus

1835 yılı nüfus yoklama defterine göre şehirde yaşayan Müslüman erkek nüfusu 1.098 kişiden ibaretti. Müslümanların en yoğun bulunduğu yer 230 kişiyle Şingâh Mahallesi idi. Sıralamada 191 kişiyle Tuzcuzâde Mahallesi ikinci ve 135 kişiyle Zâhîd Efendi Mahallesi üçüncüydü.

Müslümanların en az yoğunlukta bulunduğu mahalle ise 17 kişi ile Karacivan Mahallesi idi. Bunu 22 kişi ile Ahmed-î Zencânî Mahallesi ve 34 kişi ile Velişaban Mahallesi takip etmekteydi.

Nüfus yoklama defterinde mevcut 1.098 erkekten, 394 kişi genç, 457 kişi çocuk ve 247 kişi ise yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.

3.1.2.1.2. Gayrimüslim nüfus

1835 yılı kayıtlarına göre şehirde bulunan gayrimüslim erkek sayısı 296 kişiydi. Yoğunluk sıralamasına göre gayrimüslimin en fazla bulunduğu yer 99 kişiyle Şingâh Mahallesi, 96 kişiyle Taşmescid Mahallesi ve 77 kişiyle Ciğerşin Mahallesi idi. En az yoğunlukta gayrimüslim ise 24 kişiyle Galer Mahallesinde bulunmaktaydı.

1835'de şehirdeki toplam 296 gayrimüslimden 4'ü ala, 167'si evsat, 20'si edna ve 105'i de çocuk olarak yazılmıştı.¹¹

¹¹ BOA. Bâb-ı Defterî Cerîde Odası (D.CRD.), nr.40465, s.8-9.

3.1.2.2. Köylerin nüfus durumu

1835 yılı nüfus yoklama defterine göre Bayburd'da 125 köy yerleşmesi bulunmaktaydı. Bu köylerin % 75'inde (94 köy) Müslümanlar, % 21'inde (26 köy) gayrimüslimler ve % 4'ünde de (5 köy) Müslüman ve gayrimüslimler birlikte ikamet etmekteydi.¹² 1842 tarihli bir defter gayrimüslim tebayı daha da ayrıntılı olarak vermektedir. Buna göre bu tarihte mevcut köylerin 23'ünde Ermeni ve Rumlar birlikte yaşarken, 6 köyde ise sadece Rumlar yaşamaktaydı.¹³

1835 yılında yabancı olarak kayıtlı olanlar dahil 125 köyde bulunan toplam erkek nüfusu 7.267 kişi olup, bunun % 80'ini Müslümanlar oluştururken (5.827 kişi), % 20'sini gayrimüslimler (1.440 kişi) meydana getirmekteydi.

Ortalama nüfus yoğunluğu 58 kişi olup, 43 köy bunun üzerinde bir nüfusa sahipken, 82 köy bunun altında bir yoğunluğa sahipti.

Nüfusun en kalabalık olduğu köyler arasında 440 kişiyle Pulur köyü ilk sırada yer alırken, 215 kişi ile Yukarı Lori köyü ve 189 kişiyle Govursu köyü onu takip etmekteydi.

En az nüfuslu köyler arasında ise 8 kişiyle Aşağı Ahsunk köyü birinci, 11' er kişiyle Lipana ve Menge köyleri ikinci ve 13 kişiyle Goşkuri köyü üçüncü durumdaydı.

Almuşka, Aşukka, Cenci, Everek, Giv, Hadrek, Aşağı Hayik, Yukarı Hayik, Hindi, Işhinsor, Karayaşmak, Yukarı Kırzı, Kopuz, Lüsunk, Malansa, Orta Çimağıl, Osduk, Pulur, Pülürek, Püşke, Rumeli, Saraycık, Sığırıcı, Siptoros Tomla ve Ürüşdü köylerinde Müslümanlar ile gayrimüslimler birlikte yaşamaktaydı.

Yukarıda bahsedilen 26 köyün 13'ünde Müslümanlar, 13'ünde de gayrimüslimler % 50 ve üzeri yoğunluğa sahipti. Yine bu köylerden altısında Müslümanlar % 85 ve üzeri bir yoğunluğa sahipken (Orta Çimağıl % 85, Aşukka % 86, Işhinsor % 90, Yukarı Hayik % 91, Saraycık % 91, Cenci % 96) , köylerin üçünde (Hindi % 80, Lüsunk % 85, Püşke % 90) gayrimüslimler % 80 ve üzeri nüfusa sahiptiler.

¹² BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9.

¹³ Cevdet Küçük, "Tanzimat'ın İlk Yıllarında Erzurum'un Cizye Geliri ve Reaya Nüfusu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 31 (Mart 1977), İstanbul 1978, s.225.

3.1.2.2.1. Müslüman nüfus

1835 yılında mevcut 99 köyde bulunan Müslüman erkek sayısı 5.827 kişiden ibaretti. Defterde bunların 2.384'ü genç, 2.286'sı çocuk ve 1.157'si de yaşlı olarak kaydedilmişti. Müslümanların en yoğun bulunduğu köyler arasında 316 kişiyle Pulur köyü ilk sırada yer alırken, onu 215 kişiyle Yukarı Lori köyü takip etmekteydi. Govursu/Konursu köyü de 189 kişiyle üçüncü durumdaydı.

Müslümanların en az yoğunlukta bulunduğu köylerde, 4 kişi ile Püşke köyü birinci, 8 kişi ile Aşağı Ahsunk köyü ikinci ve 11'er kişi ile Lipana ve Menge köyleri üçüncüydü.

3.1.2.2.2. Gayrimüslim nüfus

Yukarıda değinildiği gibi XIX.yüzyıl ortalarında Bayburd'da 5 köyde sadece gayrimüslimler, 26 köyde Müslümanlar gayrimüslimlerle birlikte yaşamaktaydı. Yabancı olarak kaydedilmiş olan 15 kişi ile birlikte 31 köyde yaşayan mevcut gayrimüslim erkek sayısı 1.440 kişi olup, bunun 17'si ala, 704'ü evsat, 141'i edna ve 578'i de çocuk olarak kaydedilmişti. Bu sınıflandırmadan Bayburd'da yaşayan Hristiyanların ekonomik olarak büyük çoğunluğunun orta halli olduğu da ortaya çıkmaktadır.

Sadece gayrimüslimlerin yaşadıkları köyler Aruzga, Ergi, Harorti, Keleverek ve Varzahan köylerinden oluşmaktaydı.

Gayrimüslimin en yoğun bulunduğu köyler sıralamasında 127 kişiyle Keleverek köyü ilk sırada yer almaktaydı. 124 kişiyle Pulur köyü ikinci ve 118 kişiyle Lüsunk köyü de üçüncüydü. En az yoğunlukta olan köyler ise 2 kişiyle Cenci, 5 kişiyle Işhinsor ve 6'şar kişiyle Saraycık, Aşukka ve Hadrek köyleriydi.

Tablo: 3.1. 1835 Yılında Bayburd ve Köylerinin Nüfus Dağılımı

	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
Şehir	1.098	296	1.394
Köy	5.827	1.440	7.267
Toplam	6.925	1.736	8.661

Tablodan anlaşılacağı üzere, XIX.yüzyılın ortalarına doğru Bayburd kazasında yaşayan erkek nüfus 8.661 kişidir. Mevcut erkek sayısı kadar kadının var olduğu düşünüldüğünde kazanın toplam tahmini nüfusunun 17.500 civarında

olabileceği öngörülmektedir. Defterdeki veriler doğrultusunda kaza merkezi ve köylerin demografik durumu ile ilgili olarak şu sonuçlar çıkmaktadır. İlk olarak köylerde yaşayan insan sayısının şehirde yaşayanlara oranla beş kat daha fazla olduğu görülmektedir. Bu da insanların büyük kısmının toprağa bağımlı olarak yaşadığı sonucunu doğurmaktadır. Gerek köyler ve gerek şehir merkezi ve hatta kazanın tümünde Müslüman unsurun % 80 oranında bulunduğunu buna karşılık Gayrimüslimlerin sadece % 20 civarında bir yoğunlukta olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar bölgede ileriki yıllarda ortaya çıkacak olan Ermeni hadiselerini değerlendirmek açısından da önem arz etmektedir.

3.1.3. Bayburd kaymakamı Mehmed Hüsnü Bey'in hazırladığı istatistiğe göre Bayburd'un nüfusu

XIX.yüzyılın son yıllarında Bayburd kazasında görev yapan kaymakam Mehmed Hüsnü Bey, son derece başarılı bir yöneticiydi. Memuriyete yirmi beş yaşında Ankara vilayetinde başlayan Hüsnü Bey, daha sonra Keskin, Avanos, Çubukabad kaymakamlığında bulunmuş ardından Yanya ve Van vilayetlerinde görev yapmıştır. Süleymaniye sancağında Mamuretü'l-hamid kazası kaymakamlığı sırasında da oldukça başarılı çalışmalar yapmış ve *kazanın umur-ı inzibat ve asayiş ve tahsilat ile ahalinin terakki-i ziraatını* sağlayarak önemli hizmetlerde bulunmuştur. 19 Ocak 1897 tarihinde Bayburd kaymakamlığına atanan Hüsnü Bey, buradaki başarılı çalışmaları neticesinde 23 Temmuz 1899'da Cebel-i bereket /Osmaniye mutasarrıflığına atanmıştır.¹⁴

Mehmed Hüsnü Bey Bayburd'da görev yaptığı sırada, Anadolu Umum Müfettişi Şakir Paşa'nın isteği doğrultusunda Bayburd kazası ve köylerinin 1314/1898 yılına ait genel bir istatistiğini çıkarmıştır.

Hazırlanan istatistiğe göre, 1314/1898 yılında köyleriyle birlikte Bayburd kazasında yaşayan insan sayısı 57.295 kişiydi. Nüfusun % 81 gibi çok büyük bir kısmını (46.518 kişi), Müslümanlar, % 19'unu da gayrimüslimler (10.777 kişi) teşkil etmekteydi. Müslüman nüfusun % 54'ünü erkekler (25.096 kişi), % 46'sını da kadınlar (21.422 kişi) oluşturmaktaydı. Gayrimüslim nüfusun % 52'sini (5.648 kişi) erkekler, % 48'ini kadınlar (5.129 kişi) meydana getirmekteydi.

¹⁴ BOA. İ.DH, nr.58, 6 Temmuz 1315/18 Temmuz 1899 tarihli memurîn-i mülkiye komisyonu raporu.

Aynı yıl Bayburd'da bir yıl içinde 1.913 yeni çocuk dünyaya gelmiştir. Bunların % 60'ı Müslümanlara (1.152 kişi), % 40'ı da gayrimüslimlere (761 kişi) aittir. Müslümanların yeni doğan çocuklarının % 62,5'ini erkekler (720 kişi), % 58'ini kızlar (432 kişi) teşkil ederken, gayrimüslimlerin çocuklarının ise % 82'sini erkekler (624 kişi), % 18'ini kızlar (137 kişi) meydana getirmekteydi.

1898 yılında Bayburd'da toplam 412 evlilik gerçekleştirilmiş olup bunun 397'si Müslümanlar, 15'i de gayrimüslimler tarafından yapılmıştır. Yine bu tarihte bir yıl içinde Bayburd'da ölen insan sayısı 1.174 kişidir. Bunun 555'i Müslümanlardan, 619'u ise gayrimüslimlerden olmuştur.¹⁵

Tablo: 3.2. 1898 Yılı İstatistiğine Göre Bayburd'da Nüfus, Doğum ve Ölüm Oranları

Nüfus				Doğum				Ölüm	
Müslüman 46.518		Gayrimüslim 10.777		Müslüman 1.152		Gayrimüslim 761		Müslüman 555	Gayrimüslim 619
Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın		
25.096	21.422	5.648	5.129	720	432	624	137		

Tabloda görüleceği üzere XIX.yüzyılın sonunda Bayburd kazasının nüfusu, 1835 yılı verilerine oranla üç-dört kat artış göstermiştir. Bu artışın en önemli nedeni, kazaya bağlı köy sayısında meydana gelen değişikliklerdir. Özellikle 1876 yılında Bayburd'un köy sayısında büyük artış olmuştur. Bu tarihe kadar Gümüşhane Sancağına bağlı olan Kısanta, Çerçi, Niv, Cebre gibi birçok köy yapılan düzenleme ile Bayburd'a katılmış ve doğal olarak nüfusun artmasına etki yapmıştır. Yine 1878 yılında sancak statüsünün kurulmasına bağlı olarak İspir kazasından bazı köylerin Bayburd'a ilhakı da bu artışın sebepleri arasındadır.

Her iki döneme ait veriler karşılaştırıldığında dikkate alınması gereken önemli bir husus da 1835 sayımının, 1828-829 Osmanlı-Rus savaşı akabinde yapılmış olmasıdır. Savaş sonrası Ruslar tarafından göçürülen Ermeniler olduğu gibi, çeşitli sebeplerden dolayı komşu ülkelere göç etmiş olan Türklerin varlığı da bilinmektedir. Her iki dönem kayıtlarından, Bayburd kazasında Müslüman Türk unsurunun % 80'ler oranında bulunduğu ve bölgede XIX.yüzyıl boyunca Türk unsurunun hakim rol oynadığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

¹⁵ BOA, Y.EE, nr.133/1. Bayburd Kaymakamı Hüsnü Bey'in hazırladığı 1313-1314 yılı muamelat-ı idariye istatistiği.

3.1.4. Seyyahlara göre Bayburd'un nüfusu

XIX.yüzyılda Bayburd'un nüfusu hakkında bazı batılı seyyahların eserlerinde de önemli tahminler yer almaktadır. Bu dönemde pek çok Batılı seyyah ya Erzurum'dan Trabzon'a veyahut da Trabzon'dan Erzurum'a giderlerken Bayburd'a da uğramışlardır. 1813 yılında şehre gelen John Macdonald Kinneir şehir ve ahalisi hakkında epey bilgi vermesine rağmen nüfus durumu hakkında herhangi bir malumat vermemektedir.¹⁶

H.Southgate, 1837'de Bayburd'da 400 Müslüman ve 100 Ermeni ailesi olduğunu söylemektedir. Her ailede 5 birey olduğu kabul edilirse, bu tarihte şehirde yaklaşık 2.000'i Müslüman ve 500'ü Ermeni toplam 2.500 nüfusun mevcut olduğu ortaya çıkmaktadır.¹⁷

Southgate'in şehre geliş tarihi ile Osmanlı Devleti'nin nüfus yoklaması yaptığı tarih birbirine çok yakındır. Esasında seyyahların nüfus tahmini ile ilgili verilerine ihtiyatlı yaklaşılması gerekliliği öteden beri bilinmekle beraber, seyyahın verdiği rakamların 1835 yılı verilerine yakın sonuçlar olduğu görülmektedir.

Alman seyyah M.Wagner, Bayburd'un nüfusu ile ilgili olarak sayı vermemekle birlikte sakinlerinin büyük kısmının Türklerden oluştuğunu ifade eder. Wagner, kendisine verilen bilgiye dayanarak şehirde 100 Ermeni ailesi bulunduğunu dile getirir.¹⁸

1869 yılında Bayburd'u gezen seyyah Theophile Deyrolle, bu tarihte şehrin nüfusunun 4.000 civarında olduğunu söylemektedir.¹⁹

Sydney Whitman'a göre ise, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı öncesi Bayburd'un 10.000 sakini vardı ancak savaş sonrası bu sayı neredeyse yarıya düşmüştür.²⁰

1879'da Anadolu'yu gezen ve Bayburd'a uğrayan İngiliz seyyah H.F. Tozer ise, eserinde pek çok konunun yanı sıra şehrin nüfusu ile ilgili tahminlerde de bulunmuştur. Tozer'e göre yüzyılın sonlarına doğru Bayburd'da yaklaşık 2.000

¹⁶ Kinneir, *Journey Through Asia Minor*, s.352-355.

¹⁷ H.Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, s.168-172.

¹⁸ M.Wagner, *Reise nach Persien und dem Lande der Kurden*, II, s.194.

¹⁹ Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan Erzurum'a*, s.37.

²⁰ Whitman, *Türkisch Memories*, s.85-87.

insan vardır ve bunların 300'ü Hristiyan'dır.²¹ Şehre gelen bir başka seyyah Ainsworth'a göre, Bayburd'da 400 aile Müslüman ve 100 aile Ermeni vardır.²² Her bir hanede 5 kişinin olduğu varsayılırsa nüfusun yaklaşık 2.500 civarında olduğu söylenebilir ki, bu tahmin Tozer'in tahminine de yakın bir sonuçtur.

Tablo: 3.3. Bazı seyyahlara Göre Şehrin Nüfusu

Seyyah	Bayburd Merkez		
	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
Southgate	2.000	500	2.500
Deyrolle	-	-	4.000
Tozer	1.700	300	2.000
Ainsworth	2.000	500	2.500

Tabloda yer alan Seyyahların verdikleri nüfus tahminleri birbirine yakın sonuçları ihtiva etmektedir. Southgate'in verilerinin Osmanlı kaynakları ile örtüşmesi, bütün seyyahların bilgilerinin de aynı olacağı sonucunu doğurmamaktadır. Elimizde 1898 yılına ait devletin kesin nüfus sonucu ve yine devletin yıllıkları bulunduğu göre, seyyahların bu tarihler arasındaki nüfus tahminlerini rahatlıkla değerlendirebiliriz. 1835'lerde yaklaşık 2.500-3.000 nüfusun yaşadığı şehir merkezinde, yukarıdaki seyyahlara göre çok ciddi bir artış sağlanmamıştır. Halbuki 1871 yılı salnâmesine göre, kazanın erkek nüfusu 12.218 (tahmini toplam nüfus 24.000 kişi) kişi, 1887 yılında kazanın toplam nüfusu 53.243 kişi ve 1895 yılı nüfusu 53.108 kişidir. Buradan yola çıkarak birçok seyyahın nüfusla ilgili tahminlerinin gerçeği tam yansıtmadığını ve verdikleri bilgilerin güvenilirliğinin tartışılır olduğunu söyleyebiliriz.

Tablo: 3.4.Vital Cuinet'e Göre Nüfus²³

Cemaat adı	Toplam Nüfus	Yüzdesi
Müslüman	46.812	80
Ermeni	10.579	18
Ortodoks	589	1
Ecnebi	333	1

²¹ Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, s.421-427; Robert H. Hewsen, "Summit of The Earth: The Historical Geography of Bardzı Hayk", *Armenian Karin/Erzerum*, s.57.

²² Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor*, s.395-397.

²³ Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie*, I, Paris 1892, s.223.

XIX.yüzyılın son çeyreğinde bazı yerli kaynaklarda da nüfus verileri bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi Şemseddin Sami'nin *Kamûs'ül Alâm* adlı eseridir. Şemseddin Sami, eserinde yüzyılın sonlarına doğru Bayburd'un 8.000 kadar ahalisi olduğunu, 186 köy ve 14 nahiyesinin bulunduğu belirtmektedir.²⁴ Onun bu bilgileri hemen hemen aynı döneme ait veriler aktaran Fransız Vital Cuinet ile örtüşmektedir. Cuinet'e göre de Bayburd'un 14 nahiyesi ile 186 köyü vardır ve burada yaşayan toplam nüfus 58.313'tür. Cuinet'in verilerine göre nüfusun % 80'i Müslüman (46.812 kişi), % 18'i Ermeni (10.579 kişi), % 1'i Ortodoks (589 kişi) ve % 1'i ecnebidir (333 kişi).²⁵

3.1.5. Nüfus idaresi cetvellerine göre Bayburd'un nüfusu

1895 yılında Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi Bayburd'da da Ermeni hadiseleri zuhur etmiş ve Osmanlı Devleti olayların yatışması için gerekli müdahaleyi yapmıştır. Anadolu Umum Müfettişliğine atanan Şakir Paşa, bölgede ortaya çıkan huzursuzluğu enine boyna tetkik etmiş ve yapılması gerekenleri merkeze iletmiştir.

Tablo:3.5. Nüfus İdaresi Cetveline Göre 1895 Yılı Nüfusu

Tarih	Müslüman	Gayrimüslim			Genel Toplam
		Ermeni	Rum	Toplam	
1895	42.226	10.319	5.163	15.482	53.108

Şakir Paşa, bu bağlamda Bayburd kazası ile ilgili olarak da incelemeler yaptırmış ve nüfus idaresinden, kazanın nüfus durumuna dair resmî cetveller istetmiştir. Alınan resmî cedveller ve bizzat gezdirilen memurların verdikleri ihbarnamelere göre; Bayburd kazasında 1895 yılında 42.226'sı Müslüman ve 10.319'u Ermeni ve 5.163'ü Rum olmak üzere toplam 53.108 kişi yaşamakta ve bu nüfus hem kaza merkezi hem de bağlı köyleri kapsamaktaydı.²⁶

Olaylardan sonra çeşitli sebeplerden dolayı 1905 yılında Ermeni nüfusu 9.380'e Rum nüfusu 1.126'ya inmiştir.²⁷

²⁴ Şemseddin Sami, *Kâmûs'ül Alâm*, II, s.1230.

²⁵ Cuinet, *La Turquie D'Asie*, I, s.223.

²⁶ H.Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, II, s.169.

²⁷ BOA. DH. TMIK.S, nr.73/25. 28 Safer 1323/4 Mayıs 1905 tarihli Erzurum Valiliğinin Dahiliye Nezaretine telgrafı.

Buradaki resmi cedvellerde de görülmektedir ki, kaza genelinde Türk nüfusu yine çok büyük bir yoğunluğa sahiptir.

Tablo: 3.6. 1881/ 1882-1893 Osmanlı Genel Sayımına Göre Bayburd'un Nüfusu

Müslüman Toplam		Rum		Ermeni		Gayrimüsl.Topl.		Genel Top.
Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	
20.030	22.797	280	375	4.557	5.098	4.837	5.473	53.137

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk olarak 1831 yılında yapılan, ancak Erzurum Eyaleti'ni dolayısıyla Bayburd Kazasını kapsamayan nüfus sayımları, yüzyılın sonlarına doğru daha teferruatlı olarak gerçekleştirilmiştir. Nitekim 1831 sayımında sadece erkek nüfus sayılırken, bu dönemde yapılan sayımlarda kadın nüfusu da ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bayburd Kazasına ait sonuçları ihtiva eden nüfus sayımı 1881/1882-1893 tarihlidir. Bu tarihlerde yapılan Osmanlı genel sayımına göre, Bayburd'da köyleriyle beraber yaşayan kadın-erkek insan sayısı 53.137 kişidir. Bunun 20.030'u kadın, 22.797'si erkek olmak üzere 42.827'ini Müslümanlar teşkil etmektedir. Aynı tarihte yaşayan Rum sayısı 655 olup bunun 280'i kadın 375'i erkekti. Ermenilerin sayısı ise 9.655 kişi olup bunun 4.557'si kadın, 5.098'i erkekti. Katolik, Yahudi, Protestan, Süryani, Latin, Çingene ve yabancı uyruklu kimsenin bulunmadığı Bayburd'da aynı tarihte yaşayan nüfusun 24.867'sini kadınlar, 28.270'ini de erkekler oluşturmaktaydı. 1914 yılında 64.289 Müslüman, 1.148 Rum, 12.025 Ermeni olmak üzere Bayburd'un köyleri ile beraber nüfusu 77.462 kişidir.²⁸

3.1.6. Salnâmelere göre Bayburd'un nüfusu

Salnâmeler şehirlerin fiziki ve idarî yapıları yanında nüfus durumları hakkında da önemli bilgiler vermektedir.

1871-1900 yılları arasında Erzurum Vilayetine ait 9 adet salnâmede Bayburd'un nüfus bilgileri bulunmaktadır. Aşağıdaki tabloda belirtildiği gibi 1871, 1873, 1874 ve 1881 yıllarında Bayburd'da yaşayan Müslüman ve gayrimüslim erkek nüfus verilmiştir. 1887, 1893, 1895 ve 1900 yıllarında ise

²⁸ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.164, 208.

erkek nüfus kadın nüfusla birlikte verilmiştir. Bu yıllarda nüfusun dinî karakteri belirtilmemiştir.

Tablo: 3.7. Salnâmelere Göre Bayburd'un Nüfusu²⁹

Tarih	Köy Sayısı	Müslüman Nüfus	Gayrimüslim Nüfus	Toplam Erkek Nüfus	Toplam Kadın Nüfus	Toplam Nüfus
		Erkek Nüfus	Erkek Nüfus			
1871	143	9.558	2.660	12.218	-	-
1873	143	9.560	2.661	12.221*	-	-
1874	151	9.560	2.661	12.221	-	-
1881	172	16.999	4.523	21.522	-	-
1887	186	-	-	28.260	24.983	53.243
1893	164	-	-	29.200	25.397	54.597
1895	164	-	-	30.033	25.959	55.992
1899	171	-	-	29.585	26.593	56.178
1900	171	-	-	30.758	26.598	57.356

Tablodan anlaşılacağı üzere şehrin nüfusu bağlı köy sayısı ile doğru orantılı olarak artmaktadır. Nüfustaki en önemli artış 1881 yılında gerçekleşmiştir. Bu tarihte sancak olarak idarî taksimatta yer alan Bayburd'un köy sayısı 151'den 172'ye çıkmış ve buna bağlı olarak nüfusu da çoğalmıştır.

1871-1881 yılları arasında şehirde yaşayan nüfusun % 78-79 gibi büyük bir kısmını Müslümanların oluşturduğu ve başta Ermeniler olmak üzere Rum ve sair milletlerden müteşekkil gayrimüslimlerin ise % 22 oranında bir nüfusa sahip oldukları anlaşılmaktadır.

²⁹1871 yılında 143 köyde yaşayan erkek nüfus toplamı 12.218 kişi olup, bunun 2.660'ı Hristiyan, 9.558'i Müslüman'dı. 1873 yılında 143 köyü bulunan Bayburd'un Müslüman ve gayrimüslim hane sayısı 3.263'tü. Kazada yaşayan erkek sayısı ise 61 Katolik, 2.600 Ermeni, 9.560 İslam ki toplam 12.221 kişiydi. 1874'de 151 köy, 3.662 hanede yaşayan erkek nüfus şöyleydi: 61 Katolik, 2.600 ermeni, 9.560 Müslüman toplam 12.221 kişiydi. 1881'de 172 köy, 6.998 hanede yaşayan erkek sayısı 606 Rum, 3.917 ermeni, 16.999 İslam ve toplam 21.522 kişiydi. 1887 yılında 186 köy, 10.363 hanede 28.260 erkek, 24.983 kadın toplam 53.243 nüfusu vardı. 1893 yılında 164 köyü ile beraber 7.200 hane 29.200 erkek, 25.397 kadın toplam 54.597 nüfusu vardı. 1895 yılında 164 köyü ile beraber 9.131 hanede 30.033 erkek, 25.959 kadın olmak üzere toplam 55.992 insan yaşamaktaydı. 1899'da 171 köyü, 4 nahiyesi 9.151 hanede 29.585 erkek, 26.593 kadın toplam 56.178 nüfusu bulunmaktaydı. 1900'de dört nahiyesi 171 köyü, 9.151 hanede 30.758 erkek, 26.598 kadın olmak üzere toplam 57.356 nüfusu vardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. *ES 1288, 1290, 1291, 1299, 1304, 1310, 1312, 1317, 1318*.

1887-1900 yılları arasında Bayburd'da yaşayan erkek ve kadın toplam nüfus sayısı verilmiş ve nüfusun her geçen yıl doğal artışı gözlenmiştir. Bu yıllarda şehirde yaşayan erkeklerin kadınlardan daha fazla olduğu ve ortalama % 53 ve % 54 oranında bulunduğu görülmektedir.

Çeşitli kaynaklardan elde edilen veriler kullanılarak, XIX.asır ortası ve sonlarında şehir nüfusundaki hareketlilik şöyle değerlendirilebilir. 1835-1890 yılları arasında nüfusta sürekli bir artış olmuştur. 1869-1879 yılları arasında ise özellikle seyyahların tahminine paralel olarak bir düşüş olduğu gözlenmiştir. Esasında seyyahların nüfusla ilgili verilerine ihtiyatla yaklaşılması gereğini ifade etmekle birlikte, 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinin bölgede yaptığı tahribat dolayısıyla nüfusta görülen azalmanın kaçınılmaz olduğu bir gerçektir. Nitekim daha önce 1828-1829 savaşında da bu tahribat yapılmış ve pek çok seyyah savaş sonrası nüfusta büyük azalmaya dikkat çekmişti.

Devletin resmi belgeleri niteliğini taşıyan salnâmeler kullanılarak, 1887-1900 arası nüfus durumu ortaya konulmuş ve burada nüfusun doğal bir artış gösterdiği anlaşılmıştır.

Yapılan nüfus tahlillerinden şu tarihi gerçek ortaya çıkmıştır ki, yüzyılın hiçbir döneminde Bayburd'da gayrimüslimler özellikle Ermeniler % 20'leri aşan bir nüfus yoğunluğuna sahip olmamışlardır.

3.2. Yerleşme

XIX.yüzyılda Bayburd'da yaşayan insanları şehirde ve köylerde yaşayanlar olarak iki grupta değerlendirmek mümkündür. Kaza merkezinde bulunanlar şehrin muhtelif yerlerinde teşekkül etmiş olan mahallelerde ikamet etmekteydi.

3.2.1. Mahalleler

1514'de Osmanlılar tarafından fethini müteakip Bayburd'da ilk tahrir 1516 yılında yapılmıştır. Daha sonra 1520, 1522, 1530, 1568 ve 1591 yıllarında Bayburd ve havalisi yeniden tahrir edilmiştir. Yapılan bu tahrir çalışmalarından Bayburd'un XVI.yüzyılda on mahallesinin bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Bu döneme ait üç tapu tahririne göre Bayburd'un mahalleleri; Ciğerşin, Cami,

Kadioğlu, Şeyh Hayran, Ferruhşâd Bey Mescidi, Akkünbed, Şingâh, Orta, Taş ve Tuzcuzâde Mahallelerinden ibaretti.³⁰

XVI.yüzyıldaki mevcut mahallelerin büyük bir kısmı XVII.yüzyılda da varlığını devam ettirmiştir. Bu döneme ait iki önemli kaynak bulunmaktadır. Bunlardan biri 1642 tarihli mufassal avârız defteri, diğeri 1647’de şehri ziyaret eden Evliya Çelebi’nin seyahatnamesidir. Evliya Çelebi, bu dönemde Bayburd’da *on dokuz Müslüman mahallesi, yedi Ermeni mahallesi* bulunduğunu söylemektedir.³¹ Avârız defterinde ise şehirde Zâhîd Efendi, Cami-i Kebîr, Şingâh, Akkünbed, Kaleardı, Ciğersîn ve Taş adlı yedi mahalle kaydedilmiştir. Ancak XVI.yüzyılda bir mahalle olarak karşımıza çıkan Kadızade ve Şeyh Hayran gibi yerler, defterde *mescid-i kadızâde, mescid-i Veysel Efendi* şeklinde yazılmıştır. Deftere bu tarz kaydedilenler de mahalle olarak kabul edildiğinde, Bayburd’da XVII.yüzyıl mahalle sayısı yirmiye bulmaktadır. Buna göre şehirdeki mahalleler; Zâhîd Efendi, Veysel Efendi, Hâce Ali, Veli Şa‘bân, Cami-i Kebîr, Kadızâde, El-Hâc Kaya, Osman Efendi, Uzun Kadı, Ferecullah, Sûfî Pervane, Haşîbe, Taş, Akkünbed, Şeyh Hayran, Kaleardı, Ciğersîn ve Şingâh Mahallelerinden ibarettir.³²

3.2.1.1. Osmanlı mahalle yönetimi ve XIX. yüzyılda Bayburd mahalleleri

Osmanlı toplumunda mahalle, aynı mescitte ibadet eden cemaatin aileleriyle birlikte oturduğu şehir kesimi olarak tanımlanmaktadır.³³

Geleneksel Osmanlı şehirlerinde mahallelerin kendine özgü özellikleri mevcuttu. Her mahalle belirli bir sosyal çerçeve içinde sakinlerine düzenli bir hayat sağlardı. Mahallenin merkezini; bir cami, dükkânlar, kahvehaneler, kütüphane, medrese, imaret gibi tesisler net bir şekilde belirlerdi.³⁴ Mahalle

³⁰ XVI.yüzyıldaki mahalle sayısı İsmet Miroğlu tarafından 1520, 1530 ve 1591 tarihli Tapu Tahrir defterleri kullanılarak tespit edilmiştir. 1591 tarihli defterde Şeyh Hayran Mahallesinin isminin geçmediği belirtilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Miroğlu, *Bayburt Sancağı*, s.121.

³¹ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, II, s.174.

³² *BOA. MAD*, nr.5152, s.178-196.

³³ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler”, *VII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, T.T.K Yayınları, Ankara 1981, s.1269.

³⁴ Kemal Ahmet Arû, “Osmanlı-Türk Kentlerinin Genel Karakteristikleri Üzerine Görüşler”, *Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme*, Habitat II, İstanbul 1996, s.330.

mescidi ve kahvehane bir toplantı ve tartışma mahalli olup, kamuoyu bu merkezlerde oluşmaktaydı.³⁵

Mahalledeki cami, medrese veya imaret varlıklı bir Müslüman tarafından vakıf olunurdu. Tanzimat öncesinde mahalledeki okullar ve kütüphaneler gibi yapılar daima şahıslar tarafından kurulur ve idare edilirdi.³⁶ XIX.yüzyılın ilk yarısına kadar üst yöneticilere karşı mahallenin sorumlu yöneticisi imam veya patrikhane ve hahambaşının temsilcileri olan haham ve papazlardı.³⁷ Özellikle olağanüstü durumlarda imamın yanında, mahallenin bir takım hizmetlerini yürütmek için yiğitbaşı ve kethüdalar da imama yardımcı olmaktaydı.³⁸

Tanzimat reformları ile birlikte toplumun sosyal yapısında değişimler olmuş ve bu iskân birimlerine de yansımıştır. Mahallelerdeki eski düzen yerine, onları idare edecek resmî kuruluşlar ortaya çıkmıştır.³⁹

1864 Vilayet Nizamnâmesiyle, *kasaba ve şehirlerde her elli hane bir mahalle itibar olunup her bir mahalle bir köy hükmünde bulunacaktır* denilerek elli haneden küçük yerlerin mahalle olamayacağı kararlaştırılmıştır.⁴⁰

Mahallede mülkî idarenin temsilcileri olan imamlar,⁴¹ dini bilgileri fazla olan, güvenilir ve sevilen kimseler arasından padişah beratı ile atanıp gördükleri hizmet karşılığında “vazife” adı verilen ücret almaktaydılar. Gündelik olarak hesaplanan bu ücret, çoğunlukla vakıflardan sağlanmaktaydı. İmamlar beş vakit namaz kıldırmak, ölenler için gerekli dinî işlemleri yapmanın yanı sıra, mahallelerin güvenliği ve huzurun sağlanması işleriyle de ilgilenmekteydi.⁴² Ayrıca mahallede doğan, ölen, evlenen, boşanan ve ev değiştirenlerin işlerini de görürlerdi.⁴³

Bazı şehirlerde imamlar, yönetici ve kadı tarafından mahallenin temizliğinden sorumlu tutulmuşlardı. Vergi dağıtımı ve mahalleyi ilgilendiren

³⁵ Ortaylı, *Osmanlı Mahallî İdareleri*, s.107.

³⁶ Arû, “Osmanlı-Türk Kentlerinin Genel Karakteristikleri Üzerine Görüşler”, s.330.

³⁷ Ortaylı, *Osmanlı Mahallî İdareleri*, s.107.

³⁸ Atasoy, *Türkiye’de Mahallî İdareler*, s.16.

³⁹ Arû, “Osmanlı-Türk Kentlerinin Genel Karakteristikleri Üzerine Görüşler”, s.330.

⁴⁰ *Düstur, I.Tertib, I*, s.608; 1864 Vilayet Nizamnâmesinin 5.maddesi.

⁴¹ Süleyman Oğuz, *Osmanlı Vilayet İdaresi ve Doğu Rumeli Vilayeti (1878-1885)*, Ankara 1986, s.20.

⁴² Çadircı, “Anadolu Kentlerinde Mahalle (Osmanlı Dönemi)”, *Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme*, s.258.

⁴³ Özdemir, *Ankara*, s.173.

konularda yapılan görüşmelere katılan imamlar, güvenli birer kişi olarak mahalle muhtarlarına kefil edilmekteydi.⁴⁴

II.Mahmud dönemi reformlarıyla mahalle yönetiminin yapısında önemli değişiklikler meydana geldi. Tanzimat'ın ilanı ile beraber Kadı'lar bütün mülkî görevlerini kaybetmiş ve bir şer'i hâkim derecesine inmişti. Mahalle imamları ise, mahalle yönetiminde tek söz sahibi olmasalar bile belirli bir görev ve yetki sahibi olarak kalmışlardı. Muhtarlık teşkilatının kurulması ile birlikte imama göre muhtar daha yetkili bir yönetici olmuştur.⁴⁵

İncelediğimiz dönemde Bayburd mahallelerini birkaç grupta ele almak mümkündür:

3.2.1.2. Dinî gruplar açısından mahalleler

XIX.yüzyılda mevcut mahalle yerleşmelerini Müslümanların yaşadığı, Gayrimüslimlerin sakin olduğu ve her iki milletin birlikte yaşadığı yerler olmak üzere üç kategoride değerlendirebiliriz.

3.2.1.2.1. Müslümanların yaşadığı mahalleler

Nüfusun % 80'leri Müslümanlardan ibaret olan şehirde, yalnızca Müslümanların meskûn olduğu on iki mahalle bulunmaktaydı.

3.2.1.2.1.1. Ahmed-i Zencânî mahallesi

Mahalle adını meşhur ahi ve Mevlevi şeyhi Ahmed-î Zencânî'den almıştır. Emir Ahmed XIII.yüzyıl sonları ile XIV.yüzyıl başlarında Bayburt'ta yaşamış⁴⁶ olmasına rağmen, XVI. ve XVII.yüzyıl kayıtlarında aynı isimli mahalleye rastlanılmamaktadır. Ahmed-î Zencânî adına eldeki en eski kayıt olan 1530 tahririnde bir zaviyede rastlanmaktadır.⁴⁷

Buradan yola çıkarak mahallenin XVII.yüzyıldan sonra kurulduğu ileri sürülebilir. Mahalleye dair ilk kayıt ise 1835 tarihlidir. Bu tarihte sakinleri Müslümanlardan oluşan mahalle, nüfus yoğunluğu itibarıyla Bayburd'un en az

⁴⁴ Çadircı, *Tanzimat Dönemi Anadolu Kentleri*, s.40.

⁴⁵ Ortaylı, *Osmanlı Mahallî İdareleri*, s.108.

⁴⁶ Ahmet Eflâkî, *Menâkıb-ul Arifin* I-II, (çev. Tahsin Yazıcı), Milli Eğitim Yayınları, İstanbul 1964, s.265,379-381.

⁴⁷ Miroğlu, *Bayburt Sancağı*, s.121; *BOA. MAD*, nr.5152, s.178-192.

nüfuslu ikinci mahallesi özelliğini taşımaktaydı. 1835 yılı erkek nüfusu 22 kişi olup, bunların 9'u genç, 10'u çocuk ve 3'ü yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.⁴⁸

3.2.1.2.1.2. Cami-i Kebîr mahallesi

XVI.yüzyılda Cami Mahallesi olarak bilinen⁴⁹, XVII.yüzyılda Cami-i Kebîr olarak geçen⁵⁰ mahalle, adını Bayburd'un en eski ve en büyük dinî yapısı olan Ulu camiiden almaktadır.

Cami-i Kebir Mahallesi, XIX.yüzyılda orta yoğunlukta bir nüfusa sahip bulunmakta ve sakinlerini Müslümanlar teşkil etmekteydi. 1835 yılında erkek sayısı 45 kişi olup, bunun 16'sı genç, 16'sı çocuk ve 13'ü yaşlı olarak kaydedilmişti.⁵¹ 1852 yılında muhtarlığını Abdullah adlı birisi yürütmekteydi.⁵² Aynı isimle anılan camiye ait bir vakıf bulunmaktaydı.⁵³

3.2.1.2.1.3. Kadızâde mahallesi

Mahalle adını Kadızâde Mehmed Çelebi'den almakta olup, XVI.yüzyılda Kadıoğlu,⁵⁴ XVII.yüzyıl ve XIX.yüzyıl defterlerinde Kadızâde olarak geçmektedir.⁵⁵ 1835 yılı erkek nüfusu 57 kişiden ibaretti. Tamamı Müslümanlardan oluşan nüfusun 17'si genç, 25'i çocuk ve 15'i de yaşlı olarak kaydedilmişti.⁵⁶ 1845'de imamlığını Ali oğlu Ömer'in yaptığı mahallenin hane sayısı 24 idi.⁵⁷ Mahallede Kadızâde Mehmed Çelebi Cami-i Şerifi adıyla eski bir cami ve onun ihtiyaçlarının karşılanması için bir vakıf bulunmaktaydı.⁵⁸ 1852 yılında muhtarlığını Timur adlı birisi yürütmekteydi.⁵⁹

⁴⁸ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9.

⁴⁹ 387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530), Ankara 1997, s.826.

⁵⁰ BOA. MAD, nr.5152, s.182.

⁵¹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9.

⁵² BOA. İ.MV, nr.9049.

⁵³ BOA. Evkaf, nr.12112, s.27.

⁵⁴ 387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530), Ankara 1997, s.826.

⁵⁵ BOA. MAD, nr.5152, s.192.

⁵⁶ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9.

⁵⁷ BOA. ML. CRD, nr.396, s.3.

⁵⁸ BOA. Evkaf, nr.10486, s.1

⁵⁹ BOA. İ.MV, nr.9049.

3.2.1.2.1.4. Kal'a / Half-ı kal'a / Kaleardı mahallesi

XVII.yüzyıl tahrirlerinde günümüzde kullanıldığı gibi “Kaleardı” biçiminde⁶⁰ kayıtlı olan mahalle, XIX.yüzyıl defterlerinde *Kal'a* Mahallesi ve *Half'ı-kal'a* Mahallesi şeklinde yazılmıştır. Mahalle, tarihî Bayburd kalesinin arka taraflarında (kuzeyinde) Çoruh nehri kenarında yer aldığı için bu adla anılmakta ve günümüzde de aynı isimle varlığını devam ettirmektedir.

XIX.yüzyıl ortalarında en yoğun nüfusun bulunduğu dördüncü büyük mahalle özelliğini taşımakta olup, 1835 yılında yaşayan erkek sayısı 112 kişiydi. Tamamı Müslümanlardan oluşan nüfusun 40'ı genç, 48'i çocuk ve 24'ü yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.⁶¹ Mahallenin imamlığını İsmail oğlu Abdullah yürütmekteydi.⁶²

Kaleardı Mahallesi, şehrin en önemli bağcılık ve bahçecilik faaliyetinin yapıldığı yerd. 1845 yılında 45 hane olduğu görülen mahallenin muhtarının Ömer oğlu Osman olduğu anlaşılmaktadır. Geçimi tarım ve hayvancılığa dayanmakta ve nüfusun önemli bir bölümünü oluşturan çiftçilerin yanında diğer hane sahipleri de büyükbaş ve küçükbaş hayvanı yetiştirmekteydiler. Kaleardı ahalisinin 1844 yılında 19.750 kuruş olan senelik hâsılatlarını bir yıl sonra artırdıkları ve 19.665 kuruşa çıkardıkları ve yıllık kazançlarının yaklaşık 1/10' unu devlete vergi olarak ödedikleri gözlenmektedir. Adı geçen mahallede beslenen büyükbaş hayvanı sayısı 130 ve küçükbaş hayvanı sayısı 286'dır.

Tablo: 3. 8 Kaleardı Mahallesinde Hane Reislerinin Meslekleri

Meslek Adı	Bakkal	Berber	Hizmetkar	İmam	Katırcı	Kavaf
Sayısı	7	1	6	1	6	1
Meslek Adı	Çiftçi	Talebe-i Ulum	Dülger	Semerci	Dikici	Yardımla Geçinen
Sayısı	15	3	2	1	1	1

Tablodan anlaşılabacağı gibi hane reislerinden 7 bakkal, 1 berber, 6 hizmetkâr, 1 imam, 6 katırcı, 1 kavâf (ayakkabıcı), 15 çiftçi, 3 talebe-i ulum, 2 dülger, 1semerci, 1dikici bulunmakta bir kişi de yardımla geçinmekteydi. Mahallede gelir getiren bir adet bahçe ile 11 adet dükkân vardı, arı kovanı sayısı

⁶⁰ BOA. MAD, nr.5152, s.182.

⁶¹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9.

⁶² BOA. Cerîde Odası Defterleri (ML. CRD.), nr.396, s.5.

11'di.⁶³ Kaleardı Mahallesi'nin 1852 yılında muhtarlığını Osman adlı birisi yürütmekteydi.⁶⁴

3.2.1.2.1.5. Karacivan mahallesi

XVI. ve XVII.yüzyıllarda varlığına rastlanmayan Karacivan Mahallesi, XIX.yüzyıl ortalarında Müslümanların ikamet ettikleri ve şehrin en az nüfuslu mahallesi olma özelliğini taşımaktaydı. 1835 yılında mevcut 9 hanede⁶⁵ yaşayan erkek sayısı 17 kişi olup, bunun 8'i genç, 7'si çocuk ve 2'si yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.⁶⁶

3.2.1.2.1.6. Karasakal mahallesi

XVI.yüzyıl kayıtlarında varlığına rastlanmayan Karasakal Mahallesi, XIX.yüzyıl ortalarında sakinlerini Müslümanların teşkil ettiği bir mahalleydi. 1835 yılında yaşayan erkek sayısı 50 kişi olup, bunun 11'i genç, 25'i çocuk ve 14'ü de yaşlı olarak kaydedilmişti.⁶⁷

1845 yılında Karasakal Mahallesi 32 haneden müteşekkildi. Alaftarlık, bakkallık, berberlik, bezzazlık, değirmencilik, fırıncılık, hancılık, kasaplık, tellaklık, debbağlık gibi ticari meslekler yanında, çiftçilik ve imamlık mesleklerinin de icra edildiği görülmekteydi. Süleyman oğlu Mehmed Emin'in muhtarlık yaptığı ve tamamı Müslümanlardan oluşan hane reislerinin 36 adet arı kovanı, 13 dükkân, 3 kahvehane, 2 adet hangâh, 1 mağaza ve 1 değirmeni vardı. Hane reislerinden bazıları köylerde 26,5 kilelik ekili, 40 kilelik nadas araziye sahipti. 15.488 kuruş olan 1844 yılı hâsılatı diğer mahallelerin aksine bir yıl sonra bir miktar azalmış ve 15.197 kuruşa düşmüştü. 1844'de tabi olunan vergi yükü 1.300,25 kuruş, yetiştirilen büyükbaş hayvanı sayısı 141, küçükbaş hayvanı sayısı 143'dü.⁶⁸

⁶³ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6840.

⁶⁴ BOA. İ.MV, nr.9049.

⁶⁵ BOA. ML. CRD, nr.396, s.4.

⁶⁶ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9.

⁶⁷ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

⁶⁸ BOA. ML. VRD. TMT. nr.6788.

3.2.1.2.1.7. Şeyh Hayran mahallesi

Mahalle adını Şeyh Hayran Efendi'den almaktaydı. XVI.yüzyılda varlığına rastlanan mahallenin sakinlerini Müslümanlar teşkil etmekteydi. 1835 yılı erkek nüfusu 76 kişi olup, bunun 28'i genç, 37'si çocuk ve 11'i de yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.⁶⁹

Temettü kaydı bulunmayan Şeyh Hayran Mahallesi'nin muhtarlığını 1852 yılında Hacı Ömer,⁷⁰ 1864 yılında ise Hüseyin adlı kişiler yürütmekteydi.⁷¹

3.2.1.2.1.8. Tuzcuzâde mahallesi

XVI. ve yüzyılda mevcut olan ve XIX.yüzyılda aynı adla anılan mahallenin sakinleri Müslümanlardan oluşmaktaydı.⁷² Tuzcuzâde Mahallesi'nin 1835 yılı erkek nüfusu 191 kişiden ibaretti. Bunun 79'u genç, 67'si çocuk ve 45'i de yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.⁷³

Tuzcuzâde Mahallesi, XIX.yüzyılın ikinci yarısında Bayburd şehrinin en kalabalık Mahallesi'di. Müslümanların ikamet ettiği ve Dursun adlı birinin muhtarlık yaptığı mahallenin hane sayısı 81'di. Diğer mahallelerde olduğu gibi, bura sakinlerinin de köylerde kiraya verdikleri ve 53,25 kilelik kısmı ekili toplam 92,75 kilelik arazileri mevcuttu.

Tuzcuzâde sakinlerinin köylerde bulunan tarla ve değirmenleri yanında kaza merkezinde sahip oldukları dükkân ve mağazaları bulunmaktaydı. Halkın geçimini temin etmeye çalıştığı meslek alanları içerisinde kahvecilik, alafarlık, debbağlık gibi ticari, çiftçilik gibi zirai olanlar dışında ücret mukabili başkalarının işlerini yapma işi olan hizmetkârlık da (29 kişi) önemli bir yere sahipti. Mahallede, beziryağı imalatının yapıldığı bir adet bezirhane ile un imalatının yapıldığı 4 adet değirmen ve gelir getiren 7 bahçe, 13 dükkân ve 5 mağaza bulunmaktaydı.

1844 senesinde 38.418 kuruş hâsılat elde eden hane sakinleri 1845'de bu miktarı 42.863 kuruşa yükseltmişler ve 2.517,5 kuruş da vergi ödemişlerdi. Halkın

⁶⁹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9.

⁷⁰ BOA. İ.MV, nr.9049.

⁷¹ BOA. İ.MV, nr.24470, 5 Receb 1281/5 Aralık 1864 tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası.

⁷² 387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530), s.826.

⁷³ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12

sahip olduğu 316 adet büyükbaş ve 732 adet küçükbaş hayvanı ile 29 adet arı kovanı bulunmaktaydı.⁷⁴

3.2.1.2.1.9. Uzun Kadı mahallesi

1642 tarihli avârız defterinde *Mescid-i Uzun Kadı*⁷⁵ olarak kayıtlı olan mahalle, XIX.yüzyıl defterlerinin bir kısmında Uzun kadı, bir kısmında Uzun kadızâde şeklinde geçmektedir. 1835’de imamlığını Ahmed oğlu Yusuf’un yaptığı⁷⁶ ve halkı Müslümanlardan oluşan mahallenin 1835 yılı erkek nüfusu 61 kişi olup, bunun 24’ü genç, 22’si çocuk ve 15’i de yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.⁷⁷

3.2.1.2.1.10. Velişaban mahallesi

XVII.yüzyılda da varlığına rastlanan mahallenin 1835 yılı erkek nüfusu 34 kişiden ibaretti. Tamamı Müslümanlardan müteşekkil olan nüfusun 14’ü genç, 12’si çocuk ve 8’i de yaşlı olarak kaydedilmişti.⁷⁸

3.2.1.2.1.11. Veysel Efendi mahallesi

Adını dönemin evliyalarından biri olan ve Akkoyunlular zamanında yaşamış olduğu ileri sürülen Hemedanlı Şeyh Veysel Efendi’den alan⁷⁹ mahallenin XIX.yüzyılda sakinlerini Müslümanlar meydana getirmekteydi. 1835 yılı erkek nüfusu 68 kişi olup, bunun 19’u genç, 28’i çocuk ve 21’i de yaşlı olarak kaydedilmişti.⁸⁰

1845 yılında 29 haneli olan mahallenin muhtarı, Hacı Ahmed oğlu Süleyman’dı. Diğerlerine oranla Veysel Efendi Mahallesi halkının sahip olduğu tarlaların miktarı çok azdı. 10,25 kilelik araziden 6,5’i ekili, kalanı da nadasa ayrılmıştı. Mahallede yetiştirilen 86 adet büyükbaş, 115 adet küçükbaş hayvanı ve 16 adet arı kovanı vardı.

⁷⁴ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6804.

⁷⁵ BOA. MAD, nr.5152, s.185.s

⁷⁶ BOA. ML. CRD, nr.396, s.2.

⁷⁷ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9.

⁷⁸ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9.

⁷⁹ Karakoyunlu, *Bayburt Tarihi*, s.104.

⁸⁰ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9.

Tablo: 3.9. Veysel Efendi Mahallesinde Hane Reislerinin Meslekleri

Meslek Adı	Bakkal	Bostancı	İmam	Çiftçi	Tüccar	Katırcı
Sayısı	6	2	2	3	2	2
Meslek Adı	Müderres	Alaftar	Fırıncı	Hancı	Bezzaz	Yardımla geçinen
Sayısı	2	1	1	1	1	1

Tablodan anlaşılacağı üzere hane reislerinin meslekleri ve uğraş alanları muhtelifi. İcra edilen meslekler arasında 6 bakkallık, 2 bostancılık, 2 imamlık, 3 çiftçilik, 2 tüccarlık, 2 katırcılık, 2 müderreslik, birer alaftarlık, fırıncılık, hancılık ve bezzazlık bulunmakta bir hane reisi de hiçbir nesnesi olmadığından başkalarının yardımıyla geçinmekteydi.

7 bakkal, 1 fırın, 2 vakıf dükkânı ve 1 vakıf bahçesi bulunan Veysel Efendi Mahallesinde 1844’de 9.340 kuruş gelir sağlanmış 927 kuruş vergi ödenmiş ve 1845’de 9.515 kuruş hâsılat elde edilmişti.⁸¹

Veysel Efendi Mahallesinin 1852 yılında muhtarlığını Mustafa adlı birisi yürütmekteydi.⁸²

3.2.1.2.1.12. Zâhîd Efendi mahallesi

Trabzonlu Ömer Aşıkî, eserinde 984/ 1577 yılında birkaç dostu ile Trabzon’dan Bayburd’a vardığını ve burada *evliya-ullah-i kiramdan ârif ve âbid Zâhîd Efendi*’yi ziyaret ettiğini ifade etmektedir.⁸³

XVI.yüzyıl tapu kayıtlarında aynı isimle anılan bir mahalleye rastlanmadığına göre, muhtemelen ölümünden sonra Zâhîd Efendi’nin adı bir mahalleye verilmiş ya da bu isimle yeni bir mahalle kurulmuştur.

Mahalleye dair en eski kayıt 1642 tarihli olup, bu tarihte sakinleri Müslümanlardan oluşmaktaydı.⁸⁴ XIX.yüzyılda nüfus itibarıyla Bayburd’un en büyük üçüncü mahallesi konumundaydı. 1835 yılında sakinlerinin tamamı Müslümanlardan oluşmakta olup erkek nüfusu 135 kişiden ibaretti. Nüfusun 47’si

⁸¹ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6793.

⁸² BOA. İ.MV, nr.9049.

⁸³ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.65.

⁸⁴ BOA. MAD, nr.5152, s.178.

genç, 63'ü çocuk ve 25'i yaşlı olarak kaydedilmişti.⁸⁵ 1852 yılında mahallenin muhtarlığını Ebubekir adlı birisi yürütmekteydi.⁸⁶

Yukarıda izah edilen mahallelerin bir kısmına ait temettü kayıtları ayrıntılı olarak bulunmamaktadır. Cami-i Kebir, Kadızâde, Uzunkadı, Ferecullah ve Ahmed-î Zencânî adlı beş mahalleye ait 1845 yılı verileri tek bir defterde toplandığı için, her bir mahallenin hane sayısı veya yıllık hâsılatı ve yahut vergi miktarını ayrıntılı bir şekilde ortaya koyabilmenin imkânı yoktur.

Defterdeki verilere göre bu beş mahallenin tümünde mevcut Müslüman hane sayısı 74 olup, hane sahiplerinin bazılarının köylerde 20 kilelik kısmı ekili, 39,5 kilelik kısmı nadastan ibaret 49,5 kilelik arazileri vardı. Hane reislerinin çoğu ticarete yönelik işler yapmakta, bunun yanında ziraatla uğraşanlar da bulunmaktaydı.⁸⁷

Hane sahiplerinin meslekleri ve bu meslekleri icra edenlerin sayısı şöyledir:

Tablo: 3.10. Cami-i Kebir, Kadızâde, Uzunkadı, Ferecullah ve Ahmed-î Zencânî Mahallerinde Hane Reislerinin Meslekleri ve Uğraş Alanları

Meslek Adı	Arabacı	Attar	Bakkal	Bezzaz	Boyacı	Hamamcı	Hancı
Sayısı	2	2	16	2	1	2	3
Meslek Adı	Hizmetkâr	Y.geçinen	İmam	Kahveci	Katırcı	Natır	Neccar
Sayısı	7	2	3	5	1	1	1
Meslek Adı	Sarraç	Sürgücü	Talebe	Tellak	Ziraatçı	Toplam	
Sayısı	3	3	6	2	12	74	

Aynı mahallelerde esnafın sahip olduğu işyeri türü ve sayısı şu şekildeydi:

Dükân	Kahvehane	Hangâh	Mağaza	Fırın
30	5	2	1	1

Mahalle sakinlerinin 1844 senesinde elde ettikleri gelir 22.216 kuruş iken 1845 yılında 22.511 kuruşa çıkmıştı. Hane reislerinin 1844 senesinde devlete ödedikleri verginin miktarı ise 2.207,75 kuruştur. Mahallelerde mevcut büyükbaş

⁸⁵ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12

⁸⁶ BOA. İ.MV, nr.9049.

⁸⁷ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6806.

hayvanı 246 adet, küçükbaş hayvanı 303 adetti. Ayrıca 54 adet de arı kovanı bulunmaktaydı.

3.2.1.2.2. Gayrimüslimlerin yaşadığı mahalleler

Nüfus yoğunluğu itibarıyla % 20'lik bir orana sahip olan gayrimüslimler, şehirde iki mahallede toplanmışlardı.

3.2.1.2.2.1. Ciğerşin mahallesi

XVI.yüzyılda varlığına rastlanan Ciğerşin Mahallesi'nin sakinlerini Müslümanlar ve Hristiyanlar birlikte oluşturmaktaydı.⁸⁸ 1642 yılında da aynı isimle anılan ve gayrimüslimlerin sakin olduğu anlaşılan mahalle⁸⁹ hakkında en ayrıntılı veriler 1835 yılına aittir. Ciğerşin Mahallesi'nde bu tarihte de gayrimüslimler yaşamakta olup, 2'si ala, 42'si evsat, 4'ü edna ve 29'u çocuk ve amelmande olmak üzere toplam 77 erkek nüfus bulunmaktaydı.⁹⁰

3.2.1.2.2.2. Galer mahallesi

XVI.yüzyıl ve XVII.yüzyıl kayıtlarında adına rastlanmayan Galer Mahallesi, nüfus yoğunluğu itibarıyla XIX.yüzyılda en az nüfuslu üçüncü mahalle konumundaydı. Sakinlerini gayrimüslimlerin oluşturduğu mahallenin 1835 yılı erkek nüfusu 24 kişi olup, bunun 15'i evsat, 1'i edna ve 8'i çocuk ve amelmande olarak kaydedilmişti.⁹¹

3.2.1.2.2.3. Taşmescid mahallesi

XVI.yüzyıl kayıtlarında aynı isimle anılan ve Müslümanlarla gayrimüslimlerin birlikte yaşadığı Taş Mahallesi'nin⁹² XIX.yüzyılda sakinlerini gayrimüslimler teşkil etmekteydi.1835 yılında erkek nüfusu 96 kişiden ibaret olup, bunun 52'si evsat, 7'si edna ve 37'si çocuk olarak kaydedilmişti.⁹³

⁸⁸ Miroğlu, *Bayburt Sancağı*, s.122.

⁸⁹ BOA. MAD, nr.5152, s.193.

⁹⁰ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9; BOA. D.CRD, nr.40385. s.2.

⁹¹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9; BOA. D.CRD, nr.40385. s.4.

⁹² Miroğlu, *Bayburt Sancağı*, s.123.

⁹³ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9; BOA. D.CRD, nr.40385. s.7-8.

3.2.1.2.3. Karışık mahalleler

1835 yılı nüfus defterine göre Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte yaşadıkları tek mahalle Şingâh Mahallesi idi.

3.2.1.2.3.1. Şingâh mahallesi

XVI.yüzyılda Müslüman ve Hristiyanların birlikte yaşadığı⁹⁴ yerlerden biri olan ve XVII.yüzyılda da aynı özelliğini devam ettiren⁹⁵ Şingâh Mahallesi, tarihî kalenin eteğinde kurulmuştur. XIX.yüzyılda nüfus itibarıyla Bayburd'un en büyük mahallesi olup 1835 yılı toplam erkek nüfusu 329 kişiydi. Nüfusun % 70'ini (230 kişi) Müslümanlar, % 30'unu (99 kişi) gayrimüslimler teşkil etmekteydi. Yoklama defterinde Müslümanlardan 82 kişinin genç, 97 kişinin çocuk ve 51 kişinin de yaşlı olarak kaydedildiği görülmektedir. Gayrimüslimlerin ise 2'si ala, 58'i evsat, 8'i edna ve 31'i çocuk olarak sınıflandırılmıştı.⁹⁶ 1852 yılında mahallenin muhtarlığını Mehmed adlı birisi yürütmekteydi.⁹⁷

Tablo: 3.11. 1835 Yılında Bayburd Kaza Merkezinde Müslüman ve Gayrimüslim Erkek Sayısı

Müslümanlar					Reaya					Genel Toplam
Mahalleler	Sabi	Müsin	Tüvâna	Toplam	Ala	Evsat	Edna	Sabi	Toplam	
Zâhîd Efendi	63	25	47	135	-	-	-	-	-	135
Veysel Efendi	28	21	19	68	-	-	-	-	-	68
Velişaban	12	8	14	34	-	-	-	-	-	34
Karasakal	25	14	11	50	-	-	-	-	-	50
Tuzcuzâde	67	45	79	191	-	-	-	-	-	191
Şeyhhayran	37	11	28	76	-	-	-	-	-	76
Şingâh	97	51	82	230	2	58	8	31	99	329
Cami-i kebir	16	13	16	45	-	-	-	-	-	45
Uzunkadıızâde	22	15	24	61	-	-	-	-	-	61
Kadıızâde	25	15	17	57	-	-	-	-	-	57
Karacivan	7	2	8	17	-	-	-	-	-	17
A.Zencânî	10	3	9	22	-	-	-	-	-	22
Kal'a	48	24	40	112	-	-	-	-	-	112
Ciğerşin	-	-	-	-	2	42	4	29	77	77
Galer	-	-	-	-	0	15	1	8	24	24
Taş Mescid	-	-	-	-	0	52	7	37	96	96
Toplam	457	247	394	1098	4	167	20	105	296	296
Genel Toplam	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1.690

⁹⁴ Miroğlu, *Bayburt Sancağı*, s.122.

⁹⁵ BOA. MAD, nr.5152, s.196.

⁹⁶ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12; BOA. D.CRD, nr.40385. s.5.

⁹⁷ BOA. İ.MV, nr.9049.

Tablodaki veriler ışığında genel bir değerlendirme yapıldığında XIX.yüzyıl ortalarında Bayburd kaza merkezinde yaşayan Müslüman erkek nüfusun, % 42'sinin çocuk, % 36'sının genç ve % 22'sinin de yaşlı olarak sınıflandırıldığı ortaya çıkmaktadır. Yoklama neticesinde nüfusun etnik dağılımı yapılabildiği gibi, gayrimüslim ahalinin ekonomik durumu hakkında da bilgi elde edilebilmektedir. Buna göre şehirde yaşayan gayrimüslimlerin yarısından fazlasının (% 56) orta halli olduğu görülmektedir.

3.2.2. Nahiye

3.2.2.1. Nahiye yönetimi

Sözlük anlamı yan, kenar, taraf, canib olan nahiye, Osmanlı İmparatorluğunda coğrafi ve idarî manada küçük veya büyük bir çevreyi ve bölgeyi, bazen de, çok geniş bir mıntıkeyi ifade etmekteydi. XIX. asrın ikinci yarısından itibaren nahiye, idarî teşkilatta mülkî taksimatın en küçük parçasını bildiren bir ıstılah ve tabirdi.⁹⁸

Klasik dönemde kaza kadısının atadığı bir nâib tarafından idare edilen nahiye ile ilgili idarî gelişmeler XIX.asırda ortaya çıkmıştır.1864 Nizamnâmesinde nahiye için, *birkaç köyün toplanmasıyla meydana gelen yerleşmeler, kaza olmayıp, kazalara ilhak edilerek nahiye itibar olunacaktır* denmektedir. Kısaca köy ile kaza arasında bir büyüklük ve nüfusa sahip yerlerin nahiye olması öngörülmekteydi. 1864 Nizamnâmesi nahiye'nin kuruluşu, organları ve yönetimi hakkında malumat içermemektedir. 1871 Nizamnâmesi ile nahiye yönetimin statüsü belirlenerek, taşra yönetiminin bir kademesi haline getirilmiştir. Buna göre, en az 500 erkek nüfusa sahip olan köy ve çiftlikler nahiye olabileceklerdi.⁹⁹

Nahiyelerin kuruluşunda pek çok aşama bulunmaktaydı. Nahiye adayı bir yerin, ilk önce kaza idare meclisi tarafından sınırları belirlenerek liva idare meclisine sunulması gerekmekteydi. Liva'da uygun görüldüğü takdirde vilayet umum meclisine gönderilerek, orada onaylandıktan sonra padişahın bilgisine sunulacak ve gerekli izin alınacaktı.¹⁰⁰

⁹⁸ M. Tayyib Gökbilgin, "Nahiye", *İ.A.*, IX, İstanbul 1993, s.39.

⁹⁹ Ortaylı, *Yerel Yönetim Geleneği*, s.93.

¹⁰⁰ Çadircı, *Tanzimat Dönemi Anadolu Kentleri*, s.253.

1871 Vilayet Nizamnâmesi ile nahiye olabilmek için aranan 500 erkek nüfus şartı, 1876 tarihli *İdare-i Nevâhi Nizamnâmesi* ile kaldırıldı. Yeni nizamnâmede, nahiye dairesini teşkil edecek köylerin nahiye merkezine en fazla üç saat mesafede (15 km) olması yeterli görüldü.¹⁰¹

Nahiyelerin yönetiminde en önemli iki organ, nahiye müdürlüğü ile nahiye meclisleriydi. 25 yaşını geçkin, okur-yazar Osmanlı uyruğunda olan ve mahkûmiyeti bulunmayan yerli ahaliden birisi, vali tarafından nahiye müdürü olarak atanmakta ve Dahiliye Nezareti tarafından onaylandıktan sonra görevine başlayabilmekteydi.¹⁰²

Nahiyelerin idarî yönden müzakere ve karar organı olan *Nahiye Meclisleri* her nahiyenin sınırları içindeki köy ihtiyar meclislerinden gönderilen en çok dörder kişinin, toplanmasıyla kurulmaktaydı. Nahiye meclisleri yılda dört defa valinin seçeceği zamanlarda toplanırlar ve toplantı süresi her seferinde bir haftayı geçmezdi. Toplantı zamanları, livadan gelen emir üzerine kaymakam tarafından nahiye müdürlerine bildirilecek, alınan kararlar ancak, kaza kaymakamının nahiye müdürüne vereceği emir ve talimatla kesinlik kazanıp uygulamaya konulacaktı. Nahiye meclisi üyeleri müdürlerinin haberi olmadan toplanamayacaklardı.

Nahiye meclislerinin adlî, idarî ve mahallî nitelikte olmak üzere üç tür görev ve yetkileri vardı. Adlî görevler arasında; cinayetlerde hazırlık soruşturması yapmak, belirli sulh davalarına bakmak, idarî görevler arasında vergileri toplamak ve hükümete teslim etmek, askerlikle ilgili işlere bakmak en önemlileriydi. Meclislerin mahallî görevleri arasında ise halkın isteklerini görüşmek ve yerine getirmek vardı.¹⁰³

Osmanlı devletinin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik sıkıntılar dolayısıyla, ülkenin her tarafında nahiyeler oluşturulamadı. Yabancı devletlerin müdahalesiyle 6 Nisan 1876'da *Nevâhi Nizamnâmesi* hazırlandı. Nizamnâme, nahiye meclislerinde etnik ve dinî grupların belirli oranlarda temsil edilmelerini, müdürlerin seçimle iş başına gelmelerini, seçme seçilme şartlarının yeniden düzenlenmesini ön görmekteydi.¹⁰⁴

¹⁰¹ Gökbilgin, "Nahiye", s.39.

¹⁰² Atasoy, *Türkiye'de Mahallî İdarelerin Yapısı*, s.27; Ortaylı, *Yerel Yönetim Geleneği*, s.93.

¹⁰³ Atasoy, *Türkiye'de Mahallî İdarelerin Yapısı*, s.28.

¹⁰⁴ Çadircı, *Tanzimat Dönemi Anadolu Kentleri*, s.253.

Yeni nizamnâmeye göre, nahiye meclisine seçilebilmek için, senelik 100 kuruş vergi verme, Osmanlı uyruğunda olma, 30 yaşını geçmiş olma, okur-yazar olma gibi şartlar aranmaktaydı. Meclisin haftada iki gün toplanması ve müdürün de iki yıllığına seçilmesi ön görülmekteydi.

Yönetimde pek çok değişikliği hedeflemesine rağmen 1876 nizamnâmesi, Osmanlı İmparatorluğu sınırları dahilinde Girit ve Bosna vilayetleri dışında çeşitli sebeplerden ötürü uygulama alanı bulamadı.¹⁰⁵

3.2.2.2. Bayburd’da nahiyelerin teşekkülü ve nahiye sayısında meydana gelen değişiklikler

Nahiyeler; ulaşım, coğrafi konum ve nüfus yoğunluğu bakımından örgütlenmeleri daha kolay olan vilayetlerde daha çabuk kurulmuştur. Erzurum Vilayetinde bu nedenlerden dolayı nahiyelerin kurulmasında bazı aksaklıklar meydana gelmiştir.¹⁰⁶

Bayburd kazası veya sancağında nahiye teşkilatının kuruluş tarihleri kesin olarak bilinmemekle beraber, ilk olarak 1881 yılı salnâmesinde Bayburd Sancağı ve bağlı kazalarında nizamnâme doğrultusunda oluşturulan nahiyelere rastlanmaktadır.¹⁰⁷

1881 yılından 1898’e kadar Bayburd’un Ağunsos, Balahor, Bergici, Berne, Cılara, Everek, Masad, Niv, Pulur, Hart, Konursu, Pülürek, Sinür ve Yukarı Lori adlı 14 nahiyesi vardı. Bağlı köy sayısı itibariyle 16 köy ile Bergici nahiyesi en büyük nahiye özelliğini taşımaktaydı. 15’er köy ile Cılara ve Yukarı Lori onu takip etmekte ve 8’er köy ile Pülürek ve Sinür ve 7 köy ile Pulur son sıralarda yer almaktaydı.¹⁰⁸

Nahiye teşkilatının bu yapısı 1898 yılına kadar devam etmiş ve bu tarihte yapılan düzenleme ile Everek, Hart ve Pulur dışındaki nahiyeler kaldırılmış ve kaza merkezine yakın köyler yeni ihdas edilen merkez nahiyeye bağlanmıştır.

¹⁰⁵ Ortaylı, *Yerel Yönetim Geleneği*, S.97

¹⁰⁶ Ortaylı, *Yerel Yönetim Geleneği*, s.99.

¹⁰⁷ 1881 salnâmesinde Bayburd sancağının Bayburd kazası, Kelkit ve İspir kazalarının nahiyeleri ve bunların nüfus ve idarî yapıları ortaya konulmuştur. Bunun için bkz. *ES 1299*.

¹⁰⁸ Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz. *DS 1881-1898*.

1898 yılında merkez nahiyyeye 37 köy, Everek'e 38 köy, Pulur'a 42 köy ve Hart'a 52 köy bağlanmıştır.¹⁰⁹

Nahiye idaresinde yapılan bu düzenleme Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşuna kadar devam etmiştir. Cumhuriyet'in ilanı ve ardından mülkî idarede yapılan değişikliklerle Bayburd Kazası Gümüşhane Vilayetine bağlanmıştır. Bu tarihte merkez nahiyesi kaldırılmış ve Bayburd; Pulur, Hart ve Everek¹¹⁰ nahiyyelerinden ibaret bir kaza olarak taksimatta yer almıştır.¹¹¹

3.2.2.3. 1881 yılında Bayburd nahiyyeleri

1881 yılı Erzurum Vilayet salnâmesine göre Bayburd sancağına bağlı nahiyyeler ve bağlı köyleriyle birlikte nüfusları ve 1892 ile 1900 yıllarındaki gelişimleri şu şekildeydi:¹¹²

3.2.2.3.1. Masad Nahiyyesi

1881 yılında 10 köyün bağlı olduğu Masad nahiyyesinin müdürlüğünü Hafız Efendi, muavinliğini Karabet Ağa yürütmekteydi. Aynı yıl nahiyyede yaşayan toplam erkek nüfusu 1.437 kişi olup, bunun % 66'sını (951 kişi) Müslümanlar, % 34'ünü de gayrimüslimler (486 kişi) teşkil etmekteydi.

Nahiyyenin 1892 yılında müdürlüğünü Hafız Mustafa Efendi, muavinliğini karabet ağa yürütmekteydi.

3.2.2.3.2. Everek Nahiyyesi

1881'de müdürlüğünü Salih ağa, muavinliğini Arvet Ağa'nın yaptığı nahiyyeye bağlı 9 köy vardı. Toplam erkek nüfusu 1.082 kişi olan nahiyyede yaşayan Müslüman erkek sayısı 658 kişi (% 61), gayrimüslim sayısı 424 kişi (% 39) idi. Nahiyyenin müdürlüğünü 1892'de Salih Ağa, muavinliğini Arvet Ağa yürütürken, 1900 yılında Sadu Bey müdürlük görevini icra etmekteydi. Aynı yıl

¹⁰⁹ DS 1316, s.772-773.

¹¹⁰ 1927 Salnâmesinde Bayburd Nahiyyeleri sıralanırken Everek nahiyyesi parantez içinde Maden şeklinde kaydolmuştur. Esasında Everek günümüzdeki Örence köyü, Maden ise aynı isimle anılan yerdir. Nüfus itibarıyla Everek'ten daha büyük olan Maden'in nahiye olma ihtimali daha fazladır.

¹¹¹ Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi 1927-1928, s.1138.

¹¹² ES 1299, s.137; ES 1310, s.156; ES 1318, s.292.

kâtipliğini Mevlüd Efendi'nin ve nahiye idaresi üyeliklerini Esad Ağa ve Ahmed Efendi'nin yürüttüğü Everek nahiyesinin müdür muavinliği ve iki üyeliği boştu.

3.2.2.3.3. Berne Nahiyesi

1881'de 11 köyü buluna Berne nahiyesinin müdürü Mehmed Ağa, müdür muavini İstapan Ağa'ydı. 886'sı Müslüman (% 80) ve 228'i gayrimüslim (% 20) olmak üzere nahiye'nin erkek nüfusu 1.114 kişiden ibaretti. 1892 yılında da nahiye'nin müdür ve müdür muavinliğini aynı kişiler icra etmekteydi.

3.2.2.3.4. Cilara Nahiyesi

Hüseyin Ağa'nın müdürlük, Mardiros Ağa'nın müdür muavini olduğu Cilara nahiyesinin 1881'de 14 köyü mevcuttu. Toplam erkek nüfusu 1.227 kişi olup, % 82 (1.005 kişi) gibi büyük çoğunluğunu Müslümanlar teşkil etmekteydi. Nahiye'de yaşayan gayrimüslimler ise % 18 (222 kişi) oranındaydı. 1892 yılında müdürlüğünü Osman Bey, muavinliğini Mardiros Ağa yürütmekteydi.

3.2.2.3.5. Pülürek Nahiyesi

Müdürlüğünü Kiypotk Ağa, muavinliğini Salih Ağa'nın yürüttüğü nahiye'nin 7 köyü bulunmaktaydı. 1881 yılında nahiye dahilinde yaşayan erkek sayısı 1.325 kişi olup, bunun % 40'ını Müslümanlar (528 kişi), % 60'ını da gayrimüslimler (797 kişi) teşkil etmekteydi.¹¹³ 1892 yılında da nahiye aynı kişiler tarafından idare edilmekteydi.

3.2.2.3.6. Yukarı Lori Nahiyesi

14 köyü bulunan Yukarı Lori' nahiyesinin 1881 yılında 1.910 erkek nüfusu olup, bunun % 88 gibi çok önemli bir kısmını Müslümanlar (1.688 kişi), % 22'sini de gayrimüslimler (222 kişi) meydana getirmekteydi. 1892 yılında müdürlüğünü Torun Ağa, muavinliğini Parhal Ağa yürütmekteydi.

¹¹³ ES 1299, s.137.

3.2.2.3.7. Pulur Nahiyesi

Müslüman ve gayrimüslimlerin karışık olduğu nahiye'nin 1881 yılında toplam 1.202 erkek nüfusu olup, bunun % 82'sini (984 kişi), % 18'ini (218 kişi) gayrimüslimler oluşturmaktaydı. 1892 yılında nahiye'nin müdürlüğünü Salih Bey, muavinliğini Gorgi Ağa yürütmekteydi. 1900 yılında İskender Bey'in müdürlüğünü yaptığı nahiye'nin muavini Yorki Ağa, nahiye kâtibi Şükrü Efendi, azaları ise Abdullah Efendi'den ibaretti. İki üyeliği ise boştu.

3.2.2.3.8. Sinür Nahiyesi

1881 yılında bağlı 7 köyü olan Sinür nahiyesi'nde gayrimüslim ahalî bulunmamaktaydı. Toplam 1.193 Müslüman erkek nüfusun bulunduğu nahiye'nin müdür muavinliğini Hüseyin Ağa ifa etmekteydi. 1892 yılında da muavinliğini aynı kişinin yaptığı nahiye'nin müdürü ise Abdullah Efendi'ydî.

3.2.2.3.9. Balahor Nahiyesi

1881 yılında toplam 1.022 erkek nüfus bulunmakta olup, bunun % 81'ini Müslümanlar (823 kişi), % 19'unu gayrimüslimler (199 kişi) meydana getirmektedir. 1892 yılında müdürlüğünü Hacı Ali Bey, muavinliğini Bağus Ağa ifa etmekteydi.

3.2.2.3.10. Niv Nahiyesi

Çoğunluğu Müslümanlardan müteşekkîl nahiye'nin 1881 yılında erkek nüfusu 1.534 kişi olup, bunun % 57'sini Müslümanlar (878 kişi), % 43'ünü de gayrimüslimler (656 kişi) teşkil etmekteydi.

3.2.2.3.11. Hart Nahiyesi

Müdürlüğünü Osman Ağa, muavinliğini Agop Ağa'nın yaptığı Hart nahiyesinin 1881 yılı toplam erkek nüfusu 1.038 kişiydi. Nüfusun % 97'sini Müslümanlar (1.011 kişi) teşkil etmişken, gayrimüslimler sadece % 3 (27 kişi) oranında nüfusa sahipti. Hart nahiyesinin aynı yıl 8 köyü bulunmaktaydı.

1892 yılında müdürlüğünü İbrahim Ağa, muavinliğini Agop Ağa, 1900'de ise müdürlüğünü Abdulhamid Efendi, muavinliğini Ohannes Ağa, kâtipliğini

Yusuf Efendi üstlenmişti. Bir üyesi boş olan nahiyenin diğer iki üyesi ise İsmail Efendi ve Arslan Bey'den ibaretti.

3.2.2.3.12. Konursu Nahiyesi

1881 yılında nahiyenin müdürü İsmail Ağa, muavini Mardiros Ağa'ydı. 1.308'i Müslüman (% 91), 124'ü gayrimüslim (% 9) olmak üzere yaşayan erkek nüfus 1.432 kişiydi. Nahiyenin 1892 yılında yöneticileri aynı kişilerdi.

3.2.2.3.13. Ağunsos Nahiyesi

1881 yılında Ağunsos nahiyesinin müdürü Yemen Ağa, muavini Avidis Ağa'ydı. Nahiyenin toplam erkek nüfusu 1.229 kişi olup, bunun % 85'i (1.048 kişi) Müslüman, % 15'i (181 kişi) gayrimüslimlerden müteşekkildi. 1892'de müdürü aynı kişi olan nahiyenin, muavinlik kadrosu münhaldı.

3.2.2.3.14. Bergici Nahiyesi

1881 yılında Hacı Mehmed Ağa'nın müdürlük, Haçator Ağa'nın müdür muavinliği yaptığı nahiyenin toplam erkek nüfusu 1.226 kişi olup, bunun % 92'si Müslüman (1.131 kişi), % 8'i gayrimüslimdi. (95 kişi) 1892 yılında yöneticileri aynı kişilerdi.

3.2.3. Köy yönetimi ve Bayburd'a bağlı köyler

3.2.3.1. XIX.Yüzyılda Osmanlı köy idaresi ve muhtarlık teşkilatının kurulması

Köy tabiri Türkçede meskûn yerlerin en küçüğüne verilen isim olup, Orta Asya'daki Türkler arasında *kent*, *kend* ve *kand* terimleri de bu anlamda kullanılmaktadır.¹¹⁴ XIX.yüzyılın ikinci yarısında yapılan ve imparatorluğun yıkılışına kadar sürecek olan idarî değişikliklerle kırsal kesimde en küçük idarî birim haline getirilen köy,¹¹⁵ mahalle ile birlikte Osmanlı Devletinde yönetimin en alt kademesini teşkil etmekteydi.¹¹⁶ XIX.yüzyılın ilk yarısına kadar,

¹¹⁴ Reşit Rahmeti Arat, "Köy", *İ.A.* VI, İstanbul 1978, s.924.

¹¹⁵ Musa Çadırcı, "Tanzimattan Sonra Merkez-Yerel Yönetim İlişkileri", *Yerel Yönetimler Sempozyumu Bildirileri*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yerel Yönetimler Araştırma ve Eğitim Merkezi, Ankara 2002, s.25.

¹¹⁶ Ortaylı, *Yerel Yönetim Geleneği*, s.100.

mahallelerin yöneticileri imamlardı. İmamlar, mahallelerindeki doğum ve ölüm kayıtlarını tutarlardı.¹¹⁷

Osmanlı İmparatorluğunda muhtarlık teşkilatı kuruluncaya kadar, köylerde “kethüda”, “ihtiyar” ve bazen de “muhtar” adı verilen kimseler bulunmakta ve bunlar köyü temsilen bazı görevleri yerine getirmekteydi. II. Mahmud özellikle 1826 yılından sonra İstanbul’un güvenliğini sağlamak, ayaklanma, hırsızlık gibi uygunsuz davranışların kaynağını oluşturanları kentten uzaklaştırmak için büyük çaba içine girmişti. *Men’i-mürurun* başarı ile uygulanması, nüfus sayımı yapılarak, kefilsiz ve işsiz kimselerin belirlenip şehir dışına çıkarılması, ihtisap nizamnâmesine kentin güvenliği ile ilgili maddeler koyması bu çabaların en önde gelenleriydi. Köy ve mahalle yönetiminde büyük değişikliğin sağlanacağı muhtarlık örgütü de bu önlemler dizisinin bir parçası olarak gündeme getirildi.¹¹⁸

Vak’anüvis Ahmed Lütfi Efendi’ye göre, 1827 yılında Dersaadet ve Bilad-ı selâse (Eyüp, Galata, Üsküdar) ahalisinin nüfus sayım ve yazımı yapıldı. İmamların, gelen gidenlerin mürûr tezkerelerini kontrolde ihmal ve yolsuzluklarının önüne geçmek için her mahalleye evvel ve sanî olmak üzere iki muhtar tayin edildi.¹¹⁹ Böylece ilk muhtarlık teşkilatı 1829’da İstanbul’da kurulmuş oldu.

Başkent dışında ilk muhtarlık örgütü 1833 yılında Kastamonu mahalleleri ve sancağa bağlı kazalarda oluşturulmuş, daha sonra da padişah emriyle teşkilatın tüm Türkiye’ye yayılması sağlanmıştır.¹²⁰

Kastamonu müteselliminin uyguladığı seçim usulü esas alınarak diğer şehir, kasaba ve köylerde de bu sistemin aynen uygulanması yoluna gidilmiştir. Buna göre, her mahallede denenmiş ve iyi huylu oldukları anlaşılan, becerikli kimseler arasından birinci ve ikinci muhtar adıyla ikişer kişinin, ittifakla seçilmesi öngörülmüştür.¹²¹

¹¹⁷ İlber Ortaylı, *Mahalli İdareler*, s.6.

¹¹⁸ Çadircı, *Anadolu Kentleri*, s.38.

¹¹⁹ Ortaylı, *Mahalli İdareler*, s.108.

¹²⁰ Musa Çadircı, “Tanzimat’ın İlanı Sıralarında Türkiye’de Yönetim (1826-1839)”, *Belleten*, LI /201 (1988), s.1238.

¹²¹ Musa Çadircı, “Türkiye’de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme” *Belleten*, XXXIV, sayı 135, Ankara 1970, s.414.

Muhtarların en önde gelen vazifeleri köy ve mahallerinin güvenliğini sağlamaktır.¹²² Köy ya da mahallelerinden başka yere gitmek isteyenlere, muhtarlar mühürlü pusula verirlerdi. Mahallede doğan, ölen, kaybolan, göçen ve ya devamlı olarak bir yere yerleşmek için gidenlerin kayıtları defterden silinir ve yeni gelenler deftere kaydedilirdi. Muhtarlar gerektiğinde *Meclis-i Şer'e* katılarak veraset işleri ile ilgilenir, kaza ve köyün her altı ayda bir gider defteri hazırlanırken mahallesini temsilen hazır bulunurdu.¹²³

1864 Vilayet Nizamnâmesi ile köy yönetiminin özellikleri ve muhtarların vazifeleri ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Buna göre karma köy ve mahallelerde din ayırımına dayalı olarak her sınıf halk için seçimle gelen iki muhtarın bulunması öngörülmüştür. Böylece karma köylerde her cemaat kendisi için ayrı organlar seçecekti, ancak eğer bir cemaat yirmi haneden az ise, ikinci muhtarını seçemeyecek, yalnız bir muhtarı olacaktı. Seçimden sonra muhtarlar kazaya bildirilerek, kaymakamın emriyle tayin olunacaklardı. Nizamnâme ile yeni bir organ olarak ihtiyar meclislerinin oluşturulması öngörülmekteydi. Karma köylerde her cemaatin seçimle gelen 3-12 kişi arasında ihtiyar meclisi olacaktı. İmamlar ve gayrimüslimlerin ruhanî reisleri kurulun tabii üyesi olarak kabul edilmekteydi. Köyün, bekçi, korucu gibi zabıta memurlarının yönetimi, vergi toplanması ile köyün temizlik, su yolu bakım ve onarımı gibi beledî işleri, çeşme, okul ve mabed gibi binaların onarımı muhtarların görevi arasındaydı. İhtiyar meclisleri ise kendi cemaatlerinin hissesine düşen vergiye salıp, üleştirmek ve toplanmasını gözetlemekle yükümlüydü. Meclisler cemaat üyeleri arasında davâları sulhen çözmeye yetkiliydiler. Meclis ayrıca korucu, bekçi gibi köy görevlilerini seçmek, okul inşası ve benzeri konularda karar vermek, ticaret ve tarıma ait sorunların çözümünü sağlamak işiyle de vazifelidir. Muhtarı denetleneme yetkisine sahip olan ihtiyar meclisi, yolsuzluk ve uygunsuzluğu görüldüğü takdirde kaza kaymakamına şikâyet ve azlini isteme hakkına sahipti. İhtiyar meclisleri ceza davalarına ait işlerde hüküm veremezlerdi. Köyler arası yol ve mera gibi sorunların çözümü için kaymakama müracaat zorunluluğu vardı. Karma köylerde, ayrı cemaatlerden iki kişinin anlaşmazlığı veya bütün köy alanı için; tarım, ticaret ve ya köyün altyapı tesislerine ilişkin bir sorun çıktığında, iki

¹²² Atasoy, *Türkiye'de Mahallî İdarelerin Yapısı*, s.26.

¹²³ Çadircı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması", s.414.

cemaatin ihtiyar meclisleri en az altı, en çok on kişiyle toplanarak davayı sulh yoluyla çözmeye çalışacaklardı. Muhtar ve ihtiyar meclisi seçimi yılda bir yapılırdı. Onsekiz yaşını geçen ve Osmanlı uyruklu olup, senede en az elli kuruş vergi ödeyen erkekler köyde toplanıp, kendi cemaatlerinin muhtarlarını ve ihtiyar meclisi üyelerini seçerlerdi. Muhtarlık ve ihtiyar meclisi üyeliklerine seçilebilmek içinde aynı şekilde; Osmanlı tebasından olmak yanında, otuz yaşını geçmiş olmak ve senelik en az yüz kuruş vergi vermek gerekmekteydi.¹²⁴

Muhtarların görev ve sorumlulukları 1871 Nizamnâmesinde daha da ayrıntıyla ele alınmış ve nahiye müdürleri muhtarların amiri konumuna getirilmiştir. Muhtarlar, nahiye müdürü tarafından kendilerine tebliğ olunan kanun, nizam ve hükümet emirlerini köyde ilan etmekle görevlendirilmişti. Bunun yanında ihtiyar meclisi kararı ve nahiye müdürünün göndereceği tevzi' pusulalarını tebliğ etmek, mürûr tezkeresi alacak olanlara ilmuhaber vermek, köy ve çiftliklerde meydana gelecek yaralama ve adam öldürme olaylarını belirli aralıklarla nahiye müdürüne bildirerek, faillerin yakalnamsında yardımcı olmak ve nizama aykırı yapılan inşaatları nahiye müdürüne haber vermek gibi daha pek çok vazife eklenmişti.¹²⁵

Cemaat esasına dayalı olarak köyleri teşkilatlandıran Osmanlı yönetiminde, aynı köyde yaşayan ayrı dinden iki cemaatin bile, köy yönetimleri ayrı oluyordu. Bunun yanında en alt birimde bile seçme ve seçilme şartı olarak; belirli bir servete sahip olma şartının aranması Osmanlı yönetiminin yerel kurullardaki yetkili temsilcilerin tayininde şaşırmadan uyguladığı bir prensipti.¹²⁶

1864 nizamnâmesinden sonra şehirlerdeki mahalle muhtarlıkları, zaptiye amirleri tarafından, köy muhtarlıkları ise kaymakamlar tarafından denetlenmeye başlanmıştır.¹²⁷

Genel olarak asayişin yeniden tesisi için oluşturulan muhtarlık teşkilatı, çökmekte olan imparatorluğun alt kademelerinde meydana gelmiş olan huzursuzluğu giderememiştir. Muhtarlık teşkilatı da mahallelerdeki asayişî sağlayamamıştır.¹²⁸

¹²⁴ Ortaylı, *Yerel Yönetim Geleneği*, s.105-106; Atasoy, *Türkiye'de Mahalli İdareler*, s.25.

¹²⁵ *Düstur, I.Tertib*, I, s.639; 1871 Nizamnâmesi 65. madde.

¹²⁶ Ortaylı, *Mahalli İdareler*, s.113.

¹²⁷ Oğuz, *Osmanlı Vilayet İdaresi*, s.21.

¹²⁸ Çadircı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması," s. 415.

3.2.3.2. XIX. Yüzyılda Bayburd'da köy sayısındaki değişiklikler

XIX.yüzyıl başlarında Bayburd'un köy sayısı tam olarak bilinmemekle beraber, yüzyılın ikinci yarısında idarî üitedeki gelişmelere paralel bir takım değişmeler meydana gelmiştir.

1835 tarihli nüfus yoklama defteri Bayburd'a bağlı köy sayısı hakkında bize toplu bilgi veren çok önemli kaynaktır. Bu tarihte Erzurum Eyaletinin bir kazası olan Bayburd'un 125 köyü bulunmaktaydı.¹²⁹ 1845 yılında mezra ve harabe olarak kayıtlı olanlar dahil bağlı köy sayısı 138 olup,¹³⁰ bu sayı 1847 yılında 140'a ulaşmıştı.¹³¹

1871-1900 yılları arasındaki Erzurum vilayet salnâmeleri, XIX.yüzyılın ikinci yarısında Bayburd'un köy sayısındaki değişikliklerin düzenli olarak takibini sağlamaktadır.

Sancak olmadan önceki durumunu 1871, 1873 ve 1874 salnâmelerinden, sancaklık dönemini 1881 ve 1887 salnâmelerinden ve sancak sonrası kaza dönemini de 1893, 1895, 1899 ve 1900 tarihli salnâmelerden öğrenebilmekteyiz.

1871 ve 1873 yıllarında 143 köyü bulunan Bayburd kazasının, 1874'de köy sayısı artmış ve 151 olmuştur.

İspir kazasından 8 köyün ve daha sonra Gümüşhane sancağından 16 köyün ilhakıyla birlikte köy sayısında önemli ölçüde artış sağlanmıştır. 1881 yılında Bayburd Sancağının Bayburd Kazasına bağlı köy sayısı 172'ye çıkmıştır.

XIX.yüzyılın sonlarına doğru Bayburd'a bağlı köy sayısı 186'ya ulaşmış ve bunun ötesine geçememiştir. Şemseddin Sami,¹³² Ali Cevad¹³³ ve Vital Cuinet'in¹³⁴ eserlerinde de Bayburd'un köy sayısı 186 olarak verilmiştir.

Sancak sonrası oluşturulan kaza ünitesinde yeniden köy sayısında düşüş olmuş ve 1893 ve 1895 salnâmelerinde 164'e kadar gerilemiştir. 1899 yılında tekrar sayı artmaya başlamış ve 171'e ulaşmış ve bu değişiklik 1900 yılında da aynen kalmıştır.

¹²⁹ BOA. D.CRD, nr.40465,

¹³⁰ BOA. ML. VRD. d, nr.1228.

¹³¹ Küçük, "Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu", s.195.

¹³² Şemseddin Sami, *Kâmûs'ül Alam*, II, İstanbul 1306,s.1230.

¹³³ Ali Cevad, *Memâlik-i Osmaniye*, I, s.152.

¹³⁴ Cuinet, *La Turquie D'Asie*, s.223.

Nüfus idaresinden alınan cetvellere göre, 1895 yılında Bayburd'un 173 adet köyü bulunmaktaydı.¹³⁵

3.2.3.2.1. Gümüşhane Sancağı'ndan Bayburd Kazası'na bağlanan köyler

Günümüzde Bayburd merkez ve Aydıntepe ile Demirözü ilçelerinden idare edilen on altı köyün, XIX.yüzyılın son çeyreğine kadar Gümüşhane sancağından idare edilmekteydi. Niv, Pinçirge, Hınzeverek, Varıcna, Çepe, Ağunsos, Kân, Çakmas, Vanşin ve Kesdesi köyleri Niv köyleri ya da Niv Hassı diye de bilinmekteydi.¹³⁶ Niv köyleriyle birlikte Gümüşhane sancağına tabi olan Hiğrı, Hınzeverek,¹³⁷ Çerçi, Balahor, Kısanta ve diğer Hınzeverek köylerinin 1875 yılında Bayburd kazasına bağlılığı gündeme geldi. Niv köyleri Gümüşhane Sancağı'nın Gümüşhane kazasının Kovans nahiyesine bağlı olarak idarî taksimatta yer almaktaydı. Gümüşhane Sancağı tarafından çeşitli nedenlerle 1870'lerin başında çeşitli idarî düzenlemelere gidilmiş ve birbirlerine yakın nahiyelelerin tek müdürlük etrafında toplanması kararlaştırılmıştı. Niv nahiyesinin kendisine on iki saat uzaklıktaki Kovans nahiyesi işle birleştirilmesi istenmiş, ancak Niv halkı buna karşı çıkmıştır. Ahali bu hususta dilekçeler toplayarak, Niv nahiyesinin üç saatlik uzaklıktaki Gezge nahiyesi ile idaresinin birleştirilmesini dile getirmişlerdir. Onlara göre “*Kovans, Niv'e on iki saat mesafede ve şayet onunla idarî birleşme yapılırsa nahiye halkı, hükümete müracaatta ve emniyet ve asayişin sağlanmasında çeşitli sıkıntılara maruz kalacaktır.* Bundan dolayı Niv nahiyesi müstakil bir müdürlük olmalı ve Gezge nahiyesi idaresi oraya taşınmalı şeklinde öneride bulunmuşlardır. Niv halkının bu önerisi kabul görmüş ve 1873 yılında Niv ve Gezge nahiyelelerinin bir müdürlük altında idarelerinin birleştirilmesi kararlaştırılmıştır.¹³⁸

Gerek Niv köyleri ve gerek yukarıda adı geçen diğer köylerin başta Gümüşhane'ye olan uzaklığı, asayişin sağlanması ve hukukî muamelelerin icrası

¹³⁵ H.Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, II, s.169.

¹³⁶ BOA. ML. CRD, nr.652, s.6-7; 1258-1259/1842-1843 tarihli nüfus yoklama defteri.

¹³⁷ Hınzeverek isimli iki köy bulunmaktadır. Bunlardan yeni ismi Çatalçeşme olanı günümüzde Demirözü ilçesine bağlıdır. Diğer Hınzeverek ise Aydıntepe ilçesine bağlı olup yeni adı Taşkesen'dir ve Aşağı Hınzeverek olarak bilinmektedir.

¹³⁸ BOA. Trabzon Ayniyat Defterleri, nr.932, s.35,40.

gibi pek çok gerekçeden dolayı 1875 yılında Bayburd kazasına bağlanması gündeme getirildi. İlhak gerekçeleri arasında köylerin mesafece uzaklığı en öne çıkanıydı. Yapılan yazışma belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla adı geçen köylerin Bayburd kaza merkezine mesafesi 1 saat ile 6,5 saat arasında olmasına karşılık, Gümüşhane sancak merkezine 8 saatten 21 saate kadar uzaklıktaydı ve bu durum hükümet işlerinin görülmesinin aksamasına sebep olmaktaydı. Yine bu köyler, Gümüşhane ile Bayburd'u birbirinden ayıran Vavuk Dağının Bayburd yönündeydi ve çevrelerinde Bayburd köyleri bulunmaktaydı ki, bu durum da özellikle kış mevsiminde idarî yönden bir takım sıkıntılara düşürmekteydi. Yan yana iki köyden birinin Gümüşhane'ye diğerinin Bayburd'a bağlı olması, esasında Bayburd köylerine bitişik bir durumda bulunan bu köyler ve köylüler için çeşitli problemler ortaya çıkarıyordu. Bir defa köylüler, başta arazi problemi nedeniyle hukukî davâların görüşülmesi için idarî yönden bağlı oldukları Gümüşhane'ye gitmek için kış mevsiminde uzun bir yol kat etmek zorunda kalıyordu. Belgede geçen ifadeyle, *davayı kazandıklarında alacakları cüz'i miktardaki tazminatı yollarda harcıyorlar veya yol uzun diye gidemiyorlar bu sebepten herhalukârda hukuken zayiata uğruyorlardı*. Asayişin sağlanmasına çok dikkat edilmesine rağmen, köylerin bu şekilde idarî taksimatta yer alması, güvenliği zor duruma sokmaktaydı. Hükümet tarafından aranmakta olan suçlular birbirlerinin köylerine kaçmakta ve Gümüşhane'ye tabi olan bir köyde Bayburd yönetimi, Bayburd'a tabi bir köyde Gümüşhane idaresi sorumluluk alanı dışı olduğu için bir şey yapamadığından, suçlular bir türlü yakalanamamakta ve bu durum hem hükümeti hem de bölge insanını sıkıntıya düşürmekteydi.¹³⁹

Bütün bu gerekçelerden dolayı adı geçen köylerin Bayburd'a bağlanması için pek çok yazışma yapılmıştır. Ancak bazı köylerde de bunun aksi yönünde gelişmeler olmuş ve bir kısım ahali köylerinin Bayburd'a katılmaması için çaba sarf etmiş ve takdim ettikleri dilekçelerle bu görüşlerini dile getirmişlerdir. Nihayet Erzurum Valisi Ahmed Muhtar Paşa, sadarete çektiği telgrafında, köylülerin Gümüşhane'den ayrılmak istemediklerini ve Babiâli'ye telgraf çekerek durumu arz etme ihtiyakında bulundukları hususunu iletmiştir.¹⁴⁰ Köylüler

¹³⁹ BOA. Ş.D, nr.1505/2, 1505/3; BOA. Trabzon Ayniyat Defterleri, nr.930, s.117.

¹⁴⁰ Erzurum Valisi Ahmed Muhtar Paşa, sadaret'e çektiği telgrafında " icabat-ı mevkiye üzerine Gümüşhane'den bittetrik Bayburd kazasına ilhak edilen kura-ı ma'lûmenin iade-i irtibatları

dilekçelerinde, bu ilhak işinin kendi bilgileri dışında olduğunu ve şimdiye kadar her işlerini Gümüşhane’de gördüklerini dolayısıyla bu işte rızalarının olmadığını ifade etmişlerdi.¹⁴¹

Şûra-yı devlet dahiliye dairesi, konuyu enine boyuna tartışmış ve bu tür tefrik ve ilhak meselelerinde temel gayenin resmî muamelelerin kolaylaştırılmasını sağlamak olduğunu ifade ederek, adı geçen köylerin de bu doğrultuda ilhak edilmesinin amaçlandığını beyan etmiştir. Ancak Şura-yı devlet, köylülerin dilekçelerinden bu işe razı olmadıklarının anlaşıldığını ve buna rağmen ilhak işlemi gerçekleşirse sıkıntıya düşeceklerinin belirtildiğini dile getirerek bu hususun derinlemesine araştırılmasına karar vermiştir.

Alınan karar Şubat 1875’de Erzurum vilayetine bildirilmiş ve yetkililerin köylere giderek, halkın Bayburd’a bağlanmak isteyip istemediklerinin araştırmaları ve şayet katılmayı arzu ediyorlarsa, daha sonra Gümüşhane’ye yeniden bağlanmak istemeyeceklerine dair ellerinden senet almaları istenmiştir.¹⁴²

Vilayetçe yapılan tetkikatta on altı köyden on ikisinin Bayburd’a bağlanmayı istediği ve yeniden Gümüşhane’yi istemeyeceklerine dair de kendilerinden senet alındığını, ancak Balahor ve Kân köylerinin bu hususta tereddütlü davrandıklarını ve bu durumda yapılması gerekenin kendilerine tebliğ edilmesi telgrafla sadarete bildirilmiştir.¹⁴³

zımında akdemce kurra ahalisini tahvif (korku vermek) ve işgal ile mühr toplatıldığı gibi bu kere dahi iade-i irtibat istidasıyla pişgâh-ı âli-i sadaretpenahilerine telgraf keşidesine ibtidar ettirmek üzere oldukları ...”nı dile getirmiştir. BOA. Ş.D,nr.1505/2. 26 Teşrin-i evvel 1291 /7 Kasım 1875 tarihli Erzurum Valiliğinden sadarete çekilen telgraf metni.

¹⁴¹ On altı köyün ihtiyar meclisi İmam ya da muhtarları öncülüğünde bir araya gelerek sadarete çektikleri telgrafta “... minelkadîm Gümüşhane’ye mülhak olduğumuz cihetle Gümüşhane ile ünsiyet olunarak her bir muamelat ve ahz-ı i’tamuz Gümüşhane ile olub ...” diyerek ötedenberi Gümüşhane ile alış verişleri olduğunu ifade etmişler ve bağlılıklarının devamını “... zikrolunan Bayburd’a ilhakımıza her halde merhamet-i şahane kail olmayacağı mecrûm-ı azicanemiz ...” ifadeleriyle dile getirmişlerdir. BOA. Ş.D, nr.1505/13. 11Teşrin-i Sani 1291/23 Kasım 1875 tarihli telgrafname sureti.

¹⁴² Şuray-ı Devlet tarafından Erzurum Vilayetine gönderilen emirnamede “... ahali-i merkumenin köylerinin Bayburd’a ilhaki arzusunda bulunub bulunmadıkları tahkik kılınarak ve bulundukalrı halde ba’de izin iade-i merbutiyet istemeyeceklerini mutazammın yedlerinden sened alınarak keyfiyetin iş’arı ...” denilerek köylülerden senet alınmasını istemiştir. BOA. Ş.D, nr.1505/6. 18 Cemaziye’l-evvel 1292 /22 Haziran 1875 tarihli Şuray-ı Devlet Mazbatası.

¹⁴³ Erzurum Valisi Ahmed Muhtar Paşa sadarete gönderdiği tahriratında “... kura-ı merkumeden on iki karye ahalisinin iade-i irtibat etmeyeceklerine ve işbu ilhak maddesince müteşekkîr bulunduklarına dair vermiş oldukları sened-i umumî ...” denilerek köylerden istenilen senetlerin alındığı ancak “... Bunlardan Kân ve Balahor karyeleri ahalisi tarafından sened i’tasısında tereddüd gösterilmiş...” denilerek de bu köylerin senet hususundaki tereddütleri izhar edilmiştir. BOA. Ş.D. nr.1505/6, 5 Cemaziye’l-evvel 1292/9 Haziran 1875 tarihli Erzurum valiliği tahrirâtı.

Gelen emirler doğrultusunda konu daha da derinlemesine araştırıldığında sorunun Gümüşhane'ye eskiden beri bağlı olmak ya da pek çok işlerin orada görülmesi ile ilgisi olmadığı ortaya çıkmıştır. Balahor ve Kân köylerinin mütereddid davranışlarının arkasında iki ismin bulunduğu tespit edilmiştir. Bunlardan biri Kân köyündeki Memioğlu Ömer Ağa, diğeri Balahor köyündeki Abdi Ağa'dır.

Kân köyü Bayburd'un İspir sınırına yakın bir yerde ve Gümüşhane'ye oldukça uzak bir mesafede bulunmaktaydı. Hükümet tarafından aranan ve köyün bu konumunu kendisi için iyi bir fırsat olarak görüp buraya yerleşen Memioğlu Ömer Ağa, zor kullanarak köylüyü kendi işlerinde çalıştırmaktaydı.

Kân köyünün Bayburd'a ilhakı gündeme geldiğinde buna en büyük tepkiyi hiç şüphesiz, köyün Bayburd'a bağlanması halinde, yaptığı kanunsuzlukların deşifre edileceğini düşünen Ömer Ağa göstermiştir. Ömer Ağa, yakalanmamak için bu meseleyi kendi lehine çevirmeye çalışmış ve köyün Gümüşhane'den ayrılmaması için çok çaba sarf etmiştir. Hatta Ömer Ağa mevcut imkânlarıyla ahaliye zor kullanmış ve köylülerin senet vermelerini bu yüzden engellemiştir.

Balahor köyü mesafe olarak Gümüşhane'ye yakındı fakat burada da Abdi Ağa'nın faaliyetleri göze çarpmaktaydı. Gümüşhane hanedanından olan Abdi Ağa'nın Balahor köyünde büyük bir arazisi vardı ve köylülerin çoğunu maraba olarak çalıştırmaktaydı. Balahor'un Bayburd'a bağlanması kendine göre ağalığının devamını engelleyeceğinden, köylüyü senet verme hususunda kendi menfaati doğrultusunda yönlendirmekteydi.¹⁴⁴

Gerek Memioğlu, gerek Abdi Ağa'nın bu husustaki faaliyetleri devlet yönetimi tarafından ciddiye alınmamış ve ahalinin çoğunun senet vermesi ve de Trabzon vilayetince de konunun olumlu karşılanması üzerine 1875 Mart başından itibaren köylerin Gümüşhane'den ayrılarak Bayburd'a ilhakına karar verilmiştir. Karar doğrultusunda köylerin isimlerinin yazılı olduğu pusula hem Erzurum ve Trabzon vilayetlerine hem de kayıt işlemlerinin yapılabilmesi için Maliye Nezaretine gönderilmiştir.¹⁴⁵

¹⁴⁴ BOA. Ş.D, nr.1505/6. 18 Cemaziye'l-evvel 1292 /22 Haziran 1875 tarihli Şuray-ı Devlet Mazbatası.

¹⁴⁵ BOA. Ş.D, nr.1505/6. Bu köyler Bayburd'a bağlandığında Gümüşhane'nin uğrayacağı zarar düşünülmüş ve ilhak edilen köylere karşılık olarak Trabzon vilayetinden Gümüşhane'ye mesafeye yakın olan köylerden bazılarının Gümüşhane'ye ilhak edilmesi düşünülmüş ise de uygun köy

Köylerin ilhakı için gerekli karar çıkarılmasına rağmen ilhak işlemi çeşitli nedenlerden dolayı bir yıl sonrasına ertelenmiştir. Köylerin vergi ve bedel-i askerîsinin büyük kısmı ile ağnam rûsûmunun tamamına yakınının Gümüşhane Sancağı tarafından tahsil edilmiş olması, aşarın yine orada müzayede ve ihale edilmiş olması ve 1875 yılı hesap defterinin (Defter-i muvazene) düzenlenmiş olması ilhak işleminin ertelenmesinin en önemli etkenleriydi. Bütün bunlardan dolayı tefrik ve ilhak işleminin 1876 Mart ayı başından itibaren olması yönünde nihaî karar verilmiştir.¹⁴⁶

Bütün bu gelişmeler sonunda adı geçen on altı köy 1876 yılından itibaren Bayburd'a bağlanmıştır.

Özellikle Niv köyleri olarak bilinen on iki köyün Bayburd'a bağlanması gündeme geldiğinde; Geç(z)ge, Filas, Kavlatan, Alçakdere, Salmankaz ve Boğalı adlı 6 köyden oluşan Geçge köylerinin de Bayburd'a ilhakı konuşulmaya başlanmıştır. Ancak Geçge köyleri halkı bunu istemediğinden, Yağmurdere nahiyesine eklenerek Gümüşhane Kazasında idarelerine devam edilmiştir.¹⁴⁷

3.2.3.2.2. İspir Kazasından Bayburd Kazasına bağlanan köyler

Daha önceleri İspir Kazası idaresinde olan Hopur, Taht, Bergici, Kormas, Ortugu, Pazahbun, Mişankas, Kelenkes köyleri, görülen lüzum üzerine Bayburd kazasına bağlanmıştı. Ancak bunlarda tıpkı Gümüşhane'den ayrılmak istemeyen köyler gibi, durumdan rahatsız olmuşlar ve rahatsızlıklarını yazdıkları dilekçelerde beyan etmişlerdir. Köylüler Erzurum valiliğinden köylerinin eskiden olduğu gibi İspir Kazasına bağlanmasını istemişlerdir.

Valilik aracılığıyla mesele Babiâli'ye intikal etmiş ve Babiâli, Erzurum valiliğinden bir araştırma yapmasını ve bu köylerin hangi tarafa bağlılığının hem mülkî idare açısından hem de halk açısından daha faydalı olacağının tespit edilmesini istemiştir. Valilik yaptığı tetkikatta, bu köylerin mesafece İspir Kazasına 15 ile 8 saat, Bayburd'a ise 2,5 ile 5 saat uzaklıkta bulunduğunu ve vergi gelirlerinin de Bayburd'dan idare edildiğini sadarete bildirmiştir. Erzurum valiliği,

bulunamadığın bu işlem gerçekleşmemiştir. Bkz. *BOA. Ş.D.*, nr.1505/3. 15 Zilkade 1291/24 Aralık 1874 tarihli Erzurum valiliğinin sadarete tahrirâtı.

¹⁴⁶ *BOA. Ş.D.*, nr.1505/9. 23 Receb 1292 /25 Ağustos 1875 tarihli Şûra-yı Devlet Mazbatası.

¹⁴⁷ Tozlu, *XIX.Yüzyılda Gümüşhane*, s.27.

hükümet ile olan işlerin görülmesi hususunda köylülerin İspir kaza merkezinin uzaklığından dolayı çeşitli sıkıntılara maruz kaldıklarını ve Bayburd'a ilhakı halinde köylülerin idarî işlerde ve asayiş hususunda daha rahat edeceklerini tespit etmişti. İncelemeyi biraz daha detaylandıran valilik bu meselede de daha önce Balahor ve Kân köylerinin arzuhallerinin arkasında olduğu gibi bir ismin ön plana çıktığını gördü. Bu isim İspir kazasında oturan ve mezkûr köylerde akar ve arazileri bulunan Nuhoğulları'ydı. Nuhoğulları ekonomik kayba uğrama endişesinden ötürü, halkı tahrik etmiş ve dilekçe vermeye zorlamıştı. Mesele daha sonra Şura-yı devlet dahiliye dairesinde ele alınmış ve adı geçen köylerin “ *hal-i hazırıyla idare-i mazbûtiyeti mucib olacağı* ” uygun görülmüş ve köylerin Bayburd'a bağlanmasına karar verilmiştir.¹⁴⁸ Böylece 1872 sonları ve 1873 yılı başlarında adı geçen sekiz köy Bayburd'a bağlanmış ve bu bağlılık günümüze kadar devam etmiştir.

3.2.3.3. XIX. Yüzyılda Bayburd köyleri

XIX.yüzyılın ortalarında Bayburd'un köyleri hakkında toplu bilgiye ulaşabileceğimiz iki önemli kaynak bulunmaktadır. Bunlardan biri yukarıda temas edilen 1835 tarihli Erzurum Vilayeti nüfus yoklama defteri, diğeri ise 1845 yılında yapılan temettuat sayımlarını içeren Bayburd Temettuat defterleridir.¹⁴⁹

Daha önce değinildiği gibi 1835 yılı nüfus yoklama defterine göre Bayburd'da 125 köy yerleşmesi bulunmaktaydı. Bu köylerin % 75'inde (94 köy) Müslümanlar, % 21'inde (26 köy) gayrimüslimler ve % 4'ünde de (5 köy) Müslüman ve gayrimüslimler birlikte ikamet etmekteydi.¹⁵⁰

1845 yılında Bayburd'da yapılan temettü sayımlarını ihtiva eden 72 köye ait temettü defteri bulunmaktadır. 1835 yılında Bayburd'un 125 köyünün varlığını

¹⁴⁸ Erzurum valiliği yaptığı incelemede köylerin Bayburd ve İspir'e olan uzaklığının “... *kura-ı mezburenin mesafece İspir kazası merkezine on beş ve on sekiz saat ba'idiyeti ve Bayburd makarrına nihayet iki buçuk ve beşer saat kurbiyetiyle* ...” ifadesiyle ve imza işlerinin arkasında Nuhoğulları'nın olduğunu da “... *İspir kazası dahilinde mutavattın olub kura-ı mezbûreden bazılarında akar ve arazileri bulunan Nuhoğulları'nın fevaid-i zatiyeleri emeliyle ahaliyi o yola tahrik ve iğfal eylemelerinden neş'at edüb...*” cümlesiyle dile getirmişti. BOA. Ş.D. DH, nr.1504/4. 12 Kanun-ı evvel 1288/24 Aralık 1872 tarihli Şuray-ı Devlet Mazbatası.

¹⁴⁹ Defterler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yunus Özger, “Temettuat Defterleri Işığında Bayburd Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Durumu” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 24, Erzurum 2004, s.195.

¹⁵⁰ XIX.yüzyıl sonlarında Bayburd'un 29 köyünde Ermenilerin bulunduğu ileri sürülmektedir. Bkz. Hewsen, “Summit of The Earth: The Historical Geography of Bardzr Hayk”, s.57.

tespit ettiğimize göre neredeyse köylerin yarısına yakının temettü defterleri bulunmamaktadır.¹⁵¹

Temettü defteri mevcut 72 köyün % 72 gibi çok büyük bir kısmında sadece Müslümanlar yaşarken, yalnız gayrimüslimlerin mukim olduğu tek köy Varzahan köyüydü. Toplam 13 köyde ise Müslümanlar ve gayrimüslimler birlikte yaşamaktaydı.

Gerek 1835 yoklama defteri, gerek 1845 temettuat defterlerinden anlaşılacağı gibi XIX.yüzyılın ortalarında Bayburd köylerinde gayrimüslimler son derece az bir nüfus yoğunluğuna sahipti.

XIX. asrın sonlarında 1895 yılında Bayburd'un 173 köyü bulunmakta ve bu köylerin 37'sinde sadece Müslümanlar, 7'sinde sadece Ermeniler ve 29'unda da Müslümanlar ve Ermeniler birlikte yaşamaktaydı.¹⁵²

XIX.yüzyılda Bayburd köylerini Müslümanların yaşadığı köyler, gayrimüslimlerin yaşadığı köyler ve Müslüman ve Gayrimüslimlerin birlikte yaşadıkları köyler olarak üç grupta değerlendirmek mümkündür.

3.2.3.3.1. Müslümanların yaşadığı köyler

3.2.3.3.1.1. Abrans (Akbulut köyü)

Şehir merkezindeki Şeyh Salih zaviyesi vakfı evkafından¹⁵³ olan köyün sakinleri XIX.yüzyıl ortalarında Müslümanlardan müteşekkildi. 1835 yılında erkek nüfusu 85 kişiden ibaret olup, bunların 21'i genç, 43'ü çocuk ve 21'i yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.¹⁵⁴

1845'de 17 haneli bir köy olan Abrans'ta 23,5 kilelik ekili, 15 kilelik nadas arazi vardı. Hane reislerinden 14'ü çiftçilik ile uğraşırken bir hane reisi çobanlık, bir hane reisi de değirmencilikle geçimini sağlamaktaydı. Geçimini temin edecek hiçbir şeyi olmayan bir hane reisi de komşularının yardımıyla hayatını sürdürmekteydi. Bir adet değirmenin bulunduğu köyün 1844 yılı hâsılatı 8.885 kuruş, 1845 yılı hâsılatı ise 10.047 kuruştı. Köyde 14 adet arı kovanı, 109

¹⁵¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivinde Bayburd'un 72 köyünün temettuat defteri bulunmaktadır. Birkaç köyün defteri ise çürük olduğu için kullanılamamaktadır. Osmanlı Arşivinde bulunmasına rağmen defterleri çürümüş olan köyler şunlardır: Çorazma, Malansa, Ağören, Yeniköy ve Yergülü Köyü. BOA. K.K, nr.6028, 6040.

¹⁵² H.Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi* I, s.169.

¹⁵³ BOA. Evkaf, nr.12112, s.27.

¹⁵⁴ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9.

büyükbaş ve 153 küçükbaş hayvanı mevcuttu.¹⁵⁵ XIX.yüzyılın sonlarına doğru köyde bir adet medrese açılmıştı.¹⁵⁶

3.2.3.3.1.2. Abusta (Çakırbağ köyü)

1835 yılında 46 Müslüman erkeğin yaşadığı köyde gayrimüslim ahali bulunmamaktaydı. Müslümanlardan 19 kişi genç, 20 kişi çocuk ve 7 kişi de yaşlı olarak kaydedilmişti.¹⁵⁷

3.2.3.3.1.3. Ağgi (Yukarı Dikmetaş köyü)

Yalnızca Müslümanların sakin olduğu köyler arasında yer alan Ağgi'de 1835 yılında yaşayan 67 Müslüman erkeğin 20'si genç, 25'i çocuk ve 22'si de yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.¹⁵⁸

1852 yılında köyün muhtarlığını Salih ve imamlığını İbrahim adlı kişiler yürütmekteydi.¹⁵⁹

3.2.3.3.1.4. Ağnasor köyü

Sakinlerini Müslümanların teşkil ettiği köyün 1835 yılı erkek nüfusu 16 kişiden ibaret olup, bunların 6'sı genç, 6'sı çocuk ve 4'ü de yaşlı olarak kaydedilmişti.¹⁶⁰

1845 yılında hane sayısı 11 olan köyde, hane reislerinin tamamı ziraat ile uğraşmaktaydı. 10,25 kilelik ekili, 9 kilelik nadas arazinin bulunduğu köyün 1844 senesi yekün hâsılatı 2.985 kuruştı. Bir sonraki yıl gelirde artış sağlanmış ve 4.297 kuruşa yükselmiştir. Aynı yıl köylüler 926,5 kuruş vergi ödemişlerdi. Hayvancılığın önemli bir gelir kaynağı olduğu köyde, 42 büyükbaş, 48 küçükbaş hayvan ve 15 adet arı kovanı bulunmaktaydı.¹⁶¹

¹⁵⁵ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6849.

¹⁵⁶ Maarif Salnâmesi 1316, s.814.

¹⁵⁷ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9.

¹⁵⁸ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9.

¹⁵⁹ BOA. İ.MV, nr.9049.

¹⁶⁰ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9.

¹⁶¹ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6812.

Ağnasor köyünün 1852 yılında muhtarlık ve imamlığını Ali adlı birisi yürütmekteydi.¹⁶²

3.2.3.3.1.5. Ağunsos (Çayırözü köyü)

Ağunsos köyü 1876 yılına kadar Gümüşhane sancağının Kovans nahiyesinden idare edilmekteydi. Bu yılda yapılan düzenleme ile diğer on beş köyle birlikte Bayburd kazasına bağlanmıştır.

1876 yılında 33 haneli bir köy olan Ağunsos'ta 149 Müslüman yaşamaktaydı. 7.204 kuruş aşar ve 3.132 kuruş verginin alındığı köyde 450 küçükbaş, 80 büyükbaş ve 5 koşu hayvanı yetiştirilmişti.¹⁶³

Ağunsos köyü, Kadızâde Mehmed Çelebi evkafı arasında yer almaktaydı.¹⁶⁴

3.2.3.3.1.6. Ağviran (Ağören köyü)

Sakinleri Müslümanlardan oluşan Ağviran köyünün 1835 yılı erkek nüfusu 32 kişi olup, bunun 14'ü genç, 9'u çocuk ve 9'u da yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.¹⁶⁵

3.2.3.3.1.7. Ahsunk-ı süfla (Aşağı Ahsunk köyü)

Aşağı Ahsunk köyü Müslümanlardan müteşekkil köyler arasındaydı. 1835 yılında 2'si genç, 5'i çocuk ve 1'i yaşlı toplam 8 erkek nüfus mevcuttu.¹⁶⁶

1845 yılında iki hane sayısı ile Bayburd'un en küçük köylerinden biri olma özelliğini taşıyan köyde, hane reisleri çiftçilik yaparak geçinmekteydi. Köyde 5 kilelik ekili, 4 kilelik nadas arazi vardı. 1844 yılında 1.640 kuruş olan senelik hâsılat 1845 yılında 1.275 kuruşa kadar gerilemişti. Köylünün ödediği vergi miktarı ise 377 kuruştı. Arı kovanının olmadığı köyde 12 büyükbaş ve 14 küçükbaş hayvan yetiştirilmişti.¹⁶⁷

¹⁶² BOA. İ.MV, nr.9049, 17 Şevval 1268/4 Ağustos.1852 tarihli ulema, esnaf, imam ve muhtarların Bayburd kaza müdürü Ragıp Ağa hakkındaki şikâyet dilekçesi.

¹⁶³ Tozlu, XIX. Yüzyılda Gümüşhane, s.54.

¹⁶⁴ BOA. Evkaf, nr.10486, s.1

¹⁶⁵ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

¹⁶⁶ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

¹⁶⁷ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6823.

3.2.3.3.1.8. Ahsunk-ı ulya (Yukarı Ahsunk-Gümüüşsu köyü)

Müslümanlardan müteşekkil Yukarı Ahsunk köyünde 1835 yılında 30 Müslüman erkek mevcuttu. Bunlardan 10 kişi genç, 13 kişi çocuk ve 7 kişi de yaşlı olarak yazılmıştı.¹⁶⁸

Yukarı Ahsuk köyü, şehir merkezinde yer alan Kadızâde Mehmed Çelebi Camii vakfı arasında yer almaktaydı.¹⁶⁹

3.2.3.3.1.9. Anbahsa /Yanbaksa (Güneşli köyü)

Yalnızca Müslümanların mukim olduğu köylerden olup günümüzde halk arasında Yanbahsa olarak telaffuz edilmektedir. 1835 yılında 22'si genç, 19'u çocuk ve 6'sı da yaşlı olarak kayıtlı 47 erkek bulunmaktaydı.¹⁷⁰

Bir kısım belgelerde *anbahsa* olarak da rastlanan Yanbahsa köyü 1845 yılında 16 haneli olup, muhtarlığını Mehmed oğlu Mustafa yürütmekteydi. Hane reislerinden iki kişi hizmetkârlık ederek, diğerleri çiftçilik yaparak geçimlerini temin etmekteydi. Köylünün ekip biçtiği 46,5 kilelik arazinin 26,5 kilelik bölümü ekili, kalanı nadas halindeydi. Köyde 109 adet büyükbaş, 81 adet küçükbaş hayvan ve 6 adet de arı kovanı mevcuttu. Hane reislerinin 1844 yılında 10.855 kuruş olan senelik geliri, 1845'de artarak 14.485 kuruşa çıkmış ve 3.339,5 kuruş da vergi ödemişlerdi.¹⁷¹ 1852 yılında muhtarlık ve imamlığını Mustafa adlı birisi yürütmekteydi.¹⁷²

Köyde öğretim faaliyetlerinin icra edildiği bir adet medrese bulunmaktaydı.¹⁷³

3.2.3.3.1.10. Ardusta (İncili köyü)

Müslümanlardan müteşekkil köyde 1835 yılında 18'i genç, 16'sı çocuk ve 12'si yaşlı olarak kayıtlı 46 erkek bulunmaktaydı.¹⁷⁴ Hane reislerinin tamamının ziraatla uğraştığı Ardusta köyü 1845 yılında 12 haneden ibaretti. 69 adet büyükbaş, 60 adet de küçükbaş hayvanın yetiştirildiği köyde arı kovanı yoktu.

¹⁶⁸ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

¹⁶⁹ BOA. Evkaf, nr.10486, s.1

¹⁷⁰ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

¹⁷¹ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6776.

¹⁷² BOA. İ.MV, nr.9049.

¹⁷³ Maarif Salnâmesi 1316, s.814-816.

¹⁷⁴ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

Halkın 1844 yılındaki kazancı 8.035 kuruş iken 1845 yılı hâsılatı 10.423 kuruşa yükselmişti. 1844 yılında 1.417 kuruş vergi ödenmişti. Köylünün ekip biçtiği 27,25 kilelik ekili, 11 kilelik de nadas arazi mevcuttu.¹⁷⁵ 1852 yılında köyün muhtarı Osman adlı biriydi.¹⁷⁶

Bir adet medresenin bulunduğu¹⁷⁷ Ardusta köyü, şehir merkezindeki Bekir Çelebi Mescidi Vakfının evkafı arasında bulunmaktaydı.¹⁷⁸

3.2.3.3.1.11. Armudlu (Armutlu köyü)

Sadece Müslümanların bulunduğu Armutlu köyünün 1835 yılı erkek nüfusu 27 kişi olup, bunun 7'si genç, 13'ü çocuk ve 7'si de yaşlı olarak kaydedilmişti.¹⁷⁹

Bugün aynı isimle anılmakta olan köy 1845 yılında 8 haneden müteşekkildi. Hane reislerinden 7'si ziraatla uğraşırken biri de başkalarının yardımıyla geçinmekteydi. Köyün muhtarı Memiş oğlu Timur idi. Köyde işlenen toplam 12,75 kilelik arazi olup, bunun 6,75 kileliği ekili, 6 kileliği de nadastı. Hane sahiplerinin 1844 senesinde elde ettikleri 2.035 kuruşluk kazanç, 1845'de 2.335 kuruşa çıkmıştı. Aynı yıl köylünün ödemekle yükümlü olduğu vergi miktarı 675 kuruştı. 36 adet büyükbaş ve 79 adet küçükbaş hayvanın yetiştirildiği köyde 4 adet de arı kovanı vardı.¹⁸⁰

3.2.3.3.1.12. Armudlu (Diğer Armutlu-Başpınar köyü)

1835 yılında köyde yaşayan Müslüman erkek sayısı 42 kişi olup, bunlardan 21 kişi genç, 16 kişi çocuk ve 5 kişi de yaşlı olarak kaydedilmişti.¹⁸¹

Tahrirlerde diğer Armudlu olarak geçen köyün 1845 yılı hane sayısı 9'du. Ancak biri Gümüşhane'nin Kolant köyünde, diğeri Trabzon'un Of kazasında oturan ve bu köyde arazileri bulunan iki hane daha vardı. Köyün muhtarı Mustafa oğlu Mehmet olup, köyde 14'ü ekili, 9'u da nadas 23 kilelik tarla bulunmakta ve hane reislerinin tamamı ziraatla uğraşmaktaydı..

¹⁷⁵ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6819.

¹⁷⁶ BOA. İ.MV, nr.9049.

¹⁷⁷ Maarif Salnâmesi 1316, s.816.

¹⁷⁸ BOA. Evkaf, nr.14248, s.9; BOA. Evkaf, nr.13192, s.2.

¹⁷⁹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

¹⁸⁰ BOA. ML. VRD. TMT, nr 6818.

¹⁸¹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

1844 yılındaki köyün toplam hâsılatı 4.845 kuruş iken, 1845 senesinde bu miktar 4.185 kuruşa kadar düşmüştü. Köylünün 1844'de ödemekle yükümlü olduğu vergi miktarı 1.055 kuruştı. 10 adet arı kovanının bulunduğu köydeki 49adet büyükbaş hayvan, 88 adet küçükbaş hayvan yetiştirilmişti.¹⁸²

3.2.3.3.1.13. Aşhanas (Üzengili köyü)

Müslümanlardan müteşekkil köyün 1835 yılı erkek nüfusu 32 kişi olup, bunun 13'ü genç, 13'ü çocuk ve 6'sı yaşlıydı.¹⁸³

Aşhanas köyü, 1845 yılında hane reislerinin tamamının çiftçilikle uğraştığı 5 haneli küçük bir yerdı. 4 kilelik ekili, 5 kilelik nadas arazi mevcut olan köyde, 1844 senesinde 2.180 kuruş, 1845'de 2.095 kuruş yıllık hasılat sağlanmıştı. 37 adet büyükbaş ve 88 adet küçükbaş hayvanın yetiştirilmiş olduğu köyün ödediği 1844 yılı toplam vergi miktarı 626 kuruştı.¹⁸⁴

3.2.3.3.1.14. Balahor köyü (Akşar beldesi)

Günümüzde belde olan Balahor köyü 1837 yılında 44'ü Müslüman 19'u Hristiyan olmak üzere 63 haneden ibaretti.¹⁸⁵

1876 yılında Bayburd'a bağlanan Balahor köyü bu tarihte tamamı Müslümanlardan oluşan 92 hanede 330 nüfusa sahipti. 1.373 küçükbaş hayvan yetiştirilmiş olan köyde 2.124 kuruş vergi toplanmıştı.¹⁸⁶

Köy sınırları içerisinde meşhur *Korgan Köprüsü* bulunmaktadır. XIX.yüzyılda köprünün tamiratı ve sair ihtiyaçları için bir vakıf tesis edilmiş ve köydeki bir kısım arazinin geliri buraya aktarılmıştır.¹⁸⁷

3.2.3.3.1.15. Bergici (Dövmekaya köyü)

1872 yılında İspir kazasından ayrılarak Bayburd'a bağlanan ve sancak döneminde nahiye olan Bergici köyü XIX.yüzyıl ortalarında Müslümanların yaşadığı köyler arasında yer almaktaydı. Bu dönemde köyde toplam 48 Müslüman

¹⁸² BOA. ML. VRD. TMT, nr.6822.

¹⁸³ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9.

¹⁸⁴ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6847.

¹⁸⁵ Tozlu, XIX. Yüzyılda Gümüşhane, s.30.

¹⁸⁶ San, Gümüşhane Sancağı, s.24.

¹⁸⁷ BOA. Evkaf, nr.12112, s.31.

erkek bulunmakta ve bunlardan 17'si genç, 24'ü çocuk ve 7'si de yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.¹⁸⁸

3.2.3.3.1.16. Berne (Balca köyü)

Sadece Müslümanların yaşadığı Berne köyünün 1835 yılı Müslüman erkek nüfusu 56 kişi olup, bunun 21'i genç, 22'si çocuk ve 13'ü yaşlıydı.¹⁸⁹

Bayburd Ulu Camii evkafı arasında bulunan Berne köyü,¹⁹⁰ 1845 yılında 12 haneli olup hane reislerinden 8'i ziraatla uğraşırken diğerlerinden ikisi çobanlık, biri hizmetkârlık ve biri de imamlık ile meşguldü. Köyün muhtarı Kaya oğlu Hüseyin olup, köyde 29,5 kilelik ekili, 18,5 kilelik nadas arazi vardı. İki adet değirmenin bulunduğu köydeki büyükbaş hayvan sayısı 69, küçükbaş hayvan sayısı da 68 idi. Halkın 1844 senesine ait kazancı 8.859 kuruş iken 1845 yılında bu kazanç 8.649 kuruşa düşmüştür. Köyde sadece bir adet arı kovanı bulunmakta olup, halkın ödediği senelik vergi miktarı 1.266 kuruştur.¹⁹¹ 1852 yılında köyün muhtarlık ve imamlığını Süleyman adlı birisi yürütmekteydi.¹⁹²

3.2.3.3.1.17. Bilciş (Soğukgöze köyü)

1835 yılında 6'sı genç, 7'si çocuk ve 4'ü yaşlı olmak üzere 17 Müslüman erkeğin bulunduğu köyde gayrimüslim ahali mevcut değildi.¹⁹³

1845 yılında 4 haneli bir köy olan Bilciş'te, ziraatla geçimini sağlayan köylünün 20 kilelik arazisi bulunmakta, ancak bunun yarısı kadarı ekili durumdaydı. Hayvancılık faaliyeti de yapılan köyde 40 adet büyükbaş, 17 adet küçükbaş hayvanı bulunuyordu. Halkın 1844 senesinde elde ettiği gelir 3.750 kuruştur, 1845 senesinde bu kazanç biraz daha artmış ve 3.822 kuruş olmuştur. Köylünün ödemekle yükümlü olduğu vergi miktarı ise 1.200 kuruştur. Köyde 5 adet de arı kovanı vardı.¹⁹⁴

¹⁸⁸ BOA, ML. CRD, nr.2059, s.19.

¹⁸⁹ BOA, D.CRD, nr.40465, s.9-12.

¹⁹⁰ BOA, Evkaf, nr.12112, s.27.

¹⁹¹ BOA, ML. VRD. TMT, nr 6836.

¹⁹² BOA, İ.MV, nr.9049.

¹⁹³ BOA, D.CRD, nr.40465, s.9-12.

¹⁹⁴ BOA, ML. VRD. TMT, nr.6771.

3.2.3.3.1.18. Burnaz (Demirkaş köyü)

Müslümanlardan müteşekkil Burnaz köyünün 1835 yılında 19'u genç, 29'u çocuk ve 13'ü yaşlı toplam erkek nüfusu 61 kişiydi.¹⁹⁵

1845 yılında 14 hanesi bulunan köyün muhtarı Mustafa oğlu Ömer'di. hane reislerinin 12'si ziraatla, ikisi de çobanlık yaparak geçimlerini temin etmekteydi. Çiftçilerin ziraat ettikleri arazi yaklaşık 75 kilelik olup, bunun 23 kilelik kısmı nadasa bırakılmış geriye kalanı ise ekili durumdaydı. Özellikle küçükbaş hayvancılığın önemli ölçüde yapıldığı Burnaz köyünde 81 adet büyükbaş 200 adet küçükbaş hayvanı vardı. Köyün 1844 yılı genel hâsılatı 8.990 kuruş olup, 1845'de bu miktar 8.170 kuruşa gerilemiştir. Aynı yıl ödenilen vergi miktarı ise 1.810 kuruştur. Arıcılık faaliyetinin oldukça aktif olduğu köyde 43 adet arı kovani bulunmaktaydı.¹⁹⁶ Köyün 1852 yılında muhtarlığını Ömer adlı birisi yürütmekteydi.¹⁹⁷ Köyde bir adet zaviye vardı.¹⁹⁸

3.2.3.3.1.19. Cebe/ Çepe (Demirışık köyü)

1837 yılında 4 haneli Müslüman köyü olan¹⁹⁹ Cebe, 1876 yılında Bayburd'a bağlanmıştır. Bu tarihte yine Müslümanlardan müteşekkil bir köy olup hane sayısı 7 idi. 20 kişilik bir nüfusa sahip olan köyde 1.840 kuruş aşar, 1.154 kuruş verginin toplanmıştı. Köyde 270 küçükbaş, 18 büyükbaş ve 50 koşum hayvanı yetiştirilmişti.²⁰⁰

3.2.3.3.1.20. Cebre (Çakıröz köyü)

Gayrimüslim ahalinin bulunmadığı Cebre köyünde, 1835 yılında 22'si genç, 16'sı çocuk ve 6'sı yaşlı olmak üzere yaşayan erkek sayısı 44 kişiydi.²⁰¹

1845 yılında 19 haneli bir köydü. Hane reislerinden biri değirmencilikle, diğerleri çiftçilikle geçimlerin sağlamaktaydı. Köyde bir hane reisi de fakir olduğundan başkalarının yardımıyla geçinmekteydi. Köydeki arazinin 24,25 kilelik bölümü ekili, 42 kilelik bölümü de nadasa ayrılmıştır. Bir adet ortak

¹⁹⁵ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

¹⁹⁶ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6848.

¹⁹⁷ BOA. İ.MV, nr.9049.

¹⁹⁸ BOA. Evkaf, nr.17773, s.15.

¹⁹⁹ Tozlu, XIX. Yüzyılda Gümüşhane, 36.

²⁰⁰ San, Gümüşhane Sancağı, s.30.

²⁰¹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

değirmenin bulunduğu köyde 118 adet büyükbaş ve 18 adet de küçükbaş hayvanı vardı. Cebre köyü sakinlerinin 1844 yılındaki toplam kazançları 8.455 kuruş iken bir yıl sonra bu miktar biraz azalarak 8.416 kuruş olmuştur. Köylünün ödediği vergi miktarı 1.738 kuruştur. 24 adet de arı kovanı vardı.²⁰²

3.2.3.3.1.21. Cemele (Göldere köyü)

Müslümanlardan müteşekkil Cemele köyünün 1835 yılı erkek nüfusu 29 kişi olup, bunun 11'i genç, 10'u çocuk ve 8'i de yaşlı olarak kaydedilmişti.²⁰³

1845'de köyün hane sayısı 7 idi. Ziraat ile geçinen köylünün 12 kilelik arazisi vardı ve bu arazinin yarısı kadarı ekiliydi. Muhtarı Süleyman oğlu İbrahim olan köyün 1844 yılındaki hâsılatı 2.385 kuruş iken 1845 yılında daha da artmış ve 4.365 kuruşa yükselmiştir. Köylünün verdiği toplam vergi miktarı ise 970,5 kuruştur. Yetiştirilen büyükbaş hayvan sayısı 35, küçükbaş hayvan sayısı 18'di. Arıkovanı yoktu.²⁰⁴

3.2.3.3.1.22. Cilara (Sakızlı köyü)

1835 yılında sadece Müslümanların ikamet ettiği anlaşılan Cilara köyünün 46'sı genç, 54'ü çocuk ve 23'ü yaşlı toplam erkek nüfusu 123 kişiydi.²⁰⁵

1845 yılında hane sayısı 29 olan köyün muhtarı Salih oğlu Mustafa'ydı. Hane reislerinden 22'si çiftçilikle geçimlerini sağlarken, 5 kişi hizmetkârlık ve 2 kişi de çobanlık yapmaktaydı. Tarla ziraatının yanında hayvancılığın da yapıldığı köyde 229 adet büyükbaş, 187 adet küçükbaş hayvan mevcuttu. 79.5 kilelik ekili, 90 kilelik nadas arazinin olduğu köydeki 7 adet arı kovanı vardı. Köy halkının 1844 senesinde elde ettiği hâsılat 18.830 kuruştan 1845'de 19.304 kuruşa çıkmıştır. Köylünün ödediği vergi miktarı ise 3.872,25 kuruştur.²⁰⁶ 1852 yılında köyün muhtarlığını Mustafa adlı birisi yürütmekteydi.²⁰⁷ Köyde bir adet medrese bulunmaktaydı.²⁰⁸

²⁰² BOA. ML. VRD. TMT, nr.6839.

²⁰³ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

²⁰⁴ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6825.

²⁰⁵ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

²⁰⁶ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6782.

²⁰⁷ BOA. İ.MV, nr.9049.

²⁰⁸ Maarif Salnâmesi 1316, s.814-816.

3.2.3.3.1.23. Cumavank (Karlıca köyü)

Cami-i kebir evkafı arasında bulunan²⁰⁹ ve sakinleri Müslümanlardan oluşan köyün 1835 yılı erkek nüfusu 37 kişiden ibaretti. Bunlardan 16'sı genç, 14'ü çocuk ve 7'si yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.²¹⁰

1845 yılında halkın tamamının çiftçilikle geçindiği 9 haneli bir köy olup, muhtarı Ali oğlu Abdi idi. Köydeki 35 kilelik arazinin yarısı ekili, diğer yarısı nadas halindeydi. 1844 yılında köylünün elde ettiği kazanç 7.510 kuruş iken ertesi sene bir miktar daha artmış ve 7.610 kuruşa yükselmişti. Devlete ödenen vergi miktarı da 1.517,5 kuruştı. Köyde 101 adet büyükbaş, 136 adet küçükbaş hayvan vardı. Köylünün sahip olduğu arı kovanı 23 adet olup, bir yılda arıcılıktan 230 kuruş kazanç sağlanmıştı.²¹¹ 1852 yılında köyün muhtarlığını Abdullah adlı birisi yürütmekteydi.²¹²

3.2.3.3.1.24. Çençül-i ulya (Yukarı Çençül-Kılıçkaya köyü)

Müslümanlardan müteşekkil köyün erkek nüfus 1835 yılında 28 kişi olup, bunun 10'u genç, 12'si çocuk ve 6'sı yaşlı olarak kaydedilmişti.²¹³

1845 yılında dört haneli küçük bir köy olan Yukarı Çençül halkı geçimini ziraattan sağlamak ve 4,5 kilelik ekili, 3,5 kilelik nadas arazi işlemekteydi. Köyde 29 adet büyükbaş, 34 adet küçükbaş hayvan yetiştirilmişti. Köy sakinlerinin 1844 senesinde elde ettiği gelir 1.705 kuruş olup, ertesi yıl 1845'de bu miktar 2.487 kuruşa yükselmişti. Aynı yıl ödenen toplam vergi miktarı ise 355 kuruştı.²¹⁴ Köy Seydiyakub zaviyesinin evkafı arasında yer almaktaydı.²¹⁵

3.2.3.3.1.25. Çençül-i süfla (Aşağı Çençül-Sarıtaşlar köyü)

Müslümanlardan müteşekkil 6 haneli bir köy olup, muhtarı Halil oğlu Recep'ti. Çiftçiliğin geçim kaynağı olduğu köyde 8,25 kilelik ekili arazi vardı. Halkın 61 adet büyükbaş, 88 adet de küçükbaş hayvanı mevcut olup, 1844 yılı

²⁰⁹ BOA. Evkaf, nr.12112, s.27.

²¹⁰ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

²¹¹ BOA. ML. VRD. TMT, nr.21705.

²¹² BOA. İ.MV, nr.9049.

²¹³ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

²¹⁴ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6784.

²¹⁵ BOA. Evkaf, nr.12112, s.25.

kazancı 4.165 kuruş, 1845 yılı kazancı 4.795 kuruştur. 1844’de ödenilen vergi miktarı ise 1.028,5 kuruştur. Köyde 14 adet de arı kovanı vardı.²¹⁶

3.2.3.3.1.26. Çerçi (Çerçi köyü)

Günümüzde aynı isimle anılan Çerçi köyü, Müslümanlardan müteşekkil olup 1837 yılında 19 haneliydi.²¹⁷ 1876 yılında Bayburd’a bağlanan köyün, bu tarihte hane sayısı 39 olup, köyün nüfusu 91 kişiydi. 619 adet küçükbaş hayvanı yetiştirile köyden aynı yıl 1.793 kuruş vergi alınmıştı.²¹⁸

3.2.3.3.1.27. Çimağıl-ı ulyâ (Yukarı Çimağıl köyü)

Müslümanlardan müteşekkil Yukarı Çimağıl köyünün 1835 yılında 13’ü genç, 3’ü çocuk ve 3’ü de yaşlı toplam 19 erkek nüfusu bulunmaktaydı.²¹⁹

1845 yılında iki hane mevcuduyla Bayburd’un en küçük köylerindendi. Ziraat ile geçinen köylünün 4,5 kilelik toplam arazisi vardı ve bunun yarıya yakını ekili durumdaydı. Köydeki büyükbaş hayvan sayısı 4, küçükbaş hayvan sayısı 11 olup, hane reislerinin 1844 yılındaki gelirleri 815 kuruştan 1845’de 575 kuruşa düşmüş ve 207,5 kuruş da vergi ödemişlerdi.²²⁰

3.2.3.3.1.28. Çimağıl-ı süflâ (Aşağı Çimağıl köyü)

Yalnızca Müslümanların yaşadığı köylerden biri olup 1835 yılı erkek nüfusu 35 kişiydi ve bunun 18’i genç, 13’ü çocuk ve 4’ü de yaşlı olarak kaydedilmişti.²²¹

Şehir merkezinde Kadı Mahmud Camii evkafı arasında yer alan²²² Aşağı Çimağıl köyü, 1845 yılında 4 haneli idi. Hane reislerinin tamamı ziraatla uğraşmakta ve 14 kilelik arazide çiftçilik faaliyetlerini sürdürmekteydi. Köyde 20 adet büyükbaş, 14 adet küçükbaş hayvanı ve 15 adet de arı kovanı vardı. 1844 yılı

²¹⁶ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6775.

²¹⁷ Tozlu, XIX.Yüzyılda Gümüşhane, s.32.

²¹⁸ San, Gümüşhane Sancağı, s.24.

²¹⁹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

²²⁰ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6813.

²²¹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

²²² BOA. TTD. nr.199, s.65

geliri 2.895 kuruş, 1845 yılı geliri 2.775 kuruştı. 1844 senesinde halkın ödediği vergi miktarı ise 867,5 kuruştı.²²³

3.2.3.3.1.29. Çıphınis (Kırkpınar köyü)

Yalnızca Müslümanların yaşadığı Çıphınis köyünün 1835 yılı erkek nüfusu 171 kişiydi. Bunlardan 74 kişi genç, 64 kişi çocuk ve 33 kişi de yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.²²⁴

1845 yılı tahririne göre 60 hane sayısı ile Bayburd'un en büyük köylerindendi. Çoğunluğun ziraat ile geçimini sağladığı köyde iki hizmetkâr ve bir de değirmenci vardı. Beş hane reisi de hiçbir nesneleri olmadığından başkalarının yardımıyla geçinmekteydi. İki su değirmeni ve bir de bezirhanenin olduğu köyün toplam arazisi 198 kilelikti. Ancak bu arazinin sadece 93 kilelik bölümü ekili durumdaydı. Daha çok küçükbaş hayvanın yetiştirildiği Çıphınis'da 299 büyükbaş, 455 adet küçükbaş hayvanı bulunmaktaydı.

Çıphınis köyünde 1844 senesi elde edilen hâsılat 29.076 kuruş iken 1845 senesinde bu miktar oldukça artmış ve 41.665 kuruşa çıkmıştır. Köy halkı 1844 yılında 8.744,25 kuruş vergi ödemiştir. Köyde 24 adet arı kovanı vardı.²²⁵ Köyde şeyh Muhammed zaviyesi isimli bir zaviye bulunmaktaydı.²²⁶ Köyde eğitim öğretim faaliyetinin yürütüldüğü bir adet medrese bulunmaktaydı.²²⁷

3.2.3.3.1.30. Çıtanos (Sırakayalar köyü)

1835 yılında 28 Müslüman erkeğin bulunduğu Çıtanos köyünde gayrimüslim bulunmamaktaydı. Müslümanların 12'si genç, 12'si çocuk ve 4'ü de yaşlı olarak kaydedilmişti.²²⁸

1845 yılında üç haneli küçük bir köy olup, bir hane reisi çobanlıkla, diğerleri ziraatçılıkla geçinmekteydi. 7,5 kilelik tarlaya sahip olan çiftçiler bu arazinin 4,5 kilelik kısmını ekmişlerdi. 22 adet büyükbaş, 36 adet küçükbaş

²²³ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6777.

²²⁴ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

²²⁵ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6834.

²²⁶ BOA. Evkaf, nr.12112, s.27; Çıphınis köyü günümüzde yılanlı köy diye meşhur olmuştur. Her sene ilkbahar başlarında köyde şifalı olduğu söylenen yılanlar ortaya çıkmakta ve yöre halkı tarafından büyük ilgi görmektedir.

²²⁷ Maarif Salnâmesi 1316, s.814-816.

²²⁸ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

hayvanı vardı ve köyün 1844 yılı toplam geliri 2.350 kuruştan, 1845 yılında 2.494 kuruşa yükselmişti. Köylünün ödediği vergi miktarı ise 427,5 kuruştur.²²⁹

3.2.3.3.1.31. Çorak (Çorak köyü)

1835 yılında sadece Müslümanların ikamet ettiği Çorak köyünün erkek nüfusu 36 kişi olup, bunun 15'i genç, 14'ü çocuk ve 7'si yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.²³⁰

1845 yılında Gümüşhane'nin Koğans (bugünkü Kale) kazasından olup, bu köyde müstecir yani tarla kiralamış olan iki kişi ile beraber hane sayısı on bir idi. Hane reislerinden ikisi hizmetkârlıkla, diğerleri ziraat ile geçimini temin etmekteydi. Sahip olunan arazi miktarı 70,5 kile olup, bu arazinin 31 kilelik bölümü ekili kalanı nadastı. 11 adet arı kovanının olduğu köyün küçükbaş hayvanı hiç yoktu. Bunun yanında 115 adet büyükbaş hayvanı mevcuttu. Köyün 1844 senesi toplam hâsılatı 14.920 kuruş olup, bir yıl sonra biraz azalarak 14.340 kuruşa gerilemişti. Köylüler 1844 yılında 2.347,5 kuruş vergi ödemişlerdi.²³¹ 1852 yılında köyün muhtarlığını Hacı Veliyyüddin adlı birisi yürütmekteydi.²³² Köyde Hacı Dede vakfı adlı bir vakıf bulunmaktaydı.²³³

3.2.3.3.1.32. Çorozma (Petekli köyü)

Müslümanlardan müteşekkil Çorozma köyünde 1835 yılında 11'i genç, 9'u çocuk ve 5'i yaşlı olarak kayıtlı 25 erkek nüfus bulunmaktaydı.²³⁴

3.2.3.3.1.33. Dacirek (Yedigöze köyü)

Sadece Müslümanlardan müteşekkil Dacirek köyünün 1835 yılında 23'ü genç, 24'ü çocuk ve 14'ü yaşlı olarak kayıtlı toplam 61 erkek nüfusu bulunmaktaydı.²³⁵

1845 temettü kayıtlarına göre, on üç haneli bir köy olan Dacirek'in muhtarlığını Ali oğlu Osman yapmaktaydı. Halkı ziraatçi olan köyde 30 kilelik

²²⁹ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6801.

²³⁰ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

²³¹ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6826.

²³² BOA. İ.MV, nr.9049.

²³³ BOA. Evkaf, nr.17737, s.6.

²³⁴ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

²³⁵ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

ekili, 25 kilelik nadas arazi bulunuyordu. Arıcılığın diğer köylere nazaran daha fazla yapıldığı köyde 27 adet arı kovanından bir senede 270 kuruş gelir sağlanmıştı. Koyunculuk başta olmak üzere önemli ölçüde küçükbaş hayvanı yetiştirilmekteydi. 107 adet büyükbaş 222 adet küçükbaş hayvanı vardı. Köylünün 1844 senesindeki toplam kazancı 10.655 kuruş iken, 1845 senesinde bir azalma olmuş ve 10.451 kuruşa düşmüştü. Köyden 1844'de alınan vergi ise 1.787 kuruştı.²³⁶

3.2.3.3.1.34. Danzud (Buğdaylı köyü)

1835 yılında 46 Müslüman erkeğin bulunduğu köyde gayrimüslim nüfusa rastlanmamaktadır. Müslümanların 27'si genç, 13'ü çocuk ve 6'sı yaşlı olarak sınıflandırılmıştır.²³⁷ 1852 yılında köyün muhtarlığını Ahmed ve imamlığını İbrahim adlı kişiler yürütmekteydi.²³⁸

3.2.3.3.1.35. Elmalu (Elmalı köyü)

1845 temettü kayıtlarına göre Müslümanların yaşadığı beş haneli bir köydü. Çiftçilikle geçimini sağlayan köylünün elinde 10,5 kilelik ekili, 8,5 kilelik nadas arazi vardı. 37 adet büyükbaş, 39 adet küçükbaş hayvanın bulunduğu köyde arı kovani yoktu. Halkın 1844 yılında elde ettiği kazanç 2.810 kuruşken, 1845'de 3.210 kuruşa yükselmişti. Köylünün ödediği toplam vergi miktarı 939,5 kuruştı.²³⁹

3.2.3.3.1.36. Erginis (Suludere köyü)

1845 yılında İki haneli küçük bir köydü. Çiftçiliğin yapıldığı köyde 2 kilelik ekili arazi vardı. Büyükbaş hayvan sayısı 14, küçükbaş hayvan sayısı 71'di. Halkın 1844 yılındaki elde ettiği gelir 1.005 kuruş iken 1845 yılında bu kazanç daha da artmış ve 1.125 kuruşa çıkmıştı. Halkı Müslüman olan köyün 1844'de ödediği vergi miktarı 460 kuruştı.²⁴⁰

²³⁶ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6837.

²³⁷ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

²³⁸ BOA. İ.MV, nr.9049.

²³⁹ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6794.

²⁴⁰ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6795.

3.2.3.3.1.37. Erмене (Pamuktaş köyü)

Müslümanların ikamet ettikleri Erмене köyünün 1835 yılı erkek nüfusu 24 olup, bunun 10'u genç, 9'u çocuk ve 5'i de yaşlı olarak kaydedilmişti.²⁴¹

1845'de hane sayısı yedi olmakla birlikte, aslen Trabzon'un Sürmene kazasından olup bu köyde tarla ziraat eden hane reisleri de vardı ve bunların köyde 4,25 kilelik kısmı ekili toplam 6,25 kilelik arazileri vardı. 17 adet arı kovanı, 29 adet büyükbaş, 73 adet de küçükbaş hayvanı mevcuttu. Köyün 1844 senesindeki geliri 4.005 kuruş iken 1845'de bu miktar 3.685 kuruşa düşmüştü. Erмене Köyü'nün 1844'de ödediği vergi miktarı 802,5 kuruştı.²⁴²

3.2.3.3.1.38. Eymür (Eymür köyü)

1835 yılında 20'si genç, 20'si çocuk ve 22'si yaşlı olmak üzere 62 Müslüman erkek bulunmaktaydı.²⁴³

Hane reislerinin tamamının ziraat ile uğraştığı Eymür, 1845 yılında 12 haneli bir köydü. Köyde 28 kilelik ekili, 49,5 kilelik nadas arazi vardı. Arıkovanı sayısı 21, büyükbaş hayvan sayısı 62, küçükbaş hayvan sayısı da 66 olan köyün, 1844 yılındaki toplam geliri 10.035 kuruş iken, 1845 yılında 11.035 kuruşa çıkmıştı. 1844 yılında köylünün üzerine düşen vergi miktarı ise 2.856,5 kuruştı.²⁴⁴ Eymür köyünün 1852 yılında muhtarlığını Abdulaziz adlı birisi yürütmekteydi.²⁴⁵

3.2.3.3.1.39. Galisgavar (Kabaçayır köyü)

Sadece Müslümanların mukim olduğu köyün 1835 yılı erkek nüfusu 79 kişi olup, bunun 33'ü genç, 38'i çocuk ve 1'i yaşlı olarak kaydedilmişti.²⁴⁶

1845 yılında 9 haneli bir köy ola Galisgavar sakinlerinden biri imamlık, diğerleri çiftçilikle geçinmekteydi. Çiftçilerin sahip olduğu 19,5 kilelik arazinin 8 kilelik bölümü ekili alandı. 34 büyükbaş, 41 küçükbaş hayvanın beslendiği köyün

²⁴¹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

²⁴² BOA. ML. VRD. TMT, nr.6769.

²⁴³ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

²⁴⁴ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6767.

²⁴⁵ BOA. İ.MV, nr.9049.

²⁴⁶ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

1844 yılı toplam hâsılatı 3.380 kuruştı. Aynı yıl ödenen vergi 920,5 kuruş olup, köylünün 1845’de elde ettiği gelir ise 2.663,5 kuruştı.²⁴⁷

Galisgavar köyü, Ahi Emir Ahmed Zencânî zaviyesi vakfının evkafı arasında bulunmaktaydı.²⁴⁸

3.2.3.3.1.40. Gez (Gezköy)

Müslümanların sakin olduğu Gez köyünün 1835 yılı erkek nüfusu 26 kişi olup, bunlardan 10 kişi genç, 9 kişi çocuk ve 7 kişi yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.²⁴⁹

3.2.3.3.1.41. Goşkuri (Kemertaş köyü)

Müslümanlardan müteşekkil Goşkuri köyünde 1835 yılında 4’ü genç, 6’sı çocuk ve 3’ü yaşlı olarak kayıtlı 13 erkek nüfus mevcuttu.²⁵⁰ Köyün temettuat kaydı bulunmamaktadır.

3.2.3.3.1.42. Govursu (Konursu Beldesi)

Bayburd’un nüfus itibarıyla en kalabalık yerlerinden biri olan Govursu köyünde 1835 yılında 189 erkek bulunmaktaydı. Gayrimüslim nüfusun olmadığı köyde Müslümanların 71’i genç, 75’i çocuk ve 43’ü de yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.²⁵¹

1845 yılında 53 hanesi bulunan köyün muhtarı İsmail oğlu Recep’ti. Hane reislerinin meslekleri muhtelif olup, 5 hizmetkâr, 2 çoban, 1 imam ve 45 çiftçi bulunmaktaydı. Köylünün tarım yaptığı arazi 180 kilelikti ve bunun 144,5 kilelik bölümü ekili, kalanı nadas halindeydi. Köyde iki adet su değirmeni vardı. Konursu halkının 1844 senesindeki toplam hâsılatı 37.220 kuruş iken, 1845 senesinde hâsılat önemli ölçüde artarak 45.122 kuruşa yükselmişti. Aynı tarihlerde köylünün üzerine düşen bir senelik vergi de 8.193 kuruştı. Hayvancılığın da önemli bir gelir kaynağı olduğu köyde 318 büyükbaş, 285

²⁴⁷ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6800.

²⁴⁸ BOA. Evkaf, nr.12112, s.27; BOA. Evkaf, nr.13192, s.3; BOA. Evkaf, nr.11004, s.13; BOA. Evkaf, nr.19490, s.116; BOA. Evkaf, nr.17773, s.114.

²⁴⁹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

²⁵⁰ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

²⁵¹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

küçükbaş hayvan bulunmaktaydı.²⁵² 1852 yılında köyün muhtarlık ve imamlığını Mehmed Şerif adlı birisi yürütmekteydi.²⁵³

Konursu köyü, Şingâh Mahallesinde bulunan Ketenci camiinin²⁵⁴ ve Kaleardı'ndaki Sultan Süleyman Camiinin²⁵⁵ evkafları arasında yer almaktaydı. Ayrıca köyde *Konursu Camii Evkafı* adlı bir vakıf²⁵⁶ ve bir de medrese²⁵⁷ bulunmaktaydı.

3.2.3.3.1.43. Gökçeli (Gökçeli köyü)

1835 yılında 40 Müslüman erkeğin mevcut olduğu köyde gayrimüslim nüfusa rastlanmamaktadır. Müslümanların 16'sı genç, 14'ü çocuk ve 10'u da yaşlı olarak yazılmıştı.²⁵⁸

3.2.3.3.1.44. Güder (Güder köyü)

Sadece Müslümanların ikamet ettiği köyün 1835 yılı erkek nüfusu yalnızca 14 kişi olup, bunun 7'si genç, 4'ü çocuk ve 3'ü de yaşlı olarak kaydedilmişti.²⁵⁹

1845 yılında üç hanesi bulunan ve çiftçiliğin tek geçim kaynağı olduğu köyde 20 kilelik arazi bulunmakta ve bunun yarısı ekili vaziyetteydi. 30 adet büyükbaş, 26 adet küçükbaş hayvan ve 2 adet de arı kovanı vardı. Güder Köyü'nün 1844 senesindeki toplam hâsılatı 3.230 kuruş iken, 1845 senesinde biraz azalmayla 2.890 kuruşa inmişti. 1844 yılında köylünün ödediği vergi miktarı ise 706 kuruştur.²⁶⁰ Köyde bir adet zaviye bulunmaktaydı.²⁶¹

²⁵² BOA. ML. VRD. TMT, nr.6810.

²⁵³ BOA. İ.MV, nr.9049.

²⁵⁴ BOA. Evkaf, nr.13192, s.2.

²⁵⁵ BOA. Evkaf, nr.13812, s.22. BOA. Evkaf, nr.13469, s.2.

²⁵⁶ BOA. Evkaf, nr.12112, s.27.

²⁵⁷ Salnâme-i Nezareti Maarifi Umumiye 1.Defa Olarak 1316, s.814-816.

²⁵⁸ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

²⁵⁹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

²⁶⁰ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6765.

²⁶¹ BOA. Evkaf, nr.13812, s.20.

3.2.3.3.1.45. Güleli Hayık (Damlıca köyü)

Müslümanların teşkil ettiği köyün 1835 yılında 18'i genç, 17'si çocuk ve 4'ü yaşlı olarak kayıtlı 39 erkek nüfusu bulunmaktaydı.²⁶²

3.2.3.3.1.46. Gütgüne (Çiğdemlik köyü)

Sakinlerini Müslümanların oluşturduğu köyün 1835 yılı erkek nüfusu 41 kişiden ibaret olup, 16'sı genç, 15'i çocuk ve 10'u da yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.²⁶³ Seydiyakub zaviyesinin evkafı arasında yer alan köyde,²⁶⁴ eğitim öğretim faaliyetlerinin icra edildiği bir medrese bulunmaktaydı.²⁶⁵

3.2.3.3.1.47. Hacıoğlu (Hacıoğlu köyü)

Yalnızca Müslümanların sakin olduğu köyde 1835 yılında 79 erkek nüfus tespit edilmektedir. Nüfusun 32'si genç, 32'si çocuk ve 15'inin de yaşlı olarak sınıflandırıldığı anlaşılmaktadır.²⁶⁶ 1852 yılında köyün muhtarlığını Mehmed adlı birisi yürütmekteydi.²⁶⁷

3.2.3.3.1.48. Haho (Saruhan köyü)

Sadece Müslümanlardan müteşekkil Haho köyünün 1835 yılı erkek nüfusu 28 kişi olup, bunlardan 9'u genç, 15'i çocuk ve 4'ü de yaşlı olarak kaydedilmişti.²⁶⁸ 1852 yılında köyün muhtarlık ve imamlığını Hurşid adlı birisi yürütmekteydi.²⁶⁹

3.2.3.3.1.49. Hakih (Çamdere köyü)

Müslümanların sakin olduğu köyün 1835 yılı erkek nüfusu 34 kişiydi. Gayrimüslimin mevcut olmadığı köydeki Müslümanlardan 17 kişi genç, 14 kişi çocuk ve 3 kişi de yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.²⁷⁰

²⁶² BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

²⁶³ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

²⁶⁴ BOA. Evkaf, nr.12112, s.25.

²⁶⁵ Maarif Salnâmesi 1316, s.814-816.

²⁶⁶ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

²⁶⁷ BOA. İ.MV, nr.9049.

²⁶⁸ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

²⁶⁹ BOA. İ.MV, nr.9049.

²⁷⁰ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

1845 yılında hane sayısı 4 olan ve hane reislerinin çiftçilikle geçimlerini sağladığı köyde 9,5 kilelik ekili, 9 kilelik nadas arazi vardı. Köyde bir adet su değirmeni ve 17 tane de arı kovani bulunmaktaydı. Köy sakinlerinin 1844 yılındaki 4.665 kuruş olan kazançları 1845’de 3.561 kuruşa inmiş ve 1.024,5 kuruş vergi ödemişlerdi. Köydeki büyükbaş hayvan sayısı 30, küçükbaş hayvan sayısı 68’di.²⁷¹ 1852 yılında köyün muhtarlık ve imamlığını Dursun adlı birisi yürütmekteydi.²⁷²

3.2.3.3.1.50. Hanege (Dumlu köyü)

1835 yılında 31 Müslüman erkeğin bulunduğu köyde gayrimüslim ahaliye rastlanmamaktaydı. Müslümanlar ise 7’si genç, 14’ü çocuk ve 10’u yaşlı şeklinde sınıflandırılmıştı.²⁷³

3.2.3.3.1.51. Hanzar (Çağılı köyü)

Müslümanların sakin olduğu Hanzar köyünün 1835 yılı erkek nüfusu 22 kişi olup, bunun 8’i genç, 9’u çocuk ve 5’i de yaşlı olarak yazılmıştı.²⁷⁴ Köyde bir adet zaviye bulunmaktaydı.²⁷⁵

3.2.3.3.1.52. Hardışı (Çiftetaş köyü)

Sakinleri yalnızca Müslümanlardan oluşan köylerden biri olan Hardışı köyünün 1835 yılı erkek nüfusu 48 kişi olup, bunun 17’si genç, 19’u çocuk ve 12’si de yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.²⁷⁶ 1852 yılında köyün muhtarlık ve imamlığını Mığdat adlı birisi yürütmekteydi.²⁷⁷

3.2.3.3.1.53. Hart (Aydıntepe İlçesi)

Günümüzde Bayburd’un iki ilçesinden biri olan ve 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı esnasında Hart savaşı ile tarihte yerini alan, Hart XIX.yüzyılda da büyük bir yerleşim yeri idi. 1835 yılında sadece Müslümanların ikamet ettikleri

²⁷¹ BOA. KK, nr.6028.

²⁷² BOA. İ.MV, nr.9049.

²⁷³ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9.

²⁷⁴ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9.

²⁷⁵ BOA. TTD, nr.199. s.78

²⁷⁶ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

²⁷⁷ BOA. İ.MV, nr.9049.

köyün erkek nüfusu 77 kişi olup, bunlardan 31 kişi genç, 21 kişi çocuk ve 25 kişi de yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.²⁷⁸

Temettü tahrirlerine göre 1845 yılında 50 haneli bir köy olan Hart, Cami-i kebir ve Yakutiye medresesi evkafı arasında bulunmaktaydı.²⁷⁹ Sakinlerinden İki kişi hizmetkârlıkla diğerleri çiftçilikle hayatlarını sürdürmekteydi. Köydeki 202 kilelik arazinin 99,5'i ekili, kalanı ise nadasa ayrılmış durumdaydı. En çok ekilen ürünler arpa, buğday ve sarıbaşı. Köydeki arı kovanı sayısı 59 olup, bir senede arıcılıktan 590 kuruş gelir elde edilmişti. Köydeki hane sayısının çokluğu ile orantılı olarak hayvancılık faaliyeti de oldukça fazlaydı. 342 büyükbaş, 306 küçükbaş hayvanın beslendiği Hart Köyü'nün 1844 senesi toplam hâsılatı 30.628,5 kuruştı. 1845 yılında bir önceki seneye oranla toplam gelirden azalma olmuş ve 29.251 kuruşa kadar düşmüştü. Köyden alınan toplam vergi miktarı da 7.510,5 kuruştı.²⁸⁰ 1852 yılında köyün muhtarlığını Ömer adlı birisi yürütmekteydi.²⁸¹ Eğitim öğretim faaliyetlerinin icra edildiği, bir medrese ile²⁸² 1897 yılında açılmış olan Hamidiye Mektebi adıyla bir de mektep bulunmaktaydı.²⁸³

3.2.3.3.1.54. Harviran

1835 yılında 10'u genç, 10'u çocuk ve 4'ü de yaşlı olarak sınıflandırılmış 24 erkek nüfusu bulunmaktaydı. Tamamını Müslümanların teşkil ettiği köyde gayrimüslim ahalî bulunmamaktaydı.²⁸⁴

3.2.3.3.1.55. Haşya (Aksaçlı köyü)

Müslümanlardan oluşan Haşya köyünün 1835 yılı erkek nüfusu 65 kişiden ibaretti. Nüfusun 25'i genç, 25'i çocuk ve 15'i de yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.²⁸⁵

1845 yılı temettü kayıtlarında 17 haneden oluşan orta büyüklükteki bir köy olup, 67,5 kilelik bölümü ekili kalanı nadas 104,5 kilelik arazi bulunmaktaydı.

²⁷⁸ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

²⁷⁹ BOA. Evkaf, nr.12112, s.27.

²⁸⁰ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6831.

²⁸¹ BOA. İ.MV, nr.9049.

²⁸² Maarif Salnâmesi1316, s.814-816.

²⁸³ Maarif Salnâmesi1318, s.1009-1010.

²⁸⁴ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

²⁸⁵ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

Tahrirlerde köyün en varlıklılarının Mehmet oğlu Miktat Bey olduğu anlaşılmaktadır. Miktat Bey köydeki ekili arazinin % 37'sine, nadas arazinin % 54'üne ve hayvanların yaklaşık % 44'üne sahipti. Hane reislerinin 8'i çiftçi, 5'i hizmetkâr ve 4'ü de Miktat Bey'in yanında maraba olarak çalışmaktaydı.

Haşya Köyünün 1844 senesindeki kazancı 15.790 kuruş, 1845'deki kazancı 16.342 kuruştı. 134 adet büyükbaş, 186 adet küçükbaş hayvanın yetiştirildiği köyden 1844 yılında 2.306,25 kuruş vergi alınmıştı.²⁸⁶ 1852 yılında köyün muhtarlık ve imamlığını Salih adlı birisi yürütmekteydi.²⁸⁷

3.2.3.3.1.56. Havnus (Sarımese köyü)

1835 yılında orta yoğunlukta bir nüfusa sahip olan köyde 93 Müslüman erkek bulunmaktaydı. Gayrimüslimin mevcut olmadığı Havnus köyünde Müslümanların 40'ı genç, 39'u çocuk ve 14'ü de yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.²⁸⁸ 1852 yılında köyün muhtarlık ve imamlığını Hüseyin adlı birisi yürütmekteydi.²⁸⁹

Havnus köyü, XIX.yüzyılda şehir merkezindeki İkbâliye muallimhanesi vakfı evkafı arasında yer almaktaydı.²⁹⁰

3.2.3.3.1.57. Helvaköy (Helvaköy)

Müslümanlardan müteşekkil Helva köyünün 1835 yılı erkek nüfusu 88 kişi olup, bunun 33'ü genç, 39'u çocuk ve 16'sı yaşlı olarak kaydedilmişti.²⁹¹

1845 yılında 23 hanesi bulunan köyün muhtarı Ebubekir adlı biriydi. Hane reislerinden biri imamlık, dördü çobanlık ve diğerleri çiftçilikle geçimlerini sağlamaktaydı. 93,5 kilelik arazinin ancak 48,5 kilelik kısmı ekilebilmişken, kalanı nadas alanı oluşturmaktaydı. 18 adet arı kovanının olduğu köyde 150 büyükbaş ve 295 küçükbaş hayvan vardı. Helva köyü sakinleri 1844 yılına 16.670 kuruş kazanmışken, 1845'de bu miktar 15.447,5 kuruşa kadar inmişti. Köylüler aynı yıl devlete 3.467,75 kuruş vergi ödemişlerdi.²⁹²

²⁸⁶ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6780.

²⁸⁷ BOA. İ.MV, nr.9049.

²⁸⁸ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

²⁸⁹ BOA. İ.MV, nr.9049.

²⁹⁰ BOA. Evkaf, nr.12112, s.29.

²⁹¹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

²⁹² BOA. ML. VRD. TMT, nr.6817.

1852 yılında muhtarlık ve imamlığını İbrahim adlı birinin yürüttüğü köyün²⁹³ 1864 yılında muhtarı Mehmed adlı biriydi.²⁹⁴

3.2.3.3.1.58. Hiğrı (Bayrampaşa köyü)

Sadece Müslümanların yaşadığı Hiğrı köyü 1837 yılında 33 haneden ibaretti. 1862 yılında köyün 5.227 kuruş aşâr bedeli bulunan²⁹⁵ ve 1875 yılında muhtarlığını Hüseyin adlı birinin yürüttüğü köy,²⁹⁶ 1876 yılında Bayburd'a bağlanmıştır.

3.2.3.3.1.59. Hınzeverek (Çatalçeşme köyü)

1837 yılında 16 hanesi olup tamamı Müslümanlardan müteşekkildi. 1875 yılında imamlığını Süleyman adlı birinin yürüttüğü²⁹⁷ Hınzeverek köyü, 1876 yılında Bayburd'a bağlanmıştır.

3.2.3.3.1.60. Hopur (Kurbanpınar köyü)

XIX.yüzyıl ortalarında Müslümanların yaşadığı ve 1872 yılına kadar İspir kazasından idare edilen Hopur köyü bu tarihte Bayburd kazasına bağlanmıştır. Köyde 16 genç, 28 çocuk ve 12 yaşlı olmak üzere 56 Müslüman erkek bulunmaktaydı.²⁹⁸

3.2.3.3.1.61. Horsu (Kurugüney köyü)

Müslümanlardan ibaret olan köyün 1835 yılı erkek nüfusu 20 kişi olup, bunun 6'sı genç, 9'u çocuk ve 5'i de yaşlı olarak yazılmıştı.²⁹⁹

Temettü kayıtlarına göre 1845 yılında küçük bir köy olan Horsu üç haneden ibaretti. Sakinlerinden biri hizmetkârlık, ikisinin de çiftçilik yaptığı köyde 6 kilelik ekili, 6 kilelik nadas arazi vardı. 22 adet büyükbaş, 17 adet küçükbaş hayvanın bulunduğu köyün 1844 yılı geliri 1.655 kuruştı. 1845 yılında

²⁹³ BOA. İ.MV, nr.9049.

²⁹⁴ BOA. İ.MV, nr.24470, 5 Receb 1281/5 Aralık 1864 tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası.

²⁹⁵ BOA. K.K, nr.5585.

²⁹⁶ Tozlu, XIX.yüzyılda Gümüşhane, s.35, 54.

²⁹⁷ BOA. Ş.D, nr.1505/13, 3 Zilkade 1292/1 Aralık 1875 tarihli Şuray-ı Devlet Mazbatası.

²⁹⁸ BOA. ML. CRD, nr.2059, s.19.

²⁹⁹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

yıllık gelirin 1.617 kuruşa düştüğü köyün aynı yıl ödediği vergi miktarı 325 kuruştı.³⁰⁰

3.2.3.3.1.62. Hörme (Salkımsu köyü)

Sakinleri Müslümanlardan oluşan köyün 1835 yılı erkek nüfusu 18 kişiden ibaret olup, bunun 8'i genç, 6'sı çocuk ve 4'ü yaşlı şeklinde yazılmıştı.³⁰¹

1845 yılında 8 haneli olan köyün muhtarı Ali oğlu İbrahim'di. Hane reislerinden biri hizmetkârlıkla diğerleri çiftçilikle uğraşırlardı. Köyde 15,5 kilelik tarla bulunuyordu ve bunun 10,5'i ekili, kalanı nadastı. Diğer köylere oranla arıcılık Hörme köyünde daha fazla yapılmakta ve 32 adet arı kovanı bulunmaktaydı. Arıcılıktan bir senede 320 kuruş kazanılan köyde 78 adet büyükbaş, 96 adet de küçükbaş hayvan vardı.

Köylünün 1844 yılı hâsılatı 6.404 kuruş civarında iken 1845 yılında 7.675 kuruş olmuş ve 945 kuruş ta vergi ödenmişti.³⁰² Hörme köyü, Şingâh Mahallesiinde bulunan Ketenci camiinin evkafı arasında yer almaktaydı.³⁰³

3.2.3.3.1.63. İşbonos (Adabaşı köyü)

Sadece Müslümanların ikamet ettikleri köylerden biri olan İşbonos köyünün 1835 yılı erkek nüfusu 54 kişiydi ve bunların 19'u genç, 29'u çocuk ve 6'sı yaşlı şeklinde sınıflandırılmıştı.³⁰⁴

1845 yılı temettü kayıtlarında 8 hanesi bulunan köyün muhtarı Süleyman oğlu Şerif'di. Çiftçilik, arıcılık ve hayvancılığın yapıldığı köyde, 8 adet arı kovanı, 29 adet büyükbaş, 57 adet de küçükbaş hayvan vardı. 13 kilelik ekili, 6 kilelik nadas arazi bulunmaktaydı. İşbonos köyü sakinlerinin 1844 yılındaki toplam kazançları 3.985 kuruş iken, 1845 yılında bu miktar 5.716 kuruşa yükselmişti. 1.237,5 kuruş vergi ödenmişti.³⁰⁵

³⁰⁰ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6821.

³⁰¹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

³⁰² BOA. ML. VRD. TMT, nr.6774.

³⁰³ BOA. Evkaf, nr.13192, s.2.

³⁰⁴ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

³⁰⁵ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6779.

Şehir merkezindeki Şeyh Haydar zaviyesi vakfının evkafı arasında yer alan köyde,³⁰⁶ bir medrese bulunmaktaydı.³⁰⁷

3.2.3.3.1.64. Kalbular (Kavakcık köyü)

1835 yılında 14'ü genç, 14'ü çocuk ve 11'i yaşlı olmak üzere 39 Müslüman erkeğin kaydedildiği köyde gayrimüslim ahaliye rastlanmamaktadır.³⁰⁸

1845 yılında 9 haneli bir köy olup, hane reislerinin 1844 yılı geliri 2.912,5 kuruş, 1845 yılı geliri ise 3.012,5 kuruştı. 9.5 kilelik ekili, 22 kilelik nadas arazi bulunan köyde, hane reislerinden biri imamlık, biri biçicilik³⁰⁹ ve yedisi de ziraat ile geçinmekteydi. Kalbular köyü halkının 1844 senesinde ödediği toplam vergi 980,5 kuruştı. Köyde 15 adet büyükbaş, 39 adet de küçükbaş hayvan vardı.³¹⁰ 1864 yılında köyün muhtarlığını Kasım adlı biri yürütmekteydi.³¹¹ Köyde Gökçeşeyh zaviyesi adlı bir zaviye bulunmaktaydı.³¹²

3.2.3.3.1.65. Kân (Aslandede köyü)

1876 yılında Gümüşhane sancağından ayrılarak Bayburd'a bağlanmıştır. Bu tarihte Kân köyünün 115 Müslüman nüfusu mevcuttu. 35 haneli köyün 5.520 kuruş aşarı, 3.081 kuruş vergisi bulunmaktaydı. Köyde 210 küçükbaş, 55 büyükbaş ve 4 koşum hayvanı yetiştirilmişti.³¹³

3.2.3.3.1.66. Karaviran (Karaver-Tepetarla köyü)

Sakinlerini Müslümanların meydana getirdiği köyün 1835 yılı erkek nüfusu 38 kişi olup, bunun 19'u genç, 15'i çocuk ve 4'ü yaşlı olarak kaydedilmişti.³¹⁴

1845 yılında 6 haneli bir köy olup, hane reislerinden biri çobanlık, diğerleri ziraatla geçinmekteydi. Toplam 15 kilelik ekili arazinin bulunduğu köyde 16 adet arı kovanı, 33 büyükbaş, 73 küçükbaş hayvan vardı. Karaver köyü

³⁰⁶ BOA. Evkaf, nr.17737, s.9.

³⁰⁷ Salnâme-i Nezareti Maarifi Umumiye 1.Defa Olarak 1316, s.814-816.

³⁰⁸ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

³⁰⁹ Biçicilik; Para karşılığı başkasının ekinlerini biçme işi.

³¹⁰ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6796.

³¹¹ BOA. İ.MV, nr.24470, 5 Receb 1281/5 Aralık 1864 tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası.

³¹² BOA. Evkaf, nr.12112, s.31

³¹³ Tozlu, XIX.yüzyılda Gümüşhane, s.54.

³¹⁴ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

sakinlerinin 1844 yılındaki kazançları 5.420 kuruş, 1845’de 5.468 kuruştı. 1.265,5 kuruş vergi ödenen köyün 1845 yılında muhtarlığını Hüseyin oğlu Ahmet³¹⁵ 1852 yılında ise köyün hem muhtarlığını hem de imamlığını Ahmed adlı birisi yürütmekteydi.³¹⁶ Köy Cami-i kebir evkafı arasında yer almaktaydı.³¹⁷

3.2.3.3.1.67. Kelenkes (Akçakuzu köyü)

1872 yılında İspir kazasından ayrılarak Bayburd’a bağlanan köyler arasında yer almakta olup, XIX.yüzyıl ortalarında sakinleri Müslümanlardan oluşmaktaydı. Bu dönemde köyde yaşayan 91 erkekten 35 kişi genç, 40 kişi çocuk ve 16 kişi yaşlı olarak kaydedilmişti.³¹⁸

3.2.3.3.1.68. Kırzı-yı süfla (Aşağı Kırzı köyü)

Sadece Müslümanların teşkil ettiği Aşağı Kırzı köyünün 1835 yılı erkek nüfusu 66 kişiden ibaretti. Müslümanlardan 28 kişi genç, 21 kişi çocuk ve 17 kişi yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.³¹⁹ 1864 yılında köyün muhtarlığını İsmail adlı biri yürütmekteydi.³²⁰

Köyde Aşağı Kırzı Mescidi evkafı³²¹ ve Aşağı Kırzı Zaviyesi Evkafı³²² adlı iki vakıf bulunmaktaydı.

3.2.3.3.1.69. Kışlak-ı ulya (Yukarı Kışlak köyü)

1835 yılında 7’si genç, 5’i çocuk ve 6’sı yaşlı olmak üzere toplam 18 Müslüman erkek nüfusun bulunduğu köyde gayrimüslim ahaliye rastlanmamaktadır.³²³ 1852 yılında köyün muhtarlık ve imamlığını Mehmed adlı birisi yürütmekteydi.³²⁴

³¹⁵ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6816.

³¹⁶ BOA. İ.MV, nr.9049.

³¹⁷ BOA. Evkaf, nr.12112, s.27.

³¹⁸ BOA. ML. CRD, nr.2059, s.19.

³¹⁹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

³²⁰ BOA. İ.MV. nr.24470, 5 Receb 1281/5 Aralık 1864 tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası.

³²¹ BOA. Cevdet Evkaf, nr.272.

³²² BOA. Evkaf, nr.19490, s.100.

³²³ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

³²⁴ BOA. İ.MV, nr.9049.

3.2.3.3.1.70. Kışlak-ı süfla (Aşağı Kışlak köyü)

Sadece Müslümanların yaşadığı Aşağı Kışlak köyünün 1835 yılı erkek nüfusu 22 kişi olup, bunun 9'u genç, 10'u çocuk ve 3'ü yaşlı olarak kaydedilmişti.³²⁵

3.2.3.3.1.71. Kilhons (Pınargözü köyü)

Gayrimüslim ahalinin bulunmadığı Kilhons köyünün 1835 yılı erkek nüfusu 25 kişiydi. Bunların 9'u genç, 10'u çocuk ve 6'sı yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.³²⁶

3.2.3.3.1.72. Kitre köyü

Müslümanlardan müteşekkil Kitre köyünün 1837 yılında hane sayısı 51'idi. 1876 yılında Bayburd'a bağlanan köyün bu tarihte hane sayısı 82, köydeki Müslüman nüfusu 192 kişiydi. Köyde 468 adet küçükbaş hayvan yetiştirilmişti.³²⁷

3.2.3.3.1.73. Kondolot (Dağçatı köyü)

Müslümanların teşkil ettiği Kondolot köyünde 1835 yılında 31 erkek nüfus bulunmaktaydı. Bunların 15'i genç, 8'i çocuk ve 8'i yaşlı olarak yazılmıştı.³²⁸

3.2.3.3.1.74. Kop (Kop köyü)

Meşhur Kop dağı eteklerinde kurulmuş olan Kop köyünün 1835 yılı erkek nüfusu 70 kişiydi. Gayrimüslimin bulunmadığı köyde, Müslümanların 28'i genç, 29'u çocuk ve 13'ü yaşlı olarak kaydedilmişti.³²⁹

1845'de halkının ziraatla geçindiği 16 haneli bir köy olan Kop'ta tarımın yanında hayvancılık ve arıcılık önemli ölçüde gelir getirmekte ve köyde 20 adet arı kovani bulunmaktaydı. Köydeki 40,5 kilelik arazinin 17,5 kilelik bölümü ekili, kalanı nadastı. 106 adet büyükbaş, 187 adet küçükbaş hayvan yetiştirilmiş olan

³²⁵ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9.

³²⁶ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9.

³²⁷ Tozlu, XIX.Yüzyılda Gümüşhane, s.54.

³²⁸ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9.

³²⁹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9.

Kop köyünün 1844 yılı geliri 7.465 kuruş, 1845 yılı ise 7.020 kuruştı. Aynı yıl ödenen vergi miktarı ise 2.185 kuruştı.³³⁰

Kop köyünün 1852 yılında muhtarlığını Hacı Abdullah ve imamlığını Mehmed adlı kişiler yürütmekteydi.³³¹ Köyde Şeyh Mehmed Zaviyesi adlı bir zaviye bulunmaktaydı.³³²

3.2.3.3.1.75. Kormas (Polatlı köyü)

1872 yılı sonlarında İspir kazasından ayrılarak Bayburd'a bağlanan Kormas köyü, XIX.yüzyıl ortalarında Müslümanların sakin olduğu köyler arasında yer almaktaydı. Bu dönemde köyde 17'si genç, 16'sı çocuk ve 11'i yaşlı olmak üzere 44 erkek nüfus bulunmaktaydı.³³³

3.2.3.3.1.76. Lipana (Yaylalar köyü)

1835 yılında 6'sı genç, 3'ü çocuk ve 2'si yaşlı olmak üzere kayıtlı 11 erkek nüfus bulunmaktaydı. Köyde gayrimüslim ahaliye rastlanmamaktaydı.³³⁴

3.2.3.3.1.77. Lori-i süflâ (Aşağı Lori-Yazıbaşı köyü)

Müslümanlardan müteşekkil Aşağı Lori köyünün 1835 yılı erkek nüfusu 68 kişi olup, bunun 29'u genç, 20'si çocuk ve 19'u yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.³³⁵

1845 yılında hane sayısı 15 olup, hane reislerinden ikisi çobanlık, diğerleri çiftçilikle geçinmekteydi. Çiftçilerin sahip olduğu 84,5 kilelik arazinin 41 kilelik kısmı ekili, kalanı nadastı. Köyde 4 arı kovanı, 106 büyükbaş, 129 küçükbaş hayvan vardı. Aşağı Lori köyü sakinleri 1844 senesinde 15.070 kuruş gelir sağlamışlardı. 1845'deki gelirleri ise 12.652 kuruştı. Köylünün üzerine düşen vergi miktarı ise 3.773,5 kuruştı.³³⁶

³³⁰ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6824.

³³¹ BOA. İ.MV, nr.9049.

³³² BOA. Evkaf, nr.11004, s.15.

³³³ BOA. ML. CRD, nr.2059, s.19.

³³⁴ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9.

³³⁵ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

³³⁶ BOA. ML. VRD. TMT, nr.16004.

Bir adet zaviyenin bulunduğu³³⁷ köyün 1852 yılında muhtarlık ve imamlığını Kara Hacı adlı birisi yürütmekteydi.³³⁸

3.2.3.3.1.78. Lori-i ulyâ (Yukarı Lori-Bespınar köyü)

Nüfus itibariyle oldukça kalabalık bir köy olup halkın tamamı Müslümanlardan meydana gelmekteydi. 1835 yılı Müslüman erkek nüfusu 215 kişi olup, bunun 86'sı genç, 85'i çocuk ve 44'ü yaşlı olarak kaydedilmişti.³³⁹

Temettü tahrirlerinde 34 haneli bir köy olup, hane reislerinde ikisi çobanlık, diğerleri de çiftçilikle geçimlerini temin etmekteydi. Köyde 17 adet arı kovanı, 295 büyükbaş, 361 küçükbaş hayvan vardı. 181 kilelik arazinin 92,5 kilelik bölümü ekilmiş, kalanı nadasa bırakılmıştı. Yukarı Lori köyü halkının 1844 yılındaki toplam kazançları 32.970 kuruştı. 1845 yılında ise toplam hâsılatla azalma olmuş ve 28.465 kuruşa kadar düşmüştü. Köylüler 1844'de 7.692,75 kuruş da vergi ödemişlerdi.³⁴⁰

Yukarı Lori'nin 1852 yılında muhtarı Mustafa ve imamı Osman adlı kişilerdi.³⁴¹

3.2.3.3.1.79. Mahacur (Harmanözü köyü)

Sadece Müslümanlardan meydana gelen köyde 23'ü genç, 25'i çocuk ve 4'ü de yaşlı olmak üzere 1835 yılında 52 erkek yaşamaktaydı.³⁴²

1845 yılında 10 hanelik bir köy olan Mahacur'da, tarım, hayvancılık, arıcılık ve ticaret yapılmakta olup, hane reislerinden biri çoban, ikisi hizmetkâr, diğerleri çiftçilikle geçinmekteydi. Arıcılığın en fazla yapıldığı köylerden olan Mahacur'da 41 adet arı kovanı bulunmakta, buna mukabil arazisi oldukça az olup 5 kilelik ekili, 6 kilelik nadas tarla mevcuttu. 54 adet büyükbaş, 88 adet küçükbaş hayvanın yetiştirildiği köyde, Hüseyin oğlu Yusuf Ağa'nın sahip olduğu ve kiraya verdiği bir kahvehanesi ve beş adet de dükkânı mevcuttu. 1844 senesinde köyün

³³⁷ BOA. Evkaf, nr.12112, s.23.

³³⁸ BOA. İ.MV, nr.9049.

³³⁹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

³⁴⁰ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6841.

³⁴¹ BOA. İ.MV, nr.9049.

³⁴² BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

toplam geliri 4.500 kuruş, 1845 senesinde ise 4.930 kuruştı. Ödenilen vergi miktarı da 928,75 kuruştı.³⁴³

Mahacur köyü XIX.yüzyılda Mahmudiye medresesi vakfı evkafı arasında yer almaktaydı.³⁴⁴

3.2.3.3.1. 80. Mam (Değirmencik köyü)

Ahalisini Müslümanların oluşturduğu köyün 1835 yılı erkek nüfusu 42 kişi olup, bunun 16'sı genç, 17'si çocuk ve 9'u yaşlı olarak yazılmıştı.³⁴⁵ 1864 yılında köyün imam ve muhtarlığını Süleyman adlı biri yürütmekteydi.³⁴⁶

3.2.3.3.1.81. Manası (Günedoğru köyü)

Halkının tamamı Müslüman olan Manası köyünün 1835 yılı erkek nüfusu 20 kişi olup, bunun 7'si genç, 8'i çocuk ve 5'i yaşlı olarak kaydedilmişti.³⁴⁷ 1852 yılında köyün muhtarlığını Mehmed Emin adlı birisi yürütmekteydi.³⁴⁸

Manası köyü XIX.yüzyılda Museviye medresesi vakfı evkafı arasında yer almaktaydı.³⁴⁹

3.2.3.3.1.82. Mandafar (Güzelce köyü)

Müslümanlardan müteşekkil köyde 1835 yılında 13 kişi genç, 6 kişi çocuk ve 5 kişi yaşlı olmak üzere yaşayan erkek sayısı 24 kişiydi.³⁵⁰ Mandafar'ın 1852 yılında muhtarlığını Dursun adlı birisi yürütmekteydi.³⁵¹

3.2.3.3.1. 83. Masad (Yıldırım köyü)

Halkı Müslümanlardan meydana gelen Masad köyünün 1835 yılı erkek nüfusu 65 kişiydi. Nüfusun 26'sı genç, 16'sı çocuk ve 23'ü yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.³⁵²

³⁴³ BOA. ML. VRD. TMT, Nr 6781.

³⁴⁴ BOA. Evkaf, nr.13812, s.23.

³⁴⁵ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

³⁴⁶ BOA.İ.MV.,nr.24470, 5 Receb 1281/5 Aralık 1864 tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası.

³⁴⁷ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

³⁴⁸ BOA. İ.MV, nr.9049.

³⁴⁹ BOA. Evkaf, nr.14248, s.9

³⁵⁰ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

³⁵¹ BOA. İ.MV, nr.9049.

³⁵² BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

1845’de 24 haneli bir köy olup, hane reislerinden 19’u çiftçilik yaparken, 3 çoban, 1 hizmetkâr ve bir de imam bulunmaktaydı. Ayrıca koyun ticareti yapan kişiler de görülmekteydi. 22 adet arı kovanının bulunduğu köydeki 155 kilelik arazinin 71,5 kilelik kısmı ekili, kalanı nadasa bırakılmıştı. 232 adet büyükbaş, 428 adet küçükbaş hayvan mevcuttu. Masad köyü ahalisi 1844’de 31.771 kuruş, 1845’de 25.843 kuruş gelir elde etmişler ve 1844’de 4.755,25 kuruş da vergi ödemişlerdi. 1845’de köyün muhtarlığını yürüten Ali oğlu Salih,³⁵³ 1852 yılında hem muhtar hem de imamlığı üstlenmişti.³⁵⁴

Masad köyündeki mevcut mescid ahalinin Cuma ve Bayram namazlarını eda edebilmeleri için yeterli olmadığından 1864 yılında köy mescidi Cuma ve bayram namazlarının kılınabileceği hale getirilmiş ve imamlığına da Hafız Mehmed Efendi atanmıştır.³⁵⁵

Eğitim öğretim işlerinin yürütüldüğü bir medresenin bulunduğu³⁵⁶ Masad köyü, Bayburd şehir merkezinde Hacı Ali Ağa adına kurulmuş olan vakfın evkafı arasında yer almaktaydı.³⁵⁷ Köyde 1897 yılında kurulmuş olan bir de mektep vardı.³⁵⁸

3.2.3.3.1.84. Menge (Alaca köyü)

1835 yılında 5’i genç, 3’ü çocuk ve 3’ü yaşlı olmak üzere toplam 11 erkek nüfus bulunmaktaydı. Tamamı Müslümanlardan müteşekkil köyde gayrimüslim ahalî bulunmamaktaydı.³⁵⁹

3.2.3.3.1.85. Milehi (Karşıgeçit köyü)

Halkını Müslümanların teşkil ettiği Milehi köyünün 1835 yılı erkek nüfusu 43 kişiden ibaretti. Bunun 17’si genç, 17’si çocuk ve 9’u yaşlı olarak

³⁵³ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6805.

³⁵⁴ BOA. İ.MV, nr.9049.

³⁵⁵ BOA. A.MKT. MH, nr.317/99, 4 Cemaziye’l-evvel 1281 /5 Ekim 1864 tarihli tahrirat.

³⁵⁶ Salnâme-i Nezareti Maarifi Umumiye 1.Defa Olarak 1316, s.814-816.

³⁵⁷ BOA. Evkaf, nr.17737, s.5

³⁵⁸ Salnâme-i Nezareti Maarifi Umumiye, 3.Defa Olarak 1318, s.1009-1010.

³⁵⁹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

sınıflandırılmıştı.³⁶⁰ 1852 yılında köyün muhtarlığını Mehmed adlı birisi yürütmekteydi.³⁶¹

3.2.3.3.1.86. Muşankas (Kavakyanı köyü)

Sakinleri Müslümanlardan oluşan köyün XIX.yüzyıl ortalarında erkek nüfus 110 kişi olup, bunun 53'ü genç, 33'ü çocuk ve 24'ü yaşlı olarak kaydedilmişti. Muşankas köyü 1872 yılında İspir kazasından ayrılarak Bayburd kazasına bağlanmıştır.³⁶² Esasında köy Bayburd merkeze, İspir'den daha yakın olmasına rağmen bazen tekrar İspir kazasına bağlanması doğrultusunda teşebbüsler olmuştur. Bunlardan biri 1874 yazında meydana gelmişse de köyün idarî yapısında bir değişiklik yapılmamıştır.³⁶³

Müslümanlardan müteşekkil Müşeverek köyünün 1835 yılı erkek nüfusu 31 kişiden ibaretti. Tamamı Müslümanlardan oluşan nüfusun 11'i genç, 16'sı çocuk ve 4'ü yaşlı olarak kaydedilmişti.³⁶⁴

1845 yılında 6 haneli küçük bir köy olup, hane reislerinden biri hizmetkarlıkla, diğerleri çiftçilikle hayatlarını sürdürmekteydi.. 22 kilelik arazinin 13,5 kilelik kısmı ekili, kalanı nadas halindeydi. 10 adet arı kovanı bulunan köyün muhtarı Hacı Mehmet oğlu Ali'ydi. Yetiştirilen büyükbaş hayvan sayısı 46, küçükbaş hayvan sayısı 111 olup, köyün 1844 senesi yıllık geliri 4.955 kuruş iken 1845'de hayli artmış ve 5.535 kuruş olmuştu. Ödenilen vergi miktarı ise 903,25 kuruştı.³⁶⁵ Müşeverek köyü Şehid Osman Gazi zaviyesi vakfı arasında yer almaktaydı.³⁶⁶

³⁶⁰ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

³⁶¹ BOA. İ.MV, nr.9049.

³⁶² BOA. ML. CRD, nr.2059, s.19.

³⁶³ Köyün İspir'e tekrar bağlanması yolunda 1874 yılında yapılan teşebbüse karşı köy sakinlerinden Tahir Bey mücadele etmiştir. Tahir Bey, köyün Bayburd'a daha yakın olduğunu ifade ederek şimdiki haliyle Bayburd'a bağlılığın devam etmesi gerektiğini savunmuştur. Neticede köyün Bayburd'a bağlılığı devam etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA. Erzurum Ayniyat Defterleri, nr.832, s.21.s

³⁶⁴ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

³⁶⁵ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6772.

³⁶⁶ BOA. Evkaf, nr.12112, s.30.

3.2.3.3.1.87. Müşekrek (Yanıkçam köyü)

1835 yılında 15'i genç, 12'si çocuk ve 9'u yaşlı olmak üzere toplam 36 erkek nüfusun bulunduğu köyde gayrimüslim ahali bulunmamaktaydı.³⁶⁷

3.2.3.3.1.88. Ortugu (Dağtarla köyü)

Sakinlerini Müslümanların oluşturduğu köy, XIX.yüzyıl ortalarında büyük köyler arasında yer almaktaydı. Köyde toplam 93 erkek nüfus bulunmakta ve bunlardan 31'i genç, 41'i çocuk ve 21i yaşlı olarak kaydedilmişti. Ortugu köyü 1872 yılına kadar İspir kazasından idare edilmiş olup bu tarihte Bayburd'a bağlanmıştır.³⁶⁸

3.2.3.3.1.89. Öskürüç (Pımarlık köyü)

Müslümanlardan müteşekkil bir köy olup 1835 yılında 26 erkek nüfusu vardı ve bunun 13'ü genç, 10'u çocuk ve 3'ü de yaşlı olarak yazılmıştı.³⁶⁹

1845 yılında köyün hane sayısı 7 olup, hane reislerinin biri hizmetkârlıkla diğerleri ziraatla geçimini temin etmekteydi. Sahip olunan 18,5 kilelik arazinin yarısı kadarı ekiliydi ve 24 adet büyükbaş, 52 adet küçükbaş hayvan mevcuttu. Köyün 1844 senesindeki yıllık hâsılatı 3.590 kuruş, 1845 senesinde ise 3.510 kuruştı. Öskürüç köyü sakinleri 824,5 kuruş vergi ödemişlerdi.³⁷⁰

3.2.3.3.1.90. Pağnık (Erikdibi köyü)

Halkı Müslümanlardan müteşekkil köyde 1835 yılında 40 erkek nüfus bulunmaktaydı. Nüfusun 20'si genç, 12'si çocuk ve 8'i de yaşlı olarak kaydedilmişti.³⁷¹ 1852 yılında köyün muhtarlık ve imamlığını Abdülkerim adlı birisi yürütmekteydi.³⁷²

³⁶⁷ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

³⁶⁸ BOA. ML. CRD, nr.2059, s.19.

³⁶⁹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

³⁷⁰ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6833.

³⁷¹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

³⁷² BOA. İ.MV, nr.9049.

Öğretim faaliyetlerinin görüldüğü bir medresenin bulunduğu³⁷³ Pağnık köyü, şehir merkezindeki Bekir Çelebi Mescidi³⁷⁴ ve Şeyh Salih zâviyesi³⁷⁵ evkafları arasında yer almaktaydı.

3.2.3.3.1.91. Poğik (Kavaklı köyü)

Temettü kayıtlarına göre 1845 yılında sakinleri Müslümanlardan müteşekkil 10 haneli bir köy olup, muhtarı Osman oğlu İsmail'di. İki hane reisi hiçbir nesneleri olmadığından başkalarının yardımıyla geçinirken, diğerleri ziraatla uğraşmaktaydı. Çiftçilerin ekip biçtiği 13 kilelik arazi vardı. Yetiştirilen büyükbaş hayvan sayısı 63, küçükbaş hayvan sayısı 72 olup, köy ahalisinin 1844 yılı geliri 5.190 kuruş, 1845 yılı hâsılatı 6.695. Aynı yıl ödenilen vergi miktarı 1.264 kuruştı.³⁷⁶

3.2.3.3.1.92. Parakos (Uğurgeldi köyü)

Müslümanlardan müteşekkil köyün 1835 yılı erkek nüfusu 28 kişi olup, bunun 14'ü genç, 9'u çocuk ve 5'i yaşlı olarak yazılmıştı.³⁷⁷

3.2.3.3.1.93. Pazahbun (Alapelit köyü)

1872 yılında İspir kazasındabn ayrılarak Bayburd'a bağlanan sekiz köyden biri olan Pazahbun köyü, XIX.yüzyıl ortalarında 110 erkek nüfusu ile oldukça büyük bir yerdi. Tamamı Müslümanlardan müteşekkil nüfusun 53'ü genç, 33'ü çocuk ve 24'ü yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.³⁷⁸

Köyde bir adet medrese bulunmakta ve öğretim faaliyetleri burada icra edilmekteydi.³⁷⁹

³⁷³ *Salnâme-i Nezareti Maarifi Umumiye* 1.Defa Olarak 1316, s.814-816.

³⁷⁴ *BOA. Evkaf*, nr.14248, s.9. *BOA. Evkaf*, nr.13192, s.2.

³⁷⁵ *BOA. Evkaf*, nr.13812, s.23.

³⁷⁶ *BOA. ML. VRD. TMT*, nr.6830.

³⁷⁷ *BOA. D.CRD*, nr.40465, s.9-12.

³⁷⁸ *BOA. ML. CRD*, nr.2059, s.19.

³⁷⁹ *Salnâme-i Nezareti Maarifi Umumiye* 1.Defa Olarak 1316, s.814-816.

3.2.3.3.1.94. Pekesi (Serenli köyü)

Akkoyunlu Ferruḥşad Bey'in Bekesi adlı kızından adını aldığı ileri sürülen³⁸⁰ ve halkı Müslüman olan köyün 1835 yılı erkek nüfusu 113 kişiden ibaret olup, 55'i genç, 41'i çocuk ve 17'si yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.³⁸¹

1845 yılında 12 haneli olan Pekesi köyünün hane reislerinin tamamı ziraatla uğraşmakta ve bunların 49 kilelik arazileri bulunmaktaydı. Sahip olunan arazinin 22,5 kilelik kısmı ekili, kalanı nadas halindeydi. 9 adet arı kovanı, 85 adet büyükbaş, 124 adet de küçükbaş hayvan mevcuttu. Pekesi köyü sakinleri 1844'de 10.085 kuruş kazanmışken, 1845'de hâsılat azalmış ve 7.812 kuruşa düşmüştü. 1844'de ödenilen vergi miktarı 1.753 kuruştı.³⁸² Pekesi'nin 1852 yılında muhtarlığını Yusuf adlı birisi yürütmekteydi.³⁸³

3.2.3.3.1.95. Pigeysi (Ballıkaya köyü)

Temettü tahrirlerine göre 1845'de 6 haneli küçük bir müslüman köyüydü. Ziraatçılığın tek geçim kaynağı olduğu köyde yarısı ekili, yarısı nadasa ayrılmış 14 kilelik arazi vardı. Köyde yetiştirilen 7 adet büyükbaş, 20 adet küçükbaş hayvan mevcuttu. Pigeysi Köyü sakinleri 1844'de 2.325 kuruş, 1845'de 2.375 kuruş gelir elde etmişler ve 532,5 kuruş da vergi ödemişlerdi.³⁸⁴

Pigeysi köyü, şehir merkezindeki Uzun Kadı Mescidi vakfının evkafı arasında bulunmaktaydı.³⁸⁵

3.2.3.3.1.96. Pörge (Koçbayırı köyü)

Sakinlerini Müslümanların oluşturduğu köyün 1835 yılı erkek nüfusu 53 kişi olup, bunun 17'si genç, 25'i çocuk ve 11'i yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.³⁸⁶

1845'de 11 haneli bir köy olan Pörge köyünün 1844 yılı geliri 3.984 kuruş, 1845 yılı geliri de 6.025 kuruştı. 53 adet büyükbaş, 109 adet küçükbaş hayvanın beslendiği köyün ödediği vergi miktarı ise 1.256,5 kuruştı. Hane reislerinin çoğu

³⁸⁰ İsmet Miroğlu, "Ferruḥşad Bey'in Vakfiyesi", *Türk Tarih Kurumu Belgeler*, XV, sayı 19. Ankara 1993, s.186.

³⁸¹ *BOA. D.CRD*, nr.40465, s.9-12.

³⁸² *BOA. ML. VRD. TMT*, nr.6785.

³⁸³ *BOA. İ.MV*, nr.9049.

³⁸⁴ *BOA. ML. VRD. TMT*, nr.6770.

³⁸⁵ *BOA. Evkaf*, nr.12112, s.29.

³⁸⁶ *BOA. D.CRD*, nr.40465, s.9-12.

çiftçilik yapmakla beraber, çobanlıkla geçimini sağlayan ve bir de hiç geliri olmadığından başkalarının yardımıyla hayatta kalan iki hane reisi daha bulunmaktaydı. 11 adet arı kovanının olduğu köyde arazi sadece 9 kilelikti.³⁸⁷

3.2.3.3.1.97. Sankot (Bayırtepe köyü)

Yalnızca Müslümanların yaşadığı köylerden biri olan Sankot'un 1835 yılı erkek nüfusu 43 kişi olup, bunun 18'i genç, 19'u çocuk ve 6'sı yaşlı olarak yazılmıştı.³⁸⁸ Köyün 1852 yılında muhtarlığını Ali adlı birisi yürütmekteydi.³⁸⁹ Köyde *Sankot Cami-i Evkafı* adıyla bir vakıf bulunmaktaydı.³⁹⁰

3.2.3.3.1.98. Seydiyakup (Seydiyakup köyü)

Müslümanlardan müteşekkil Seydiyakup köyü 12 genç, 16 çocuk ve 9 yaşlı olmak üzere 1835 yılında 37 erkek nüfusa sahipti.³⁹¹ Köyün 1852 yılında muhtarlığını Mehmed adlı birisi yürütmekteydi.³⁹² Köyde bir adet zaviye bulunmaktaydı.³⁹³

3.2.3.3.1.99. Sinür (Çayır yolu Beldesi)

Akkoyunlu yurtlarından olan Sinür köyü, nüfus itibarıyla Bayburd'un en kalabalık altıncı köyü olup 1835 yılı erkek nüfusu 158 kişiydi. Tamamı Müslümanlardan müteşekkil nüfusun 61'i genç, 65'i çocuk ve 32'si yaşlı olarak kaydedilmiştir.³⁹⁴ Köyün 1852 yılında muhtarlığını Hamza adlı birisi yürütmekteydi.³⁹⁵

Kutlu Bey camisinin bulunduğu köyde, XIX.yüzyılın sonlarına doğru açılmış bir medrese vardı.³⁹⁶

³⁸⁷ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6802.

³⁸⁸ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

³⁸⁹ BOA. İ.MV, nr.9049.

³⁹⁰ BOA. Evkaf, nr.12112, s.31

³⁹¹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

³⁹² BOA. İ.MV, nr.9049.

³⁹³ BOA. Evkaf, nr.13812, s.21.

³⁹⁴ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

³⁹⁵ BOA. İ.MV, nr.9049.

³⁹⁶ *Salnâme-i Nezareti Maarifi Umumiye* 1.Defa Olarak 1316, s.814-816.

3.2.3.3.1.100. Sisne-i ulyâ (Yukarı Sisne-Yukarı Pınarlı köyü)

Nüfus yoklama defterinde *Sisneli*, temettü kayıtlarında *Sisne* olarak kayıtlı köyün tamamı Müslümanlardan oluşan 1835 yılı erkek nüfusu 25 kişi olup, bunun 10'u genç, 12'si çocuk ve 2'si yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.³⁹⁷

Yukarı Sinse köyü 1845 yılında 5 haneli küçük bir köydü. Ziraatçılıkla geçinen köylünün 11 kilelik ekili, 9 kilelik de nadas arazisi bulunmaktaydı. 4 adet arı kovanının olduğu köyde beslenen büyükbaş hayvanı sayısı 28, küçükbaş hayvan ise 44 adetti. Köy sakinlerinin 1844'de 3.190 kuruş olan senelik geliri 1845'de 4.148 kuruşa çıkmıştı. Aynı yıl ödenilen vergi ise 687,5 kuruştur.³⁹⁸

3.2.3.3.1.101. Söfker (Güneydere köyü)

1835 yılında 8'i genç, 7'si çocuk ve 5'i yaşlı olmak üzere 20 erkek nüfus bulunmaktaydı. Tamamı Müslümanlardan müteşekkil köyde gayrimüslim nüfusa rastlanmamaktaydı.³⁹⁹

3.2.3.3.1.102. Tahsini (Ozansu köyü)

Sakinlerini Müslümanların oluşturduğu köyün 1835 yılı erkek nüfusu 70 kişi olup, bunun 21'i genç, 32'si çocuk ve 17'si yaşlı olarak kaydedilmişti.⁴⁰⁰ Köyün 1852 yılında muhtarlık ve imamlığını Mahmud adlı birisi yürütmekteydi.⁴⁰¹ Köyde bir adet zaviye vardı.⁴⁰²

3.2.3.3.1.103. Taht (Taht Köy)

Müslümanlardan müteşekkil köyün XIX.yüzyıl ortalarında 37'si genç, 34'ü çocuk ve 17'si yaşlı olmak üzere 88 erkek nüfusu bulunmaktaydı. 1872 yılına kadar İspir kazasına bağlı olan köy 1872 sonlarında Bayburd kazasına bağlanmıştır.⁴⁰³

³⁹⁷ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

³⁹⁸ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6844.

³⁹⁹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

⁴⁰⁰ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

⁴⁰¹ BOA. İ.MV, nr.9049.

⁴⁰² BOA. Evkaf, nr.23059, s.3.

⁴⁰³ BOA. ML. CRD, nr.2059, s.19.

3.2.3.3.1.104. Tanışman (Danişmend köyü)

Müslümanlardan müteşekkil köyün 1835 yılı erkek nüfusu 64 kişiden ibaretti ve bunun 26'sı genç, 30'u çocuk ve 8'i yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.⁴⁰⁴

Danişmend köyü, şehir merkezindeki Cami-i kebir⁴⁰⁵ ve Mahmudiye medresesi evkafı arasında yer almaktaydı.⁴⁰⁶

3.2.3.3.1.105. Tavukvank (Yerlice köyü)

Yalnızca Müslümanların ikamet ettikleri köylerden biri olan Tavukvank'ın 1835 yılı erkek nüfusu 44 kişi olup, bunun 16'sı genç, 18'i çocuk ve 10'u yaşlı olarak kaydedilmişti.⁴⁰⁷

Bayburd Ulu Camii evkafı arasında yer alan⁴⁰⁸ Tavukvank köyünün 1845 yılı temettü kayıtlarına göre, muhtarlığını Ahmet oğlu Hüseyin yapmakta ve köyde 9 hane bulunmaktaydı. Çiftçilikle geçinen köylünün 18 kilelik ekili, 11,25 kilelik nadas arazisi vardı. 16 adet arı kovanının bulunduğu köyde 44 büyükbaş, 69 küçükbaş hayvanı mevcuttu. 1844 yılında 3.355 kuruş gelir sağlayan hane reisleri 878,5 kuruş vergi ödemişlerdi. 1845 yılında ise gelirden büyük bir artış olmuş ve 6.297 kuruşa yükselmişti.⁴⁰⁹ Tavukvank köyünün 1852 yılında muhtarlığını Ahmed adlı birisi yürütmekteydi.⁴¹⁰

3.2.3.3.1.106. Tomlacık (Tomlacık köyü)

Sakinlerini Müslümanların meydana getirdiği köyün 1835 yılı nüfusu 57 kişi olup, bunun 27'si genç, 22'si çocuk ve 8'i yaşlı olarak kaydedilmişti.⁴¹¹

Sakinleri Müslümanlardan oluşan 15 haneli köyün hane reislerinden biri çobanlıkla diğerleri çiftçilikle geçinmekteydiler. 63 kilelik araziden 36.5 kilelik kısmı ekilmiş kalanı nadasa ayrılmıştı. 79 adet büyükbaş, 57 adet küçükbaş

⁴⁰⁴ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

⁴⁰⁵ BOA. Evkaf, nr.12112, s.27.

⁴⁰⁶ BOA. Evkaf, nr.14248, s.9.

⁴⁰⁷ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

⁴⁰⁸ BOA. Evkaf, nr.12112, s.27.

⁴⁰⁹ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6798.

⁴¹⁰ BOA. İ.MV, nr.9049.

⁴¹¹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9.

hayvanın beslendiği köyün 1844 yılı geliri 7430 kuruştı. Aynı yıl 2682 kuruş vergi ödenmiş ve 1845’de elde edilen gelir 9760 kuruşa yükselmişti.⁴¹²

3.2.3.3.1.107. Toronsos (Sorkunlu köyü)

Yalnızca Müslümanların yaşadığı köyün 13’ü genç, 14’ü çocuk ve 6’sı yaşlı olarak kayıtlı 1835 yılı erkek nüfusu 33 kişiden ibaretti.⁴¹³

1845 yılında Toronsos köyünün hane sayısı 10 olup, hane reislerinin tamamı ziraatla geçinmekteydi. 12,5 kilelik ekili, 8,5 kilelik nadas arazinin bulunduğu köyde arı kovanı sayısı 16, büyükbaş hayvan sayısı 70, küçükbaş hayvan sayısı da 115’di. köyün 1844 yılı hâsılatı 5.011 kuruş, 1845 yılı hâsılatı 5.105 kuruştı. Köylünün devlete ödediği vergi miktarı ise 1.369,5 kuruştı.⁴¹⁴ Toronsos köyünün 1852 yılında muhtarlık ve imamlığını Mehmed Emin adlı birisi yürütmekteydi.⁴¹⁵

3.2.3.3.1.108. Vağında (Çayırköprü köyü)

Müslümanlardan müteşekkil köyün 1835 yılı erkek nüfusu 40 kişi olup, bunun 11’i genç, 19’u çocuk ve 10’u yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.⁴¹⁶

1845’de 9 haneli bir köy olup, muhtarlığını Ahmet oğlu İdris yapmaktaydı. Hane reislerinin ikisi çobanlıkla, diğerleri çiftçilikle geçinmekteydi. 13 kilelik ekili arazi, 11,5 kilelik nadas arazinin olduğu köyde 36 büyükbaş, 25 küçükbaş hayvan vardı. Köylünün 1844 senesi kazancı 4.370 kuruşken, 1845’de azalma olmuş ve 3.730 kuruşa düşmüştü. Aynı yıl 1.079,75 kuruş vergi ödenmişti.⁴¹⁷

Vağında köyü, Şingâh Mahallesiindeki Ketenci Camii evkafı arasında bulunmaktaydı.⁴¹⁸

3.2.3.3.1.109. Vanşen (Çatıksu köyü)

1837 yılında 19 haneli ve Müslümanlardan müteşekkil Vanşen köyü 1876 yılında yapılan düzenleme ile Bayburd’a bağlanmıştır. Aynı tarihte 24 hanesi

⁴¹² BOA. ML. VRD. TMT, nr.6814.

⁴¹³ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

⁴¹⁴ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6787.

⁴¹⁵ BOA. İ.MV, nr.9049.

⁴¹⁶ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

⁴¹⁷ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6808.

⁴¹⁸ BOA. Evkaf, nr.12112, s.26.

bulunan köyde 320 adet küçükbaş, 60 adet büyükbaş ve 2 adet koşum hayvanı yetiştirilen köyde, 960 kuruş aşar ve 2.635 kuruş da vergi alınmıştı.⁴¹⁹

3.2.3.3.1.110. Varicna (Mutlu köyü)

Müslümanların yaşadığı köyler arasında yer alan Varicna köyünün 1837 yılı hane sayısı 22 idi. 1876 yılında Bayburd'a bağlanan köyün bu tarihte 56 hanede 151 erkek nüfusu vardı. 280 küçükbaş, 155 büyükbaş ve 8 koşum hayvanın yetiştirildiği köyden 21.440 kuruş aşar ve 4.632 kuruş vergi alınmıştı.⁴²⁰

Varicna köyü XIX.yüzyılda Mahmudiye medresesi vakfı evkafı arasında bulunmaktaydı.⁴²¹

3.2.3.3.1.111. Vartanas (Göloba köyü)

1835 yılında 10'u genç, 7'si çocuk ve 5'i yaşlı olmak üzere toplam 22 erkek nüfusun bulunduğu köyün sakinlerini Müslümanlar teşkil etmekteydi.⁴²²

3.2.3.3.1.112. Yakupabdal (Yakupabdal köyü)

Sakinlerini Müslümanların oluşturduğu köyün 1835 yılı erkek nüfusu 55 kişi olup, bunun 20'si genç, 27'si çocuk ve 8'i de yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.⁴²³

1845 yılı temettü kayıtlarına göre 11 hanesi bulunan köyün muhtarı Osman oğlu Hasan'dı. Çoğunluğun çiftçilik yaptığı köyde bir hane reisi de çobandı. Çiftçilerin işlediği 29 kilelik ekili, 31,5 kilelik nadas arazi vardı. Arıcılık yönünden zengin olan köyde 20 adet arı kovanı, 50 adet büyükbaş, 93 adet küçükbaş hayvanı mevcuttu. Köyün 1844 yılındaki yıllık geliri 7.540 kuruşken, 1845'de 8.010 kuruşa yükselmişti. Yakupabdal köyünden alınan bir yıllık vergi miktarı ise 2.571,25 kuruştı.⁴²⁴ Köyde bir adet zaviye bulunmaktaydı.⁴²⁵

⁴¹⁹ Tozlu, *XIX.yüzyılda Gümüşhane*, s.35, 54.

⁴²⁰ Tozlu, *XIX.yüzyılda Gümüşhane*, s.35, 54.

⁴²¹ BOA. Evkaf, nr.13812, s.23.

⁴²² BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

⁴²³ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

⁴²⁴ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6827.

⁴²⁵ BOA. Evkaf, nr.17737, s.9.

3.2.3.3.1.113. Zağsık (Yolaltı köyü)

Bayburd şehir merkezindeki Cami-i kebir ve Şeyh Salih zaviyesi evkafı arasında yer alan köyün,⁴²⁶ 1835’de sakinlerini Müslümanlar teşkil etmekteydi. Aynı yıl erkek nüfusu 41 kişi olup, bunun 12’si genç, 20’si çocuk ve 9’u yaşlı olarak kaydedilmişti.⁴²⁷

3.2.3.3.1.114. Zarani (Güçlü Köyü)

Sakinleri Müslümanlardan oluşan köyün 1835 yılı erkek nüfusu 11’i genç, 8’i çocuk ve 2’si de yaşlı 21 kişiden ibaretti.⁴²⁸

3.2.3.3.1.115. Zargidi (Gümüşdamla köyü)

Halkı Müslüman olan köyün 1835 yılı erkek nüfusu 94 kişi olup, bunun 33’ü genç, 39’u çocuk ve 22’si de yaşlı olarak kaydedilmişti.⁴²⁹

Temettü kayıtlarına göre 1845 yılında 20 hanesi bulunan köyün muhtarı Mehmet oğlu Ömer’di. Hane reislerinden ikisi hizmetkârlık diğerleri çiftçilik yapmaktaydı. Köyde ziraat yapılan 19,5 kilelik ekili, 18,5 kilelik nadas arazi vardı. Hayvancılığın önemli bir gelir getirdiği köyde 142 büyükbaş, 155 küçükbaş hayvan ve 6 adet arı kovanı mevcuttu. Hane reisleri 1844’de 15.885 kuruş, 1845’de 19.895 kuruş hâsılat elde etmiş ve 5.027,5 kuruş vergi ödemişlerdi.⁴³⁰ Zargidi köyünün 1852 yılında muhtarlığını Ömer adlı birisi yürütmekteydi.⁴³¹

3.2.3.3.1.116. Zeğli (Güllüce köyü)

Müslümanların sakin olduğu köyün 1835 yılı erkek nüfusu 36 kişi olup, bunun 17’si genç, 10’u çocuk ve 9’u yaşlı olarak kaydedilmişti.⁴³² 1852 yılında köyün muhtarlığını Osman adlı birisi yürütmekteydi.⁴³³

⁴²⁶ BOA. Evkaf, nr.12112, s.27.

⁴²⁷ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

⁴²⁸ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

⁴²⁹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

⁴³⁰ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6811.

⁴³¹ BOA. İ.MV, nr.9049.

⁴³² BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

⁴³³ BOA. İ.MV, nr.9049.

3.2.3.3.2. Gayrimüslimlerin yaşadığı köyler

3.2.3.3.2.1. Aruzga (Gökpınar köyü)

1835 yılında gayrimüslimlerin yaşadığı köyün erkek nüfusu 57 kişiydi ve bunlardan 1 kişi ala, 24 kişi evsat, 8 kişi edna ve 24 kişi de çocuk olarak kaydedilmişti.⁴³⁴

Aruzga köyü, şehir merkezindeki Sultan Süleyman Camii⁴³⁵ ve Şeyh Hayran Mescidi evkafı arasında yer almaktaydı.⁴³⁶

3.2.3.3.2.2. Ergi (Taşocağı köyü)

Gayrimüslimlerin ikamet ettikleri köylerden biri olan Ergi’de 1835 yılında mevcut erkek sayısı 34 kişi olup, 3’ü ala, 19’u evsat, 1’i edna ve 11’i de çocuk ve amelmande olarak yazılmıştı.⁴³⁷ Köyde Ermenilerin ibadetlerini ifa ettikleri bir kilise bulunmaktaydı. Zamanla tahrip olan kilise 1859 yılında tamir edilmiştir.⁴³⁸

Ergi köyü XIX.yüzyılda Museviye medresesi vakfı evkafı arasında yer almaktaydı.⁴³⁹

3.2.3.3.2.3. Keleverek (Sancaktepe köyü)

Nüfus yoğunluğu itibariyle Bayburd’un büyük köyleri arasında yer alan Keleverek köyünün 1835 yılı erkek nüfusu 127 kişiydi. Nüfusun tamamını gayrimüslimlerin teşkil ettiği köyde 61 kişi evsat, 12 kişi edna ve 54 kişi çocuk ve amelmande olarak sınıflandırılmıştı.⁴⁴⁰

Keleverek köyü, şehir merkezindeki Karasakal mescidi vakfının evkafı arasında bulunmaktaydı.⁴⁴¹

3.2.3.3.2.4. Varzahan (Uğrak köyü)

⁴³⁴ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9. BOA. D.CRD, nr.40385. s.20.

⁴³⁵ BOA. Evkaf, nr.13812, s.22. BOA. Evkaf, nr.13469, s.2.

⁴³⁶ BOA. Evkaf, nr.13812, s.22.

⁴³⁷ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9. BOA. D.CRD, nr.40385. s.34.

⁴³⁸ BOA. (İrâde Hariciye), İH, nr.8821, 10 Receb1275/13 Şubat 1859 tarihli tahrirat.

⁴³⁹ BOA. Evkaf, nr.14248, s.9

⁴⁴⁰ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9; BOA. D.CRD, nr.40385. s.26.

⁴⁴¹ BOA. Evkaf, nr.12112, s.24.

XIX.yüzyılda pek çok Batılı seyyahın da uğrak yeri olan Varzahan köyü Gayrimüslimlerin yaşadığı köyler arasında yer almaktaydı.1835 yılında köyün erkek nüfusu 43 kişi olup, bunun 21'i evsat, 3'ü edna ve 19'u çocuk olarak kaydedilmişti.⁴⁴²

Varzahan köyü, temettü kayıtlarına göre 16 haneli bir köy olup, hane reisleri ziraatla geçinmekteydi.74 kilelik ekili, 53,5 kilelik nadas arazisinin olduğu köyde, hayvancılık da gelişmiş ve 99 adet büyükbaş, 196 adet küçükbaş hayvan yetiştirilmişti. 10 adet arı kovanının bulunduğu köyün 1844 senesi yıllık kazancı 21.240 kuruş, ödenilen vergi miktarı ise 5.374 kuruştı. 1845 yılının hâsılatı ise 17.240 kuruşa düşmüştü.⁴⁴³

Tuzcuzâde Camii evkafı arasında bulunan⁴⁴⁴ Varzahan köyü yol üzerinde olması hasebiyle XIX.yüzyıl boyunca pek çok seyyahın da uğrak yeri olmuştur.⁴⁴⁵

3.2.3.3.3. Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte yaşadıkları köyler

1835 tarihli nüfus yoklama defteri ve 1845 yılında tahriri yapılan temettuat defterlerine göre Bayburd'un mevcut köyleri içinde 32 köyde, Müslüman ve Hristiyanlar birlikte yaşamaktaydı.

3.2.3.3.3.1. Almuşka (Uluçayır köyü)

Müslüman ve Hristiyanların birlikte yaşadıkları köylerden biri olan Almuşka'da 1835 yılında 52 erkek nüfus bulunmaktaydı. Bunun % 63'ünü (33 kişi) Müslümanlar teşkil ederken, % 37'sini (19kişi) gayrimüslimler oluşturmaktaydı. Müslümanlardan 16'sı genç, 14'ü çocuk ve 3'ü de yaşlı olarak kaydedilmişken, gayrimüslimlerin 9'u evsat, 1'i edna ve 9'u da çocuk olarak sınıflandırılmıştı.⁴⁴⁶

1835 yılında karma köyler arasında yer almasına rağmen, 1845 temettü kayıtlarında sadece Müslümanların sakin olduğu anlaşılmaktadır. Muhtarlığını İbrahim oğlu Kahraman'ın yaptığı Almuşka köyünün hane sayısı 8 olup, hane reislerinden 6'sı ziraat ile uğraşırken diğer ikisinden biri imam öbürü de

⁴⁴² BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9; BOA. D.CRD, nr.40385. s.17.

⁴⁴³ BOA. KK, nr.6028.

⁴⁴⁴ BOA. Evkaf, nr.14248, s.8.

⁴⁴⁵ Lynch, *Armenia Travels and Studies*, s.231-234.

⁴⁴⁶ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

hizmetkârlık yaparak hayatını sürdürmekteydi. Köydeki 26,5 kilelik araziden 16 kilelik kısmı ekili, kalanı nadastı. Hane reislerinin 1844 senesindeki kazançları 4.605 kuruş olup bu miktar 1845 de 5.538 kuruşa kadar çıkmıştı. Köylünün yükümlü olduğu toplam vergi ise 1.143,75 kuruştı. Hayvancılığın da yapıldığı köyde 55 adet büyükbaş, 58 adet de küçükbaş hayvanı bulunuyordu. Köydeki arı kovanı sayısı 21'di.⁴⁴⁷ Köyün 1852 yılında muhtarlığını Süleyman adlı birisi yürütmekteydi.⁴⁴⁸

3.2.3.3.2. Aşukka (Güvercindere köyü)

Osmanlı kaynaklarında *Aşut/dka* şeklinde kayıtlı olan ve günümüzde halk arasında *Aşukka* olarak telaffuz edilen köyde Müslüman ve gayrimüslimler birlikte yaşamaktaydı. 1835 yılı erkek nüfusu 43 kişi olan köyde, nüfusun % 86'sını (37 kişi) Müslümanlar, % 14'ünü (6 kişi) gayrimüslimler teşkil etmekteydi. Müslümanlardan 19 kişi genç, 9 kişi çocuk ve 9 kişi yaşlı olarak kaydedilmişken, gayrimüslimlerin 4'ü evsat, 1'i edna ve 1'i de çocuk olarak sınıflandırılmıştı.⁴⁴⁹

Temettü kayıtlarında sadece Müslümanların yaşadığı ve muhtarlığını Abdulah oğlu Ali'nin yaptığı 7 haneli köyde, hane reislerinden biri çobanlık yaparak geçimini temin ederken, diğer 6'sı çiftçilikle uğraşmaktaydı. Çiftçilerin ziraat ettikleri 22,5 kilelik ekili, 26 kilelik nadas arazi vardı. Köydeki büyükbaş hayvan sayısı 56, küçükbaş hayvan sayısı 94'tü. 12 adet arı kovanını bulduğu köyün, 1844 senesindeki hâsılatı 6.297 kuruşken 1845'de 8.347 kuruşa yükselmişti. Köylünün ödemekle yükümlü olduğu vergi miktarı ise 1.470,5 kuruştı.⁴⁵⁰ Köyün 1852 yılında muhtarlığını Süleyman adlı birisi yürütmekteydi.⁴⁵¹

3.2.3.3.3. Cenci (Işıkova köyü)

Büyük bir çoğunluğunu Müslümanların teşkil ettiği Cenci köyünde 1835 yılında sadece 2 gayrimüslim erkek bulunmaktaydı. Köyün toplam erkek nüfusu

⁴⁴⁷ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6797.

⁴⁴⁸ BOA. İ.MV, nr.9049.

⁴⁴⁹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

⁴⁵⁰ BOA. ML. VRD. TMT, nr 6838.

⁴⁵¹ BOA. İ.MV, nr.9049.

57 kişi olup, bunun % 96'sı gibi büyük çoğunluğunu (55 kişi) Müslümanlar teşkil etmekteydi. Müslümanlardan 22 kişi genç, 23 kişi çocuk ve 10 kişinin yaşı olarak sınıflandırıldığı köydeki 2 gayrimüslim de evsat olarak kaydedilmişti.⁴⁵²

1845 yılı tahririnde 9 haneli bir köy olan Cenci köyünde sadece 1 hane gayrimüslim bulunmaktaydı. Hane reislerinin tamamı ziraat ile uğraşmakta olan köyde 34 kilelik ekili, 37 kilelik nadas halinde toplam 71 kilelik arazi vardı. Bir değirmen ile bir de bezirhanenin⁴⁵³ işletildiği köyde, 68 adet büyükbaş, 115 adet küçükbaş hayvan yetiştirilmişti. Arıcılık faaliyetinin yapılmadığı köyün 1844 yılı geliri 8.813 kuruş, 1845 geliri ise 8.542 kuruştı. Aynı yıl ödenilen vergi miktarı 1.629 kuruştı.⁴⁵⁴ Köyün 1852 yılında muhtarlığını Mehmed adlı birisi yürütmekteydi.⁴⁵⁵

3.2.3.3.4. Çakmas (Yazyurdu köyü)

Müslüman ve Hristiyanların birlikte yaşadıkları köylerden biri Çakmas 1876 yılına kadar Gümüşhane'ye bağlıydı. 1837 yılında köydeki 26 haneden, 24'ü gayrimüslimlere 2'si de Müslümanlara aitti.

Bayburd'a bağlandığı 1876 yılında da karışık köyler arasında yer almaktaydı. Bu tarihte köydeki 42 hanede 30 Müslüman, 44 Ermeni yaşamaktaydı. Köy halkı 7.600 kuruş aşar, 2.709 kuruş vergi ödemişti. Aynı tarihte köyde yetiştirilen küçükbaş hayvanı sayısı 650, büyükbaş hayvanı sayısı 90 ve koşum hayvanı sayısı 3 adetti.⁴⁵⁶

3.2.3.3.5. Çimağıl (Orta Çimağıl köyü)

Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte yaşadıkları köyler arasında yer alan Orta Çimağıl köyünün 1835 yılı toplam erkek nüfusu 74 kişiydi. Bunun % 85 gibi büyük çoğunluğunu Müslümanlar teşkil ederken (63 kişi), gayrimüslimler sadece % 15 oranında (11 kişi) bulunmaktaydı. Müslümanlardan 39 kişi genç, 16

⁴⁵² BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9; BOA. D.CRD, nr.40385. s.37.

⁴⁵³ Bezirhane dönemin önemli bir işletmesidir. Bezirhanelerde, zeyrek adı verilen yağlı bir bitkinin hayvan gücü kullanılarak büyük bir taşın altında ezilmesiyle beziryağı elde edilirdi.

⁴⁵⁴ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6846.

⁴⁵⁵ BOA. İ.MV, nr.9049.

⁴⁵⁶ Tozlu, XIX. Yüzyılda Gümüşhane, s.35, 54.

kişi çocuk ve 8 kişi yaşlı olarak kaydedilmişken, gayrimüslimlerin 7'si evsat ve 2'si edna ve 2'si de çocuk olarak sınıflandırılmıştı.⁴⁵⁷

3.2.3.3.6. Everek (Örence köyü)

Nüfus itibariyle oldukça büyük olan bu köyde Müslüman ve Hristiyanlar birlikte yaşıyorlardı. 1835 yılında köyde yaşayan erkek sayısı 186 kişi olup, bunun % 52'sini (96 kişi) gayrimüslimler oluştururken, % 48'ini (90 kişi) Müslümanlar teşkil etmekteydi. Gayrimüslimlerin 1'i ala, 53'ü evsat, 1 'i edna ve 41'i çocuk olarak kaydedilmişken, Müslümanların 42'si genç, 35'i çocuk ve 13'ü yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.⁴⁵⁸

1845 yılında da karma köyler arasında yer alan Everek köyünde Müslümanların hane sayısı 31, Hristiyanlarınki 27 idi. Çoğunluğun çiftçilikle geçindiği köyde başka meslek dalları da vardı. Hane reislerinden ikisi hizmetkârlık, biri değirmencilik biri demircilik ile geçinirken diğerleri de ziraat ile uğraşmaktaydı. Mehmet oğlu Hüseyin Ağa'nın muhtarlık yaptığı köyde üç hane reisi de başkalarının yardımıyla geçinmekteydi. Köydeki 250 kilelik arazinin 122,5'lik kısmı ekili, kalanı nadastı. Arıcılığın önemli bir gelir getirdiği köyde 73 adet arı kovani mevcuttu. Ayrıca dört adet su değirmeni bulunuyordu. Köydeki büyükbaş hayvan sayısı 452, küçükbaş hayvan sayısı 597 idi. Everek Köyü'nün 1844 senesi toplam geliri 45.910,5 kuruş iken, 1845 senesinde bu miktar biraz daha artmış ve 60.097 kuruşu bulmuştu. Aynı yıl ödenen vergi miktarı ise 8.487 kuruştı.⁴⁵⁹

Yakutiye medresesi vakfının evkafı⁴⁶⁰ arasında bulunan köyün 1852 yılında muhtarlık ve imamlığını Mehmed adlı birisi yürütmekteydi.⁴⁶¹ Köyde 1898 yılında kurulmuş olan Hamidîye mektebi adlı bir mektep bulunmaktaydı.⁴⁶²

⁴⁵⁷ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9; BOA. D.CRD, nr.40385. s.9.

⁴⁵⁸ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9; BOA. D.CRD, nr.40385. s.11.

⁴⁵⁹ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6845.

⁴⁶⁰ BOA. A.MKT. MHM, nr.316/72.

⁴⁶¹ BOA. İ.MV, nr.9049.

⁴⁶² BOA, Y.EE, nr.133/1. Bayburd Kaymakamı Hüsnü Bey'in hazırladığı 1313-1314 yılı Muamelat-ı İdariye İstatistiği

3.2.3.3.7. Giv (Gençosman köyü)

Müslüman ve Hıristiyanların birlikte yaşadıkları Giv köyünde 1835 yılında yaşayan erkek sayısı 60 kişiydi. Nüfusun % 63'ünü (38 kişi) gayrimüslimler teşkil ederken, % 37'sini (22kişi) Müslümanlar oluşturmaktaydı. Gayrimüslimlerin 1'i ala, 11'i evsat, 6'sı edna ve 20'si çocuk olarak sınıflandırılmışken, Müslümanların 11'i genç, 8'i çocuk ve 3'ü de yaşlı olarak kaydedilmişti.⁴⁶³ 1852 yılında köyün muhtarlığını Mustafa adlı birisi yürütmekteydi.⁴⁶⁴

Giv köyü XIX.yüzyılda Museviye medresesi vakfı evkafı arasında yer almaktaydı.⁴⁶⁵

3.2.3.3.8. Hadrak-Hadrek (Balkaynak köyü)

Müslüman ve Hıristiyanların beraber yaşadıkları Hadrak köyünün 1835 yılı erkek nüfusu 26 kişiden ibaretti. Nüfusun % 69'unu (18 kişi) Müslümanlar oluştururken, % 31'ini (8 kişi) gayrimüslimler meydana getirmekteydi. Müslümanlardan 6 kişi genç, 9 kişi çocuk ve 3 kişi de yaşlı olarak sınıflandırılmışken, gayrimüslimler ekonomik durumlarına göre 6'sı evsat, 2'si çocuk şeklinde kaydedilmişlerdi.⁴⁶⁶

1845 yılında 4'ü Müslümanlara 2'si gayrimüslimlere ait olmak üzere 6 haneli bir köydü. Hane reislerinden biri köyün imamlığını yaparak geçimini sağlarken, diğer hane reisleri ziraat ile uğraşmaktaydı. Köydeki 25,5 kilelik arazinin 11 kilelik bölümü ekili, kalanı nadastı. Köyde bir adet su değirmeni ve iki de hangâh⁴⁶⁷ bulunmaktaydı. Ayrıca 15 adet arı kovanı, 39 adet büyükbaş ve 73 adet küçükbaş hayvan vardı. Köy halkının 1844 yılındaki kazancı 5.055 kuruş iken 1845'de bu hâsılat 4.763 kuruşa düşmüştü. Köylünün ödediği vergi ise 955 kuruştı.⁴⁶⁸ Köyde bir adet zaviye bulunmaktaydı.⁴⁶⁹

⁴⁶³ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9; BOA. D.CRD, nr.40385. s.10.

⁴⁶⁴ BOA. İ.MV, nr.9049.

⁴⁶⁵ BOA. Evkaf, nr.14248, s.9

⁴⁶⁶ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9; BOA. D.CRD, nr.40385. s.35.

⁴⁶⁷ Hangâh: Yol üzerinde misafir ve yabancıların ikametlerine mahsus yer yahut tüccarın eşyalarını koydukları odaları olan binalar. (Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, s.570)

⁴⁶⁸ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6786.

⁴⁶⁹ BOA. İE. EV, nr.1254.

3.2.3.3.3.9. Harorti (Kırath köyü)

1835 yılı nüfus yoklama defterinde sadece gayrimüslimlerin sakin olduğu Harorti köyünün erkek nüfusu 40 kişi olup, bunlardan 1 kişi ala, 19 kişi evsat, 9 kişi edna ve 11 kişi çocuk olarak sınıflandırılmıştı.⁴⁷⁰

1845 temettü kayıtlarında ise Müslüman ve Hıristiyanların birlikte yaşadıkları 15 haneli bir köydü ve hane reislerinden biri çobanlık, biri değirmencilikle diğerleri de ziraatçılıkla geçinmekteydi. Köydeki ekili arazi 50 kilelik, nadas arazi de 29,5 kilelikti. Küçükbaş hayvancılığın daha ön plana çıktığı Harorti'de 125 adet büyükbaş, 331 adet küçükbaş hayvanı vardı.

Hane reislerinin 1844 senesindeki kazançları 19.910 kuruş iken, 1845'de toplam hâsılat 23.710 kuruşa çıkmıştı. Köylünün ödemekle yükümlü olduğu vergi ise 3.339 kuruştı. Mustafa oğlu Ali köyün muhtarlığını yürütmekteydi.⁴⁷¹ Haraorti köyü, Bayburd Ulu Camii evkafı arasında bulunmaktaydı.⁴⁷²

3.2.3.3.3.10. Hayik (Aşağı Hayik-Dikmetaş köyü)

Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte yaşadıkları köyler arasında bulunan Aşağı Hayik köyünün 1835 yılı nüfusu 85 kişiydi. Nüfusun % 69'unu (59 kişi) gayrimüslimler teşkil ederken, % 31'ini (26 kişi) Müslümanlar oluşturmaktaydı. Gayrimüslimlerden 1 kişi ala, 29 kişi evsat, 6 kişi edna ve 23 kişi çocuk olarak kayıtlı iken, Müslümanlardan 14 kişi genç, 12 kişi de çocuk olarak sınıflandırılmıştı.⁴⁷³

Aşağı Hayik köyü, Bayburd şehir merkezinde Hacı Ali Ağa adına kurulmuş olan vakfın evkafı arasında yer almaktaydı.⁴⁷⁴

3.2.3.3.3.11. Hayik-i ulya (Kalecik köyü)

Büyük çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu köyde gayrimüslim ahali de bulunmaktaydı. 1835 yılında toplam erkek nüfusu 131 kişi olan köyün nüfusunun % 91'ini (119 kişi) Müslümanlar, % 9'unu da (12 kişi) gayrimüslimler meydana getirmekteydi. Müslümanların 47'si genç, 48'i çocuk ve 24'ü yaşlı

⁴⁷⁰ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9.

⁴⁷¹ BOA. ML. VRD. TMT, nr 6835.

⁴⁷² BOA. Evkaf, nr.12112, s.27.

⁴⁷³ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9; BOA. D.CRD, nr.40385. s.15.

⁴⁷⁴ BOA. Evkaf, nr.17737, s.5

olarak kayıtlı iken, gayrimüslimlerin 5'i evsat, 1'i edna ve 6'sı çocuk olarak sınıflandırılmıştı.⁴⁷⁵

1852 yılında köyün muhtarlık ve imamlığını Halil adlı birisi yürütmekteydi.⁴⁷⁶

3.2.3.3.3.12. Hınzeverek (Taşkesen köyü)

1876 yılında Bayburd'a bağlanan ve Aşağı Hınzeverek olarak bilinen köyün bu tarihte hane sayısı 27 olup, Müslüman ve Hristiyanlar birlikte yaşamaktaydı. Köyde yaşayan erkek sayısı 67 kişi olup, bunun 42'sini gayrimüslimler, 25'ini Müslümanlara teşkil etmekteydi. 6.504 kuruş aşarın ve 2.862 kuruş verginin alındığı köyde, 76 küçükbaş hayvanı, 43 büyükbaş hayvanı ve 3 koşum hayvanı bulunmaktaydı.⁴⁷⁷ Hınzeverek köyü, Yakutiye medresesi vakfi evkafı arasında yer almaktaydı.⁴⁷⁸

3.2.3.3.3.13. Hindi (Söğütlü köyü)

Çoğunluğunu gayrimüslimlerin oluşturduğu köyün 1835 yılı toplam erkek nüfusu 102 kişiydi. 82 kişilik gayrimüslim nüfusun 36'sı evsat, 11'i edna ve 35'i çocuk ve amelmande olarak kaydedilmiştir.⁴⁷⁹

Köyde eğitim öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü bir medrese bulunmaktaydı.⁴⁸⁰

3.2.3.3.3.14. İşhınsor (Devetaşı köyü)

Çoğunluğunu Müslümanların teşkil ettiği köyde gayrimüslimler de bulunmaktaydı. 1835 yılında toplam 46 erkek nüfusun mevcut olduğu köyün nüfusunun % 89'unu (41 kişi) Müslümanlar oluştururken, % 11'ini (5 kişi) gayrimüslimler meydana getirmekteydi. Müslümanların 18'i genç, 18'i çocuk ve

⁴⁷⁵ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9; BOA. D.CRD, nr.40385. s.31.

⁴⁷⁶ BOA. İ.MV, nr.9049.

⁴⁷⁷ Tozlu, XIX.Yüzyılda Gümüşhane, s.54.

⁴⁷⁸ BOA. Evkaf, nr.14248, s.7.

⁴⁷⁹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9; BOA. D.CRD, nr.40385. s.25.

⁴⁸⁰ Maarif Salnâmesi 1316, s.814-816.

5'i yaşı olarak kaydedilmişken, gayrimüslimlerin 3'ü evsat ve 2'si de çocuk olarak sınıflandırılmıştı.⁴⁸¹

3.2.3.3.15. Karayaşmak köyü

Günümüzde aynı isimle anılan köyde Müslüman ve gayrimüslimler birlikte yaşamaktaydı. 1835 yılı toplam erkek nüfusu 25 kişiden ibaretti. Nüfusun % 64'ünü (16 kişi) Müslümanlar, % 36'sını (9 kişi) gayrimüslimlerin oluşturmaktaydı. Müslümanlardan 6 kişi genç, 8 kişi çocuk ve 2 kişi yaşı olarak kaydedilmişken, gayrimüslimlerden 7 kişi evsat ve 2 kişi de edna olarak sınıflandırılmıştı.⁴⁸²

1845 yılında 4 hanesi Müslüman olmak üzere hane sayısı 6 idi, ayrıca Gümüşhane göçebelisi oldukları anlaşılan iki de Hristiyan vardı. Geçim kaynağının ziraatçılık olduğu köyde 14,5 kilelik ekili, 13,5 kilelik nadas arazisi mevcuttu. İki adet arı kovanı, 29 adet büyükbaş, 75 adet küçükbaş hayvan bulunurdu. Karayaşmak köyünün 1844 yılı elde ettiği toplam gelir 4.277 kuruş iken, 1845'de 5.622 kuruşa kadar yükselmişti. Köylünün ödediği vergi miktarı ise 735,25 kuruştı.⁴⁸³

3.2.3.3.16. Kesdesi (Alıçlık köyü)

1837 yılında 14 haneli bir köy olup yarısını Müslümanlar yarısını ise gayrimüslimler meydana getirmekteydi.⁴⁸⁴ 1876'da Bayburd'a bağlanan Kesdesi köyünün bu tarihte toplam erkek nüfusu 60 kişi olup, bunun 35'ini Müslümanlar, 25'ini gayrimüslimler oluşturmaktaydı. 696 kuruş aşar, 2.100 kuruş verginin alındığı köyde yetiştirilen hayvanlar arasında 130 küçükbaş, 33 büyükbaş ve 2 koşum hayvanı bulunmaktaydı.⁴⁸⁵

3.2.3.3.17. Kırzı-i ulyâ (Yukarı Kırzı köyü)

Sakinleri Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan Yukarı Kırzı köyü nüfus yoğunluğu itibariyle Bayburd'un büyük köyleri arasında yer almaktaydı. 1835

⁴⁸¹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

⁴⁸² BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

⁴⁸³ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6791.

⁴⁸⁴ Tozlu, XIX. Yüzyılda Gümüşhane, s.35, 54.

⁴⁸⁵ San, Gümüşhane Sancağı, s.30.

yılında toplam erkek nüfusu 113 kişi olup, bunun % 50'sini (56 kişi) Müslümanlar, % 50'sini de gayrimüslimler (57 kişi) meydana getirmektedir. Müslümanların 24'ü genç, 18'i çocuk ve 14'ü yaşlı olarak, gayrimüslimlerin ise 30'u evsat, 4'ü edna ve 23'ü çocuk olarak sınıflandırılmıştı.⁴⁸⁶

1845 yılında 36 haneli büyük bir köydü. 17 hane müslüman ve 19 hane hristiyanın olduğu köyün muhtarı Ahmet oğlu Salih'ti. Hane reislerinin meslekleri muhtelif olup, çoğunluk ziraat ile uğraşmaktaydı. Bir adet su değirmeni ve bir adet de bezirhane mevcuttu. Tarım, hayvancılık ve arıcılığın birlikte yapıldığı köyde 33 adet arı kovanı, 206 adet büyükbaş ve 309 adet küçükbaş hayvanı vardı. Sahip olunan arazinin 83 kilelik kısmı ekili, 63,5 kilelik kısmı da nadasa ayrılmıştı.

Kırzı köyü sakinleri 1844 senesinde 28.900 kuruş kazanç sağlamışlar, ancak 1845 yılında bu oran 27.436 kuruşa kadar gerilemişti. Köylü tarafından ödenen toplam vergi ise 8.018,25 kuruştur.⁴⁸⁷ 1852 yılında köyün muhtarlık ve imamlığını Salih adlı birisi yürütmektedir.⁴⁸⁸

Yukarı Kırzı köyündeki hane reislerinin meslekleri şu şekildedir:

Çoban	Hizmetkâr	İmam	Keşiş *	Neccar **	Ziraatçı	Toplam
2	3	1	1	1	28	36

3.2.3.3.3.18. Kısanta (Demirözü İlçesi)

Günümüzde Bayburd'un iki ilçesinden biri olan Kısanta 1876 yılına kadar Gümüşhane sancağından idare edilmekteydi. 1837 yılında Müslümanlarla gayrimüslimlerin ortaklaşa yaşadıkları yerler arasında olup, köyde 2 hane Müslüman, 42 hane gayrimüslim bulunmaktaydı.⁴⁸⁹

1876'da Bayburd'a bağlanan Kısanta köyü bu tarihte gayrimüslimlerden müteşekkil köyler arasındaydı. 58 hanede 22 Ermeni'nin bulunduğu köyden 5.777 kuruş askerlik bedeli, 25.120 kuruş aşar ve 6.462 kuruş vergi alınmıştır. Köyde

⁴⁸⁶ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9; BOA. D.CRD, nr.40385. s.29.

⁴⁸⁷ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6842.

⁴⁸⁸ BOA. İ.MV, nr.9049.

* Keşiş; Manastır Rahibi.

** Neccar; Doğramacı. Dülger, Marangoz (Şemseddin Sami, Kâmûs-ı Türkî, s.1170-1454.)

⁴⁸⁹ Tozlu, XIX. Yüzyılda Gümüşhane, s.30.

853 adet küçükbaş, 185 adet büyükbaş ve 5 adet de koşum hayvanı yetiştirilmişti.⁴⁹⁰

3.2.3.3.19. Kopuz (Kopuz köyü)

Yakutiye medresesi vakfı evkafı⁴⁹¹ arasında yer alan köy, XIX.yüzyıl ortalarında Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte yaşadıkları köyler arasında bulunmaktaydı. 1835 yılı toplam erkek nüfusu 100 kişi olup bunun, 81'ini gayrimüslimler, 19'unu da Müslümanlar oluşturmaktaydı. Gayrimüslimlerin 1'i ala, 43'ü evsat, 8'i edna ve 29'u çocuk olarak sınıflandırılmışken, Müslümanların 13'ü genç, 5'i çocuk ve 1'i de yaşlı olarak yazılmıştı.⁴⁹²

3.2.3.3.20. Lüsunk (Yaylapınar köyü)

Büyük çoğunluğunu gayrimüslimlerin teşkil ettiği köyün 1835 yılı toplam erkek nüfusu 139 kişiydi. Nüfusun % 85'ini gayrimüslimler (118 kişi), % 15'ini ise Müslümanlar (21 kişi) meydana getirmekteydi.⁴⁹³

1845 yılında çoğunluğu Hristiyanlardan oluşan 40 haneli büyük bir köy olup, Müslüman hane sayısı sadece üçtü. Hane reislerinden biri kizirlik, diğerleri ise ziraatçılık ile geçimlerini sağlarlardı. Arıcılık ve hayvancılık köydeki en önemli gelir kaynaklarıydı. 65 adet arı kovanının bulunduğu köyün muhtarı Osman oğlu İsmail'di. Ziraat yapılan 109,5 kilelik ekili, 92 kilelik nadas arazi mevcuttu. Köydeki küçükbaş hayvan sayısı 838, büyükbaş hayvan sayısı 354'dü. Lüsunk köyü ahalisinin 1844 yılındaki kazançları 38.022 kuruş iken 1845'de hâsılat artarak 41.469 kuruşa çıkmıştı. Köylülerin ödediği vergi ise 8.431 kuruş civarındaydı.⁴⁹⁴ 1864 yılında köyün muhtarlığını İsmail adlı biri yürütmekteydi.⁴⁹⁵

3.2.3.3.21. Malansa (Aydıncık köyü)

Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte yaşadıkları köyler arasında yer almaktaydı. 1835 yılında toplam erkek nüfusu 75 kişi olup bunun % 64'ünü

⁴⁹⁰ Sabri Özcan San, *Trabzon Salnâmelerinde Gümüşhane Sancağı*, s.30.

⁴⁹¹ BOA. Evkaf, nr.14248, s.7.

⁴⁹² BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9; BOA. D.CRD, nr.40385. s.13.

⁴⁹³ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

⁴⁹⁴ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6829.

⁴⁹⁵ BOA. İ.MV, nr.24470, 5 Receb 1281/5 Aralık 1864 tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası.

gayrimüslimler (48 kişi), % 36'sını ise Müslümanlar (27 kişi) oluşturmaktaydı. Müslümanların 16'sı genç, 8'i çocuk ve 3'ü yaşlı olarak kaydedilmişken, gayrimüslimlerin 21'i evsat, 3'ü edna, 24'ü çocuk ve amelmande olarak sınıflandırılmıştı.⁴⁹⁶

1845'de 4'ü Müslüman, 10'u gayrimüslim toplam 14 hanesi bulunan köyde, halkın geçim kaynağı çiftçilik olup, köyde 44 kilelik ekili, 43,5 kilelik nadas arazi bulunmaktaydı. 29 adet arı kovanı 124 büyükbaş, 254 adet de küçükbaş hayvanı mevcuttu. Malansa köyünün 1844 yılındaki kazancı 14.560 kuruş iken, 1845'de azalarak 14.486 kuruşa inmişti. 1844'de ödenilen vergi ise 4.135 kuruştur.⁴⁹⁷

Malansa köyü hakkında Batılı seyyah Hamilton da bilgi vermektedir. Seyyah köyü tasvir ederken “*bahçelerinin boyutu ve dereleirnin temizliği ve düzgünlüğü onun önceleri önemli bir yer olduğunu göstermekte*” diyerek köyün güzelliğinden bahsetmektedir. Hamilton 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşının yörede büyük tahribat yaptığını da “*ancak oralar Rus savaşı nedeniyle yıkılmış*” cümlesiyle izah etmektedir.⁴⁹⁸ Malansa köyü, şehir merkezindeki Şeyh Haydar zaviyesi vakfının evkafı arasında yer almaktaydı.⁴⁹⁹

3.2.3.3.22. Niv (Arpalı Beldesi)

Müslüman ve Gayrimüslimlerin birlikte yaşadıkları köyler arasında yer alan ve 1876 yılına kadar Gümüşhane sancağından idare edilen Niv, 1837 yılında 75'i Müslümanlara 13'ü Hristiyanlara ait olmak üzere 88 haneden ibaretti.⁵⁰⁰

1876 yılında Bayburd'a katılan Niv köyünün bu tarihte hane sayısı 94'tü. Köyde 118 Müslüman, 86 Ermeni bulunmaktaydı Hayvancılığın önemli ölçüde yapıldığı köyde yetiştirilen küçükbaş hayvan sayısı 4.100, büyükbaş hayvan sayısı 158 ve koşum hayvanı sayısı 8 adetti. Gayrimüslimlerden 2.277 kuruş askerlik

⁴⁹⁶ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9; BOA. D.CRD, nr.40385. s.16.

⁴⁹⁷ BOA. Kamil Kepeci Tasnifi, nr.6028.

⁴⁹⁸ Hamilton, *Researches In Asia Minor*, II, s.230.

⁴⁹⁹ BOA. Evkaf, nr.17737, s.9.

⁵⁰⁰ Tozlu, *XIX. Yüzyılda Gümüşhane*, s.36.

bedeli alınan köyün, aşarı 16.240 kuruş ve vergisi de 6.945 kuruştı.⁵⁰¹ Köyde öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü bir medrese bulunmaktaydı.⁵⁰²

3.2.3.3.23. Ostuk /Osluk (Nişantaşı köyü)

Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte yaşadıkları köyler arasında yer almaktaydı. 1835 yılında toplam erkek nüfusu 49 kişi olup, bunun % 61'ini gayrimüslimler (30 kişi), % 39'unu Müslümanlar (19 kişi) meydana getirmekteydi. Müslümanların 6'sı genç, 10'u çocuk ve 3'ü yaşlı olarak kayıtlıyken, gayrimüslimlerin 13'ü evsat ve 17'si çocuk olarak kaydedilmişti.⁵⁰³ 1845 yılında çoğunluğun ziraatla uğraştığı 21 haneli bir köy olup, hane reislerinden biri çobanlık, biri hizmetkârlıkla yaparak geçinmekte bir hane reisi de sakatlığından ötürü çalışamamakta ve başkalarının yardımıyla geçinmekteydi. 31,5 kilelik ekili, 56,5 kilelik nadas arazi bulunan köyde bir adet su değirmeni vardı. Ali oğlu Yemen'in muhtarlık yaptığı köyde 92 adet büyükbaş, 215 küçükbaş hayvan ve 35 arı kovanı mevcuttu. Halkın 1844 senesindeki kazancı 19.100 kuruş iken, 1845'de 14.055 kuruşa düşmüştü. Devlete ödenen vergi miktarı ise 3.584,5 kuruştı.⁵⁰⁴ Köyün 1852 yılında muhtarlığını Mehmed,⁵⁰⁵ 1864 yılında ise Hüseyin adlı biri yürütmekteydi.⁵⁰⁶

3.2.3.3.24. Pinçirge (Çiğdemli köyü)

Pinçirge köyü 1837 yılında Gümüşhane sancağının Niv hassı köyleri arasında yer almaktaydı. bu tarihte 16'sı Müslümanlara, 6'sı gayrimüslimlere ait 22 haneli bir köydü.⁵⁰⁷

1876 yılında Bayburd'a bağlanan köyler arasında bulunan Pinçirge'de bu tarihte 57 Müslüman ve 53 Ermeni bulunmaktaydı. Toplam hane sayısının 25 olduğu köyün 9.768 kuruş aşarı ve 3.307 kuruş vergisi mevcuttu. Köyde 67 büyükbaş, 12 koşum hayvanı yetiştirilmişti.⁵⁰⁸

⁵⁰¹ San, *Gümüşhane Sancağı*, s.30.

⁵⁰² *Maarif Salnâmesi 1316*, s.814-816.

⁵⁰³ *BOA. D.CRD*, nr.40465, s.8-9; *BOA. D.CRD*, nr.40385. s.33.

⁵⁰⁴ *BOA. ML. VRD. TMT*, nr . 6828.

⁵⁰⁵ *BOA. İ.MV*, nr.9049.

⁵⁰⁶ *BOA. İ.MV*, nr.24470, 5 Receb 1281/5 Aralık 1864 tarihli Meclis-i Vükelâ Mazbatası.

⁵⁰⁷ Tozlu, *XIX. Yüzyılda Gümüşhane*, s.36.

⁵⁰⁸ San, *Gümüşhane Sancağı*, s.30.

3.2.3.3.25. Pulur (Gökçedere Beldesi)

Günümüzde olduğu gibi XIX.yüzyılda da nüfus yoğunluğu itibariyle Bayburd'un en büyük köylerinden biriydi. 1835 yılında en kalabalık nüfuslu köy olan Pulur'da Müslüman ve gayrimüslim toplam 440 erkek nüfus mevcuttu. Nüfusun % 72 gibi büyük çoğunluğunu (316 kişi) Müslümanlar oluştururken, % 28'ini (124 kişi) gayrimüslimler meydana getirmekteydi. Müslümanların 127'si genç, 114'ü çocuk ve 75'i yaşlı olarak kaydedilmişken, gayrimüslimlerin 1'i ala, 69'u evsat, 16'sı edna ve 38'i çocuk olarak yazılmıştı.⁵⁰⁹

Akkoyunlu yayla tarzı yurtlarından olan Pulur, temettü kayıtlarında da 92 hane sayısı ile Bayburd'un en büyük köyüydü. Köyde 70 hane Müslüman, 22 hane Hristiyan vardı. Nüfusta olduğu gibi tarım ve hayvancılıkta da en önde geliyordu. 2.337 kilelik arazinin yalnızca 7 kilelik kısmı nadasa ayrılmış büyük çoğunluğu ise ekilmişti. 10 adet arı kovanının olduğu köyde değirmende bulunmaktaydı.

Hayvan yetiştiriciliğinde önemli bir yere sahip olan köyde 739 adet büyükbaş, 1.066 adet küçükbaş hayvan mevcuttu. Köylüler 1844 yılında 51.413 kuruş kazanmış ve 13.503 kuruş vergi ödemişlerdi. 1845 yılında elde edilen hâsılat 62.059 kuruştı.⁵¹⁰ Pulur'un 1852 yılında muhtarlığını Mehmed adlı birisi yürütmekteydi.⁵¹¹

Tablo: 3.12. 1845 Yılında Pulur'da Hane Reislerinin Meslekleri.

Meslek adı	Çoban	Dikici	Hizmetkâr	Yardımla geçinen	İhramcı
Sayısı	3	1	4	3	1
Meslek adı	Keşiş	Saraç	Terzi	Çiftçi	Toplam
Sayısı	1	1	1	77	92

Tarihî Ferruhşâd Bey Camiinin bulunduğu köyde, öğretim faaliyetlerinin yürütüldüğü bir medrese ve Hamidiye İptida mektebi⁵¹² adlı bir de sıbyân mektebi bulunmaktaydı.⁵¹³

⁵⁰⁹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

⁵¹⁰ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6803.

⁵¹¹ BOA. İ.MV, nr.9049.

⁵¹² BOA, Y.EE, nr.133/1. Bayburd Kaymakamı M. Hüsnü Bey'in hazırladığı 1313-1314 yılı Muamelat-ı İdarîye İstatistiği.

⁵¹³ Maarif Salnâmesi 1316, s.814-816.

3.2.3.3.3.26. Pülürek (Yelpınar köyü)

Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada yaşadıkları köylerden biri olan Pülürek, 1835 yılında toplam 78 erkek nüfusa sahipti. Nüfusun % 77'sini (60 kişi) gayrimüslimler teşkil ederken, % 23'ünü (18 kişi) Müslümanlar meydana getirmekteydi. Gayrimüslimlerin 1'i ala, 26'sı evsat, 7'si edna ve 26'sı çocuk ve amelmande olarak kaydedilmişken, Müslümanların 14'ü genç ve 4'ü de yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.⁵¹⁴

3.2.3.3.3.27. Püşke (Akyaka köyü)

Çoğunluğunu gayrimüslimlerin oluşturduğu köyün 1835 yılı erkek nüfusu 41 kişi olup, bunun % 90'ı gayrimüslimlerden (37 kişi), % 10'u ise Müslümanlardan (4 kişi) oluşmaktaydı. Gayrimüslimlerin 21'i evsat, 3'ü edna ve 13'ü çocuk olarak yazılmışken, Müslümanların 3'ü genç ve 1'i de çocuk olarak kaydedilmişti.⁵¹⁵

3.2.3.3.3.28. Rumeli (Heybetepe köyü)

Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte ikamet ettikleri yerlerden biri olan Rumeli köyünün 1835 yılı erkek nüfusu 80 kişiydi. Nüfusun % 59'unu (47 kişi) gayrimüslimler, % 41'ini (33 kişi) Müslümanlar meydana getirmekteydi. Gayrimüslimlerin 24'ü evsat, 5'i edna ve 18'i çocuk olarak kaydedilmişken, Müslümanların 11'i genç, 15'i çocuk ve 7'si de yaşlı olarak sınıflandırılmıştı.⁵¹⁶

1845 yılında 9 hanesi Müslüman olan köyün muhtarı Hüseyin oğlu Yusuf'tu. Hane reislerinin biri çoban, ikisi hizmetkâr ve diğerleri çiftçiydi. Köyde ziraat edilen 16,5 kilelik ekili, 26,5 kilelik nadas arazi vardı. 13 adet arı kovanı, 105 büyükbaş ve 174 küçükbaş hayvan mevcuttu. Rumeli köyü sakinleri 1844 yılında 7.347 kuruş, 1845'de 7.818,5 kuruş gelir elde etmişler ve 2.177,5 kuruş vergi ödemişlerdi.⁵¹⁷

Rumeli köyü, Kadızâde Mehmed Çelebi evkafı arasında yer almaktaydı.⁵¹⁸

⁵¹⁴ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9; BOA. D.CRD, nr.40385. s.29.

⁵¹⁵ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9; BOA. D.CRD, nr.40385. s.38.

⁵¹⁶ BOA. D.CRD, nr.40465, s.9-12.

⁵¹⁷ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6773.

⁵¹⁸ BOA. Evkaf, nr.10486, s.1

3.2.3.3.3.29. Saraycık (Saraycık köyü)

Ahalisinin Müslüman ve gayrimüslimlerin oluşturduğu köyün 1835 yılı nüfusu 64 kişi olup, bunun % 91 gibi büyük çoğunluğunu (58 kişi) Müslümanlar oluşturmaktaydı. Nüfusun % 9'unu (6 kişi) teşkil eden gayrimüslimlerin 2'si evsat, 1'i edna ve 3'ü çocuk olarak kaydedilmişti. Müslümanlar ise 26'sı genç, 23'ü çocuk ve 9'u yaşlı şeklinde sınıflandırılmıştı.⁵¹⁹ 1852 yılında köyün muhtarlığını Osman adlı birisi yürütmekteydi.⁵²⁰

3.2.3.3.3.30. Sığircı (Sığircı köyü)

Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte yaşadıkları köylerden biri olan Sığircı köyünün 1835 yılı erkek nüfusu 76 kişiydi. Nüfusun % 72'sini Müslümanlar (55 kişi), % 28'ini (21 kişi) gayrimüslimler teşkil etmekteydi. Müslümanların 19'u genç, 26'sı çocuk ve 10'u yaşlı olarak kaydedilmişken, gayrimüslimlerin 1'i ala, 6'sı evsat ve 14'ü çocuk ve amelmande olarak sınıflandırılmıştı.⁵²¹

3.2.3.3.3.31. Siptoros (Oruçbeyli köyü)

Nüfus yoğunluğu itibariyle Bayburd'un büyük köyleri arasında yer almaktaydı. 1833 yılında 114 erkek nüfusu bulunan köyün sakinlerini Müslümanlar ve gayrimüslimler birlikte oluşturmaktaydı. Nüfusun % 57'sini gayrimüslimler (65 kişi) teşkil ederken, % 43'ünü ise (49 kişi) Müslümanlar meydana getirmekteydi. Müslümanlar 21 genç, 18 çocuk ve 10 yaşlı şeklinde kaydedilmişken, gayrimüslimler 1 ala, 26 evsat, 11 edna ve 27 çocuk ve amelmande biçiminde sınıflandırılmıştı.⁵²² Siptoros'un 1852 yılında muhtarlığını Ömer adlı biri yürütmekteydi.⁵²³

3.2.3.3.3.32. Tomla-i süflâ /Aşağı Tomla (Çiğdemtepe köyü)

Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte yaşadığı Tomla'nın 1835 yılı toplam erkek nüfusu 74 kişi olup, bunun % 50'sini Müslümanlar, % 50'sini de

⁵¹⁹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9; BOA. D.CRD, nr.40385. s.37.

⁵²⁰ BOA. İ.MV, nr.9049.

⁵²¹ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9; BOA. D.CRD, nr.40385. s.10.

⁵²² BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9; BOA. D.CRD, nr.40385. s.37.

⁵²³ BOA. İ.MV, nr.9049.

gayrimüslimler teşkil etmekteydi. Müslümanlardan 18 kişi genç, 15 kişi çocuk ve 4 kişi yaşlı olarak kaydedilmişken, gayrimüslimlerden 1 kişi ala, 17 kişi evsat, 4 kişi edna ve 15 kişi de çocuk ve amelmande olarak sınıflandırılmıştı.⁵²⁴

1845 yılında da Müslüman ve Hristiyanların birlikte oturduğu 11 haneli bir köy olup, köyün muhtarı İsmail oğlu Timur'du. Çiftçiliğin geçim kaynağı olduğu köyde 43,5 kilelik arazi vardı ve bunun hemen hemen yarısı ekiliydi. Köyde 11 adet arı kovanı, 134 büyükbaş, 194 küçükbaş hayvan mevcuttu. Hane sahipleri 1844'de 13.620 kuruş, 1845'de 12.865 kuruş gelir sağlamış ve 3.342,5 kuruş vergi ödemişlerdi.⁵²⁵

3.2.3.3.3.3. Ürüşdü (Rüşüköy)

Çoğunluğunu gayrimüslimlerin meydana getirdiği köyün 1835 yılı toplam erkek nüfusu 72 kişiydi. Nüfusun % 64'ünü (46 kişi) gayrimüslimler,% 36'sını Müslümanlar (26 kişi) teşkil etmekteydi. Müslümanların 13'ü genç, 10'u çocuk ve 3'ü yaşlı olarak kaydedilmişken, gayrimüslimlerin 2'si ala,17'si evsat, 4'ü edna ve 23'ü de çocuk ve amelmande olarak sınıflandırılmıştı.⁵²⁶

Tablo: 3.13.Temettuat Defterlerine Göre Müslüman ve Hristiyanların Birlikte Yaşadıkları Köyler ve Hane Sayıları

Köyün Adı	Müslüman Hane Sayısı	Hristiyan Hane Sayısı	Toplam Hane Sayısı
Almuşka	5	3	8
Cenci	8	1	9
Everek	31	27	58
Hadrak	4	2	6
Harorti	7	8	15
Karayaşmak	4	2	6
Kırzı-yı ulyâ	17	19	36
Lüsunk	3	37	40
Malansa	4	10	14
Ostuk	10	11	21
Pulur	70	22	92

⁵²⁴ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9; BOA. D.CRD, nr.40385. s.20.

⁵²⁵ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6789.

⁵²⁶ BOA. D.CRD, nr.40465, s.8-9; BOA. D.CRD, nr.40385. s.36.

Rumeli	9	7	16
Tomla-ı süfla	5	6	11
Varzahan	-	16	16
TOPLAM	177	171	348

Tablodan da anlaşılacağı üzere XIX.yüzyıl ortalarında Bayburd'da Müslüman ve Hristiyanlar on dört köyde birlikte hayatlarını sürdürmekteydi. Köylerde toplam 348 hane bulunmakta olup, bunun 177'sinde Müslümanlar, 171'inde ise Hristiyanlar yer almaktaydı. Adı geçen köylerden yedisinde Müslümanlar, diğer yedisinde ise Hristiyanlar çoğunlukta idi.

3.2.3.3.4. Bayburd köylerindeki kışlak ve haymenişin ekrad taifesi

Daha önce değinildiği üzere temettü defterleri, köylerde veya mahallelerde yaşayan insanların sosyo-ekonomik durumlarını ortaya koymaktadırlar. Bu defterlerden biri, diğerlerinden farklı bir içerik arz etmektedir. Bahsi geçen defter, Bayburd ve köylerinde yaşayan ve *haymenişin ekrad taifesi* olarak anılan göçebelere aittir. Buradan anlaşıldığına göre; yazın yaylaya çıkıp, kışın kışlaklarına dönen ve hayvancılık yapan bu insanlara çadırdaki yaşayan manasında "haymenişin" (çadır erbabı) denmektedir. Tamamı Müslüman olan bu kişilerin hane sayısı 68 olup, hayvancılık tek geçim kaynaklarıydı.

Arazisi olmayan hane reislerinin 397 adet büyükbaş, 1.417 adet küçükbaş hayvanları mevcuttu. Küçükbaş hayvanları içinde en fazla yetiştirileni koyundu. Köylerde yaşayanlardan alınan vergilerin hiçbirinin alınmadığı bu taifeden "*Rüsümat-ı kışlak ve yaylakiyye*" adlı ayrı bir vergi alınmıştır. 68 hanenin ödediği kışlak ve yaylak resmi 5.000 kuruş civarında olup, hane reisleri hayvancılıktan bir senede 20.490 kuruş hasılat elde etmişlerdi.⁵²⁷

⁵²⁷ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6799.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. SOSYAL YAPI

4.1. Sosyal Tabakalaşma

Sosyal yapı üzerinde sosyal hayatın şekillenmesine yön veren faktör, toplumsal statü ve sosyal tabakalaşmadır. Sosyal tabaka, belirli bir nüfusun hiyerarşik olarak sosyal manada üst üste gelen sınıflar halinde farklılaşmasıdır. Günümüzde olduğu gibi geçmiş dönemlerde de, sosyal tabakalaşmaya tesir eden en önemli faktörlerin başında, kişilerin bulundukları görevler, yaptıkları işler ve sahip oldukları ekonomik güç gelmektedir. Kişilerin dinî-ahlakî inanç ve davranışların verdiği vasıflar, eğitimle elde edilen nitelikler, dil, giyim-kuşam ve yaşayış tarzı da tabakalaşmayı etkileyen faktörler arasındadır.¹

XIX.yüzyılda Bayburd şehrinde yaşayan insanların oluşturduğu sosyal tabakaları şu şekilde izah etmek mümkündür.

4.1.1. Yönetici zümresi

Bulundukları mahalde padişahın otoritesini temsil eden örf mensuplarının imparatorluktaki sosyal mevkileri, devletten aldıkları güce dayanmaktaydı. Bunun yanında görev ve yükümlülükleri karşılığında devlet gelirlerinden, kendilerine önemli gelirler tahsis edildiğinden, kişisel servet elde edebilmekte ve bu da onların sosyal tabakadaki yerlerini güçlendirmekteydi. Ümera sınıfı, sosyal tabakanın en üstünde yer almaktaydı.²

Bayburd 1514 Çaldıran seferi sırasında Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra Baş-mirâhur Bıyıklı Mehmed Paşa'ya beylerbeyliği olarak verildi. Doğu Anadolu'da, Tercan mıntıkasını da içine alan "Erzincan-Bayburd Vilayeti" adlı yeni bir uç beylerbeyliği kuruldu.³ Beylerbeyiler, eyaletlerin en üst düzey yöneticileriydi. Bayburd 1535'de Erzurum Beylerbeyliği kurulduğunda Paşa sancağı haline geldi ve uzun yıllar Erzurum Beylerbeyi burada oturdu.⁴ Bayburd'un yönetici zümresi şehrin geçirdiği idarî değişikliklere paralel olarak

¹ Pamuk, *Erzurum*, s.205; Yılmazçelik, *Diyarbakır*, s.258.

² Yücel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyon", s.663.

³ Aydın, "Erzurum Şehri'nin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmarı, İskânı ve İlk Sakinleri", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, I, sayı 1, (Ekim 1970), Erzurum 1970, s.103.

⁴ Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan*, s.17-19-20; Pamuk, *Erzurum*, s.43.

değişiklik gösterdi. Bir süre sancak olarak sancak heyeti tarafından idare edilen Bayburd, ilerleyen tarihlerde Erzurum'a bağlı kaza olarak idarî üniteye yer aldı.

XIX.yüzyılın başlarından 1878 yılına kadar yine kaza olan Bayburd'un en üst düzey yöneticisi kaza müdürleri oldu. Vilayet nizamnâmeleri ile yapılan değişikliklerle kazalara kaymakamlar atanınca bu defa şehrin en önemli yöneticisi kaymakamlar oldu.1878-1888 yılları arasında Bayburd tekrar sancak statüsüne kavuşunca, yönetici olarak mutasarrıflar ortaya çıktı. On yıllık sancaklık döneminde şehir üç önemli mutasarrıf tarafından yönetildi. Sancak statüsü kaldırılınca birinci sınıf bir kaza olarak Erzurum'a bağlanan Bayburd, yine kaymakamlar tarafından idare edilmeye başlandı. XIX.yüzyılın gelişen şartları neticesinde yönetim alanında yenilikler yapılmakta ve kazalara kaymakamlar yanında kaymakam muavinleri tayin edilmekteydi. Özellikle Şakir Paşa'nın bölgedeki ıslahat çalışmaları neticesinde Bayburd şehrine de kaymakam muavinleri atandı ve böylece şehrin en üst yönetiminde kaymakamın yanında muavinler de yer aldı.

Mahallelerde ve köylerde ise muhtarlar, devleti temsil etmekte ve halkın sorunlarını çözmeye çalışmaktaydı.

Bayburd kaza müdürleri, kaymakamları ve mutasarrıfları hükümet konağında otururlar ve şehri buradan yönetirlerdi. Kaza müdürleri ve kaymakamlar göreve atanmadan önce sicil-i ahval dairesinden terceme-i halleri istenir ve atama kararlarında ne kadar ücret alacakları da yazılırdı. 1851 yılında Bayburd kazası müdürü Ragıb Ağa azledilince yerine Nevşehir müdürü Mehmed Ağa *usulüne tevfi ken ve bin beşyüz kuruş* maaşla müdür olarak atanmıştı.⁵

4.1.2. İlmiye zümresi

Kadı, müftü, müderris, nâib, mülâzım, imam ve hatiplerden oluşan ulemâ, askerî sınıfın ikinci önemli kolunu teşkil etmekteydi. Ulema sınıfı toplumu yönetmek, eğitmek ve aydınlatmakla yükümlüydü.⁶ Mahkemelerde hukukî işlere kadıların bakması ön görülmesine rağmen, incelediğimiz dönemde Bayburd

⁵ BOA. İ.MV, nr.9049.

⁶ Yücel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyon", s.662.

şehrinde kadıların yerlerine gönderdikleri nâiblerle bu işi yürüttükleri anlaşılmaktadır.

Nâiblerin yanı sıra şehirde müftülerin de bulunduğu ve halkın dinî ihtiyaçlarına cevap aradıkları görülmektedir. Yine şehirde bulunan medreselerdeki müderrisler de *ehl-i ilim* zümresi arasında yer almakta ve medreselerde öğretim faaliyetlerini yürütmektedirler.

Mahalle ve köylerde muhtarların yanı sıra imamların halk üzerinde çok büyük tesiri bulunmaktaydı. Hatta muhtarlık teşkilatı kurulmadan önce imamlar, mahalle yönetiminde en büyük söz sahibi idiler.

4.1.3. Yöneticilerle halk arasındaki zümre

Osmanlı toplumunda devlet ve reaya arasında, hem halkın temsilcisi hem de devletin emirlerinin reayaya ulaşmasında ve uygulanmasında resmî görevlilere yardımcı olan gruba eşrâf ve ayan denilmekteydi. Genel anlamda şehir ileri gelenleri diye tanımlanan bu grup zengin tüccardan, esnafın yaşlı ve kültürlüsünden, imam, hatip, ulema ve tarikat ve zaviye şeyhlerinden oluşmaktaydı.⁷ XVIII.yüzyılın ortalarına doğru ve ikinci yarısında resmî ayanlık görevini elde eden aileler servetlerini süratle artırmışlardır.⁸

İncelediğimiz dönemde Bayburd'da bu tür işlerin ifasında ayanlara rastlanmamaktadır. Halk ile yöneticiler arasında *vücuḥ* denilen kimselerle *zâde* lakaplı (Paşazâde, Kocabeyzâde) kişiler aracılık etmekteydi. Nitekim Ruslar'ın 1829'da Bayburd'u işgali ve burada yaptığı icraatlar Bayburd vücuḥundan Memişbeyzâde İsmail Bey tarafından bir mektupla gerekli yerlere bildirilmiştir.⁹

Bayburd'da müderris, ulema, imam, muhtar ve muteberan *şehir ileri gelenlerini* oluşturmakta ve bazı durumlarda halk ile devlet arasında aracı rolü üstlenmekteydi. Nitekim Bayburd Sancağı 1888 yılında lağvedilince Bayburd ulema, muhtarlar ve ahalinin muteberanından müteşekkil şehir ileri gelenleri, sancağın lağv edilmesine çok büyük tepki göstermişler ve imza edip

⁷ Yücel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Desantralizasyon", s.685.

⁸ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, T.T.K Yayınları, Ankara 1994, s.245.

⁹ *BOA. HAT*, nr.1033/42894-K, 3 Rebiyülevvel 1245/2 Ekim 1829 tarihli mektup metni.

mühürledikleri bir dilekçeyi sadarete sunarak durumdan şikâyetlerini bildirmişlerdir.¹⁰

4.1.4. Şehir halkı

Tarihi oldukça eskiye dayanan Bayburd yöresinin ilk sakinlerinin kimler olduğu hususunda önemli bilgiler bulunmaktadır. Daha önce Bayburd yöresinde eski çağlarda *Haldilerin* yaşadığından söz edilmişti. Günümüzde Bayburd ve Gümüşhane havalisinde yaşayan insanların *halt*¹¹ olarak nitelendirilmesi gerçekten kayda değer bir olgudur.

Nitekim Gülyüz Akagün de, *bugün Trabzon ve çevresi halkına siz “Lâz” sınız denildiğinde, onların da Gümüşhane ve Bayburt halkı için “siz de halt” sınız* dediklerine işaret etmekte ve sahil halkının neye dayanarak bu nitelendirmeyi yaptığının incelenmesi gerektiğini söylemektedir. Akagün, Urartu halkının “*Hal di*” isimli en büyük ve milli gök tanrıları ile “*Halt*” ların birbiriyle alakalı olduğunu ileri sürmektedir.¹²

Gerçekten de Hurrilerle pek çok yönden ilişkili olan Urartularda üç önemli tanrıdan birinin adı *Hal di* olup, bu devletin baştanrısı ve savaş tanrısı¹³ ve güneş tanrısı¹⁴ olarak kabul edilmektedir.

Bütün bunlardan yola çıkarak, eskiçağlarda yörede hakimiyet kurmuş olan Urartulardan dolayı bölge insanına *halt* denilmekte olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Anadolu’nun Türkler tarafından fethi ile birlikte pek çok Oğuz boyu Bayburd yöresine gelmiş ve burasını yurt edinmiştir. Bayburd yöresine farklı dönemlerde yerleşmiş ve günümüzde aynı isimle anılan köyler kurmuş olan çeşitli oymak ve aşiretler bulunmaktadır.

Faruk Sümer’in XVI.yüzyılda Anadolu’da Oğuz boylarına ait yer adları listesinde, Bayburd havalisindeki İğdir, Eymür ve Karkın isimlerine de yer

¹⁰ BOA. Ş.D, nr.1507/22, 31Kanun-ı Evvel 1304/12 Ocak 1889 tarihli, ulema ve muhtarlar başta olmak üzere Bayburd ileri gelenlerinin mühürlediği ve Şûra-yı Devlet riyasetine sundukları dilekçe.

¹¹ Bryer, eserinde, Trabzonlular’ın dağların karşı bölgesini “*halt*” olarak tanımladıklarını ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bryer, *Pontos*, s.1.

¹² Akagün, *Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi- Sanat Eserleri*, s.2.

¹³ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953, s.128; Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, T.T.K Yayınları, Ankara 1992, s.26.

¹⁴ Bryer, *Pontos*, s.1.

vermektedir.¹⁵ Günümüzde Eymür ve İğdir gibi yörenin Türk kimliğini ortaya çıkaracak Oğuz boylarının adını taşıyan köyler hala mevcuttur.

Bunun yanında Osmanlı döneminde buraya yerleştirilen oymaklardan biri Doğanarslan/Toğanarslan adlıdır ki, günümüzde bile yine aynı isimle anılan köy yerleşmesi bulunmaktadır. Cevdet Türkay'ın hazırladığı “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*” adlı eserde, Bayburd yöresinde bulunan aşiret, oymak ve ya cemaatlar şu şekilde sıralanmaktadır: Ağcakoyunlu, Ağcakoyunlucak, Konur/Konurlu, Kurutlar/Kurutlu, Mezîd/Mezîdler/Mezîdli, Sâdık/Sâdıklı/Sâdıklar/Sâdıklu Yörükleri, Savcı/Savcılı, Şerefli Türkmânı, Denizcik ve Toğanarslan/Doğanarslan Yörük taifesi. Bu oymak ya da aşiretlerden bir kısmı konargöçer yörük taifesi olarak kaydedilmişken, bir kısmı da konargöçer Türkmân yörükân taifesi olarak yazılmıştır.¹⁶

Göçlerle Bayburd ve çevresinde yerleşen muhtelif kabilelere mensup Oğuzlardan Türkmenler, hizmette bulundukları yerlerde menşelerinden dolayı Bayburdlu adını almıştır.

Anadolu’da Bayburd ismini taşıyan birçok köy ya da kasaba bulunmaktadır. Konya ovasını yurt edinmiş olan At-çeken aşireti bu bölgede Turgud, Eski-il ve Bayburd diye üç idarî bölgeye ayrılmıştı.¹⁷ Günümüzde Kars ilinin Selim ilçesinde Bayburt isimli bir köy hala mevcuttur.¹⁸

XVI.yüzyıl başlarında Rumlu, Ustaçlı, Tekelü, Dulkadir, Kaçar, Avşar ve Şamlu adlı oymakların askerî gücünü oluşturduğu Safevî Devleti’ni meydana getiren ve göçler yoluyla İran’a giden oymaklar arasında *Bayburtlu* adını taşıyanlar da bulunmaktadır.¹⁹

İran’a giden Türkmenler arasında Bayburtlu Türkmenlerin bulunmasından yola çıkılarak, *demek ki anakol İran’a gitmiş kalanları da bu köyü (Kars’daki*

¹⁵ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul 1980, s.439, 449, 454.

¹⁶ Cevdet Türkay, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*, İstanbul 2001, s.157-617.

¹⁷ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul 1963, s.16.

¹⁸ *Son Teşkilat-ı Mülkiye’de Köylerimizin Adları*, Türkiye Cumhuriyeti Dahiliye Vekâleti Nüfus Müdüriyet-i Umûmiyesi Neşriyatı, İstanbul 1928, s.766.

¹⁹ Faruk Sümer, “XV.Asırdan İtibaren Anadolu’dan İran’a Vukubulan Göçler”, *Türk Yurdu*, Temmuz 1954, sayı 1(234), s.41.

Bayburt köyü)ve *Bayburt ilini kurmuş* yorumu yapılmıştır.²⁰ Gerek İran’a gidenler gerek Kars’daki hatta Konya yöresindeki Bayburt isimli oymak ya da yerleşmelerin günümüzdeki Bayburt ili ile ve ya Bayburtlular ile alakalı olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak Bayburdlu Türkmenlerin ana kolunun İran’a gittiği ve kalanların günümüzdeki Bayburt ilini kurduklarına dair başka bir kayda rastlanmamıştır.

Evliya Çelebi Bayburd halkının menşei hakkında önemli ipuçları vermektedir. O’na göre, fetihten sonra Tire şehrinden buraya üç bin kişi getirilmiş ve Bayburd halkının çoğu bu *Tirevî*lerden meydana gelmiştir.²¹ Ancak günümüzde halk arasında Tire ile ilgili herhangi bir hatıra bulunmamaktadır.

Bayburd, XIX.yüzyılın ikinci yarısında Kafkaslar’dan gelen göçlerle gündeme gelmiştir. 1865’de göçmenlerin bir kısmı Diyarbakır, Siirt, Harput ve Sivas yörelerine iskân ettirilirken, geri kalan yaklaşık 1.500 hane de Muş ve Van sancaklarıyla Hınıs ve Bayburd gibi büyük kazalara yerleştirilmişlerdir.²²

Böylece Osmanlılar tarafından fethini müteakip Tire’den göç alan Bayburd, XIX.yüzyılın ikinci yarısında Kafkaslardan gelenlere kucak açmış ve yerli halk ile birlikte bu sonradan gelenler şehrin ahalisini oluşturmuşlardır.

4.2. Vakıflar ve Dinî Müesseseler

4.2.1. Vakıf kavramı, vakfın tarihi gelişimi ve evkaf-ı hümayûn nezâreti’nin kuruluşu

Vakıf kelimesi, sözlükte “durma, durdurma, hareketten alıkoyma, ayakta bekleme, hapsetme, dinlendirme” manalarına gelmektedir. Çoğulu, evkaf olan vakfın, bir mülkü ebedi olarak kamunun istifadesine tahsis etmek anlamı da bulunmaktadır.²³

Vakfeden kimseye *vâkıf*, vakfedilen mülke mevkûf veya mahalli vakf denir.²⁴ İnsanoğlunun hayatta iken yapabileceği en hayırlı işlerden biri olarak

²⁰ Mehmet Eröz, “Doğu Anadolu’da Köy Adları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/Bugün/Yarın*, sayı X/57, Haziran 1972, s.36.

²¹ *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, II, s.174.

²² *BOA. İ.MMS*, nr.30/1264, 29 Zilkade 1281/26 Nisan 18685 tarihli meclis-i mahsus mazbatası.

²³ Nazif Öztürk, *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1983, s.27; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* III, M.E. B Yayınları, İstanbul 1993, s.377.

²⁴ Ömer Hilmi Efendi, *İthaf-ül Ahlâf Fî Ahkâm-il Evkaf*, Ankara 1977, s.13.

görülen ve ölümünden sonra da ismini ve eserini yaşatabilecek bir kurum olan²⁵ vakıfta esas gaye, dinî anlamda Allah'ın rızasını kazanmaktır.²⁶ Bütün İslam ülkelerinde uzun asırlardan beri, çok büyük önem kazanmış, toplumsal ve iktisadî hayat üzerinde derin tesirler bırakmış dinî ve hukukî bir müessese olan vakfın,²⁷ menşei hakkında pek çok fikir ortaya atılmıştır. İslamî menşeden geldiğini söyleyenlerin yanında, müessesenin ilk çekirdeğinin İslam öncesi Arap adetlerinde, Babil hukukunda, Roma ve Bizans hukukunda bulunduğunu savunanlar olmuştur.²⁸

İslamî kaynaklı olduğunu ileri sürenler, “*İnsan öldüğü zaman artık hayır işleyemez ve ancak kendisinden sonraya üç şey kalır: Sürekli sadaka (sadaka-i cariye), başkalarına fayda sağlayan ilim ve kendisine dua eden hayırlı evlat*” şeklindeki hadis-i-şerifin vakıf müessesesinin gelişmesinde büyük rol oynadığını ve burada bahsedilen sürekli sadakadan kastın vakıf olduğunu kabul etmektedirler.²⁹

Anadolu Türk devletlerindeki vakıf idare sisteminin devamı özelliğini taşıyan Osmanlı vakıf teşkilatı, daha beyliğin kuruluş döneminden itibaren ortaya çıkmış³⁰ ve zamanla toplumsal hayatta bir iskân ve imar metodu olarak çok büyük rol oynamıştır. Şehirlerdeki her türlü yol ve köprü yapımı, sulama çalışmaları gibi kamu hizmetleri, hastaneler yapımı ve fakirlere yardım gibi toplumsal yardım teşkilatları, eğitici ve öğretici kadronun ücretlerini, talebelerin bakımını, medreseler ve kütüphane yapımını teminat altına almaya yönelik kültür işleri, cami inşası gibi, ilmî ve dinî medeniyet hayatının her türlü tezahürleri hep vakıf tesisi yoluyla tanzim ve idare edilmiştir.³¹

Vakıfların önemli gayelerinden biri de fakirlere, acizlere ve muhtaçlara yardımdı. Ülkenin çeşitli yerlerinde mevcut imarethaneler bu maksatla tesis

²⁵ İsmet Kayaoglu, “Vakfın Menşei Hakkında Görüşler” *Vakıflar Dergisi (VD)*, sayı XI, Ankara 1976, s.49.

²⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiye ve İstılahı Fıkhiyye Kamusu*, IV, İstanbul 1951, s.172.

²⁷ M. Fuad Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ankara 2005, s.296.

²⁸ Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, *İ.A.*, XIII, İstanbul 1986, s.155.

²⁹ Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, T.T.K.Yayımları, Ankara 2003, s.27.

³⁰ Öztürk, *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, s.58.

³¹ Ömer Lütfi Barkan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler*, *VD*, sayı II, Ankara 1942, s.354.

edilmiş olduğu gibi, vakıf gelirlerinden ihtiyaç sahiplerine hisse ayrılması da aynı amaca yönelik bir faaliyetti. Bu yönüyle vakıflar zenginlerle fakirler arasında sevgi bağlılığına vesile olan bir köprü vazifesi görmekteydi.³²

Osmanlı İmparatorluğunda, mülkiyetin vakıf idaresine ait olup olmaması bakımından vakıflar ikiye ayrılmaktaydı. Bunlardan biri sahih vakıf, diğeri gayr-i sahih vakıftır.³³ Vakıfların yönetiminde son derece önemli yere sahip iki görevli bulunmaktaydı. Bunlar müteveli denen idareci ve nâzır denen denetçi. Bunlardan başka arzu edilen birçok kimse de tayin edilebilirdi. Vakıfların nâzırları, usulen mühim devlet memurları veya ulemanın ileri gelenlerinden tayin olunurdu.³⁴

Mütevellinin görevi, vakfı tamir, gelir toplama, toplanan gelirleri vakıftan yararlananlara taksim ve teslim etme gibi mutad vakıf işlerini yapmaktır. Yaptığı işler karşılığında tevliyet ücreti adı altında belirli bir miktar ücret alan müteveli, aynı zamanda vakıf mallar üzerinde tasarruf hakkına da sahipti.³⁵

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren toplumun en önemli yardımlaşma müessesesi özelliğini taşıyan vakıf kurumunda XIX.yüzyılda bir takım değişiklikler meydana gelmiştir. Bu dönemde yapılan en önemli yenilik hiç şüphesiz, *Evkaf-ı Hümayûn Nezâreti*'nin kurulmasıdır. Nezâretin iç ve dış etkilere hatta teşviklere dayalı çok yönlü kuruluş sebepleri bulunmaktadır. Bunları, çok dağınık bir vaziyette olan vakıf yönetiminin tek elde toplanması, vakıf sektöründe baş gösteren yolsuzlukların kaldırılması, devlet çatısının batı tarzında merkezi bir anlayışla yeniden düzenlenmesi ve vakıf potansiyelinden, devletin diğer sektörlerinden yararlanma fikri, dinî çevrelerin gücünü kırmak düşüncesi ve batılı dostları memnun etmek gibi eğilimler şeklinde özetlemek mümkündür.³⁶

Bütün bu gelişmeler doğrultusunda 12 Rebiyyülevvel 1242/14 Ekim 1826 tarihinde çıkarılan irade-i seniyye ile Darphane Nezaretinden ayrılarak “Evkaf-ı Hümayûn Nezaretî” adıyla yeni bir nazırlık kurulmuştur.³⁷

³² Ali Himmet Berki “Vakıfların Tarihi, Mahiyeti, İnkişâf ve Tekâmülü Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Faideler”, *VD*. sayı VI. İstanbul 1965, s.11.

³³ Şakir Berki, “Türkiye’de İmparatorluk ve Cumhuriyet Devrinde Vakıf çeşitleri”, *VD*, sayı IX, Ankara 1969, s.2.

³⁴ Füzûzan Selçuk, “Vakıflar” (Başlangıcından 18. yüzyılın sonuna kadar), *V.D.* sayı VII, İstanbul 1965, s.21.

³⁵ Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, s.2.

³⁶ Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s.69.

³⁷ Akgündüz, *Vakıf Müessesesi*, s.283.

Vakıf teşkilatını içine düştüğü karışık durumdan kurtarmayı ve bütün vakıf teşkilatını bir araya getirmeyi hedefleyen Evkaf Nezareti, başlangıçta sultan vakıflarının gelirlerini toplamak, korumak, bu vakıflara ait hayır müesseselerindeki görevlilerin maaşları, işleri ve bu müesseselerin tamir ve inşası ile devamlarını sağlamak gibi görevleri üstlenmişti. İlerleyen yıllarda Evkaf Nezaretinin görev alanı daha da genişlemiş ve mütevellileri bulunmayan veya vakfa zararı olan vakıfları da vâkıfların amaçlarına uygun olarak işletmek üzere idarelerini de üstlenerek bu vakıfların mütevellisi haline gelmiştir.³⁸

Evkaf-ı selase diye adlandırılan Lâleli, Hamidiye ve Mahmudiye vakıflarının ve mülhakatının birleştirilmesiyle kurulan Evkaf Nezaretine, çıkarılan iradelerle değişik evkaf teşkilatı tarafından idare olunan vakıflar, *vakfiye şartlarının ifası, binalarının bakım ve tamirlerinin yapılması ve hüsn-i idarelerinin temini amacıyla* ve bir plan dahilinde ilhak edilmişlerdir. Nezaretin kurulmasından sonra ilk olarak 1828 yılında Kapuağaları nezaretlerine bağlı vakıflar, ardından 1830'da Bostancıbaşı, Topçubaşı, Hazine Darbaşı, Kilerci başı ve saray-ı cedid ağaları nezaretlerinde bulunan vakıflar bağlanmıştır.³⁹ 1836 yılına gelindiğinde Haremeyn ve Fetvâpenahi Nezaretine bağlı olan vakıfların haricinde kalan ve nezareti bir makama tevcih edilmiş veya mütevellilerin tayinleri kadıların uhdesinde bulunan vakıfların tamamına yakını Evkaf-ı Hümayûn Nezaretine bağlanmıştır. Tanzimatın ilanına kadar Evkaf-ı Hümayûn nezaretince, mütevellilerin yönetiminde yapılan vakıf taşınmazların ferağ ve intikallerine nezaret etmek, bağlı bulundukları Evkaf hazinesine gereken harçları tahsil etmek ve merkeze yollamak üzere önemli yerleşim merkezlerine “muaccelât nazırları” tayin edilmiş ve bugünkü anlamda taşra evkaf müdürlerinin atanması ise 1845'den sonra yapılabilmektedir. XIX. asrın son çeyreğinde Evkaf-ı Hümayûn Nezâreti'nin taşra teşkilatındaki evkaf müdürleri, birinci sınıf evkaf müdürleri, ikinci sınıf evkaf müdürleri ve sınıfı belli olmayanlar olarak üç gruba ayrılmıştır. Bu dönemde Bayburt evkaf müdürü de ikinci sınıf evkaf müdürleri arasında değerlendirilmiştir.⁴⁰

³⁸ Ziya Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, İstanbul 2003, s.112.

³⁹ Yediyıldız, “Vakıf”, s.163.

⁴⁰ Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf*, s.76-95.

Osmanlı Devletinde üretim kaynaklarının en önemlisi olan araziler, vakıf müessesesi gelir kaynakları içerisinde de aynı öneme sahiptir. Bunlar temelde, karye, mezra, bağ, bahçe ve çiftlik gibi farklı isim ve özellik taşımaktadırlar.⁴¹

Osmanlı Devleti, XVIII.yüzyıl sonlarına kadar, devlet olma vasfından dolayı sahip olduğu, genel gözetim ve hedef belirlemenin ötesinde vakıfların kuruluş ve işleyişine hiç müdahale etmemiştir. Vakıflar günümüz modern devletlerinde sergilenen ekonomik ve sosyal faaliyetlerde olduğu gibi, hür teşebbüs, serbest ekonomi kuralları ve yerinden yönetim esaslarına göre, vâkıfın koyduğu şartlar doğrultusunda hizmet vermişlerdir. Zamanla vâkıfın şartları bir tarafa bırakılarak mütevelliler yerine vakıfları Babü'ssade Ağalarının idare etmeye başlamaları ve vakıf işlemlerinde menfaat teminine dayalı adam kayırmaların görülmesi üzerine, vakıfların yönetimine devletin müdahalesi kaçınılmaz hale gelmiştir. Tanzimat sonrası taşrada bazı kimselerin, kendi evladını veya akrabasının çocuklarını askere gitmekten alıkoymak amacıyla, cami, mescid ve zaviye gibi hayrat eserler yaptırdığı, bu yerlerin hitabet ve şeyhliği kendi yakınlarına tevcih ettirmek istediği görülmektedir. Bazıları da çok cüz'i bir mal vakfederek bu tür hayır eserleri yaptırmışlar, fakat kısa süre sonra yaptırılan mescid ve zaviyenin tamiri ve diğer carî giderlerini bırakılan vakıf gelirleriyle karşılamak, hatta görevli personelin maaşlarını ödemek bile imkânsız hale gelmiştir. Böyle durumlarda, bu yerlerin işletme ve bakım giderleri ya Evkaf veya Haremeyn nezaretleri hazineleri yahut da gelir fazlası bulunan diğer vakıfların üzerine kalmıştır. Bu durum da ileri tarihlerde gelir fazlası aktarılan vakıfları zor duruma sokmaktaydı. Bütün bu gibi olaylardan dolayı, devlet konuya müdahale etmiş ve asırlardır vakıfla kadı arasında cereyan eden vakfın kuruluşuna bazı sınırlamalar getirilmiştir. Bundan böyle vakıf tesisi etmek isteyen kimselerin, yaptıracığı binaları sağlam inşa ettirmeleri, vakfın işletilmesine ve gerektiğinde tamirine yetecek miktarda mal varlığı veya gelir kaynakları bırakmaları mecburiyeti getirilmiştir. Aksi takdirde nezaretin vakfı tescil etmeyeceği beyan edilmiştir. Ayrıca yeniden inşa edilecek cami ve mescide imam ve hatip, zaviyeye

⁴¹ Ömer Demirel, *Osmanlı Vakıf-Şehir İlişğine Bir Örnek Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, T.T.K Yayınları, Ankara 2000, s.97.

şeyh tayininde “*esnan-ı askeriye*” konusuna dikkat edilmesi ve askerlik sırası gelenlerin tayin edilmemesi benimsenmiştir.⁴²

XIX.yüzyılda devletin içinde bulunduğu çok yönlü olaylar sebebiyle, sosyal ve iktisadî konularda yaşanan sıkıntılar halkı yoksul düşürmüştür. Bu durum vakıf kurma konusunda önceleri emirnamelerle sonraları mevzuat düzenlemeleriyle getirilen sınırlamalar eklenince; bu asırda, daha önceki dönemlerde olduğu gibi çok amaçlı ve zengin vakıflar kurulması imkânı büyük çapta ortadan kalkmıştır. XIX.yüzyılda hayırseverler, müstakil vakıf tesis etmek yerine, daha önce kurulmuş bir vakfa katkıda bulunmayı, mevcut bir vakıf eserin bakım ve onarımını sağlamayı, cami, mescid ve zaviye gibi hayır müesseselerinin ısınma, aydınlatma, temizlik ve donatım giderlerini karşılamayı, burada hizmet gören personelin ücret ve sosyal haklarını iyileştirmeyi, bunların hepsinden daha fazla uhrevi mükâfat arzusuyla kendisi için hatim, mevlit okutup dua ettirmeyi, hayri ve sosyal gayelerle yardımda bulunmayı amaçlayan, eski dönemlere göre daha küçük kapsamlı vakıflar kurmayı tercih etmişlerdir.⁴³

Osmanlı İmparatorluğunda ülkenin her köşesinde değişik amaçlı pek çok vakıf kurulmuştur. Bayburd kazasında da bir kısmı XVI.yüzyıla hatta daha öncesine giden vakıfların tesis edildiği görülmektedir.

4.2.2. XIX.yüzyıl Bayburd vakıfları

Bir vakıf medeniyeti olan Osmanlı İmparatorluğu’nda, diğer şehirlerde olduğu gibi Bayburd’da da dinî, sosyal ve ekonomik alanlarda bölge insanına hizmet veren vakıf müesseseleri mevcuttu.

İncelenilen dönemde Bayburd’da, cami, mescid, medrese-mektep, zaviye ve diğer başlıklar altında değerlendirilebilecek 60 adet vakıf kurumu bulunmaktaydı. Bu vakıflardan 11’i cami vakfı, onu mescid vakfı, 7’si medrese vakfı, 16’sı zaviye vakfı ve 16’sı diğer vakıf grubuna girmektedir. Vakıflardan, 37’si Bayburd şehir merkezinde hizmet verirken, 23’ü de köylerdeki ahaliye hizmet sunmaktaydı. XIX.yüzyıl Bayburd vakıflarını şu başlıklar altında ele almak mümkündür.

⁴² Öztürk, *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, s.32.

⁴³ Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf*, s.31-43.

4.2.2.1. Cami vakıfları

XIX.yüzyılda Bayburd'da varlığına rastladığımız cami vakfı sayısı 11 olup, bunun 7'si şehrin çeşitli mahallelerde bulunurken, 4'ü de köylerde yer almaktaydı.

4.2.2.1.1. Cami-i kebir vakfı

Bayburd'un en büyük camisi olan Cami-i Kebir'in ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemekle beraber, XIII.yüzyıla ait bir Selçuklu eseri olduğu yerleşmiş bir fikirdir.⁴⁴ Ancak üzerinin çatı ve toprakla örtülü bulunması ve ilk Selçuklu ve Dânişmendli üslubunda yapılmış olmasından yola çıkılarak, caminin Saltuklular veya Tuğrulşâh devrinde yapıldığı da söylenmektedir.⁴⁵ Cami yapım tarihinden itibaren pek çok onarım görmüştür. İlk olarak 1291 yılında Hoca Yakut tarafından yapılan tamiratın ardından ikinci olarak Kanuni döneminde bir onarım daha yapılmıştır.⁴⁶ Son olarak cami, 1970 yılında büyük bir onarımdan geçmiştir.⁴⁷

Ulu Cami olarak da bilinen caminin XVI.yüzyıl evkafını Dodes mezarısı, cami yakınında bulunan dükkânlar, yedi adet zemîn ile Galir, Karaver ve Berne köylerinden malikâneler oluşturmaktaydı.⁴⁸

Cami-i Kebir vakfının XIX.yüzyıla ait pek çok kaydı bulunmaktadır. Bu kayıtlara göre vakfın varidatı Berne, Harorti, Hart, Galir, Karaver ve Zağsık köyleriyle, Tavukvank, Cumavank, Half-ı şehid ve Danişmendkendi mezralarının aşar gelirinden oluşmaktaydı.

1843 yılında yıllık geliri 1.320 kuruş olan vakfın, görevli personel sayısı hayli kalabalık olup, gelirin büyük bir kısmı personel giderine ayrılmıştı. Caminin imamı ve mütevellisi Murtaza Efendi'ye 258 kuruş ücret ayrılmışken, caminin hatibi Süleyman oğlu Abdulhalim'e, müezzini Salih ve Veliyyüddin'e de 129'ar kuruş ücret tahsis edilmişti. Caminin diğer görevlilerinden câbi Hüseyin ve nazır Süleyman'a, temcidhanlar Hafız Salih ve Veliyyüddin'e, aşırhanlar Hafız Ahmed

⁴⁴ Akagün, *Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi- Sanat Eserleri*, s.47.

⁴⁵ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.41-42.

⁴⁶ Aydın Taşçı, *Bayburt'ta Türk-İslam Devri Dini Mimarisi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1997, s.10.

⁴⁷ Akagün, *Gümüşhane ve Çevresi*, s.47; Uluçam, "Bayburd Ulu Cami'nin Tanıtımı ve Mimari Özellikleri", s.405-407.

⁴⁸ Miroğlu, *Bayburt Sancağı*, s.126.

ve Hüseyin'e, kâtip Süleyman ve cüzhân Ahmed'in her birine 172 kuruş ve caminin aydınlatılması işinde görevli Abdulhalim'e de 86 kuruş ücret tahsis edilmişti. Toplam 1.290 kuruş personel giderinin dışında 22 kuruş yazıcı maaşı ve 8 kuruş da muhasebe harcı bulunmaktaydı.⁴⁹

Tablo: 4.1. Cami-i Kebir Vakfının XIX.Yüzyılda Gelirinin Sağlandığı Köyler

Köy	1861 Geliri	1864 Geliri	1866 Geliri
Berne	2.800	2.800	2.159
Tavukvank Mezrası	571	571	441
Cumavank Mezrası	475	475	367
Harorti	4.750	4.750	3.663
Hart	2.016	2.016	1.555
Gâlır	1.127	1.127	869
Karaver	500	500	385krş 20 Para
Half-ı şehid Mezrası	4.000	4.000	3.036
Zağsık	287	287	222
Danişmendkendi Mezrası	323	323	250
Sancak Bedeli Zammı	-	1.087krş 20para	1.39
Sancak Bedeli Noksanı Kesintisi	-	1.953	-
Toplam	16.849	15.983 krş 20 para	14.342krş 20para

1852 yılında imamlığını İbrahim ve Abdulhalim adlı kişilerin üstlendiği caminin,⁵⁰ 1861 ve 1862 yılı hâsılatı 16.849 kuruştı. Cami-i Kebir vakfının 1861 yılındaki gelirinin de çok büyük bir bölümü cami görevlilerine ayrılmıştı.15.349 kuruş personel harcaması bulunan vakfın 1.200 kuruş yazıcı maaşı ve 300 kuruş muhasebe harcı gideri bulunmaktaydı.⁵¹

Tablo: 4.2. 1861 Yılı Cami-i Kebir Vakfında Görevli Personel

Görevli	Adı	Tayin Tarihi
Müteveli	Hafız Ömer	1854
İmam	Hafız Ömer	1862
Sermuhassıl	Abdulhalim	1857
Aşırhan	Abdulhalim	1857
Müezzin	Mehmed Ali	1852
Farraş	Ahmed	1852
Temcidhan	İbrahim	1852

⁴⁹ BOA.Evkaf, nr.12112, s.27.

⁵⁰ BOA.İ.MV, nr.9049.

⁵¹ BOA.Evkaf, nr.17737, s.9.

Nazır	Ali Bin Salih	1842
Muarrif	İsmail	1848
Müezzinler	Hafız Salih, Hafız Veliyyüddin	1848

1864 yılında Anadolu sol kol müfettişi Rıza Efendi'nin Bayburd'u ziyareti dolayısıyla, şehirdeki cami, mescid ve medrese gibi müesseseler gözden geçirilmiş, tamirata ihtiyacı olanlar tamir edilmiştir. Bayburd'un en eski camisi olan ve günümüzde ibadete açık olan Cami-i Kebir de bu tarihte tamir görmüş ve tamirat için gerekli paranın 15.983 kuruş 20 parası vakfın 1864 yılı varidatından karşılanmış, 14.342 kuruş 20 para da Erzurum mal sandığından borç alınmış ve ödemesi 1866 yılında yapılmıştır.⁵²

4.2.2.1.2. Cumavank köyü camii vakfı

Bayburd'un Cumavank (Karlıca) köyünde bulunmaktaydı. Banisi ve yapılış tarihi belli olmayan cami vakfına ait ilk bilgi 1843 tarihlidir. Bu tarihte mütevellî ve imamlığını Mahmud bin İbrahim'in yürüttüğü vakfın senelik geliri 120 kuruş, yazıcı maaşı ve muhasebe harcından oluşan gideri ise 10 kuruştur. Tüm harcamalar sonrası vakfın 110 kuruş gelir fazlası vardı.⁵³

4.2.2.1.3. Hınzeverek köyü camii vakfı

Hınzeverek köyü camii üzerinde banisini ya da yapılış tarihini ortaya koyabilecek herhangi bir kitabeyle sahip değildir. Kitabesinin olmaması araştırmacılar için caminin tarihlendirilmesinde sıkıntı vermekteydi. Hınzeverek köyü, Pulur ve Sinür köyleri arasında yer almakta ve Pulur ve Sinür'de Akkoyunlulara ait cami, medrese ve türbe gibi yapılar bulunmaktadır.

Bayburd ve çevresindeki tarihi ve mimari eserler üzerine araştırma yapanlardan bazıları, Hınzeverek köyünün bu özelliğinden yola çıkarak, buradaki caminin Akkoyunlu camisi olabileceğini ileri sürmüşlerdir.⁵⁴ Gülyüz Akagün ise,

⁵² BOA. Evkaf, nr.17773, s.51-59.

⁵³ BOA. Evkaf, nr.12112, s.31.

⁵⁴ Gönül Güreşsever, Ara Altun, cami hakkında "yakın çevredeki diğer yapıları ve bölgedeki siyasi durumu göz önünde bulundurarak bu caminin de Akkoyunlu sülalesinden kimseler tarafından yaptırılmış olduğu düşünülebilir de yüzyılı hakkında kesin bir şey söylenemez" demektedirler. bkz. Gönül Güreşsever, Ara Altun "Bayburt Köylerinde Türk Mimarî Eserleri", İstanbul

bölgede bir diğer eser Akkoyunlulara ait Hınzeverek camiidir diyerek caminin, kesin olarak bir Akkoyunlu eseri olduğunu işaret etmektedir.⁵⁵ Sinclair ise Osmanlı eseri olduğunu ve muhtemelen 17. veya 18.yüzyıla ait olabileceğini ileri sürmektedir.⁵⁶

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan bir belge cami hakkında şimdiki kadar bilinenlerin yanlışlığını ortaya koymakta ve banîsi ve yapılış tarihi hakkında gerçek bilgileri gözler önüne sermektedir. Elimizdeki 21 Aralık 1707 tarihli bir vakıf tevcih kaydı “ *marûz-ı mekine-i arz-ı bende-i kemîneleri budur ki Erzurum Sancağında Kelkid nahiyesinde Hınzeverek nâm karyede vaki‘ pederim merhûm İbrahim Paşa bina eylediği cami-i şerîf evkafında...*”⁵⁷ cümleleriyle başlamaktadır. Burada açıkça görüleceği üzere Hınzeverek köyündeki cami 1707 yılında hayatta olmayan İbrahim Paşa diye biri tarafından yaptırılmıştır. O halde İbrahim Paşanın kim olduğunun bilinmesi meseleyi daha da açığa kavuşturacaktır. Yapılan araştırma neticesinde İbrahim Paşa’nın, Hınzeverek köyünde doğan ve devletin çeşitli kademelerinde görev yapıp, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’nın idamından sonra da 1683 yılında sadrazamlık görevine getirilmiş Kara İbrahim Paşa olduğu görülmektedir.⁵⁸ Mevcut belgede vakıfla ilgili en eski kayıt 11 Receb 1094/ 6 Temmuz 1683 tarihlidir. Şimdi bütün bunlardan yola çıkarak caminin Kara İbrahim Paşa tarafından yaptırıldığı ve ayakta kalması ve ihtiyaçlarının temini için bir vakıf tesis edildiği kesin olarak ortaya çıkmıştır. Kara İbrahim Paşa 1687 yılında öldüğüne⁵⁹ ve vakıf kaydı 1683 tarihli olduğuna göre caminin, Kara İbrahim Paşanın sadaretinden kısa bir süre önce (üçüncü vezirlik görevinde iken) kuvvetle muhtemel 1683 yılında yapılmış olduğu ileri sürülebilir. Bütün bunlardan

Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü Sanat Tarihi Yıllığı 1969-1970, III, İstanbul 1970, s.47; Metin Sözen, Anadolu’da Akkoyunlu Mimarisi, Ankara 1981, s.99; Keskin, *Bayburt Tarihi*, s.210.

⁵⁵ Akagün, *Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi- Sanat Eserleri*, s.69.

⁵⁶ Sinclair, *Eastern Turkey*, s.262; Araştırmacılar Aydın Taşçı, Bayburt’ta Türk-İslam Devri Dini Mimarisi adlı master çalışmasında, köy halkından da bilgi aldığını ve köylülerin caminin Kara İbrahim Paşa tarafından yapıldığını söylediklerini ifade etmekte ve kendisi de bu kanaatte olduğunu belirtmektedir. Bkz. Taşçı, *Bayburt’ta Türk-İslam Devri Dini Mimarisi*, s.35.

⁵⁷ Belgede Kara İbrahim Paşanın oğlu, özetle, vakfın hasır ve şem‘-i revgân gibi ihtiyaçlarının vakıf varidatından karşılanması için görevli talep ettiğini ancak bunun henüz karşılanmadığını ve bu iş için Ali isimli birinin uygun olduğunu ve onun bu görevlere tayin edilmesi için bir berât-ı şerif istemiştir. bkz. BOA. *Cevdet Belediye*, nr.5834.

⁵⁸ Şemseddin Sami, *Kamus’ül Alâm*, I, İstanbul 1306, s.556.

⁵⁹ Abdulkadir Özcan, “İbrahim Paşa, Kara”, *DİA*, XXI, İstanbul 2000, s.330.

şu sonuç çıkmaktadır ki, Hınzeverek camii bir Akkoyunlu eseri değil XVII.yüzyıl sonlarına ait bir Osmanlı eseridir.

Kara İbrahim Paşa, 1620 yılında o tarihlerde Kelkit'e bağlı olan Hınzeverek köyünde dünyaya gelmiştir. Katırcı Ahmed adında birinin oğlu olan İbrahim Paşa, gençlik yıllarında Abaza Hasan Paşa'nın yanında levent askeri olmuş, Abaza'nın isyanı ve idamı sonrası İran'a gitmiş ve bir süre sonra geri dönerek Firari Mustafa Paşanın himayesine girmiştir. Hamisinin ölümü üzerine bir süre muhtelif devlet adamları ile birlikte çalışan İbrahim Paşa sonunda sadaret Kethüdası Merzifonlu Kara Mustafa'nın yanına gitmiş ve onun Silistre valiliği sırasında kethüdası olmuştur. Bundan böyle *kara kethüda* olarak anılan İbrahim Paşa, böylece Merzifonlu ile yakınlaşmış ve Merzifonlu rütbe aldıkça kendi rütbesi de yükselmiş ve bu sayede Padişah IV.Mehmed ile de yakın temasta bulunmuştur. Sadaret kethüdalığından sonra, 1676'da üçüncü vezirliğe kadar yükselmiş ve Padişahın has adamlarından ve nedimlerinden biri haline gelmiştir. Ancak onun IV.Mehmed ile bu kadar yakınlaşması Merzifonlu'nun hoşuna gitmemiştir. Bu tarihten itibaren aralarında rekabet başlamış ve Merzifonlu, onu Padişah'tan uzak tutmak amacıyla Kasım 1677'de Kaptan-ı deryalığa getirtmiştir. Bunun kendisini Padişah'tan uzaklaştırmak için yapılmış olduğunu anlayan İbrahim Paşa, on dokuz gün sonra kendini rikâb-ı hümayun kaymakamlığına tayin ettirerek tekrar Padişahın yanına geri dönmüştür.⁶⁰

Viyan'a kuşatması Kara İbrahim Paşa'nın hayatında dönüm noktası olmuştur. Seferden başarısızlıkla geri dönen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya karşı bir muhalif cephe oluşmuş ve İbrahim Paşa da bunun içinde yer almıştır. Özellikle Dârussâde Ağası Yusuf ve Mîr-i ahur-ı evvel Boşnak Sarı Süleyman Ağalar, Merzifonlu'nun görevden alınması için büyük çaba sarf etmişlerdir. Silahdâr Fındıklı Mehmed Ağa'nın deyişiyle, bu iki şahıs Kara İbrahim Paşa'yı *sadaret sevdasına* düşürmüşler ve Merzifonlunun katledilmesini istemişlerdir.⁶¹

Yapılan tahrik ve teşvikler sonucu Merzifonlu Kara Mustafa Paşa 25 Aralık 1683'de idam edilince, Kara İbrahim Paşa onun yerine sadrazam

⁶⁰ İsmet Parmaksızoglu, , "İbrahim Paşa, Kara", *İA*, V/II, İstanbul 1968, s.907-908; Şemseddin Sami, *Kâmûs'ül Alâm*, I, İstanbul 1306, s.556; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV, s.423-426.

⁶¹ Silahdâr Fındıklı Mehmed Ağa, bahsi geçen bu iki kişinin Kara İbrahim Paşayı da kendilerine uydurduğunu belirtmektedir. bkz. Silahdâr Fındıklı Mehmed Ağa, *Silahdâr Tarihi*, II, İstanbul 1928, s.117.

olmuştur.⁶² Padişah burada Kara İbrahim Paşa'ya *gözünü aç seni selefinden beter ederim* diye de tavsiyede bulunmuştur.⁶³

Kara İbrahim Paşa sadarete geldiğinde, Osmanlı Devleti Avusturya, Lehistan ve Venedik cephelerinde savaşa devam etmekteydi. Paşa, Avusturya cephesine gitmeyerek işleri merkezden idare etmeyi tercih etmişti. Bir süre sonra hastalanınca serdar Sarı Süleyman Paşa, kendisine vekâlet etmesi için İstanbul'a getirilince İbrahim Paşa onun sadarete geleceğini düşünerek, Süleyman Paşayı Avusturya cephesine serdar tayin ettirmiştir.⁶⁴

Padişahın sefere bizzat Kara İbrahim Paşanın çıkmasını istemesine karşılık, İbrahim Paşa, *bizim binnefis azimetimizden ise vüzera-yı kârr-ı azzamadan biri serasker* tayin edilsin demiştir. Bunu üzerine 24 Aralık 1685'de Padişah tarafından azledildi ve yerine Sarı Süleyman Paşa atandı.⁶⁵

Kara İbrahim Paşa azlinden sonra bir süre Üsküdar'daki Bayrampaşa yalısında oturdu. Daha sonra hacca gitmek için padişah'tan izin aldı ve yolda muhafazası için asker yazmaya başladı.⁶⁶

Ancak muhaliflerinin, çok parasının bulunduğunu ve asıl maksadının eski bir Celali olarak Anadolu'ya geçip isyan çıkarmak olduğunu söylemeleri üzerine,⁶⁷ IV.Mehmed bu söylentilerin doğru olup olmadığını anlamak için sefer ianesi olarak kendisinden 500 kese akçe istedi. İbrahim Paşa ise hac için biriktirdiği 70.000 altından başka parasının bulunmadığını söyleyerek padişahın teklifini geri çevirdi. Bunun üzerine kapı arasına hapsedildi. Mallarına ve servetine devletçe el konuldu, kırk üç gün kadar tutuklu kalan İbrahim Paşa

⁶² Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, (neşr. Abdulkadir Özcan), T.T.K Yayınları, Ankara 1995, s.169.

⁶³ Kara İbrahim Paşa'nın sadrazam oluşu Silahdar tarihinde "... *kaim-i makam Kara İbrahim Paşa içerü huzur-ı hümayuna davet ve kızlar ağasının divan odasında paye-i serîr-i a'laya yüz sürüb ol mahalde kendüye sadaret-i uzmayı tevcih ve inayet buyurub yedine hatt-ı şerîf verdi...*" şeklinde anlatılmaktadır. bkz. *Silahdâr Tarihi*, II, s.117.

⁶⁴ "...*Vezîr-i azam Kara İbrahim Paşa'dan mühr-i şerîfi alub Dârü-ssâade Ağasından yed-i hümayuna isâl olduğu mahalde Süleyman Paşa dahi gelüb av kapusundan girüb harem-i şerîfde Padişah hazretlerine buluşdu ve bizzat yed-i hümayûnlarıyla mühr-i şerîfi teslim ve yedine sadaret hatt-ı hümayûnu dahi verib...*" bkz. *Silahdâr Tarihi*, II, s.226.

⁶⁵ Kara İbrahim Paşayı gözden çıkaran Padişah "... *mühr-ü vüzerâtı Kara İbrahim Paşadan nez'...*" ve Sarı Süleyman Paşa'ya teslim edildi. bkz. *Tarih-i Râşid*, I, ?, s.485.

⁶⁶ Parmaksızoğlu, "İbrahim Paşa, Kara", s.907.

⁶⁷ İbrahim Paşa'nın muhalifleri Padişaha "... *gerçi hacc-ı şerîfe gitmeğe izn-i hümayûn erzânî buyurdunuz, lâkin Anadolu tarafından asker tahrîr ü tedârüküne mübâşeret niyetinde imiş, bu vakde dek belki de mübâşeret dahi itmek ihtimâli vardır...*" diyerek Padişahı ona karşı kıskırtmışlardır. bkz. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s.213.

Rodos'a sürüldü. Muhaliflerin tahrikleri ile neticesinde Haziran-Temmuz 1687 tarihinde öldürüldü. Vücudu orada defnedildi, kesik başı merkeze getirildi.⁶⁸

İbrahim Paşanın, doğduğu yer olan Hınzeverek köyü vakfından başka İzmir ve Yenişehir'de de vakıfları bulunmaktadır.⁶⁹

4.2.2.1.4. Kadızâde Mehmed Çelebi camii vakfı

Bayburd'un Kadızâde Mahallesinde Kadızâde Mehmed Çelebi adına yaptırılmıştır. Yapılış tarihi kesin olarak bilinmeyen cami hakkında 1647'de şehri ziyaret eden Evliya Çelebi, caminin hayli geniş ve şirin sanatlı olduğunu söylemektedir.⁷⁰

XIX.yüzyılda vakfın varidatı Yukarı Ahsunk, Rumeli, Ağunsos ve Aşağı Çımağıl köylerinden sağlanmaktaydı.

1837 yılında Abdurrezzak oğlu Yusuf'un mütevellisi olduğu vakfın 570 kuruş geliri vardı. İmam, müezzin ve hatipten oluşan görevlilere 390 kuruş ücret tahsis edilmişti.⁷¹

1843 yılında da mütevelliliğini aynı kişinin yürüttüğü Kadızâde Mehmed Çelebi Camiinin imamlığını Ali oğlu Ömer yapmaktaydı. Vakfın 1843 yılı geliri 1.105 kuruş olup, bunun 475 kuruşu köylerin nısf hisse malikânelerinden karşılanmıştı. Vakfın ayrıca Bayburd kaza merkezinde bir hamam icarından sağlanan 300 kuruş ile yine kaza merkezinde dükkân zeminlerinden sağlanan 50 kuruş ve Rumeli köyünde ¼ hisse malikânedan elde edilen 280 kuruş daha geliri bulunmaktaydı. Mescidin hatib ve müezzinine 100'er kuruş, farraşına 80 kuruş ve imamına 250 kuruş ücret tahsis edilmişti. Caminin diğer masrafları için de 200 kuruşun ayrıldığı vakfın 65 kuruş yazıcı maaşı ve 10 kuruş muhasebe harcı kesintisi bulunmaktaydı. Tüm harcamalar sonrası vakfın 305 kuruş gelir fazlası kalmıştı.⁷²

Günümüzde ibadete açık olan Kadızâde Mehmed Çelebi camiini 1852 yılında imamlık vazifesini Ömer ve Ali adlı kişiler üstlenmişti.⁷³ 1864 senesi

⁶⁸ Özcan, "İbrahim Paşa, Kara", s.330.

⁶⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV, s.423-426.

⁷⁰ *Evliya Çelebi, Seyahatnâmesi*, II, s.174.

⁷¹ *BOA. Evkaf*, nr.10486, s.1

⁷² *BOA. Evkaf*, nr.12112, s.26.

⁷³ *BOA. İ.MV*, nr.9049.

varidatı 2.380 kuruştı. Vakfın 595 kuruş gideri ve 1.785 kuruş gelir fazlası bulunmaktaydı.⁷⁴

4.2.2.1.5. Kadı Mahmud camii vakfı

Bayburd şehir merkezinde bulunan ve ne zaman yaptırıldığı bilinmeyen caminin, 1530 tarihinde mescid olarak kaydına rastlanmaktadır. Bu tarihte imamlığını Mevlana Hüdaverdi'nin yaptığı mescidin geliri Rumeli köyünün yarı malikânesinden sağlanan 315 akçe idi.⁷⁵

1828 yılında imamet görevini Ali Halife oğlu İsmail Halife'nin yürüttüğü ve ölümünden sonra bu görevin Ömer Halife'ye tevcih edildiği vakfın,⁷⁶ 1849 yılında mütevelliliğini Timur ve Abdulaziz müşterek icra etmekteydi. Vakfın geliri 2.128 kuruş 2 paraydı.⁷⁷

4.2.2.1.6. Ketancı camii vakfı

Banisi ve kuruluş tarihi hakkında malumatın olmadığı cami Bayburd'un Şingah Mahallesinde yer almaktaydı. Günümüzde ibadete açık olan cami vakfının mütevellilik vazifesini 1841'den 1861'e kadar Mahmud oğlu Hasan üstlenmişti.⁷⁸

1843'de vakfın 300 kuruş geliri vardı. Giderleri arasında 88 kuruş imam ve hatib ücreti, 144 kuruş müezzin, farraş ve aşırhan ve muvakkit ve sirac ücreti,⁷⁹ 44 kuruş mütevellî ücreti bulunmaktaydı. Vakfın 18 kuruş yazıcı maaşı ve 6 kuruş muhasebe harcı kesintisi vardı.⁸⁰

1864'de senelik 3.380 kuruş 20 para varidatı bulunup, bunun 884 kuruşu Vağında köyünün 1/3 hisse aşarından, 115 kuruş 20 parası Horme köyündeki bir çiftliğin aşarından, 370 kuruşu Konursu köyünün 1/4 hisse aşarından, 1.781 kuruşu da Ketancı mezrasının müstakil aşarından sağlanmıştı. Bunların dışında sancak bedelince zam hissesi adıyla ayrıca 230 kuruş daha geliri bulunmaktaydı.

⁷⁴ BOA. Evkaf, nr.17773.

⁷⁵ BOA. Tapu Tahrir Defterleri (T.T.d.), nr.199. s. 65

⁷⁶ BOA. Cevdet Evkaf, nr.27783.

⁷⁷ BOA. Evkaf, nr.13192, s.1.

⁷⁸ BOA. Evkaf, nr.17737, s.10.

⁷⁹ Sirac, چراغ, ıfık, kandil, meşale anlamına gelmekte olup, camilerin aydınlatılmasında görevli kişi anlamında da kullanılmaktadır. Bkz. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, s.712. Bayburd ve Erzurum mezartaşlarında, baş taşında kitabe, ayak kısmında ise چراغ-kandil kabartması göze çarpmaktadır.

⁸⁰ BOA. Evkaf, nr.12112, s.26.

Ketancı Camii vakfının 1864 yılı toplam gideri 3.380 kuruş 20 para olup tamamı müfettiş ziyaretinden dolayı yapılan tamirat için kullanılmıştır. Vakfin bu tarihte mütevelliliğini İbrahim Efendi yürütmekteydi.⁸¹ Babası Hasan Efendi'nin ölümü üzerine, mütevelliliği üzerine almak için İbrahim Efendi 1864'de İstanbul'a gitmiştir. Bu tarihte cami oldukça harap bir vaziyette olup, tadilat yapılmadığı takdirde tamamen yok olacak durumda bulunmaktaydı. Caminin tamirâtı için karar alınmış ancak, mütevellisi şehirde bulunmadığından bir türlü işe başlanamamıştı. Yeni mütevellî İbrahim Efendi, yerine Bayburd'da müderris Hüseyin Efendi'yi vekil tayin etmiş ve böylece cami 1864'de tamirat görmüştür.⁸²

4.2.2.1.7. Konursu köyü camii vakfı

Bayburd'a bağlı Konursu köyünde 1812 yılında Ömer Ağa oğlu Ali Bey adlı usta tarafından inşa edilmiştir.⁸³ 1843 yılında mütevelliliğini İbrahim Halife'nin yaptığı vakfın varidatı 1 somar arpa ve buğdaydan elde edilen toplam 105 kuruştur. Gelirinin 8 kuruşunu yazıcı maaşına ve 2 kuruşunu muhasebe harcı giderine ayıran vakfın, aynı yıl 95 kuruş gelir fazlası bulunmaktaydı.⁸⁴ Cami günümüzde ibadete açıktır.

4.2.2.1.8. Milehi köyü camii vakfı

Bayburd'un Milehi (Karşıgeçit) köyünde bulunan camiinin banisi ve yapılış tarihi belli olmamakla birlikte, XVI.yüzyıl tahrirlerinde *Milehi Köyü Mescidi Vakfı* şeklinde kayıtlara rastlanmaktadır.⁸⁵ XVI.yüzyılda mevcut olan bu mescidin, XIX.yüzyıla gelindiğinde camiye tahvil edildiği anlaşılmaktadır.

XIX.yüzyılda vakfa dair ilk kayıt 1843 tarihli olup, bu tarihte caminin imam ve hatipliğini İsmail adlı şahıs yürütmekteydi. Vakfın köydeki mezra ve çiftlikteki arpa, buğday ve sair hububat hasılından sağlanan 130 kuruş geliri vardı.

⁸¹ BOA. Evkaf, nr.17773, s.58.

⁸² BOA. A.MKT. MHM, nr.321/66, 28 Receb 1281/28 Aralık 1864 tarihli tahrirat.

⁸³ Taşçı, *Bayburt'da Türk-İslam Devri Dini Mimarisi*, s.40.

⁸⁴ BOA. Evkaf, nr.12112, s.27.

⁸⁵ Ümit Kılıç, *XVI. Yüzyılda Erzurum Eyaletinde Vakıflar*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2005, s.51.

Giderleri arasında 6 kuruş yazıcı maaşı ve 1 kuruş muhasebe harcı bulunan vakfın 123 kuruş da gelir fazlası bulunmaktaydı.⁸⁶

Milehi Köyü Cami-i şerif vakfı, başta caminin ihtiyaçları olmak üzere sair sebeplerden ötürü 1873’de 880 kuruş, 1874’de 960 kuruş ve 1875’de 708 kuruş olmak üzere mal sandığından toplam 2.548 kuruş borç para almıştır. Aşar geliri ile bu borcu ödemeyi planlayan vakıf idaresi, senede 546 kuruştan toplam 1.638 kuruş ödeme yapmış ve mal sandığına 910 kuruş borçlu kalmıştır.⁸⁷

4.2.2.1.9. Pulur köyü Ferruḥşâd Bey camii vakfı

Ferruḥşâd Bey, Oğuzların Bayındır boyuna mensup Akkoyunlu Beylerinden Korkmaz Bey’in oğludur. Torunu Osman’a göre, Ferruḥşâd Bey Akkoyunlu Sultan Murad’ın vezirliğini yapmış ve Şah İsmail galesi ortaya çıkıp, Sultan Murad Bağdat’a kaçınca Bayburd’a gelmiş ve daha sonra Trabzon’a giderek Şehzade Selim’in hizmetine girmiştir. Sultan Selim, padişah olduktan sonra da Bayındırzâdedir diye Ferruḥşâd Bey’e iltifat göstermiştir.⁸⁸

Çaldıran savaşında çok büyük yararlılık gösteren Ferruḥşâd Bey, sefer dönüşünde Bayburd’a uğrayan Sultan Selim tarafından takdir edilmiş ve Bayburd ile Erzincan’dan kendisine geniş topraklar temlik edilmiştir.⁸⁹

Yavuz’un Mısır seferine de katılan Ferruḥşâd Bey, Kanuniden de iltifat görmüş ve şehzadelerin sünnet düğününde padişahın yanında bulunmuştur.⁹⁰ Bir defa Selim zamanında bir defa da Kanuni zamanında hacca giden Ferruḥşâd Bey, ikinci gidişinde Medine’de vefat etmiştir.⁹¹

Ferruḥşâd Bey, Bayburd’un Pulur köyünde bir cami, bir dârutṭa‘lim (Kur’an okulu), bir imaret, bir misafirhane ve bir de hamam inşa ettirmiştir. Yaptırdığı eserlerin devamı ve masraflarının karşılanması için emlak ve arazisinden önemli bir kısmını vakıf yapmak için ayırmış, ancak ani ölümü nedeniyle muamelesi tamamlanamamıştır. Varisleri mahkemeye başvurarak vâkıfın bu niyetini tescil ettirmişler ve vakfiyeyi oluşturmuşlardır. İsmet Miroğlu

⁸⁶ BOA. Evkaf, nr.12112, s.31.

⁸⁷ BOA. Evkaf, nr.23059, s.4.

⁸⁸ Bayburtlu Osman, *Tevârih-i Cedîd-i Mir’ât-ı Cihân*, (düzenleyen Atsız), İstanbul 1961, s.17.

⁸⁹ Müneccimbaşı, *Sahâif-ül- Ahbar*, s.461.

⁹⁰ Solakzâde Mehmed Hemdemi, *Târîh-i Solâkzâde*, I, s.450.

⁹¹ Osman, *Tevârih-i Cedîd*, s.19-20.

tarafından yayınlanan Ferruhşâd Bey vakfiyesinde vakfin evkafı ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Ferruhşâd Bey vakfına gelir sağlamak amacıyla, başta Bayburd olmak üzere, Erzincan ve Kelkit'in bazı köylerini vakf etmiştir. Pulur, Miyadun, Hasanviran, Ataviran, Yenice, Ahurcuk, Obacık, Tümne-i İslâmiyye, Ürüşdü (Rüşdü), Yukarı Hayik, Tümne-i Erâmine, İlaç, Örik, Raduh,⁹² Ebke köylerinin tamamı, Mahmudağılı, Koruluk, Gökorba, Akpınar, Keçevi, Vankderesi, Viran, Hamuşi, Şeyhekre ve Mehmed Bey Arzı mezraları ve Vosgirt köyünde bağ ve bahçeler vakfa bağlanmıştır.

Vakfin evkafı arasında iki sofa, cami duvarına bitişik hamam, Bayburd'un Ciğerşin ve Şingâh mahallelerinde birer hamam, bir boyahane, Pulur köyü suyu ile dönen iki değirmen, Erzincan'da aşçılar çarşısında bir aşçı dükkânı gibi binalar da bulunmaktaydı. Cami ve darutta'limde görevli olarak bulunan personel arasında birer hatip, imam, muallim, iki müezzin, hafızlar ve hafızlara ve kuran okuyanlara riyaset eden reis, yüksek sesle na't okuyan bir hoşhan, duacı, muhafız ve kayyım bulunmaktaydı. İmarette görev yapan personel ise, imaret şeyhi, aşçı, ekmekçi, kilerci, anbarcı, kendümküb, farraş, nakîb, tamirci, arabacı ve oduncu ile bulaşıkçıdan ibaretti.⁹³ Vakfin yönetiminde ise tevliyeti babadan oğla geçmek şartıyla bir müteveli, bir nâzır ve bir de kâtip vardı.⁹⁴

Cami Ferruhşâd Bey tarafından 1517 yılında yaptırılmıştır. Cami kare planlı, kübik alt yapı üzerine tek kubbeyle örtülü, önünde yanlara taşkın beş gözlü son cemaat yeri bulunan bir yapıdır. Sarı ve koyu pembe kesme taşlardan inşa edilmiş olan cami 1970 yılında medrese ile birlikte vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarılmıştır.⁹⁵

Ferruhşâd Bey vakfiyesinde bulunan ve vakfin evkafını oluşturan köylerin çoğuna Evkaf Nezareti defterlerinde rastlanılamamıştır. Bu defterler esas alınarak ortaya çıkarılan 1843-1844, 1861, 1864-1865 ve 1867-1868 yıllarına ait dört

⁹² Raduh köyü, Evkaf Nezareti defterlerinde Radik ve Raduk olarak geçmektedir.

⁹³ Kayyım: Vakfın malını görüp gözetmek ve hıfz etmek üzere tayin olunan kimse. Müteveliye de kayyım denilirdi. Kendüm küb: Buğdayları döğüp hazırlayan kişi. Hoşhân: Okuyuşu güzel olan. Nakîp: Tekkelerde şeyh vekili.

⁹⁴ Miroğlu, "Ferruhşâd Bey'in Vakfiyesi" s.189-192.

⁹⁵ Hamza Gündoğdu, "Bayburd Yöresinde Bir Külliye, Bir Kitabe ve Bir Vakfiye", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 2001-2002, Prof.Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı, sayı 37, İstanbul 2002, s.126; Güreşsever, Altun, "Bayburt Köylerinde Türk Mimarî Eserleri", s.34-36; Akagün, *Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi- Sanat Eserleri*, s.68; Taşçı, *Bayburd'da Türk-İslam Devri Dini Mimarisi*, s.26; Beygu, *Erzurum Tarihi*, s.253.

dönemlik gelir-gider kayıtlarında Bayburd, Erzincan, Kelkit ve Kuzucan’a bağlı on iki köyden, vakfın gelirinin sağlandığı anlaşılmaktadır.

Bayburd’a bağlı Hindi, Rüştü, Tomlacık, Pulur, Zargidi, Tomla-i süflâ ve Hayik-i ulyâ köyleri, Erzincan’a tabi Örik, Radik ve Puluryeri mezrası, Kelkit’e bağlı İlaç ve Kuzucan’a tabi Ebke köyleri, XIX.yüzyılda vakfın evkafını oluşturan köylerdi.⁹⁶

Bahsedilen dönemlere ait defterlerin hiç birinde, vakfın tüm köylerinin gelirleri bir arada verilmemiştir. Bu tarihlerde Bayburd, Erzurum’un bir kazası olmasına rağmen, Ferruhşâd Bey vakfı gibi bir kısım vakıfların Erzincan köylerinde de varidatının olması nedeniyle, Bayburd vakıflarına ait kayıtlar hem Erzurum vakıf defterleri, hem de Erzincan vakıf defterlerinde yer almıştır. Bu tür vakıfların herhangi bir döneme ait tüm varidatının ortaya çıkarılabilmesi için, aynı tarihteki her iki deftere de mutlaka ulaşılması gerekmektedir. Eğer vakfın, Erzincan defteri bulunmuş, Erzurum defteri bulunamamışsa, o zaman vakfın sadece Erzincan köylerine ait varidatına ulaşılmış demektir. Bu durumda vakfın gerçek gelir ve giderini ortaya koymak asla mümkün olamamaktadır. Bu bağlamda Ferruhşâd Bey vakfının 1861 yılı dışındaki yıllık gelir ve gider toplamaları tam anlamıyla ortaya çıkarılamamaktadır.

Evkaf nezareti defterlerinde “*Evkaf-ı cami-i şerif ve mekteb-i munîf merhum El-Hac Gazi Ferruhşâd Bey der karye-i Pulur*” şeklinde kayıtlı olan Ferruhşâd Bey vakfının mütevelliliğinin evlad-ı vakıf şartı taşıdığı görülmektedir. 1843’de İsmail Beyoğlu Ebubekir Bey ile Süleyman Beyoğlu Mehmed Şerif Bey’in müştereken üstlendiği mütevellilik görevini, 1861’de Süleyman oğlu Mehmed yürütmekteydi. Süleyman oğlu Mehmed, mütevelliliğin yanı sıra imam hatip ve sıbyan mektebi muallimliğini de üstlenmişti.⁹⁷

Tablo:4.3. Ferruhşâd Bey Vakfının Yıllara Göre Gelir ve Gideri

Tarih	Geliri (kuruş)	Gideri							Gelir Fazlası
		Personel gideri	İmaret masrafı	Cami masrafı	Borç ödeme	Diğer masraflar	Vergi gideri	Toplam gider	
1843									
1844	58.910	19.512	7.090	3.282	19.632	2.400	1.700	53.616	5.294

⁹⁶ Köylerin yeni isimleri şu şekildedir. Hindi: Söğütlü, Rüştü: Rüştüköy, Tomlacık: Tomlacık, Zargidi: Gümüşdamla, Pulur: Gökçedere, Tomla-i Süflâ: Çiğdemtepe, İlaç: Kelkit’e bağlı Söğütlü köyü, Raduh: Erzincan’a bağlı Çadırtepe köyü.

⁹⁷ BOA.Evkaf, nr.12112, s.33. BOA.Evkaf, nr.17737, s.21.

1861	122.086	-	-	-	-	-	3.600	3.600	118.486
1864	48.525	48.125	-	-	-	400	-	48.525	-
1865									
1867	28.350	21.262,5	-	-	-	-	7.087,5	-	-
1868									

Tablodan da anlaşılacağı üzere Ferruhşâd Bey vakfının, dört dönemdeki gelirleri birbirinden çok farklıdır. 1861 yılında 122.086 kuruş hasılat elde edilmişken, üç yıl sonrasında 1843-1844 yıllarında bu miktar 48.525 kuruşa kadar gerilemiştir. Gelirler arasındaki bu uçurumun hiç şüphesiz en önemli nedeni, vakfın tüm köylerinin aşar varidatlarının tek bir defterde toplu olarak bulunamamasıdır. 1861 yılına ait kayıta ikisi hariç tüm köy gelirleri mevcut olduğu halde, 1864- 1865 kayıtlarında sadece vakfın Erzincan ve Kelkit'e tabi köylerinin aşar geliri yazılmış, asıl gelir kaynağını teşkil eden Bayburd köylerinin varidatları kaydedilmemiştir.

Ferruhşâd Bey vakfının en önemli giderlerinden birisi, personel ücretleridir. Camisi, imareti, hamamı ve medresesiyle küçük bir külliye özelliği taşıyan vakfın, gerek ilmiye ciheti gerekse bedeniye cihetinden pek çok görevlisi bulunmaktaydı. 1843 yılında vakfın idarî personeli nâzır, câbî ve kâtipten oluşurken, İlmiye ciheti personeli arasında imam, hatip, muallim-i sıbyan, müezzin, na'athan bulunmaktaydı. Cihet-i bedeniye personeli ise mustahfız-ı eczâ-yı şerif, tabbâh, habbâz, mahtâb, anbarcı, vekilharç, keyyâlcı ve farrâştan müteşekkildi.⁹⁸ İmam, hatib, sıbyan muallimi ve eczâ-yı şerif koruyucusuna iki senede toplam 600 kuruş ayrılmışken, müezzin, na'athan ve muvakkit'e 200 kuruş ayrılmıştır.

Pulur köyüne gelen misafirlere ve köydeki insanlara günün belli öğünlerinde yemek hizmeti veren imaretin masrafları için 7.090 kuruş ayrılmıştır. İmaretin 1843 yılı ihtiyaçları arasında tuz, sadeyağ, arpa ve 5 adet kurbanlık koç bulunmaktaydı. Caminin aydınlatılmasında kullanılmak için alınan şem-i asel (bal mumu) ve şem-i revgân dışında, camiye tamirat için 2.462 kuruş ayrılmıştır.⁹⁹ Vakfın bir diğer önemli gideri ise, gelirinden belli oranlarda kesilen ve maaş-ı muharrir denilen yazıcı maaşı ile muhasebe harcı kesintisi idi. Oranın sabit

⁹⁸ Tabbâh: İmaret ve tekkelerde yemek pişiren kişi. Habbâz: Ekmek pişiren. Keyyâlcı: Kile ile ölçen, kileci. Vekilharç: İmaretlerde pişirilip dağıtılan ekmek v.s nin dağıtımıyla görevli kişi.

⁹⁹ BOA. Evkaf, nr.12112, s.33.

olmadığı anlaşılan bu vergilerin bazı yıllarda %3, bazısında %5 ve bazısında da %25 nispetinde olduğu görülmektedir.

1866 yılında vakıf gelirinden 1.360 kuruş, 1868 yılında 4.417 kuruş, 1870 yılında 4.432 kuruş ve 1871’de 4.195 kuruş maaş-ı muharrir kesintisi olmuştur. Aynı yıllarda kesilen muhasebe harcı miktarı ise, 1866’da 340 kuruş, 1868’de 1.104 kuruş 10 para, 1870’de 1.108 kuruş ve 1871’de 1.048 kuruş 30 para idi. ¹⁰⁰

4.2.2.1.10. Sankot köyü camii vakfı

Bayburd’un Sankot (Bayırtepe) köyünde bulunan caminin yapılış tarihi ve banisi hakkında bilgi bulunmamaktadır.

1843 yılında imam ve hatipliğini Mustafa adlı şahsın yaptığı vakfın köydeki bir çiftlikten sağlanan senelik geliri 102,5 kuruştur. Giderini ise 8,5 kuruş yazıcı maaşı ve 1,5 kuruş muhasebe harcı oluşturmaktaydı. Aynı yıl vakfın senelik gelir fazlası 142,5 kuruştur. ¹⁰¹

4.2.2.1.11. Sinür köyü Kutlu Bey camii vakfı

Sinür köyü, Akkoyunlu tarihi açısından son derece büyük öneme haizdir. Tur Ali Bey’in ölümünden sonra Akkoyunlular’ın başına Kutlu Bey geçmiş ve 1362-1388 yılları arasında hüküm sürmüştür. ¹⁰² Son derece dindar ve İslam kurallarına bağlı olan ve hac farızasını da yerine getiren Kutlu Bey 1389 yılında vefat etmiştir. ¹⁰³ Mezarı Sinür köyündedir. ¹⁰⁴

Hacı Bey diye de bilinen Kutlu Bey burada kendi adına bir cami ve zaviye ve Cünceği köyünde de bir zaviye yaptırmış ve masraflarının karşılanması içinde Bayburd ve Erzincan’ın bazı köylerinden araziler vakf etmiştir. Sinür köyü Kutlu Bey ya da Hacı Bey vakfı hakkında en eski kayıt 1530 tarihlidir. Bu tarihte zaviyenin hasılatı 15.513 akçe idi. ¹⁰⁵

¹⁰⁰ BOA. Evkaf, nr.18840, s.34; BOA. Evkaf, nr.18840,s. 35; BOA. Evkaf, nr.18840, s.39; BOA. Evkaf, nr.18840, s.27.

¹⁰¹ BOA. Evkaf, nr.12112, s.31

¹⁰² Sümer, “Akkoyunlular”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 40, (Şubat 1986), İst. 1986, s.5.

¹⁰³ John E.Woods, *The Aqqoyunlu, Clan, Confederation, Empire*, Chicago 1976, s.76; Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s.21; Yinanç, “Akkoyunlular”, s.255.

¹⁰⁴ İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988, s.188; Enver Konukçu, *Otlukbeli Meydan Savaşı*, Ankara 1998, s.16.

¹⁰⁵ 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri, s.836.

Kutlu Bey Camisi, 1548-1549 yıllarında Şah Tahmasp'ın bölgeyi yağmalaması esnasında tahrip edilmiştir. Yapılan bu tahribat ikinci kapı üzerinde bulunan kitabede anlatılmaktadır. Tahribat dolayısıyla cami, mütevellisi Mansur oğlu Hüseyin tarafından, Halil oğlu Mevlana Hüsameddin idaresinde vaktiyle Melik Nasreddin'in vakfettiği gelire 1550 yılında onarım görmüştür. Cami daha sonra 1943 ve 1967 yıllarında tekrar tamirat görmüştür.¹⁰⁶

Evkaf Nezareti defterlerinde *Sinür Hacı Bey zaviyesi ve cami-i şerifi vakfı* şeklinde kayıtlı olan vakfın, XIX.yüzyıla ait 1837'den 1867'ye kadar 30 yıllık dönemi kapsayan 8 ayrı kaydı bulunmaktadır. Vakfın 1837'den 1857'ye kadar mütevellilik ve zaviyedarlığını Ömer, Receb, Ebubekir, Yakup ve Numan adlı şahıslar müştereken yürütmüşlerdir. 1857'den 1867'ye kadarki dönemde ise, mütevellilik ve zaviyedarlığını Numan, Receb ve Ahmed ortaklaşa idare etmişlerdir.¹⁰⁷

Tablo:4.4.Kutlu Bey Vakfının Yıllara Göre Gelir ve Gideri

Tarih	Geliri (Krş)	Gideri						Gelir Fazlası
		Personel Ücreti	Yiyecek Masrafı	Vergi Gideri	Tamirat Masrafı	Diğer Giderler	Toplam Masraf	
1837	3.100	1.350	750	-	-	-	2.100	1.000
1843	2.955	1.050	570	326	-	280	1.976	979
1857	26.053	5.000	12.250	2.000	-	803	20.053	6.000
1862	27.125	-	-	6.000	-	-	6.000	21.125
1864	26.461	1.350	-	6.615 krş 10para	-	-	7.965krş 10 para	18.495krş 30para
1865	26.101	1.080	-	2.353 krş 30para	11.862krş 10para	10.805	26.101	-
1866	1.770	1.327,5	-	442,5	-	-	1.770	-
1867	2.166	1.624,5	-	541krş 20 para	-	-	2.166	-

Tabloda görüldüğü üzere 1862 yılı, vakfın en fazla gelir sağladığı ve gelir fazlasına sahip olduğu yıldır. 27.125 kuruş senelik hasılatın elde edilmiş olduğu bu yılda, 6.000 kuruş vergi kesintisi dışında herhangi bir harcama

¹⁰⁶ Akagün, *Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi- Sanat Eserleri*, s.71; Taşçı, *Bayburt'ta Türk-İslam Devri Dini Mimarisi*, s.18; Beygu, *Erzurum Tarihi*, s.258.

¹⁰⁷ BOA. Evkaf, nr.10486, s.3.

yapılmadığından, vakfın 21.125 kuruş gelir fazlası olmuştur. 1857,1864 ve 1865 yılları geliri birbirine çok yakındır. Vakfın en fazla giderinin olduğu dönem ise 1865'dir. Bu yılın varidatının yarısına yakını Sinür'deki caminin tamiratına ayrılmıştır. 1866 ve 1867 yılları varidatının diğerlerine oranla düşük gözükmesi, vakfın gelirlerindeki herhangi bir azalmadan dolayı değil, bu dönemlere ait kayıtlarda, Sinür köyünden sağlanan aşar miktarının yazılmamış olmasındandır.

Hacı Bey vakfı hakkında en tafsilatlı bilgi 1843 tarihli defterde yer almaktadır. İmam, hatip, aşırhan, müezzin, türbedâr, nâzır, câbî ve farrâş gibi kalabalık bir personele sahip olan vakfın, gelirinin 1.050 kuruşu bu personelin ücretine ayrılmıştır.¹⁰⁸ Personel harcamaları dışında, yazıcı maaşı ve muhasebe harçları ile zaviyenin yiyecek masrafları, vakfın diğer önemli giderleriydi.¹⁰⁹

1871 yılında gelir miktarı belli olmayan vakfın, 249 kuruş yazıcı maaşı ve 62 kuruş 10 para da muhasebe harcı gideri bulunmaktaydı.¹¹⁰

4.2.2.1.12. Sultan Süleyman cami-i şerifi vakfı

Bayburd kaza merkezinde bulunan caminin yapılış tarihi ve banisi hakkında net bilgi bulunmamaktadır. XIX.asırda vakfın varidatının Konursu ve Aruzga köylerinden sağlandığı anlaşılmaktadır.

1848 yılında mütevelli ve imamlığını Esseyid Abdullah Efendi'nin yaptığı vakfın 2.590 kuruş geliri vardı. Vakfın aynı yıl 1.620 kuruş yıllık masrafı olup bunun, 250 kuruşu imamet ücreti, 500 kuruş müderris ve vaiz ücreti, 300 kuruş da müezzin ve farraş ücreti olarak ayrılmıştı. Caminin aydınlatılmasında kullanılmak üzere alınan mum meblağı ve tamirat için de 300 kuruş tahsis edilmişti. Vakfın yazıcı maaşı kesintisi 216 kuruş, muhasebe harcı gideri 54 kuruştur. Aynı yıl vakfın 970 kuruş gelir fazlası bulunmaktaydı.¹¹¹

¹⁰⁸ BOA. Evkaf, nr.12112, s.26.

¹⁰⁹ BOA. Evkaf, nr.11004, s.14; BOA. Evkaf, nr.17737, s.6; BOA. Evkaf, nr.18823, s.9; BOA. Evkaf, nr.18840, s.33; BOA. Evkaf, nr.17773, s.112; BOA. Evkaf, nr.18823, s.23; BOA. Evkaf, nr.18823, s.24.

¹¹⁰ BOA. Evkaf, nr.18840, s. 40.

¹¹¹ BOA. Evkaf, nr.13812, s.22; BOA. Evkaf, nr.13469, s.2.

Tablo: 4.5. Sultan Süleyman Cami-i Şerif Vakfı Yıllık Varidatı¹¹²

Köy	1848 Yılı Geliri	1849 Yılı Geliri	1850 Yılı Geliri	1861 Yılı Geliri	1862 Yılı Geliri	1864 Yılı Geliri	1865 Yılı Geliri
Konursu	620	710 krş 1 para	710 krş 1 para	3.175,5	3.175,5	2.806	2.806
Aruzga	1.970	2.250	2.250	3.000	3.000	2.652	2.652
Sancak Bedeli Zammı	-	-	-	-	-	398	398
Toplam Gelir	2.590 krş	2.960 krş 1 para	2.960 krş 1 para	6.175,5 krş	6.175,5 krş	5.856 krş	5.856 krş

1861 yılında 6.175,5 kuruş varidatı bulunmaktaydı. 1859'dan itibaren imam ve hatipliğini ve 1860'dan itibaren de müezzinliğini İsmail Halifenin yürüttüğü cami vakfını yıllık gideri ise 3.175,5 kuruştı. Giderleri arasında, 1.500 kuruş imamet gideri, 500 kuruş müezzin gideri, 175,5 kuruş aydınlatma için alınmış olan bal mumu ve revgan gideri ve 800 kuruş yazıcı maaşı ve 200 kuruş muhasebe harcı gideri bulunmaktaydı. Vakfın 1861 yılında 3.000 kuruş gelir fazlası bulunmaktaydı.¹¹³

4.2.2.1.13. Tuzcuzâde camii vakfı

Bayburd'un Tuzcuzâde Mahallesinde yapılmış olan caminin yapılış tarihi ve banisi belli değildir. Cami vakfına dair elimizdeki ilk kayıt 1848 tarihli olup, bu tarihte caminin vaizliği ve vakfın mütevelliliğini El-Hac Hüseyin Efendi yürütmekteydi. Senelik 2.700 kuruş olan gelirinin, 350 kuruşu Varzahan köyü aşarından ve 2.350 kuruşu da Half-ı şehid mezarası aşarından sağlanmaktaydı. Vakfın yıllık giderleri ise, 200 kuruş imamet masrafı, 150 kuruş vaizlik gideri, 150 kuruş müteveli gideri ve 100 kuruş da caminin aydınlatılması için alınan mum masrafından ibaretti. Tuzcuzâde camii vakfının 456 kuruş yazıcı maaşı ve 114 kuruş muhasebe harcı gideri de bulunmaktaydı. Vakfın aynı yıl gelir fazlası ise 1.530 kuruştı.¹¹⁴

¹¹² BOA. Evkaf, nr.14248, s.9; BOA. Evkaf, nr.19490, s.76.

¹¹³ BOA. Evkaf, nr.17737, s.8.

¹¹⁴ BOA. Evkaf, nr.14248, s.8.

1850 yılında Ömer oğlu Salih'in mütevelliliğini yaptığı vakfın yıllık geliri bir önceki yıllara aynı miktardır.¹¹⁵ 1852 yılında ise caminin imamlığını Hasan Efendi yürütmekteydi.¹¹⁶

4.2.2.1.14. Zâhîd Efendi camii vakfı

Şehir merkezinde Zâhîd Efendi Mahallesi'nde yer alan cami mahalleye ismini veren Zâhîd Efendi tarafından yaptırılmıştır.¹¹⁷ Caminin 1514-1515 tarihleri arasında yaptırıldığı ileri sürülmektedir.¹¹⁸ Trabzonlu Ömer Aşıkî, eserinde 984/1577 yılında birkaç dostu ile Trabzon'dan Bayburd'a vardığını ve burada evliya-ullah-i kiramdan ârif, âbid Zâhîd Efendi'yi ziyaret ettiğini ifade ederek, mahalleye adını veren velinin bu tarihte hayatta olduğunu bildirmiştir. Ayrıca Aşıkî, şehirde Zâhîd Efendi'ye ait camiden başka cuma namazı kılınan birkaç caminin daha varlığından bahsetmektedir¹¹⁹ ki, buradan caminin 1577'de mevcut olduğu ve Zâhîd Efendi'nin de hayatta olduğu ortaya çıkmaktadır.

Evliya Çelebi "*çarşı içinde gece gündüz kalabalık olan Zâhîd Efendi camii vardır. Üstü toprak örtülü, eski tarz olan bu camiinin nazik, ölçülü bir minaresi ile sol tarafında iki tane büyük kapısı vardır.*" diye bu camiden bahsetmektedir.¹²⁰

Vakfa dair elimizdeki ilk kayıt 1656 tarihli olup, bu tarihte caminin hatipliğini yevmi 5 akçe vazife ile Mehmed Efendi'nin yürüttüğü anlaşılmaktadır. Mehmed Efendi'nin ölümünden sonra bu görev Faik Efendi'ye tevcih edilmiştir.¹²¹ 1823'de günlük 3 akçe vazife ile caminin hatibi olan El-Hac Ali bin Murtaza geride çocuğu olmadan vefat etmiş ve onun yerine Esseyid Mustafa Efendi bin Seyyid Osman hatib tayin olmuştur.¹²² 1852 yılında caminin imamlığını İsmail adlı birisi yürütmekteydi.¹²³

XIX.yüzyılda yukarıda bahsedilenlerin dışında Bayburd'da varlığına rastlanan birkaç cami daha vardı. Bunlardan biri Karasakal Mahallesi'ndeki

¹¹⁵ BOA. Evkaf, nr.13192, s.2.

¹¹⁶ BOA. İ.MV, nr.9049.

¹¹⁷ BOA. İE. EV, nr.1294.

¹¹⁸ Kayaokay, *Uygurluklar Beşiği Bayburt*, s.23.

¹¹⁹ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.65.

¹²⁰ *Evliya Çelebi Seyahatnâmes*, II, s.174.

¹²¹ BOA. İE. EV, nr.1294.

¹²² BOA. Cevdet Evkaf, nr.382.

¹²³ BOA. İ.MV, nr.9049.

Karasakal Camii olup, 1852 yılında imamlığını İbrahim adlı birisi yürütmekteydi.¹²⁴

Veysel Efendi Mahallesinde de mahallenin adıyla anılan bir cami bulunmakta ve 1852 yılında imamlığını İsmail adlı birisi yürütmekteydi.¹²⁵ Şehirde bulunan bir diğer cami de Half-ı kala Camii idi. Kaleardı mahallesindeki bu caminin imamlığını da 1852de Abdullah adlı birisi yürütmekteydi.¹²⁶

Tablo: 4.6. XIX. Yüzyılda Bayburd’da Cami Vakıfları

Cami Vakıfları	
Adı	Evkafı
Cami-i Kebir	Berne, Harorti,Hart, Galir,Karaver, Zağsık, Tavukvank, Cumavank, Half-ı şehid, Danişmedlerkendi köyleri Aşârı
Cumavank Köyü Camii	Cumavank köyü aşârı
Kadıızâde Mehmed Çelebi Camii	Yukarı Ahsunk, Rumeli, Ağunsos, Aşağı Çımağıl köyleri Aşârı
Kadı Mahmud Camii	Rumeli Köyü Aşârı
Ketancı Camii	Horme, Konursu, Vağında köyleri aşârı
Konursu Köyü Camii	Konursu köyü aşârı
Milehi Köyü Camii	Milehi köyü aşârı
Sankot Köyü Camii	Sankot köyü aşârı
Sultan Süleyman Camii	Konursu, Aruzga köyleri aşârı
Tuzcuzâde Camii	Varzahan, Halfi Şehid köyleri aşârı
Zâhîd Efendi Camii	-

XVII.yüzyıl ortalarında şehri ziyaret eden Evliya Çelebi’nin seyahatnamesinde Bayburd’da, iç kalede yer alan Ebü’l-feth camiinden başka, Zâhîd Efendi, Kadıızâde Mehmed Çelebi Camii ve Şengülbây camilerinin varlığından bahsetmektedir. Evliya Çelebi bunlardan başka, Çoruh nehri aşırısında Yüres adı verilen mahallede tahta minareli bir camiden daha söz etmektedir.¹²⁷

4.2.2.2. Mescid vakıfları

İncelenilen dönemde Bayburd’da 10 mescid vakfı bulunmaktaydı. Mescidlerden biri Aşağı Kırsı köyünde diğerleri şehir merkezinde yer almaktaydı.

¹²⁴ BOA. İ.MV, nr.9049.

¹²⁵ BOA. İ.MV, nr.9049.

¹²⁶ BOA. İ.MV, nr.9049.

¹²⁷ Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, II, s.174.

4.2.2.2.1. Ahmed-i Zencânî mescidi vakfı

Tapu kayıtlarında Ahi Emir Ahmed-i *Zengânî* şeklinde kayıtlı olan mescid vakfı, Bayburd şehir merkezinde Ahmed-i Zencânî adına kurulmuştur.

Vakfın en eski kaydı 1516 tarihli olup, bu tarihte geliri 540 akçe, 1530'da ise 835 akçe idi.¹²⁸

XIX.yüzyılda varlığını devam ettiren mescid vakfının bu dönemde çeşitli sıkıntılara maruz kaldığı anlaşılmaktadır. İhtiyaçlarını karşılamak amacıyla 250 kuruşu 1874 yılında, 252 kuruşu 1875 yılında olmak üzere, mal sandığından toplam 602 kuruş borç almıştır. Aynı yıllarda toplayacağı aşar varidatı 426 kuruş 20 para olan vakfın, mal sandığına 165 kuruş 20 para borcu kalmıştır.¹²⁹

4.2.2.2.2. Aşağı Kırzı köyü mescidi vakfı

Yapılış tarihi net olarak bilinmeyen mescid, Bayburd'un Aşağı Kırzı köyünde yer almaktaydı. Köy halkı *meclis-i şer'*e giderek, köylerine yakın cami olmadığı için kış günlerinde cuma namazı kılmak için sıkıntı çektiklerini ve köydeki mescid-i şerifin cami'ye dönüştürülerek cuma ve bayram namazlarını orada kılmak isteklerini dile getirmişlerdir. 1838 yılında Caminin imamet ve hitabet hizmeti için Hasan bin Yusuf Halife görevlendirilmiştir.¹³⁰

4.2.2.2.3. Bekir Çelebi mescidi vakfı

Bayburd şehir merkezinde bulunan vakfın banisi ve kuruluş yılı bilinmemektedir. Vakfın Ardusta ve Pağnik köylerinin ¼ hububat hissesinden ibaret olan varidatı 1516'da 721, 1530'da 748 akçe idi.¹³¹

XIX.yüzyılda varlığını devam ettiren mescid vakfının varidatı, yine Bayburd'a bağlı Pağnik ve Ardusta köylerinden karşılanmaktaydı.

1848'de imamlığını İbrahim ve Osman'ın birlikte idare ettiği vakfın 489 kuruş geliri vardı. Vakfın giderlerini 350 kuruş personel ücreti, 114 kuruş mescidin tamirat masrafı ve 20 kuruş yazıcı maaşı ve 5 kuruş da muhasebe harcı kesintisi oluşturmaktaydı.¹³²

¹²⁸ Miroğlu, *Bayburt Sancağı*, s.126.

¹²⁹ BOA. *Evkaf*, nr.23059, s.3.

¹³⁰ BOA. *Cevdet Evkaf*, nr.272.

¹³¹ Miroğlu, *Bayburt Sancağı*, s.125.

¹³² BOA. *Evkaf*, nr.13812, s.24.

1864 yılında mütevellilik vazifesini aynı kişilerin ifa ettiği vakfın 1.086 kuruş varidatı bulunmaktaydı. Gelirinin 855 kuruş 20 parası Ardosta köyünün ½ hisse aşarından, 156 kuruş 20 parası da Pağnik köyünün 1/8 hisse aşarından sağlanmıştı. Bunların dışında vakfın 1864 yılı sancak bedelince 74 kuruş zam hissesi daha bulunmaktaydı. Bu tarihte vakfın gelirinin tamamı Anadolu sol kol müfettişinin şehri ziyareti dolayısıyla mescidde yapılan tadilat ve tamirata ayrılmıştı.¹³³

4.2.2.2.4. Beksimât mescidi vakfı

Nezaret sonrası evkaf defterlerinde, “*Vakf-ı derun-u kala da vaki beksimat mescidi, Beksimâd mescidi şerifi ve Ali Hâce mektebi vakfı ve Vakf-ı mescidi şerifi beksimat ve muallim-i sıbyan mektebi ali hâce der kazai Bayburd*” gibi farklı şekillerde kaydı bulunmaktadır.

Mescid ve mekteb vakfı olduğu düşünülen Beksimat Mescidi vakfının 1843 yılında imamlığını Esseyyid Mehmed Esad, müezzinliği ve sıbyan mektebi muallimliğini Yusuf oğlu Salih yürütmekteydi. Yıllık varidatı 472,5 kuruş olan vakfın gelirinin, 52,5 kuruşu Çalkanas ve Kızılcaviran köylerinin aşarından sağlanmışken, 420 kuruşu Galir köyü aşarından elde edilmişti. Aynı yıl vakfın yazıcı maaşı ve muhasebe harcından ibaret olan 68,5 kuruş gideri bulunmaktaydı. Yapılan harcamalar sonunda kalan ve görevlilerine terk edilmiş olan 404 kuruş gelir fazlası vardı.¹³⁴

1861 ve 1862 yıllarında mescidin müezzinliğini ve sıbyan mektebi muallimliğini, bu göreve 1856 yılında tayin olunan Salih Halife icra etmekteydi. Vakfın 465 kuruşu Çalkanas köyünden, 25 kuruşu Kızılcaviran köyünden olmak üzere senelik toplam geliri 490 kuruş, gideri 265 kuruştı. Giderleri arasında 190 kuruş müezzin ve muallim masrafı, 60 kuruş yazıcı maaşı ve 15 kuruş muhasebe harcı kesintisi bulunmaktaydı. Vakfın 1861’de 225 kuruş gelir fazlası vardı.¹³⁵

Beksimat Mescidi vakfı idaresi mescid ve mektebin çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla 1873 ve 1874 yıllarında mal sandığından 1.021,5 borç para

¹³³ BOA.Evkaf, nr.17773, s.66.

¹³⁴ BOA. Evkaf, nr.12112, s.29.

¹³⁵ BOA. Evkaf, nr.17737, s.7; BOA.Evkaf, nr.17684, s.4.

almıştır. Aynı yıl toplanan 1.085 kuruş 20 para aşar ile borcun tamamı ödenmiş ve üstelik 64 kuruş gelir fazlası kalmıştır.¹³⁶

4.2.2.2.5. Hasibe mescidi vakfı vakfı

Bayburd kaza merkezinde bulunan mescidin banisi ve yapılış tarihi hakkında bilgi bulunmamaktadır. 1843 yılında arpa ve buğday hasılından sağlanan 100 kuruş geliri bulunmaktaydı. Mütevelliliğini 1816'dan 1843'e kadar İsa adlı şahsın yürüttüğü vakfin gideri ise 6 kuruş yazıcı maaşı ve muhasebe harcı kesintisiydi. Vakfin senelik 94 kuruş gelir fazlası bulunmaktaydı.¹³⁷

1848 yılında yazıcı maaşı ve muhasebe harcı gideri 30 kuruş olan vakfin,¹³⁸ 1849 yılında imamet görevini Hafız Osman Efendi'nin üstlenmişti. Tamamı Kayaaltı mezrasından karşılanan 720 kuruş senelik varidatı bulunan vakfin, aynı yıl toplam gideri ise 595 kuruş olup, bunun 300 kuruşu imamet giderine, 100 kuruşu müezzin ücretine ayrılmıştı. Vakfin 150 kuruş mum gideri ve 36 kuruş yazıcı maaşı ve 9 kuruş muhasebe harcı masrafı bulunmaktaydı. Senelik 125 kuruş da gelir fazlası vardı.¹³⁹

1864'de imamlığını İsa ve mütevelliliğini Mehmed'in yürüttükleri vakfin yıllık geliri 949 kuruş, gideri ise 462 kuruş 10 paraydı. Hasibe mescidi vakfının gelirin tamamı Kayaaltı mezrasının müstakil aşarından sağlanmaktaydı. Giderleri arasında ise, 300 kuruş imamet gideri, 129 kuruş 32 para yazıcı maaşı ve 32 kuruş 18 para muhasebe harcı kesintisi bulunmaktaydı. Vakfin aynı yıl imam ve mütevellisine terk edilmiş olan 486 kuruş 30 para senelik gelir fazlası vardı.¹⁴⁰

4.2.2.2.6. Karasakal mescidi şerifi vakfı

Bayburd'un aynı Karasakal Mahallesinde yer alan mescidin yapılış tarihi ve banisi bilinmemektedir. Vakıf, XIX.yüzyıl evkaf defterlerinin bir kısmında *Karasakal nam-ı diğer Ali Hacı Mescidi* biçiminde kayıtlıdır. 1530 tarihli tapu kaydında *Vakf-ı Mescid-i Hacı Ali* şeklinde¹⁴¹ bir kayıt olması ve her ikisinin

¹³⁶ BOA. Evkaf, nr.23059, s.3.

¹³⁷ BOA. Evkaf, nr.12112, s.28.

¹³⁸ BOA. Evkaf, nr.13469, s.2.

¹³⁹ BOA. Evkaf, nr.14248, s.9.

¹⁴⁰ BOA. Evkaf, nr.17773, s.31.

¹⁴¹ BOA. T.T.d, 199. s.64.

evkafının Keleverek köyünden ibaret olması; iki mescidin aynı olduğunu ve XVI.yüzyılda Ali Hoca Mescidi olarak bilinen mescidin, sonraki dönemlerde Karasakal Mescidi olarak anılmaya başladığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Karasakal mescidi vakfına dair ilk kayıt 1791 tarihli olup, bu tarihte vakfın mutasarrıflığını 1 akçe vazife ile Ali Halife yürütmekteydi.¹⁴²

Mütevelliliğini 1816'dan 1843'e kadar Ali ve Hüseyin kardeşlerin birlikte yürüttüğü ve Keleverek köyünün aşar gelirinden sağlanan mescidin vakıf geliri 350 kuruştan ibaretti. Vakfın masraflarını ise 30 kuruş yazıcı maaşı ve 10 kuruş muhasebe harcı oluşturmaktaydı.¹⁴³

1864 yılında mütevelliliğini Ahmed adlı şahsın yaptığı vakfın, senelik varidatı 4.211 kuruş olup, bunun 3.923 kuruş 20 parası Keleverek köyünün ¼ hisse aşarından ve 287 kuruş 20 parası da sancak bedeli zam hissesinden oluşmaktaydı. Vakfın aynı yı senelik gideri 1.802 kuruş 30 para idi. Giderleri içinde 1.000 kuruş müfettiş dolayısıyla yapılan tamirat harcaması ön sırada yer almaktaydı. Vakfın diğer masraflarını, 242 kuruş 8 para yazıcı maaşı ve 160 kuruş 22 para muhasebe harcı gideri oluşturmaktaydı. Karasakal mescidi vakfının 1864 yılında 2.408 kuruş 10 para gelir fazlası bulunmaktaydı.¹⁴⁴

4.2.2.2.7. Sarı burç mescidi (burc-u sarı mescidi) vakfı

Tarihi Bayburd kalesi içerisinde yer almaktaydı. Sarı Burç Mescidinin çinilerle kaplı olduğu ve bu yüzden *çini mescid* adıyla anıldığı da söylenmektedir.¹⁴⁵

1841 yılından itibaren imamlığını Mehmed bin Abdullah'ın yürüttüğü mescidin 1861 yılında Aşağı ve Yukarı Lüsunk köyleri aşarından müteşekkil senelik varidatı 2.000 kuruştı. Vakfın 1861 yılında 400 kuruş imamet gideri, 320 kuruş yazıcı maaşı ve 80 kuruş da muhasebe harcı olmak üzere senelik 800 kuruş masarifatı vardı. Aynı yıl 1.200 kuruş bulunmaktaydı.¹⁴⁶

¹⁴² BOA. Cevdet Evkaf, nr.19714.

¹⁴³ BOA. Evkaf, nr.12112, s.24.

¹⁴⁴ BOA. Evkaf, nr.19490, s.78.

¹⁴⁵ Uluçam, "Bayburd Kalesi'nin Tarihi ve Mimari Özellikleri", s.422.

¹⁴⁶ BOA. Evkaf, nr.17737, s.8.

1848 yılında yazıcı maaşı ve muhasebe harcı gideri 25 kuruş olan vakfin,¹⁴⁷ 1850’de imamlığını Mehmed bin Abdulah yürütmekteydi. Sarı Burç mescid vakfının aynı köylerin aşarından oluşan geliri 1.620 kuruş, gideri 1.100 kuruştı. 520 kuruş da gelir fazlası vardı.¹⁴⁸

4.2.2.2.8. Şaban Bey mescidi vakfı

Bayburd kaza merkezinde Şaban Bey adına yapıldığı anlaşılan mescidin yapılış tarihi ve banisi hakkında malumat bulunmamaktadır. 1843’de Bayburd’daki üç dükkân ve bir bahçenin icarından sağlanan 300 kuruş senelik varidatı vardı. 1806’dan itibaren günlük yarım akçe ile mütevelliliğini, 1,5 akçe ile müezzin ve faraşlığını Süleyman’ın yürüttüğü vakfın giderlerini ise, 100 kuruş imam maaşı, 60 kuruş müezzin ve farraş maaşı, 60 kuruş mescidin masrafı ve 62 kuruş da tevliyet masrafı oluşturmaktaydı. Bunların dışında 15 kuruş yazıcı maaşı ve 3 kuruş da muhasebe harcı kesintisi bulunmaktaydı.¹⁴⁹

4.2.2.2.9. Şeyh Hayran mescidi vakfı

Bayburd şehir merkezinde Şeyh Hayran Mahallesinde bulunan mescidin kuruluş tarihi ve banisi hakkında elimizde herhangi bir bulunmamakta, ancak vakfa XVI.yüzyıl tahrirlerinde rastlanmaktadır.¹⁵⁰

XIX.yüzyılda vakfın varidatı Aruzga köyünden sağlanmakta olup, bu dönemde vakfa ait ilk kayıt 1837 tarihli olup, bu tarihte mütevelliliğini İsmail bin Osman yürütmekteydi.¹⁵¹

1848’de Ahmed Kasım Efendi’nin müteveli ve imamlığını aynı anda yürüttüğü vakfın 675 kuruş geliri, 495 kuruş gideri bulunmaktaydı. Giderleri arasında 300 kuruş imamet ücreti, 100 kuruş müezzin ücreti, 30 kuruş şemî revgan masrafı bulunmaktaydı. Vakfın yazıcı maaşı miktarı 52 kuruş, muhasebe harcı miktarı da 13 kuruştı. Aynı yıl senelik 180 kuruş gelir fazlası bulunmaktaydı.¹⁵²

¹⁴⁷ BOA. Evkaf, nr.13469, s.2.

¹⁴⁸ BOA. Evkaf, nr.13192, s.2.

¹⁴⁹ BOA. Evkaf, nr.12112, s.28.

¹⁵⁰ Şeyh Hayran Mescidi Vakfının 1530 yılında Aruzga köyünden sağlanan toplam geliri 217 akçe idi. Bkz. Kılıç, *XVI. Yüzyılda Erzurum*, s.51.

¹⁵¹ BOA. Evkaf, nr.10486, s.1.

¹⁵² BOA. Evkaf, nr.13812, s.22.

1861 yılında Aruzga köyü aşarından sağlanan 1.000 kuruş geliri bulunan vakfın, mütevellî ve imamlığını Kasım Halife yürütmekteydi. 1844'den itibaren bu görevi yürüttüğü anlaşılan Kasım Halife senede 200 kuruş ücret almaktaydı. Vakfın 1861 yılı toplam senelik gideri 400 kuruş olup, 200 kuruşluk imamet giderinden başka 160 kuruş yazıcı maaşı ve 40 kuruş muhasebe harcı kesintisi bulunmaktaydı. Vakfın senelik gelir fazlası ise 600 kuruştur.¹⁵³

4.2.2.2.10. Uzun Kadı mescidi vakfı

Bayburd'da Uzun Kadı mahallesinde yer alan mescidin banisi ve yapılış tarihi hakkında bilgi bulunmamaktadır.

1843'de imamlığını günlük bir akçe vazife ile Salih halifenin yürüttüğü vakfın Pigeyi köyünün öşür hâsılatından müteşekkil yıllık geliri 70 kuruştur. Vakfın yazıcı maaşı ve muhasebe harcından oluşan senelik gideri ise 5 kuruştur. Aynı yıl Uzun Kadı mescidi vakfının 65 kuruş gelir fazlası bulunmaktaydı.¹⁵⁴

Vakıf kaydı bulunan mescidlerin dışında XIX.yüzyılda varlığına rastlanan üç mescid daha vardı. Şehir merkezinde yer alan Ferruhşad Bey Mescidinin 1852 yılında imamlığını Abdullah, Şeyhahyran Mescidinin Haşim, Ömer Halife Mescidinin imamlığını Salih adlı birisi yürütmekteydi.¹⁵⁵

Tablo:4. 7. XIX.yüzyılda Bayburd'da Mescid Vakıfları

Mescid Vakıfları	
Adı	Evkafı
Ahmed-î Zencânî mescidi	Şehirde dükkân kirası
Aşağı Kırmızı köyü mescidi	Aşağı kırmızı köyü aşarı
Bekir Çelebi mescidi	Pağnık, Ardusta köyleri aşarı
Beksimat mescidi	Çalkanas, Kızılca viran, galir
Hasibe mescidi	Kayaaltı mezarası aşarı
Karasakal mescidi	Keleverek köyü aşarı
Sarı Burç mescidi	Aşağı Lüsunk köyü aşarı
Şaban Bey mescidi	Şehirde dükkân kirası
Şeyh Hayran mescidi	Aruzga köyü aşarı
Uzun Kadı mescidi	Pigeyi köyü aşarı

¹⁵³ BOA. Evkaf, nr.17737, s.6

¹⁵⁴ BOA. Evkaf, nr.12112, s.29.

¹⁵⁵ BOA. İ.MV, nr.9049.

4.2.2.3. Medrese ve mektep vakıfları

XIX.yüzyılda Bayburd'da tamamı şehrin farklı mahallelerinde hizmet veren 7 medrese vakfı bulunmaktaydı.

4.2.2.3.1. Hâce Yakutiye medresesi vakfı

Yakutiye medresesi Sultan Olcayto zamanında Erzurum valisi bulunan Cemaleddin Hoca Yakut, tarafından aynı isimli cami ile birlikte 710/1310-1311 tarihlerinde yaptırılmıştır. Hoca Yakut, bu eserlerin ihtiyaçlarının karşılanması için Bayburd'a bağlı bazı köyleri ve şehirdeki akarı vakfetmiştir. Yakutiye medresesinin zengin ve intizamlı bir kütüphanesinin bulunduğu da bilinmektedir.¹⁵⁶

1864 yılında minber eklenecek cuma ve bayram namazlarının kılınması sağlanan cami¹⁵⁷ günümüzde varlığını devam ettirmesine rağmen, medreseden herhangi bir iz yoktur. Medrese vakfının en eski kayıtları XVI.yüzyıla ait olup, 1530 tarihinde evkafını Hart, Everek, Çömürge, Hınzeverek ve Kopuz köyleri malikâneleri oluşturmaktaydı.¹⁵⁸ XIX.yüzyılda da varlığını devam ettiren medresenin bu dönemdeki varidatı yine aynı köylerden karşılanmaktaydı.

Yakutiye medresesi vakfının 1843 yılındaki geliri 1.122 kuruş olup, bunun 1.080 kuruşu vakıf görevlilerine ayrılmıştı. Mütevellisi Mehmed bin Abdullah' a 200 kuruş, nazırı seyyid Süleyman'a ve kâtibi seyyid Hüseyin'e 50 kuruş, imam ve hatib Ömer bin Halil'e 150 kuruş, müderris seyyid Ahmed'e 300 kuruş, zaviyedâr Şeyh Yakub'a 120 kuruş, farraş Mehmed bin Abdullah'a 40 kuruş, çeşmeci Molla Hasan'a 50 kuruş, vaiz Abdullah bin Mustafa'ya 40 kuruş, bevvâb Hasan'a 60 kuruş ve câbi Salih bin İbrahim'e 70 kuruş ücret tahsis edilmişti. Vakıf görevlilerinin maaşlarından 1/25 oranında harç kesildiği ve kesilen harç toplamının 42 kuruş olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵⁹

¹⁵⁶ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s.60; Ahmet Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l- Hâdislerin Yeri*, s.22

¹⁵⁷ BOA. A.MKT. MHM, nr.316/72.

¹⁵⁸ BOA. T.T.d, nr.199. s.60

¹⁵⁹ BOA. Evkaf, nr.12112, s.23.

Tablo: 4.8. Yakutiye Medresesinin Yıllara Göre Gelir Durumu

Köy Adı	1848	1849	1861	1862
Kopuz	1.112	1.275	2.010 krş 27 Para	2.010krş 27 para
Everek	1.680,5	1.750	2.629 krş 14 Para	2.629krş 14 Para
Danışmend	155	160	185 krş 24 Para	185krş 24 Para
Pigeyi	413	500	948 krş 17 Para	948krş 17 Para
Çömürge	288	302,5	563 krş 34 Para	563krş 34 Para
Hart	1.697,5	1.750	3.634 krş 27 Para	3.634krş 27 Para
Toplam	5.346 krş	5.737,5 krş	9.972 krş 23 Para	9.972krş 23 Para

1848 yılında mütevelliliğini Mehmed halifenin yürüttüğü vakfın senelik 5.346 kuruş varidatı bulunmaktaydı. Yıllık gideri ise 4.718 kuruş olup bunun, 1.203,5 kuruşu müderris El-Hac Ahmed Efendi ücretine, 391,5 kuruşu cüzhan ücretine, 676 kuruşu diğer müderris İbrahim Efendi'ye, 590 kuruşu farraşa, 1.007 kuruşu müteveli ücretine tahsis edilmişti. Mescidin imamına 300 kuruş, sucu ve meremmetcisine¹⁶⁰ 104 kuruş, danışmende 276 kuruş ve 170 kuruş da 1/3 hisse nazırlık ücretine ayrılmıştı. Aynı yıl medresenin 231,5 kuruş yazıcı maaşı ve 53,5 kuruş muhasebe harcı ve 1/3 hisse mahlûl olan nezaret gideri vardı.¹⁶¹

1850 yılında El-Hac Ahmed, Seyyid İbrahim ve Seyyid Salih'in müderrisliğini yaptığı medrese vakfının, senelik toplam 5.737,5 kuruş varidatı bulunmaktaydı.¹⁶²

Tablo: 4.9. Yakutiye Medresesinin 1861 Yılı Personeli

Personel	Adı	Tayin Tarihi
Müderris	Ahmed bin Mustafa	1845
Müderris	İbrahim Halife bin Mustafa	1849
Danışmendha-i nâzır	Ahmed Hilmi bin Mustafa	1848
Cabi	Salih bin İbrahim	1846
Farraş	İbrahim bin Mustafa	1853
İmam	Osman bin Ömer	1856

1861 yılında yıllık geliri 9.972 kuruş 23 para olan medresenin personeli oldukça kalabalıktı. Bu tarihte müteveli ve türbedarlık görevleri mahlûl

¹⁶⁰ Meremmet, onarma, tamir anlamına gelmekte olup, meremmetçi tamirci demektir.

¹⁶¹ BOA. Evkaf, nr.13812, s.19.

¹⁶² BOA. Evkaf, nr.13192, s.3.

bulunduğundan vakfın gelirinden bunlara ait hisse olarak 1.816 kuruş 8 para kesinti olmuştur. Vakfın diğer giderleri ise, 7.456 kuruş 15 para müderris ve sair görevlilerin maaşları ve 640 kuruş yazıcı maaşı ve 160 kuruş muhasebe harcı kesintisi bulunmaktaydı.¹⁶³

Yakutiye medresesi vakfı yönetimi 1873 ve 1874 yıllarında, medresenin ihtiyaçları için mal sandığından 17.906 kuruş 28 para borç almış ve aynı yıl 16.320 kuruş aşar toplamıştır. Toplanan miktarı borç meblağını karşılamadığından vakıf, mal sandığına 1.566 kuruş 28 para borçlu kalmıştır.¹⁶⁴

4.2.2.3.2. İkbâliye medresesi vakfı

Bayburd şehir merkezinde yer alan medresenin kurucusu ve yapılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. XVI.yüzyılda varlığına rastlanan medresenin 1516 yılında evkafını Havnus ve Kestesi köylerinin 1/3 hububat hisseleri oluşturmaktaydı.¹⁶⁵

1815 yılında İkbâliye medresesi müderrisliğini, babasının yerine bu göreve gelen Hüseyin Halife günlük 1,5 akçe vazife ile yürütmekteydi.¹⁶⁶

1843 yılında da mütevelliliğini günlük 3 akçe vazife ile Hüseyin Halife bin Mahmud'un yürüttüğü vakfın varidatını Havnus köyünün 192,5 kuruş arpa ve buğday geliri oluşturmaktaydı. Giderleri ise 14 kuruş yazıcı maaşı ve 3,5 kuruş muhasebe harcından ibaretti.¹⁶⁷

4.2.2.3.3. İkbaliye muallimhanesi vakfı

XIX.yüzyıl evkaf defterlerinin bir kısmında, İkbaliye medresesinden başka İkbaliye muallimhanesi olarak kayıtlı bir vakfa daha rastlanmaktadır. Mütevellisi ve diğer görevlileri ilkbaliye medresesinden ayrı olan bu kayıtlardan, buranın muhtemelen ikbaliye medresesi yanında aynı isimle anılan ve medreseden farklı bir işlevi olan bir muaallimhane olduğu ortaya çıkmaktadır.

Yapılış tarihi ve banisi hakkında bilgi bulunmayan muallimhane vakfının 1832 yılında mütevellileri Seyyid Süleyman ve Seyyid Ahmed ölmüş ve onların

¹⁶³ BOA. Evkaf, nr.17737,s.6.

¹⁶⁴ BOA. Evkaf, nr.23059, s.3.

¹⁶⁵ BOA. T.T.d, nr.199. s.62

¹⁶⁶ BOA. Cevdet Maarif, nr.6146.

¹⁶⁷ BOA. Evkaf, nr.12112, s.26.

yerlerine bu görev günlük bir akçe vazife ile oğulları Abdulkerim ve Yusuf'a tevdi edilmiştir.¹⁶⁸

1861 ve 1862 yıllarının her ikisinde de Havnus köyü aşarından ibaret olan yıllık geliri 1.833 kuruştı. Gelirinin 1.383 kuruş gibi çok büyük kısmı personel ücretlerine ayrılan vakfın, 400 kuruş yazıcı maaşı ve 50 kuruş muhasebe harcı kesintisi bulunmaktaydı. Nısf hisse müderrisliğini 1841'den itibaren Hüseyin bin Mahmud, mütevelliliğini ise 1844'den itibaren İbrahim bin Hüseyin yürütmekteydi. 1862'de müteveli ve müderrisliğini Hasan Efendi'nin idare ettiği vakfın giderleri de önceki yıllar aynı miktardı.¹⁶⁹

1864 yılında muallim ve mütevelliliğini İbrahim Efendi'nin icra ettiği vakfın, gelirini Havnus köyünün ¼ hisselik 1.738 kuruş 10 para aşar bedeli oluşturmaktaydı. Bu tarihteki varidatın tamamı diğer vakıflarda olduğu gibi Anadolu sol kol müfettişinin şehri ziyareti dolayısıyla yapılan tamirat ve tadilata ayrılmıştı.¹⁷⁰

4.2.2.3.4. Mahmudiye medresesi vakfı

Olcayto Hüdâbende Mehmed Devrinde 710/1310-1311 yıllarında Fahreddîn Emîr Mahmud tarafından yaptırılmıştır. Mimarının meçhul olduğu Mahmudiye medresesi, 1881 tarihli Evkaf müfettişi Hüseyin Hüsnü Efendi'nin raporunda belirtildiğine göre, Museviye Medresesi ile birlikte Ulu Camiinin yakınındaydı. Ancak medrese bu tarihte yıkılmaya yüz tutmuştu.¹⁷¹

XVI.yüzyılda varlığına rastlanan Mahmudiye medresesi vakfının 1530 yılında evkafını Varicna, Danişmendlerkendi, Mahaçur ve Zağsık köyleri ile şehirde bulunan bazı dükkânların gelirleri teşkil etmekteydi.¹⁷²

¹⁶⁸ BOA. Cevdet Maarif, nr.114.

¹⁶⁹ BOA. Evkaf, nr.17737, s.6; BOA.Evkaf, nr.17684, s.5.

¹⁷⁰ BOA. Evkaf, nr.17773, s.55.

¹⁷¹ Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim- Öğretim*, s.22; 1927'de Bayburd'u gezen ve şehrin tarihi eserlerini inceleyerek eserinde bunlara yer veren Abdurrahim Şerif Beygu, 1927 yılında medresenin durumunu "yalnız ön duvarı kalmış mütebakisi arsa haline gelmişti" şeklinde izah etmiştir. bkz. Beygu, *Erzurum Tarihi*, s.245.

¹⁷² BOA. T.T.d, nr.199. s.60

Tablo:4.10. Mahmudiye Medresesinin Yıllara Göre Gelir ve Gideri

Geliri					Gideri			
Tarih	Varicna	Mahacur	Danişmend	Toplam	Personel	Yazıcı Maaşı	Harç Muhasebesi	Toplam Gider
1843	142,5	62,5	-	205	170	25	10	205
1848	750	270	1.100	2.120	1.865	220	55	2.140
1849	445	225	1.650	2.320	1.200	204	51	1.455
1864	-	250krş 20para	3.389krş 20para	3.906krş 20para	-	581krş 16para	145krş 14para	1.726krş 30para
1865	-	250krş 20para	3.389krş 20para	3.906krş 20para	-	532krş 16para	133krş 4para	1.169krş 20para

1843’de mütevelliliğini Abdullah ve Abdulğafur’un, müderrisliğini de Abdullah Halife’nin yürüttüğü vakfın senelik geliri 205 kuruştı. En önemli gideri ise 125 kuruş müderris ücreti ve 45 kuruş müteveli ücretiydi.¹⁷³

1848 yılında mütevelliliğini Abdulğafur, Feyzullah Ağa, Hamza, Osman ve Salih adlı şahısların müştereken yürüttüğü vakfın senelik 2.120 kuruş varidatı vardı. Vakfın gelirinin 1.070 kuruşu müderris Abdullah Efendi’ye, 397,5 kuruşu nısf hisse mütevellisine ve yine 397,5 kuruşu nısf hisse diğer mütevellisine ayrılmıştı.¹⁷⁴

1864 yılında mütevellisi Osman ve müderrisi Said olan vakfın senelik varidatı 3.906 kuruş 20 paraydı. Köylerden elde edilen gelir dışında 266 kuruş 20 para sancak bedeli zam hissesi bulunmaktaydı. Gelirinin 1.000 kuruşu müfettiş ziyaretine binaen yapılan tamirata ayrılmıştı. Medrese vakfının aynı yıl senelik 2.179 kuruş 30 para da gelir fazlası vardı.¹⁷⁵

1865 yılında medresenin müderrisliğini Osman, mütevelliliğini Abdulğafur adlı şahısların yürüttüğü vakfın senelik varidatı 3.906 kuruş 20 paraydı. Köylerin dışında 266 kuruş 20 para 1864 yılı zam bedeli geliri olan vakfın, gelirinin 504 kuruşu tamirata ayrılmıştı. 1865 yılında sancak bedeli noksanı olarak 742 kuruş 20 paranın kesildiği vakfın, aynı yıl 1.994 kuruş 20 para gelir fazlası bulunmaktaydı.¹⁷⁶

¹⁷³ BOA. Evkaf, nr.12112, s.30.

¹⁷⁴ BOA. Evkaf, nr.13812, s.23.

¹⁷⁵ BOA. Evkaf, nr.19490, s.80.

¹⁷⁶ BOA. Evkaf, nr.17773, s.93.

4.2.2.3.5. Museviye medresesi vakfı

Bayburd ulu caminin bitiğinde yer alan Museviye Medresesi, Mahmudiye medresesi ile aynı tarihte İlhanlı hükümdarı Olcayto Sultan Hudabende Muhammed Han zamanında, Fahreddin Emir Mahmud tarafından yaptırılmıştır. Mimarı bilinmeyen medrese Mahmudiye ile beraber çifte medrese olarak yapılmış olabileceği ileri sürülmektedir.¹⁷⁷

Museviye Medresesi vakfının 1530 yılında evkafını Ergi, Manası ve Giv köylerinin 1/3 hisse malikâne geliri teşkil etmekteydi.¹⁷⁸ XIX.yüzyılda da aynı köylerden geliri sağlanan vakfın bu döneme ait pek çok kaydı bulunmaktadır.

Tablo:4. 11. Museviye Medresesi Vakfının Yıllara Göre Gelir-Gider Durumu¹⁷⁹

Geliri					Gideri			
Tarih	Ergi	Giv	Manası	Toplam	Personel	Yazıcı Maaşı	Harç Muhasebesi	Toplam Gider
1843	195	195	-	390	350	28	12	390
1848	1.810	1.000	600	3.450	2.213	220	55	2.488
1849	2.085	1.048	886	4.048	3.060	252	63	3.375
1850	2.085	1.087,5	886	4.058,5	-	-	-	-
1861	2.687	1.463,5	928	5.078,5	678,5	880	220	1.778,5
1865	2.376krş 10para	1.293krş 20para	819krş 20para	4.816krş 20para	-	580krş 16para	145krş 4para	1.725krş 20para

1843 yılında müderrisliğini Abdullah ve Ahmed Efendilerin ortaklaşa yürüttükleri vakfın yıllık geliri 390 kuruştur.¹⁸⁰ 1848 yılında mütevelliliğini Osman bin Ahmed'in yaptığı vakfın 3.450 kuruş geliri bulunmaktaydı. Vakfın personel giderleri arasında 1.182 kuruş müderris Abdullah Efendi ücreti, 811 kuruş müteveli Mehmed Halife'nin ücreti ve yine 1.182 kuruş diğer müderris Mehmed Efendi ücreti bulunmaktaydı.¹⁸¹ 1864 yılında müteveli ve müderrisliğini Osman ve Said'in yürüttüğü vakfın senelik geliri 4.816 kuruş 20 para, gideri ise 1.954 kuruştur. Vakfın senelik giderinin 1.000 kuruş gibi önemli bir bölümü Anadolu sol kol müfettişinin ziyareti dolayısıyla yapılan tamirata ayrılmıştı.¹⁸²

¹⁷⁷ Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, s.22.

¹⁷⁸ BOA. T.T.d, nr.199. s.61

¹⁷⁹ BOA. Evkaf, nr.13812, s.23

¹⁸⁰ BOA. Evkaf, nr.12112, s.30.

¹⁸¹ BOA. Evkaf, nr.13812, s.23; BOA. Evkaf, nr.14248, s.9; BOA. Evkaf, nr.17737, s.8.

¹⁸² BOA. Evkaf, nr.19490, s.74.

4.2.2.3.6. Musa Veli medresesi vakfı

Kurucusu ve kuruluş tarihi hakkında bilginin olmadığı medrese Bayburd kaza merkezinde yer almaktaydı. Mütevelliliğini 1828'den itibaren Osman Halife'nin yürüttüğü vakfın, arpa ve buğday hâsılatından ibaret olan 1843 yılındaki geliri, 105 kuruştur. Vakfın yazıcı maaşı ve muhasebe harcı kesintisinden ibaret olmak üzere 10 kuruş gideri, 95 kuruş da gelir fazlası bulunmaktaydı.¹⁸³

4.2.2.3.7. Sultaniye medresesi vakfı

Bayburd şehir merkezinde bulunan medresenin yapılış tarihi ve banisi bilinmemektedir. Sultaniye medresesi vakfı 1873-1876 yılları arası mal sandığında 51.879 kuruş 20 para borç para almış, karşılığında aynı yıllar 25.773 kuruş aşar toplamıştır. Toplanan aşar ile borç kapatılamadığı için vakıf, mal sandığına 26.106 kuruş 20 para borçlu kalmıştır.¹⁸⁴

Tablo: 4.12. XIX.Yüzyılda Bayburd'da Medrese ve Mektep Vakıfları

Medrese Vakıfları	
Adı	Evkafı
Hace Yakutiye Medresesi	Hart, Everek, Çömürge, Hınzeverek ve Kopuz, Danişmendlerkendi köyleri aşarı
İkbaliye Medresesi	Havnus köyü aşarı
İkbaliye Muallimhanesi	Havnus köyü aşarı
Mahmudiye Medresesi	Varicna, Danişmend, Mahaçur köyleri aşarı
Museviye Medresesi	Ergi, Giv, Manası köyleri aşarı
Musa Veli Medresesi	-
Sultaniye Medresei	-

Tabloda belirtildiği üzere birçoğu XVI.yüzyıla dayanan ve bir kısmı da sonraki dönemlerde tesis edilen yedi medrese bulunmaktaydı. XIX.yüzyılda Bayburd şehrinde yaşayan insanların eğitim-öğretim hizmetleri buralardan yürütülmekteydi. Vakıf yoluyla tesis edilmiş oldukları görülen bu medreselerde, devletin kasasından para çıkmadan halkın eğitim öğretim hizmeti ifa edilmekteydi.

¹⁸³ BOA. Evkaf, nr.12112, s.25.

¹⁸⁴ BOA. Evkaf, nr.23059, s.3.

4.2.2.4. Zaviye vakıfları

Zaviye kelimesi, Arapça'da "toplamak, menetmek" anlamındaki "zvy" kökünden gelmekte ve köşe, bucak, evin bir odası, geometride açı manasına gelmektedir. İstilah olarak, herhangi bir tarikata mensup dervişlerin, bir şeyhin idaresinde topluca yaşadıkları ve gelip geçen yolculara bedava yiyecek, içecek ve yatacak yer sağlayan yerleşme merkezlerinde veya yol üzerindeki bina yahut bina topluluğunu ifade etmektedir. Zaviye kelimesi ile eş anlamlı olarak hankâh, şavma, düveyre, dergâh, tekke, asitane tabirler kullanılmaktadır. Osmanlılarda XV.asrın sonlarından itibaren bu tabirler arasında, teşkilat ve vazife itibariyle bazı farklar ortaya çıkmış olup zaviye sırf şehir, kasaba ve köylerdeki tekkelerle, geçit, derbend ve yol üzerinde bulunan misafırhaneler için kullanılmıştır. Zaviyeler sayesinde halkın birliği sağlandığı gibi, iskân meselesi de büyük ölçüde çözüme kavuşturulmuştur.¹⁸⁵

Osmanlılar ile birlikte birçok şeyh Horasan taraflarından gelip Anadolu'nun batı taraflarında yerleşmişti. Bu yeni gelen dervişlerin bir kısmı gazilerle birlikte fetihlerde bulunmuş, bir kısmı da o civarda köylere veya tamamen boş ve تنها yerlere yerleşmişler, oralarda müridler ile beraber ziraat ve hayvancılıkla meşgul olmuşlardır. Onların, tercihen boş topraklar üzerinde kurdukları zaviyeler bu suretle büyük kültür, imar ve din merkezleri haline gelmekteydi. Bu zaviyelerin ordulardan daha evvel hudut boylarında gelip yerleşmiş olması, askeri harekâtı kolaylaştırmaktaydı. Zaviyeler, zamanla büyük kültür, imar ve din merkezleri haline gelmiştir. Bu zaviyelerin ordulardan daha evvel gelip sınırlara yerleşmesi ise ordunun da hareketini kolaylaştırmıştır.¹⁸⁶

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde artık üstlendikleri misyonu kaybeden ve gittikçe bozulan zaviyeler, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra ortadan kaldırılmıştır.

İncelediğimiz dönemde 12'si muhtelif köylerde, 4'ü şehirde olmak üzere Bayburd'da 16 zaviye vakfı bulunmaktaydı.

¹⁸⁵ Ahmet Yaşar Ocak, Suraiya Farooqi, "Zaviye". *İA*, XIII. MEB. Yay. İstanbul 1986. s.468-470.

¹⁸⁶ Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *VD*.II, Ankara 1942, s.284-290.

4.2.2.4.1. Abdulvehhab Gazi zaviyesi vakfı

Bayburd'a 3 km. uzaklıktaki Duduzâr köyünde, Abdulvehhab Gazi¹⁸⁷ adına kurulmuştur. Evliya Çelebi, Bayburd'un ziyaret yerlerini sayarken “Çoruh’un karşı mahallesindeki cami ensesinde bir dağ vardır ki adına Dudulâr dağı derler. Orada bir mamur ve havadar Lâlezâr köyü vardır ve orada Abdulvehhab Gazi gömülüdür. Herkesin ziyaret ettiği yerdir.” cümlesiyle Abdulvehhab Gazi’nin Duduzâr’da medfun olduğunu ifade etmektedir.¹⁸⁸

Kanuni Sultan Süleyman tarafından vakfı yapılan zaviyenin evkafı Duduzâr köyüne ait 720 akçelik örfi vergiler haricindeki malikânesi ile yine köye ait 720 akçelik bir çiftlikten meydana gelmekteydi.¹⁸⁹

1855’den beri Hüseyin adlı şahsın zaviyedarlığını yaptığı vakfın Duduzâr köyü aşarından müteşekkil 1861 yılı senelik geliri 1.400 kuruştı. Yıllık gideri toplamı ise 500 kuruş olup, bunun 200 kuruşu zaviyedar maaşı, 240 kuruşu yazıcı maaşı ve 60 kuruşu da muhasebe harcı gideriydi. 1861 yılında vakfın gelir fazlası ise 900 kuruştı.¹⁹⁰

1864 yılında da zaviyedarı aynı kişi olan vakfın, yine Duduzâr köyü aşarından müteşekkil yıllık geliri 1.326 kuruş 10 paraydı. Aynı yıl toplam gideri ise 331 kuruş 20 para olup, bunun 265 kuruş 8 parası yazıcı maaşı ve 66 kuruş 12 parası ise muhasebe harcına ayrılmıştı. 1864 yılında vakfın 994 kuruş 30 para gelir fazlası bulunmaktaydı.¹⁹¹

¹⁸⁷ Erzurum salnâmelerinde “...nefs-i Bayburd’da kibâr-ı sahabe-i nebevîden Abdulvehhab Gazi...” olarak bahsedilen zât, Sadri Karakoyunlu tarafından meşhur Battal Gazi ile ilişkilendirilmiştir. Battalnâmelerde, Battal Gazi’nin en yakın arkadaşı olarak gösterilen ve 731 yılında yapılan muharebede öldürülen ve Sivas’da gömülü olduğu ileri sürülen Abdulvehhab Gazi’nin, Bayburd’da zaviyesi bulunan şahıs ile aynı kişi olup olmadığı tam belli değildir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Köksal, *Battalnâmelerde Tip ve Motif Yapısı*, Ankara 1984, s.87-90, Karakoyunlu, *Bayburt Tarihi*, s.122-124.

¹⁸⁸ Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, II, s.175.

¹⁸⁹ Kılıç, *XVI. Yüzyılda Erzurum*, s.147.

¹⁹⁰ BOA. Evkaf, nr.17737, s.6

¹⁹¹ BOA. Evkaf, nr.17773, s.12.

4.2.2.4.2. Burnaz köyü zaviyesi vakfı

Bayburd'a bağlı Burnaz köyünde bulunan zaviyenin kurucusu ve yapılış tarihi bilinmemektedir. 1530'da Şeyhlik görevini Derviş Bali veled-i Derviş Ahmed'in yürüttüğü zaviyenin evkafı, köye ait bir buçuk çiftlikten ibaretti.¹⁹²

Zaviyedarlığını 1792'de Mustafa Halife bin Mehmed, 1813'de Resul ve Ömer bin Mehmed idare etmekteydi.¹⁹³

1843 yılında 115 kuruş geliri bulunan zaviyenin, zaviyedarlığını Resul ve İbrahim adlı iki şahıs yürütmekteydi. 12,5 kuruş yazıcı maaşı ve muhasebe harcı kesintisi bulunan zaviye vakfının aynı yıl 102,5 kuruş gelir fazlası bulunmaktaydı.¹⁹⁴

1864'de mütevelliliğini ve zaviyedarlığını Ahmed, Hüseyin ve Ömer'in müştereken yürüttüğü vakfın Burnaz köyünün ½ hisse aşarından ibaret olan yıllık geliri 1.319 kuruştı. Toplam masrafı 329 kuruş 30 para olan vakfın, giderleri arasında 263 kuruş 32 para yazıcı maaşı ve 65 kuruş 38 para muhasebe harcı kesintisi bulunmaktaydı. 1864 yılında vakfın senelik 989 kuruş 10 para gelir fazlası vardı.¹⁹⁵

4.2.2.4.3. Cünceği köyü Hacı Bey zaviyesi vakfı

Kutlu Bey tarafından Bayburd'un Cünceği köyünde kurulmuştur. Muhtemelen Sinür köyündeki zaviye ile aynı dönemde yapılmış olan vakfın 1530'da Cünceği köyündeki bir çiftlikten elde edilen 360 kuruş hasılı bulunmaktaydı.¹⁹⁶

Vakfın XIX.yüzyılda devam ettiği 1862, 1863 ve 1864 yıllarına ait evkaf defterlerinden anlaşılmaktadır. Bu dönemde geliri sadece Cünceği köyündeki bir çiftliğin aşarından ibaret olan vakfın, zaviyedarlığı ve mütevelliliğini İsmail ve Receb adlı iki şahıs müştereken yürütmüşlerdir. Vakfın 1862 yılında 342 kuruş 7 para, 1863 yılında 302 kuruş ve 1864 yılında 324 kuruş varidatı bulunmaktaydı. Giderlerini ise personel ücretleri, yazıcı maaşı ve muhasebe harcı kesintisi

¹⁹² BOA. T.T.d, nr.199. s.76

¹⁹³ BOA. Evkaf, nr.10486, s.2.

¹⁹⁴ BOA. Evkaf, nr.12112, s.23.

¹⁹⁵ BOA. Evkaf, nr.17773, s.15.

¹⁹⁶ 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri, Ankara 1997, s.836.

oluşturmaktaydı. Vakfin 1862’de 82 kuruş 7 para, 1863’de 42 kuruş ve 1863’de de 44 kuruş personel gideri bulunmaktaydı.

1862 ve 1863’de 65’er, 1864’de de 70 kuruş vergi kesintisi bulunan vakfin, 1862-1863’de 195’er kuruş ve 1864’de 210 kuruş gelir fazlası bulunmaktaydı.¹⁹⁷

4.2.2.4.4. Çıbhınis köyü şeyh Muhammed zaviyesi vakfı

Şeyh Muhammed adına Bayburd’a bağlı Çıbhınis köyünde kurulduğu anlaşılmaktadır. 1530’da şeyhliğini Derviş Hüseyin ismindeki kişinin yürüttüğü zaviyenin, evkafı köye ait 720 akçelik bir çiftlikten ibaretti.¹⁹⁸

XIX.yüzyılda varlığını devam ettiren zaviyenin 1843 yılında, arpa ve buğday hasılından elde edilen geliri 52,5 kuruş olup, bunun tamamı zaviyenin yiyecek giderine ayrılmıştı.¹⁹⁹

4.2.2.4.5. Gökçe Şeyh zaviyesi vakfı

Bayburd’un Kalbulas köyünde Gökçe şeyh adına yapıldığı anlaşılan zaviyenin kuruluş tarihi bilinmemektedir. 1530’da meşihatlık görevini Şeyh Veli isminde bir zatın yaptığı zaviyenin, Kalbulas köyüne ait bir çiftlikten oluşan 720 akçelik geliri mevcuttu.²⁰⁰

1837’de zaviyedarlığını Mustafa bin Süleyman’ın yaptığı vakfin,²⁰¹ 1843 yılı hasılı köydeki bir çiftlikten elde edilen 52,5 kuruştur. Zaviyedarı aynı kişi olan vakfin masrafı ise 4 kuruşu yazıcı maaşı ve 1 kuruşu muhasebe harcı olmak üzere 5,5 kuruştur. Vakfin yıllık 47 kuruş gelir fazlası vardı.²⁰²

1864’de zaviyedarlığını yine Şeyh Mustafa’nın yürüttüğü vakfin senelik varidatı 168 kuruş olup, tamamı Kalbulas köyündeki bir çiftliğin aşar bedelinden müteşekkildi. Zaviyenin 1864 yılı masarifatı ise 33 kuruşu yazıcı maaşı ve 8 kuruşu muhasebe harcı olmak üzere 42 kuruştur. Vakfin aynı yıl 126 kuruş gelir fazlası bulunmaktaydı.²⁰³

¹⁹⁷ BOA. Evkaf, nr.17773, s.33; BOA. Evkaf, nr.17773, s.35; BOA. Evkaf, nr.17773, s.37.

¹⁹⁸ BOA. T.T.d, nr.199. s.77

¹⁹⁹ BOA. Evkaf, nr.12112, s.27.

²⁰⁰ BOA. T.T.d, nr.199. s.70

²⁰¹ BOA. Evkaf, nr.10486, s.1.

²⁰² BOA. Evkaf, nr.12112, s.31

²⁰³ BOA. Evkaf, nr.17773,s.20.

Gökçe Şeyh zaviyesi vakfı 1873’de 450 kuruş mal sandığından borç para alınmış ve aynı yıl toplanan 352 kuruştan borcun bir bölümü ödenmiş fakat vakfın mal sandığına 98 kuruş borcu kalmıştır.²⁰⁴

4.2.2.4.6. Güder köyü zaviyesi vakfı

Bayburd’a bağlı Güder köyünde kurulduğu anlaşılan zaviyenin kuruluş tarihi ve banisi hakkında malumat bulunmamaktadır. 1848 yılında zaviyedarlığını Şeyh Ali ve Esseyyid Abdullah müştereken yürütmekteydiler. Vakfın yıllık geliri 2.070 kuruş olup tamamı Güder köyü aşarından karşılanmıştı. Zaviyenin aynı yıl 1.270 kuruş gideri olup bunun 1.000 kuruş gibi önemli bir meblağı yiyecek harcamalarına ayrılmıştı. Vakfın yazıcı maaşı gideri 216 kuruş ve muhasebe harcı gideri de 54 kuruştı. Zaviyenin aynı yıl senelik 800 kuruş gelir fazlası vardı.²⁰⁵

4.2.2.4.7. Hanzar köyü zaviyesi vakfı

Bayburd’un Demirözü ilçesine bağlı Hanzar köyünde kurulan zaviyenin kurucusu ve kuruluş tarihi belli değildir. 1530 yılında zaviyenin şeyhlik görevini Derviş Maksud veled-i Abdi Şeyh yürütmekteydi. Evkafını Hanzar köyüne ait iki çiftlik teşkil etmekteydi.²⁰⁶

1837’de ve 1843’de zaviyedarlığını Yusuf Halifenin yürüttüğü vakfın,²⁰⁷ köydeki bir kıta çiftlikteki arpa, buğday ve çayır otu hasılından sağlanan 1843 yılı geliri 77,5 kuruştı. Gelirin 72,5 kuruş gibi büyük kısmı zaviyenin yiyecek harcamalarına ayrılmıştı. Vakfın ayrıca 4 kuruş yazıcı maaşı ve 1 kuruş muhasebe harcı kesintisi bulunmaktaydı.²⁰⁸

4.2.2.4.8. Kırzı-yı süflâ köyü zaviyesi vakfı

Evkaf defterlerinin bir kısmında *Kırzı-yı Süflâ Köyü Zaviyesi*, bir kısmında da *Kırzı-ı Süflâ köyünde Hacı Yakut Zaviyesi* biçiminde kayıtlıdır. Buradan yola çıkarak zaviyenin, Bayburd’un Aşağı Kırzı köyünde Hacı Yakut adına yaptırıldığı söylenebilir.

²⁰⁴ BOA. Evkaf, nr.23059, s.4.

²⁰⁵ BOA. Evkaf, nr.13812, s.20.

²⁰⁶ BOA. T.T.d, nr.199. s.78

²⁰⁷ BOA. Evkaf, nr.10486, s.1.

²⁰⁸ BOA. Evkaf, nr.12112, s.31

XIX.yüzyılda vakfın varidatı yalnızca Aşağı Kırzı köyü aşarından karşılanmıştı. 1843 yılında 140 kuruş geliri olup, yazıcı maaşı ve harç muhasebesi kesintisinden müteşekkil 20 kuruş gideri vardı. Vakfın 120 kuruş gelir fazlası vardı.²⁰⁹

1861 yılında zaviyedârlığını ve mütevelliliğini Hasan Fehmi Efendi'nin yürüttüğü vakfın geliri 1.775 kuruştı. Vakfın 706 kuruş 10 paradan ibaret olan yıllık masrafı arasında 350 kuruş zaviyedar gideri, 285 kuruş yazıcı maaşı ve 71 kuruş 10 para muhasebe harcı bulunmaktaydı. Zaviyenin 1861 yılında 1.068 kuruş 30 para gelir fazlası vardı.²¹⁰

4.2.2.4.9. Kop köyü Şeyh Mehmed zaviyesi vakfı

Bayburd'un Kop köyünde Şeyh Mehmed adına kurulmuştur. Kuruluş tarihi belli olmayan zaviyeye ait en eski kayıt 1530 tarihlidir. Bu tarihte zaviyenin şeyhlik görevini Derviş Ali veled-i Mehmed Şeyh yürütmekteydi.²¹¹

Zaviyedarlığını 1827'den beri şeyh Abdullah ve Şeyh Ali'nin ortaklaşa yürüttüğü vakfın, 1843 yılı geliri 540 kuruştı. 60 kuruş yazıcı maaşı ve muhasebe harcı bulunan vakfın aynı yıl senelik gelir fazlası 480 kuruştı.²¹²

1857 yılında El-Hac Abdullah ve Hafız Yakub'un zaviyedarlığını yaptığı vakfın Kop köyü aşarından ibaret olan senelik varidatı 6.000 kuruştı. Gelirinin 4.000 kuruşu zaviyenin yiyecek harcamasına ayrılan vakfın, 400 kuruş yazıcı maaşı ve 100 kuruş muhasebe harcı kesintisi bulunmaktaydı. Vakfın senelik gelir fazlası 1.500 kuruştı.²¹³

1865 yılında zaviyedar ve mütevelliliğini Abdullah ve Hasan'ın müştereken idare ettikleri zaviyenin senelik geliri, Kop köyünün aşar bedeli olan 4.268 kuruş 20 paradan ibaretti. Zaviyenin sancak bedeli olarak kesilen 812 kuruş masrafı dışında toplam gideri 1.566 kuruş 20 para olup, bunun 936 kuruş 20 para zaviyenin yiyeceğine, 504 kuruş yazıcı maaşı ve 126 kuruşu da muhasebe harcı

²⁰⁹ BOA. Evkaf, nr.12112, s.26.

²¹⁰ BOA. Evkaf, nr.19490, s.100.

²¹¹ BOA. T.T.d, nr.199. s.76

²¹² BOA.Evkaf, nr.12112, s.24.

²¹³ BOA. Evkaf, nr.11004, s.15.

giderine ayrılmıştı. Kop köyü zaviyesi vakfının 1865 yılında 1.890 kuruş gelir fazlası mevcuttu.²¹⁴

4.2.2.4.10. Lori-i süflâ köyü zaviyesi vakfı

Bayburd'un Demirözü ilçesine bağlı Aşağı Lori köyünde bulunan zaviyenin kurucusu veya kuruluş tarihi tam olarak bilinmemekle beraber, 1530 yılında zaviyenin varlığına rastlanmaktadır.²¹⁵

Zaviyedarlığını 1810 yılından beri Musa, Muhammed ve Abdulaziz adlı şahısların müstereken yürüttüğü vakfın 1843 yılında arpa, buğday ve sarıbaş hasılından oluşan 79,5 kuruşluk geliri bulunmaktaydı. Giderleri arasında ise 10 kuruş yazıcı maaşı ve muhasebe harcı masrafı vardı, vakfın senelik gelir fazlası ise 69,5 kuruştur.²¹⁶

4.2.2.4.11. Seyyid Yakub köyü zaviyesi vakfı

Bayburd'un aynı isimle anılan köyünde Seyyid Yakup adına kurulmuştur. Kuruluş tarihi bilinmemektedir.

XIX.yüzyılda vakfın varidatı, Seyyid (seydi) Yakup, Gütgüne ve Yukarı Çançül köyleri aşarından sağlanmaktaydı.

1843'de zaviyedarlığını Süleyman Halife ve Halil'in birlikte yaptığı vakfın geliri 195 kuruştur. Giderlerini 15 kuruş yazıcı maaşı ve 5 kuruş muhasebe harcı kesintisinin oluşturduğu zaviyenin 175 kuruş gelir fazlası vardı.²¹⁷

1848'de zaviyedarlığını Şeyh Halil yürütmekteydi. Senelik 1.291 kuruş gelir ve 815 kuruş gideri vardı. Vakfın masrafları arasında 700 kuruş yiyecek gideri, 92 kuruş yazıcı maaşı ve 23 kuruş muhasebe harcı kesintisi vardı. Aynı yıl zaviyenin senelik 576 kuruş gelir fazlası bulunmaktaydı.²¹⁸

²¹⁴ BOA. Evkaf, nr.17773, s.42.

²¹⁵ 1530 yılında Aşağı Lori köyünde aynı isimli iki zaviye bulunmaktaydı. Bkz. Kılıç, XVI. Yüzyılda Erzurum, s.142.

²¹⁶ BOA. Evkaf, nr.12112, s.23.

²¹⁷ BOA. Evkaf, nr.12112, s.25.

²¹⁸ BOA. Evkaf, nr.13812, s.21.

Seydi Yakup zaviyesinin 1861 yılında 1.983 kuruş 30 para geliri, 933 kuruş 30 para gideri,²¹⁹ 1864’de ise 1.881 kuruş 30 para geliri, 1.131 kuruş 30 para da gideri bulunmaktaydı. Aynı yıl 750 kuruş gelir fazlası bulunmaktaydı.²²⁰

4.2.2.4.12. Sultan Fahri zaviyesi vakfı

Bayburd kaza merkezinde bulunan zaviyenin kuruluş tarihi bilinmemekle beraber kurucusunun Fahri adında bir şahıs olduğu tahmin edilmektedir. Vakfın XIX.yüzyılda evkafını Bayburd’a bağlı Dacirek ve Aşağı Ahsunk köyleri oluşturmaktaydı.

1843 yılında mütevellisi Ali Halife olan zaviyenin 105 kuruş geliri, 15 kuruş masrafı vardı.²²¹ 1850 yılında 1.016,5 kuruş varidatı bulunan zaviyenin,²²² 1857yılında geliri 1.802 kuruşa çıkmıştı. Zaviyedârlığını Eminullah adlı birinin icra ettiği, vakfın giderleri arasında 762 kuruş yiyecek masrafı, 52 kuruş yazıcı maaşı ve 208 kuruş harç masrafı bulunmaktaydı. Vakfın senelik gelir fazlası 780 kuruştı.²²³

1861 yılında 1.583 kuruş geliri, 300 kuruş gideri bulunan zaviyenin, zaviyedârlığını Ali ve Ahmed ortaklaşa yapmaktaydı. Vakfın senelik 1.283 kuruş gelir fazlası bulunmaktaydı.²²⁴

4.2.2.4.13. Şeyh Haydar zaviyesi vakfı

Bayburd şehir merkezinde yer alan zaviye Şeyh Haydar adına kurulmuştur. Kuruluş tarihi hakkında malumatın bulunmadığı vakfın XVI.yüzyılda Haydarihane evkafını İşbonons, Eğrisöğüt ve Malansa köylerinin malikâne ve Malansa köyünde bir adet değirmenin geliri oluşturmaktaydı.²²⁵

Zaviyedarlığını 1681’de Şeyh İbrahim’in yürüttüğü vakfın,²²⁶ XIX.yüzyılda da varidatını, İşbonos, Eğrisöğüt ve Malansa köyleri oluşturmaktaydı.

²¹⁹ BOA. Evkaf, nr.17737, s.5

²²⁰ BOA. Evkaf, nr.19490, s.110.

²²¹ BOA. Evkaf, nr.12112, s.26.

²²² BOA. Evkaf, nr.13192, s.2.

²²³ BOA. Evkaf, nr.11004, s.14.

²²⁴ BOA. Evkaf, nr.17737, s.6.

²²⁵ BOA. T.T.d, nr.199. s.67.

²²⁶ BOA. İE. EV, nr.1570.

1861 yılında 2.784,5 kuruş varidatı, 300 kuruş da gideri bulunan zaviyenin, 1854'den beri zaviyedarlığını, Hüseyin, Hasan ve Osman adlı üç şahıs müştereken yürütmekteydi. Gelirinin 1.750 kuruşu Malansa köyü aşarından, 812 kuruşu İşbonos köyü aşarından, 222,5 kuruşu da Eğrisöğüt köyü aşarından sağlanmaktaydı. 1861 yılı giderleri arasında 240 kuruş yazıcı maaşı ve 60 kuruş muhasebe harcı kesintisi bulunmaktaydı. Aynı yıl gelir fazlası ise 2.484,5 kuruştur.²²⁷

1864 ve 1865 yıllarında zaviyedârlık ve mütevellilik görevini aynı kişilerin icra ettiği vakfın, her iki yılda senelik varidatı 2.641 kuruş 20 paraydı. Vakfın 1864 yılı gelirinin tamamı müfettiş ziyaretinden dolayı yapılan tamirata harcanmıştı.²²⁸

Şeyh Haydar zaviyesi vakfı 1873-1874 yıllarında aşar bedeline karşılık mal sandığından 7.657 kuruş borç almış, iki yılda 12.887 kuruş aşar toplayabilmiş ve bazı vakıfların aksine borçlu kalmak yerine 5.230 kuruş gelir fazlası elde etmiştir.²²⁹

4.2.2.4.14. Şeyh Salih zaviyesi vakfı

Şeyh Salih adına Bayburd kaza merkezinde kurulmuştur. Kuruluş tarihi bilinmeyen vakfın XVI.yüzyılda varlığına *Seyyid Salih Zaviyesi* şeklinde rastlamakta ve evkafını Zağsık ve Abrans köyleri gelirleri oluşturmaktadır.²³⁰

XIX.yüzyıl kayıtlarında vakfın varidatının Zağsık, Abrans ve Pağlık köylerinden sağlandığı anlaşılmaktadır.

1806 yılından 1843 yılına kadar mütevelliliğini Esseyyid Timur Halife'nin yürüttüğü vakfın 1843 yılı varidatı 525 kuruş, gideri 391 kuruştur. Masraflar arasında 350 kuruş zaviyenin yiyecek masrafı ve 35 kuruş yazıcı maaşı ile 6 kuruş muhasebe harcı kesintisi bulunmaktaydı. Aynı yıl vakfın 134 kuruş gelir fazlası vardı.²³¹

1848 ve 1849 yılında zaviyedarlığını Seyyid Şeyh Timur'un yaptığı vakfın senelik 2.413 kuruş geliri vardı. Gelirinin 1.150 kuruşu zaviyenin yiyecek

²²⁷ BOA. Evkaf, nr.17737, s.9.

²²⁸ BOA. Evkaf, nr.17773, s.52.

²²⁹ BOA. Evkaf, nr.23059,s.2.

²³⁰ Miroğlu, *Bayburt Sancağı*, s.129.

²³¹ BOA. Evkaf, nr.12112, s.27.

masrafına ayrılan vakfin, 50 kuruş mum, kışlık odun ve sair masrafı ve 216 kuruş yazıcı maaşı ve 54 kuruş muhasebe harcı gideri bulunmaktaydı. Aynı yıl 943 kuruş gelir fazlası vardı.²³²

1849 yılında vakfin 2.942,5 kuruş senelik geliri, 1.770 kuruş da gideri bulunmaktaydı. Giderlerini 1.500 kuruş görevli giderleri, 216 kuruş yazıcı maaşı ve 54 kuruş muhasebe harcı gideri oluşturmaktaydı. Aynı yıl zaviyenin 1.172,5 kuruş gelir fazlası bulunmaktaydı.²³³

4.2.2.4.15. Tahsini köyü zaviyesi vakfı

Bayburdlu meşhur Celâli'nin doğduğu yer olan Tahsini köyünde bulunan zaviyenin, XIX.yüzyıla ait ilk kaydı 1843 tarihlidir. Bu tarihte zaviyedarlığını Aşud halife ve Halil Efendi'nin ortaklaşa yürüttüğü vakfin 65 kuruş geliri vardı. Yazıcı maaşı ve muhasebe harcından müteşekkil senelik gideri 7 kuruştur.²³⁴

Tahsini köyü zaviyesi vakfı 1873 yılında mal sandığından 723 kuruş 12 para borç almış ve aynı yıl buna karşılık olmak üzere 462 kuruş aşar varidatı elde etmiştir. Alınan borç toplanan miktarla karşılanamadığı için vakıf, mal sandığına 261 kuruş 12 para borçlu kalmıştır.²³⁵

4.2.2.4.16. Yakubabdâl zaviyesi vakfı

Bayburd'un Yakub Abdal köyünde bulunan zaviyenin kurucusunun Yakup Abdal isminde bir velî olduğu kaydedilmiştir. Yakub Abdal'ın hayatı hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla, onun Bayburd'da Ahi Ahmed-i Zencânî dergahında yetiştiği ve ondan icazet alarak bu köye yerleştiği ileri sürülmektedir.²³⁶

Vakfa dair en eski kayıt XVI.yüzyıla ait olup, 1530 yılında meşihatlık görevini Yakup Abdal'ın torunlarından Ebu'l-Müslim veled-i Çırak yürütmekteydi.²³⁷

XIX.yüzyılda varidatı Yakup Abdal köyünden karşılanan zaviyenin 1843 yılında zaviyedarlığını Yusuf Halife yürütmekteydi ve vakfin senelik geliri 102,5

²³² BOA. Evkaf, nr.13812, s.23.

²³³ BOA. Evkaf, nr.14248, s.8.

²³⁴ BOA. Evkaf, nr.12112, s.24.

²³⁵ BOA. Evkaf, nr.23059, s.3.

²³⁶ Taşçı, bu bilginin köy ahalisi tarafından kendisine nakl edildiğini ifade etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Taşçı, *Bayburd'da Türk-İslam Devri Dini Mimarisi*, s.62.

²³⁷ BOA. T.T.d, nr.199. s.74

kuruştı. Vakfın yazıcı maaşı ve muhasebe harcından oluşan gideri 12,5 kuruş, yıllık gelir fazlası ise 90 kuruştı.²³⁸

1861 yılında hâsılatı 480 kuruş olan zaviyenin, 64 kuruş yazıcı maaşı ve 16 kuruşu muhasebe harcı gideri, 400 kuruş gelir fazlası bulunmaktaydı.²³⁹

Yakub Abdal Zaviye idaresi 1873-1874 yıllarında aşar bedelini teminat göstererek mal sandığından iki yılda toplam 1.840 kuruş borç almıştır. Vakıf bu yıllarda ancak 888 kuruş aşar toplayabilmiş ve 952 kuruş mal sandığına borçlu kalmıştır.²⁴⁰

Zaviyenin kurucusu olan Yakup Abdal'ın türbesi aynı köyde, ormanlık mekanda, civarda çıplak tepe zirvesinde, halen onarılmış olarak göze çarpmaktadır.

Tablo: 4.13. XIX.Yüzyılda Bayburd'da Zaviye Vakıfları

Zaviye Vakıfları	
Adı	Evkafı
Abdulvehhab gazi zaviyesi	Duduzar köyü aşârı
Burnaz köyü zaviyesi	Burnaz köyü aşârı
Cünceği köyü hacı bey zaviyesi	Cünceği köyü aşârı
Çıphınıs köyü şeyh muhammed zaviyesi	Çıphınıs köyü aşârı
Gökçe şeyh zaviyesi	Kalbulas köyü aşârı
Güder köyü zaviyesi	Güder köyü aşârı
Hanzar köyü zaviyesi	Hanzar köyü aşârı
Kırzı-yı süfla zaviyesi	Aşağı Kırzı köyü aşârı
Kop köyü şeyh Mehmed zaviyesi	Kop köyü aşârı
Lori-i süfla köyü zaviyesi	Aşağı Lori köyü aşârı
Seyyid yakub köyü zaviyesi	Seyyid yakub, Gütgüne, Y.Çençül köyleri aşârı
Sultan Fahri zaviyesi	Dacirek, Aşağı Ahsunk köyleri aşârı
Şeyh Haydar zaviyesi	Malansa, Eğri Söğüt, İşbonos köyleri aşârı
Şeyh Salih zaviyesi	Zağsık, Abrans, Pağlık köyleri aşârı
Tahsini köyü zaviyesi	Tahsini köyü aşârı
Yakub abdâl köyü zaviyesi	Yakub abdâl köyü aşârı

Tabloda liste halinde verilen Bayburd zaviyelerinin büyük çoğunluğunun köylerde yer almış olması, bir toplumsal eğitim kurumu olarak bu tesislerin

²³⁸ BOA. Evkaf, nr.12112, s.30.

²³⁹ BOA. Evkaf, nr.17737, s.9.

²⁴⁰ BOA. Evkaf, nr.23059, s.2.

köylere kadar yayıldığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Zaviyelerin XIX.yüzyılda, Lori deresi, Masad deresi, Pulur deresi gibi terimlerle ifade edilen köy topluluklarının tamamına hizmet götördükleri kayıtlardan açıkça ortaya çıkmaktadır. Her köyde belki bir zaviye yoktu, ancak her köyün yakınında biraz daha merkezi özelliği olan köylerde mutlaka bir zaviye bulunmakta ve merkezi köy ile birlikte çevre köyler o zaviyenin sosyal faaliyet alanını oluşturmaktaydı.

4.2.2.5. Diğer vakıflar

Yukarıda tasnif edilen vakıf türlerinin dışında, toplumun bir takım ihtiyaçlarını gidermeye yönelik teşekkül etmiş olan vakıflar da bulunmaktadır. Diğer vakıflar grubunda değerlendirilen bu müesseselerin bir kısmı ibadet yerlerinin bir takım ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla tesis edilmişken, bir kısmı da halkın temel ihtiyaçlarından olan çeşme, suyuolları, yol ve köprülerin tamiri gibi bayındırlık faaliyetleri için kurulmuşlardır.

4.2.2.5.1. Ahi Emir Ahmed-i Zencânî vakfı

Emir Ahmed XIII.yüzyıl sonları ile XIV.yüzyıl başlarında Bayburd'da yaşamış bir ahi ve bir Mevlevi şeyhidir. Doğum yeri ve tarihi hakkında kesin bilgilerin bulunmadığı Ahi Ahmed, Bayburd'da ahiliğin yerleşmesinde ve mevleviliğin yayılmasında çok önemli rol oynamıştır.

Mevlana'nın şöhretini duyan Ahi Ahmed, gençliğinde onu ziyaret etmek istemiş, ancak babası buna izin vermemiştir. Çelebi Celaleddin Arif 1315'de Bayburd'a geldiğinde Ahi Ahmed'in evinde misafir olmuş ve burada pek çok kişi onun müridi olmuştur. Sultan Olcayto zamanında Erzurum valisi olan Hoca Yakut'ta bu esnada Bayburd'a gelmiş ve Ahi Ahmed'in evinde Arif Çelebi ile görüşmüşlerdir.²⁴¹

Ölüm tarihi belli olmayan Ahi Ahmed adına daha sonra muhtemelen Hoca Yakut tarafından Bayburd'un Tuzcuzâde mahallesinde bir türbe yaptırılmıştır.

Ahi Ahmed Zencânî zaviyesi vakfının ne zaman kurulduğu hakkında malumat bulunmamakla beraber, vakfın Osmanlı öncesinde tesis edildiği ve Osmanlı döneminde de devam ettiği tahmin edilmektedir.

²⁴¹ Ahmet Eflâkî, *Menâkıb-ul Arifin* I-II, (çev.Tahsin Yazıcı), Milli Eğitim Yayınları, İstanbul 1964, s.265,379-381.

Osmanlı dönemine ait vakfa ilişkin ilk bilgiler 1516 tarihlidir.²⁴² Evkaf Nezareti defterlerine göre, XIX.yüzyılda vakfın geliri, Bayburd’a bağlı Kalısgavar köyünün 1/3 hisse aşarından, Avaneski köyünün 1/4 hisse aşarından ve Şehidderesi köyündeki bir çiftliğin aşarından sağlanmaktaydı. Aşağıdaki tablodan anlaşılaacağı üzere, vakfın 1838 ile 1865 yılları arası beş ayrı tarihe ait kaydı bulunmaktadır. Vakfın en fazla gelirinin olduğı yıl 4.715 kuruş ile 1857 yılıdır. Bu tarihte gelirinin yarından fazlası zaviyenin yiyecek masrafına ayrılan vakıfta, 500 kuruş yazıcı maaşı ve muhasebe harcı kesintisi bulunmaktaydı.²⁴³

Tablo: 4.14. Ahi Emir Ahmed-i Zencânî Vakfının Yıllara Göre Gelir ve Gideri

Tarih	Geliri (krş)	Gideri						Gelir Fazlası
		Personel ücreti	Yiyecek masrafı	Vergi gideri	Tamirat masrafı	Diğer giderler	Toplam masraf	
1838	1.400	-	650	-	-	-	650	750
1843	915	515	350	50	-	-	915	-
1857	4.715	-	2.715	500	-	-	3.215	1.500
1864	3.213	813krş 20 para	-	600	-	-	1.413 krş 20 para	1.800
1865	2.603	-	-	150	2.003	112 krş 20 para	-	337 krş 20 para

1838’den 1843’e kadar Seyyid Şeyh Hüseyin’in üstlendiğı zaviyedarlık ve mütevellilik görevini, 1850’den 1857’ye kadar Mehmed Arif ve Ahmed Hurşid, 1864 ve 1865 yıllarında ise Mehmed Arif, Osman, Tursun ve Halid müştereken yürütmüşlerdir.²⁴⁴

Mütevelli ve zaviyedar dışında kayıtlarda başka görevlisine rastlanmayan vakfın, 1865 yılı gelirinin tamamına yakını zaviyenin tamirâtı için ayrılmıştır.

4.2.2.5.2. Çarşı çeşmeleri vakfı

Bayburd kazasındaki çeşmelerin tamir ve tadilatının sağlanması için kurulduğı anlaşılan vakıf, Evkaf defterlerinde “*Vakf-ı Kaza-yı Mezbûr Derununda Bâ Hücet-i Şerîyye Çarşı Çeşmeleri Vakfı*” biçiminde kaydedilmiştir.

1843 yılında mütevelliliğini Hasan bin Mustafa’nın yürüttüğü vakfın, toplam geliri 120 kuruş olup bunun, 30 kuruşu çeşmenin bulunduğı sokakta bir

²⁴² Miroğlu, *Bayburt Sancağı*, s.128.

²⁴³ BOA. *Evkaf*, nr.10486, s.5.

²⁴⁴ BOA. *Evkaf*, nr.12112, s.27; BOA. *Evkaf*, nr.13192, s.3; BOA. *Evkaf*, nr.11004, s.13; BOA. *Evkaf*, nr.19490, s.116; BOA. *Evkaf*, nr.17773, s.114.

kıta bahçe icarından sağlanmışken, 90 kuruşu da kazada bulunan 4 adet dükkânın kira gelirinden karşılanmıştı. Vakfın 8 kuruşu yazıcı maaşı 2 kuruşu da muhasebe harcı olmak üzere 10 kuruştı. Aynı yıl 110 kuruş gelir fazlası bulunmaktaydı.²⁴⁵

4.2.2.5.3. Çeşme vakfı

Kuruluş tarihi ve kurucusu belli olmayan vakfın, Bayburd'a yakın bir civarda yer alan ve ismi binmeyen bir çeşmenin tamir ve bakımının sağlanması amacıyla tesis edildiği anlaşılmaktadır. Vakfın 1843 yılındaki 175 kuruşluk gelirinin 87,5 kuruşu Tomla köyünden, 87,5 kuruşu da Varzahan köyünden elde edilmişti. Vakfın en önemli gider kalemini suyollarının bakımı için ayrılan 162,5 kuruş oluşturmaktaydı. Bunun dışında 10 kuruş yazıcı maaşı ve 2,5 kuruş muhasebe harcı kesintisi daha vardı.²⁴⁶

4.2.2.5.4. Çorak köyü Hâce Dede vakfı

Bayburd merkeze bağlı Çorak köyünde Hâce Dede adına kurulduğu anlaşılan vakfın kuruluş tarihi hakkında malumat bulunmamaktadır. Vakfın evkafını, Çorak köyündeki bir çiftliğin aşârı oluşturmaktaydı.

1850 yılında Hamza bin Mehmed'in mütevelliliğini yaptığı vakfın, 450 kuruş varidatı bulunurken,²⁴⁷ 1864 yılında geliri 734 kuruş 10 paraya çıkmıştı. Aynı yıl toplam gideri 434 kuruş 10 para olup, bunun 334 kuruş 10 parası mutasarrıf maaşına, 80 kuruş yazıcı maaşına ve 20 kuruş da muhasebe harcı kesintisine tahsis edilmişti. Vakfın 1864 yılında 300 kuruş gelir fazlası bulunmaktaydı.²⁴⁸

4.2.2.5.5. Hâce Ali Ağa vakfı

Bayburd merkezde Ali Hâce adına kurulduğu anlaşılan vakfın kuruluş tarihi hakkında bilgi bulunmamaktadır.

XIX.yüzyılda evkafını Aşağı Hayik, Lüsunk ve Masad köyleri aşârı oluşturmaktaydı.

²⁴⁵ BOA. Evkaf, nr.12112, s.30.

²⁴⁶ BOA. Evkaf, nr.12112, s.31.

²⁴⁷ BOA. Evkaf, nr.13192, s.2.

²⁴⁸ BOA. Evkaf, nr.17773, s.41.

1848 yılında Mustafa veledi Tursun adlı şahsın mutasarrıfı olduğu vakfın yıllık geliri 3.230 kuruştı. 800 kuruş yıllık gideri bulunan vakfın, 640 kuruş yazıcı maaşı ve 160 kuruş muhasebe harcı gideri bulunmaktaydı. Aynı yıl vakfın senelik 2.430 kuruş gelir fazlası bulunmaktaydı.²⁴⁹

Hace Ali Ağa Vakfı, 1861'den 1865'e kadar Nesime, Esmâ ve Vesile adlı üç kadın tarafından idare edilmiş olması yönüyle diğer vakıflardan ayrılmaktadır. Vakfın bu özelliği, XIX.yüzyıl ortalarında kadınların da, dönemin sivil toplum kuruluşları olan vakıflarda aktif görev aldıklarını göstermesi bakımından son derece önemlidir.²⁵⁰

1865 ve 1866 yılında mutasarrıf ve mütevelliliğini Esmâ, Nesibe ve Vesile adlı üç kadının yürüttüğü vakfın senelik geliri 4.210 kuruş, gideri ise 1.910 kuruştı. Giderleri arasında 470 kuruş mutasarrıf Esmâ'nın maaşı, 470 kuruş mutasarrıf Nesibe'nin maaşı ve 470 kuruş diğer mutasarrıf Vesile'ye maaş olarak ayrılmıştı. Vakfın 400 kuruş yazıcı maaşı ve 100 kuruş da muhasebe harcı gideri bulunmaktaydı. Vakfın 1865 yılı gelir fazlası ise 1.500 kuruştı.²⁵¹

4.2.2.5.6. Hacı Halil bin Abdullah vakfı

Bayburd şehir merkezinde Hacı Halil Bin Abdullah tarafından kurulmuştur. Vakfın evkafını Hacı Halil'in şahsına ait Bayburd kaza merkezindeki üç dükkân oluşturmaktaydı. Vâkıf, dükkânların geliriyle Kaleardı Mahallesi'ndeki köprünün tamirini ve Cami-i Kebirin üç kıyye şem-i revgân ihtiyacının karşılanmasını şart koşmuştu. Vakfın 1837 yılında 460 kuruş geliri bulunmaktaydı. Bu tarihteki gelirinin 160 kuruşu Cami-i Kebir'in mum masrafı ve tamirine ayrılmıştı. Vakfın 300 kuruş gelir fazlası bulunmaktaydı.²⁵²

Mütevelliliğini evlad-ı vakıftan Ömer'in yürüttüğü vakfın 1843 yılında 150 kuruş geliri vardı. Vakfın giderlerini Cami-i Kebir'in 10,5 kuruş şem'i revgan masrafı, 85 kuruş sair masraflar ve 11 kuruş yazıcı maaşı, 2,5 kuruş muhasebe harcı kesintisi oluşturmaktaydı. Vakfın senelik 41 kuruş gelir fazlası bulunmaktaydı.²⁵³

²⁴⁹ BOA. Evkaf, nr.13812, s.20.

²⁵⁰ BOA. Evkaf, nr.17737, s.5

²⁵¹ BOA. Evkaf, nr.17773, s.85.

²⁵² BOA. Evkaf, nr.10486, s.2.

²⁵³ BOA. Evkaf, nr.12112, s.29.

4.2.2.5.7. Hacı Mustafa vakfı

Bayburd sakinlerinden Hacı Mustafa tarafından kurulmuştur. Kuruluş tarihi bilinmeyen vakfın Evkaf kayıtlarından kuruluş amacının; kaza merkezinde bir adet çeşmenin imarı, Hacı Bali köprüsünün tamiri ve Zâhîd Efendi Camiinin senelik altı kıyye şem-i revgan ihtiyacının karşılanmasını sağlamak olduğu anlaşılmaktadır. Hacı Mustafa, bahsedilen işlerin yürütülmesi için kaza merkezinde şahsına ait dört dükkânı vakfetmiştir.

1837 yılında mütevellilik vazifesini Hacı Emin'in icra ettiği vakfın, 400 kuruş geliri bulunmaktaydı. Gelirin 140 kuruşu bahsedilen köprü'nün tamiratına ayrılmıştı.²⁵⁴

1843 yılında dükkânların icarından oluşan vakfın yıllık geliri 200 kuruştur. Giderleri arasında ise 19 kuruş yazıcı maaşı ve 6 kuruş muhasebe harcı kesintisi vardı. Aynı yıl vakfın 175 kuruş gelir fazlası vardı.²⁵⁵

4.2.2.5.8. Hadrek köyü vakfı

Bayburd merkeze bağlı Hadrek köyünde kurulmuştur. 1843 yılında bir kıta çiftlikten elde edilen arpa, buğday ve çayır hasılatından sağlanan geliri 80 kuruştur. Mütevellisi Şeyh Hüseyin olan vakfın 8 kuruş yazıcı maaşı ve 2 kuruş muhasebe harcı gideri ve 75 kuruş gelir fazlası bulunmaktaydı.²⁵⁶

4.2.2.5.9. Korgan²⁵⁷ köprü vakfı

Korgan köprüsü, Bayburd-Gümüşhane kara yolunun 27.km'sinde yolun sol tarafında ve Akşar köyüne yaklaşık 1 km mesafede köyün doğusunda yer almaktadır. Osluk çayı üzerine inşa edilmiş olan köprü'nün uzunluğu yaklaşık 85 m, genişliği 3,5 m'dir. Sudan yüksekliği 6 m olan köprü doğu-batı doğrultusunda uzanmakta olup çift kemerlidir. Ortaçağa ait bir eser olabileceği ileri sürülen,²⁵⁸ İki gözlü ve sivri kemerli²⁵⁹ köprü günümüzde ayakta durmaktadır. Korgan Köprüsünün bakım ve onarımının sağlanması için Hacı İsmail adlı sahibül-hayr

²⁵⁴ BOA. Evkaf, nr.10486, s.2.

²⁵⁵ BOA. Evkaf, nr.12112, s.31.

²⁵⁶ BOA. Evkaf, nr.12112, s.31.

²⁵⁷ Korgan, büyük bir tepe anlamına gelmektedir. bkz. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.112.

²⁵⁸ Sinclair, *Eastern Turkey*, s.262.

²⁵⁹ Cevdet Çulpan, *Türk Taş Köprüleri (Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar)*, T.T.K Yay, Ankara 1975, s.207.

tarafından bir vakıf kurulmuştur. Kuruluş tarihi bilinmeyen vakıf hakkında ilk kayıt 1843 tarihli olup, bu tarihte hâsılatı 220 kuruş olup, tamamı Balahor köyü sakinlerine ait onbir adet tarlanın belirli miktardaki hissesinden müteşekkildi. Vakfın bu gelirinin 170 kuruşu köyü camisinin ihtiyaçlarına ayrılmışken, yazıcı maaşı ve muhasebe harcı giderine de 50 kuruş tahsis edilmişti.

1844 yılında Balahor köyünün eski muhtarı Mustafa'nın oğlu Ahmed Ağa vakfın geliri giderini düzenlemek için kaymakam tayin olunmuş ve köylülerden topladığı parayla köprünün tamirini sağladığı gibi, harçları da ödedikten sonra kalan parayla harap olan caminin tamirine çalışmıştır.²⁶⁰ Ancak tamirat yeterli olmamış ya da bazı bölümleri bozulmuş olmalı ki bundan birkaç yıl sonra köprünün yeniden tamiri gündeme gelmiştir. 1850 yılında Trabzon'dan Erzurum'a gelen Nafia Nazırı İsmail Paşa, yolu üzerindeki pek çok köprü ile olduğu gibi Korgan köprüsüyle de yakından ilgilenmiştir. İsmail Paşa, köprünün bazı kısımlarının bozulduğunu ve tamire muhtaç olduğunu müşahade ettikten sonra, *söz anlar ve dirayetkâr* biri olarak tanımladığı Bayburd ziraat müdürü Mustafa Ağa'ya köprünün tamirini havale etmiştir.²⁶¹ Böylece köprünün tamire muhtaç kısımları onarılmış ve yolcuların rahatı sağlanmıştır.

4.2.2.5.10. Süleyman Ağa bin Mustafa dershanesi vakfı

Bayburd'un Zâhîd Efendi Mahallesi sakinlerinden Mustafa oğlu Süleyman Ağa tarafından kurulmuştur. Yirmi bir hisseden on beşi müderrislik, beşi Cami-i Kebirde vaiz ve nasih²⁶² Mehmed Esad'a tevcih edilmişti. M.Esad'ın ölümünden sonra yerine oğlu geçmişti. 1843 yılında vakfın evkafı arasında kaza merkezindeki biri hâli olmak üzere 5 dükkân bulunmaktaydı. Vakfın varidatını bu dükkânlardan alınan 360 kuruş icar geliri oluşturmaktaydı. Giderleri arasında 20 kuruş yazıcı maaşı ve 5 kuruş muhasebe harcı bulunan vakfın aynı yıl 335 kuruş gelir fazlası vardı.²⁶³

²⁶⁰ BOA. Evkaf, nr.12112, s.31.

²⁶¹ BOA. İ.DH, nr.13172.

²⁶² Nasih: Kitabın kopyasını çıkaran kişi.

²⁶³ BOA. Evkaf, nr.12112, s.32.

4.2.2.5.11. Şehid Osman Gazi vakfı

Bayburd'un Müşevererek köyünde bulunan zaviyenin kurucusu kaydedilmemiştir. 1530'da şeyhliğini Derviş Hızır'ın yaptığı zaviyenin evkafı ise aynı köye ait 720 akçe hâsıllı bir çiftlikten ibaretti. Giderleri ise günlük 2 akçe meşihat giderlerini kapsamaktaydı.²⁶⁴

1843 yılında zaviyedarlığını Ömer, Osman ve Mustafa halifenin birlikte yaptığı vakfın Müşevererek köyü aşarından müteşekkil geliri 75 kuruştı. Vakfın giderini ise, 4 kuruş yazıcı maaşı ve 1 kuruş muhasebe harcı oluşturmaktaydı. Zaviyenin senelik 70 kuruş gelir fazlası vardı.²⁶⁵

4.2.2.5.12. Şem'î revgân vakfı

Bayburd kaza merkezinde Hacı Ali bin İbrahim tarafından, şehirdeki camilerin mum yağı ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla kurulmuştur. 1837 yılında mütevelliliğini Esseyyid Mehmed Halife'nin yürüttüğü vakfın senelik 500 kuruş geliri bulunmaktaydı. 150 kuruşu personel giderine ayrılan vakfın senelik 350 kuruş da gelir fazlası vardı.²⁶⁶

1843 yılında mütevelliliğini Bayburd eski müftülerinden Esseyyid Mehmed Esad, Ahmed bin Ali ve Emine Hatun'un yaptığı vakfın senelik 748 kuruş varidatı vardı. Gelirinin 400 kuruşu şehirde bulunan ve kiraya verilen bir adet şem haneden elde edilmişken, 300 kuruş da yine kaza merkezinde bulunan ve kiraya verilmiş olan bir adet tahmishaneden²⁶⁷ elde edilmişti. Bunların dışında vakfın Aşağı Lori köyünden 48 kuruş varidatı daha bulunmaktaydı. Giderleri arasında 213 kuruş personel ücreti, 215 kuruş Ketancı camiine yapılan harcama, 250 kuruş diğer camilere yapılan masraf ve 20 kuruş evlad-ı vakıftan mütevellî Emine Hatun tarafından yapılan harcamalar bulunmaktaydı. Vakfın 40 kuruş yazıcı maaşı ve 10 kuruş da muhasebe harcı kesintisi vardı.²⁶⁸

²⁶⁴ Kılıç, *Erzurum Vakıfları*, s.144.

²⁶⁵ BOA. *Evkaf*, nr.12112, s.30.

²⁶⁶ BOA. *Evkaf*, nr.10486, s.2.

²⁶⁷ Tahmishane: Kahvenin kavrulup dövüldüğü ve satıldığı mahal.

²⁶⁸ BOA. *Evkaf*, nr.12112, s.28.

4.2.2.5.13. Üveys Hemdânî vakfından bir adet boyahane vakfı

Bayburd kaza merkezinde Veysel Hemdânî adına kurulduğu anlaşılan vakfın kuruluş tarihi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Vakfın mütevellliğini evlad-ı vakıftan Mahbube Hatun yürütmekteydi. Daha önce Receb bin Mustafa'nın yürüttüğü mütevellilik görevi Receb'in ölümünden sonra erkek çocuğu olmadığından kızı Mahbubeye geçmiştir. Vakfın 1843'de gelirini Veysel Efendi Camii yanında yer alan bir adet boyahane icarından elde edilen 300 kuruş teşkil etmekteydi. Mahalledeki Veysel Efendi çeşmesinin suyollarının tamirine ayrılan 170 kuruş vakfın en önemli gideriydi. Vakfın ayrıca 26 kuruş yazıcı maaşı ve 6,5 kuruş harç muhasebesi gideri vardı. Yıllık gelir fazlası ise 97,5 kuruştı.²⁶⁹

4.2.2.5.14. Uzun Gazi mescidi, Şeyh Şahabeddin zaviyesi ve cami-i kebir mektebi vakfı

Bayburd kaza merkezinde kurulmuş olduğu anlaşılan ancak kurucusu ve kuruluş tarihi hakkında bilginin bulunmadığı vakfa dair ilk kayıt 1848 tarihlidir. Bu tarihte mescidin imamlığını ve sıbyan mektebinin muallimliğini Salih bin İbrahim'in yaptığı görülmektedir. Vakfın 100 kuruşu Avaneski köyündeki bir çiftlik aşarından, 270 kuruşu Armudlu köyü aşarından olmak üzere senelik 370 kuruş geliri mevcuttu. Giderleri arasında 150 kuruş imamet ücreti, 100 kuruş muallim gideri ve 24 kuruş yazıcı maaşı ve 6 kuruş muhasebe harcı kesintisi bulunmaktaydı. Aynı yıl senelik 90 kuruş da gelir fazlası vardı.²⁷⁰

1849 yılında imamlığını ve sıbyan mektebi muallimliğini yine Salih bin İbrahim'in yaptığı vakfın 600 kuruş varidatı bulunmaktaydı.. Vakfın gelirinin 200 kuruşu mescidin imamına, 100 kuruşu müezzine ve 150 kuruşu da sıbyan mektebi muallimliğine ayrılmıştı. 30 kuruş yazıcı maaşı ve 7,5 kuruş da muhasebe harcı gideri bulunan vakfın, 112,5 kuruş gelir fazlası mevcuttu.²⁷¹

1861 yılında yıllık 834 kuruşluk gelirinin, 402 kuruşu Armudlu köyü ve 432 kuruşu da Avaneski köyü aşarından sağlanmıştı. Yıllık gideri 759 kuruş olup bunun, 734 kuruşu mescidin imamı ve müezzini ile zaviyenin zaviyedarına

²⁶⁹ BOA. Evkaf, nr.12112, s.27.

²⁷⁰ BOA. Evkaf, nr.13812, s.23.

²⁷¹ BOA. Evkaf, nr.14248, s.9.

ayrılmıştı. Vakfın 20 kuruş yazıcı maaşı ve 5 kuruş da muhasebe harcı gideri bulunmaktaydı. Vakfın gelir fazlası ise 75 kuruştı.²⁷²

Tablo:4.15. XIX. Yüzyılda Bayburd'da Diğer Vakıflar

Diğer Vakıflar	
Adı	Evkafı
Ahi Emir Ahmed-i Zencânî vakfı	Kalisgavar, Avaneski, Şehidderesi köyleri aşârı
Çarşı Çeşmeleri vakfı	Şehirde dükkân ve bahçe kirası
Çeşme vakfı	-
Çorak Hacı Dede vakfı	Çorak köyü aşârı
Hacı Ali Ağa vakfı	Aşağı Hayık, Lüsunk ve Masad köyleri aşârı
Hacı Halil Bin Abdullah vakfı	Şehirde dükkân kirası
Hacı Mustafa vakfı	Şehirde dükkân kirası
Hadrek köyü vakfı	Hadrek köyü aşârı
Ferruhşad Bey vakfı	Bayburd, Erzincan, Kelkit ve Kızucan'a bağlı bazı köyler aşârı
Korgan Köprü vakfı	Balahor köyü aşârı
Kutluğ Bey vakfı	Bayburd ve Erzincan'a bağlı bazı köyler aşârı
Süleyman Ağa bin Mustafa Dershanesi vakfı	Şehirde dükkân kirası
Şehid Osman Gazi vakfı	Müşeverek köyü aşârı
Şem'i revgan vakfı	Şehirde bir adet mum hane ve tahmishane kirası, Aşağı Lori köyü aşârı
Boyahane vakfı	Şehirde boyahane icarı
Uzun Gazi mescidi ve Şeyh Şahabeddin zaviyesi ve Cami-i Kebir mektebi vakfı	Armudlu, Avaneski köyleri aşârı

Yukarıda beş farklı grupta değerlendirilen ve gelir-giderleri ve yönetim yapıları tafsilatlı bir şekilde izah edilen vakıflar, dönemin sosyal ve ekonomik hayatına pek çok yönden tesir etmişlerdir.

Farklı amaç ve işlevleri olan vakıfların hiç şüphesiz yöreye çok büyük hizmetleri olmuştur. Her şeyden önce mevcut eserlerin günümüze kadar vakıf yoluyla gelmesi bu hizmetlerin en önemlilerindendir. Vakıf yoluyla Bayburd'da yollar, köprüler, çeşmeler yapım ve tamiri gibi bayındırlık faaliyetleri yürütüldüğü gibi, iş sahalarının açılmasıyla da bölge insanının ekonomisine katkı sağlanmıştır. Başta Akkoyunlu Ferruhşad Bey vakfı olmak üzere çeşitli vakıf imaretlerinde fakir insanlara yiyecek yardımı yapılmış; şehir merkezi ve bazı köylerdeki medreselerde devletin kasasından hiç para çıkmadan yöre insanına eğitim hizmeti

²⁷² BOA. Evkaf, nr.17737, s.6

verilmiştir. Merkeze çok uzak olan köylere kadar ulaşan ve önemli kültür merkezleri olan zaviyeler de adeta halk eğitim merkezleri işlevini görmüşlerdir.

İncelediğimiz dönemde Bayburd vakıfları için 1864 yılının ayrı bir önem arz ettiği görülmektedir. Çünkü bu yılda Anadolu sol kol müfettişi Rıza Efendi Bayburd'u ziyaret etmiştir. Müfettişin ziyaretinden dolayı vakıf yöneticileri, şehirdeki vakıflara ait tüm cami, mescid, medrese, zaviye v.b kurumları tek tek gözden geçirmek için harekete geçmişlerdir. Müfettişin iyi bir izlenimle şehirden ayrılması arzusuyla 1864 yılı gelirlerinin büyük bir kısmı bu müesseselerin tamiratına harcanmıştır. Hatta bütçesi el vermeyen bir kısım vakıflar, mal sandığından borç para alarak bu tamiratı gerçekleştirmişlerdir.

XIX.yüzyıl Bayburd vakıfları içinde Üveys Hemdani vakfı ve Hacı Ali Ağa vakfı yönetimlerinde belirli dönem kadınların bulunması bakımından diğer vakıflardan ayrı bir özellik taşımaktaydı.

4.3. Bayburd'da Ailenin Sosyo-Ekonomik Durumu

Akrabalık ilişkisiyle birbirlerine bağlanan fertlerin bir araya getirdiği topluluğa aile denilmektedir. Bir aile reisinin başkanlığında eş, çocuk, torun, amca ve dayıdan oluşan aile geniş aile; eşler ve çocuklardan müteşekkil aile de çekirdek aile olarak tanımlanmaktadır.²⁷³

XIX.yüzyılda Bayburd ve köylerinde aile yapısı hakkında nüfus yoklama defterlerinde ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Ancak bu dönemdeki nüfus defterlerinde ailenin sadece erkek bireyleri kaydedilmiştir. Defterlerden elde edilen verilere göre, Bayburd ve köylerinde hane reisi olan baba ve oğullarından ibaret ailelere (çekirdek aile) rastlandığı gibi, hane reisi ile birlikte babası, oğulları, kardeşleri ile kayınbabası ve torunları ile birlikte yaşayan ailelere de tesadüf edilmektedir.

Şehirde ve köylerde yaşayan Müslüman ve gayrimüslim aileler, birey sayısı bakımından benzerlik arz etmektedir. Varzahan köyünde baba ve oğullarından ibaret gayrimüslim bir çekirdek aile bulunduğu gibi, Ahmed-i Zencânî Mahallesinde El-Hac Mustafa'nın hanesi de aynı özellikleri

²⁷³ Mehmet Akif Aydın, "Aile", *DİA*, II, İstanbul 1989, s.199.

göstermekteydi.²⁷⁴ Kaleardı Mahallesiinde oğulları ve kardeşleri ile birlikte on kişilik (erkekler) Müslüman aile bulunduğu gibi, Sığircı köyünde baba, yeğenler ve kardeşlerden oluşan on iki kişilik gayrimüslim bir aileye de resadüf edilmektedir.²⁷⁵

Baba hakimiyetine dayanan, onun çocukları ve yakınlarını içine alan aile *ataerkil*, anne hakimiyetine dayanan aileye de *anaerkil* aile denilmektedir.²⁷⁶ Bayburd ve köylerinde gerek temettuat defterleri gerek nüfus defterlerinde aile reisleri çoğunlukla erkeklerden oluşmaktadır. Ancak kadınların da hane reisi oldukları aileler de bulunmaktadır.1845 yılında Cebre köyünde onsekiz numaralı hanenin reisi Münire adında bir kadındı ve deftere “*Abdi’nin zevcesi Münire’nin temettuatı*” şeklinde yazılmıştı.²⁷⁷

Osmanlı toplumunda dinî bir gelenek olarak erkekler birden fazla eşle evlenebilmekteydi. Nitekim Bayburdlu meşhur şair Zihni Efendi de bu geleneği takip etmiş ve Bayburd’da evlendiği ilk eşi Rabia Hanımdan sonra, görevli olarak gittiği Akka’da da Fatma Hatun ile evlenmiştir.²⁷⁸

Boşanmalarda yaygın usul ise talâk olup, bu da bâin ve ric’î şeklinde ikiye ayrılmaktaydı. Talâk-ı bâin, kocaya, boşadığı eşine ancak yeni bir nikâhla dönme imkânı veren boşanma şeklidir. Talâk-ı ric’î ise, kocaya yeni bir nikâha ihtiyaç duymaksızın boşadığı eşine dönme imkânını veren boşanma biçimidir.²⁷⁹ Bayburd’da boşanmalarda talak usulünün olduğu görülmektedir. Nitekim Şair Zihnî Efendi 1856 tarihinde ikinci eşi Fatma Hatun’dan mahkeme kararıyla boşanmıştır.²⁸⁰ Çoğu kere boşanma veya ölüm nedeniyle yetim kalan çocuklara, mahkeme-i şer’iyyenin başı olan kadı veya nâib, çocuklara bakmak, büyüyünceye kadar mallarını tasarruf etmek, günlük olarak çocuklara nafaka ve kisve baha adıyla belli bir parayı sarf etmek üzere hüccet-i şer’iyye ile uygun gördüğü bir kimseyi *vasiy-i muhtar* sıfatıyla tayin etmekteydi.²⁸¹ Bayburd’da aynı uygulama

²⁷⁴ BOA. D.CRD, nr.40385, s.17; ML. CRD, nr.396, s.3.

²⁷⁵ BOA. ML. CRD, nr.396, s.6; D.CRD, nr.40385, s.10.

²⁷⁶ Aydın, “Aile”, s.196.

²⁷⁷ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6839, s.1.

²⁷⁸ BOA. Sadâret Mektûbî Deavî (A.MKT. DV.), nr.175/178; BOA. A.MKT. DV, nr.203/72.

²⁷⁹ Özdemir, “Tokat’ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *Belleten*, sayı 211, LIV, Aralık 1990, Ankara 1991, s.1023.

²⁸⁰ Saim Sakaoğlu, *Bayburtlu Zihni*, İstanbul 1988, s.4; Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Bayburtlu Zihni*, İstanbul 1928, s.56-57.

²⁸¹ Özdemir, “Tokat’ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı”, s.1030.

örneğine rastlanmaktadır. Zihnî Efendi, eşinden ayrıldıktan sonra mahkeme Fatma Hatun’u küçük çocuklarının vasîsi tayin etmiş ve Zihnî Efendi’nin bunlara nafaka ödemesini kararlaştırmıştır.²⁸²

4.3.1. Müslüman ve gayrimüslim gruplar

Nüfus ve yerleşme bölümünde ayrıntılı olarak ele alındığı gibi XIX.yüzyıl boyunca Bayburd şehir merkezi ve bir kısım köylerde Müslümanların yanı sıra gayrimüslim tebaa da yaşamaktaydı.

XIX.yüzyıl ortalarında şehir merkezinde mevcut on altı mahalleden on ikisinde sadece Müslümanlar ikamet ederken, üçünde sadece gayrimüslimler ve birinde de Müslüman ve gayrimüslimler birlikte yaşamaktaydı. 1847 tarihli nüfus yoklama defterine göre ise; Bayburd’un yine on altı mahallesi bulunmakta ve bunların yine on ikisinde Müslümanlar, birinde Müslüman ve Ermeniler ve üçünde Müslüman, Ermeni ve Rumlar birlikte ikamet etmekteydi.²⁸³

Aynı dönemde 125 köy yerleşmesinin içinde 94 köyde Müslümanlar, 26 köyde gayrimüslimler ve 5 köyde Müslüman ve gayrimüslimler birlikte yaşamaktaydı.²⁸⁴

Gerek şehirde gerek köylerde birlikte yaşayan iki unsur arasında iyi komşuluk ilişkileri olduğu görülmektedir. Aynı köyde yaşayan gayrimüslim bir kişi, Müslüman komşusundan borç para alabilmekte, yine aynı şekilde bir Müslüman ahali de gayrimüslim komşusundan herhangi bir ihtiyacını giderebilmekteydi. Nitekim 1860 yılında şehir sakinlerinden Markar isimli gayrimüslim, Keleverek köylü Hacı Mustafa ve birkaç arkadaşından borç para almıştır.²⁸⁵

İyi komşuluk ilişkileri yanında bazen her iki grup bireyleri arasında veya her grubun kendi bireyleri arasında problemler çıktığı da oluyordu. Özellikle köylerde yaşayan insanlar arasında arazi sorunları en çok rastlanan türdü. Bunlardan biri 1860 sonbaharında ortaya çıkmıştı. Karabet isimli bir gayrimüslim, Giv köyünden Agop’a icar karşılığı tarla ve çayırını devretmiştir. Kısa süre sonra

²⁸² BOA. A.MKT. DV, nr.162/23.

²⁸³ Küçük, “Erzurum’un Nüfus Durumu”, s.195.

²⁸⁴ BOA. D.CRD, nr.40465. s.8-9.

²⁸⁵ BOA. Erzurum Ahkâm Defteri, nr.18.

Karabet ölünce, varisi olan oğlu İstepan, Agop'un babasına verdiği meblağı ona geri vererek tarla ve çayırın kendisine terkinini istemiştir. Agop'un buna karşı çıkması üzerine, mesele mahkemeye intikal etmiş ve yapılan muhakeme sonunda tarla ve çayırın varis İstepan'a terkine karar verilmiştir.²⁸⁶

4.3.2. Ailede kullanılan şahıs adları, lakaplar ve aile reislerinin fiziksel özelliği

XIX.yüzyılda Bayburd halkının fiziksel özellikleri ve gündelik yaşamı hakkında batılı bazı seyyahların eserlerinde var olan bilgileri bir yana bırakırsak, hiç şüphesiz bu hususta en ayrıntılı veriler nüfus yoklama defterlerinde bulunmaktadır. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, Müslüman ve gayrimüslim reayayı belirli zamanlarda yoklamaya tabi tutardı. Nüfus yoklamalarında erkek nüfus tek tek deftere kaydedilir, gayrimüslimler vergi mükellefiyetine göre, a'lâ, evsât, edna olarak gruplandırılırdı. Müslüman halk ise çocuk, genç ve yaşlı olarak sınıflandırılırdı. Nüfus yoklama defterlerinde, her bir şahsın boyunun uzunluğu ya da kısalığı, fiziki görüntüsünde körlük, topallık gibi var olan engelleri ve sakal ve bıyık rengi ayrıntılı olarak kaydedilirdi.

Yüzyılın başlarında Bayburd'a uğrayan batılı seyyah Kinneir, şehir hakkında verdiği pek çok bilginin yanı sıra ahalinin fiziki görüntüsüne de yer vermiştir. Seyyaha göre, Bayburd halkı çoğunlukla kısa boylu ve tıknaz bir görüntüye sahip olup, erkekleri çok çalışkan ve aktiftir. Derileri dikkat çekecek kadar esmer olan ahali, aynı zamanda soğuğa ve ağır işlere dayanacak kadar cesur insanlardır.²⁸⁷

4.3.2.1. Müslüman ahalinin fizikî özelliği

Bayburd şehir merkezinde yaşayan Müslümanların boyları ve sakal-bıyık renkleri bakımından farklı fiziksel özellik taşıdıkları görülmektedir. Aşağıdaki tablodan anlaşılaacağı üzere, nüfus defterinde boy özelliği belirtilen 130 kişi içinde Bayburd'da sakin Müslüman halkın %76 gibi çok büyük bir kısmı orta boyludur. Ahalinin %18'i uzun boylu, %6'sı da kısa boyludur.

²⁸⁶ BOA. *Erzurum Ahkâm Defteri*, nr.18.

²⁸⁷ Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*, s.352-355.

Tablo: 4.16. Şehir Merkezinde Bulunan Müslümanların Fiziksel Özellikleri

Sakal			Bıyık			Boy		
	Sayı	Yüzde		Sayı	Yüzde		Sayı	Yüzde
Aksakallı	15	%19	Kara Bıyık	19	%37	Kısa Boylu	8	%6
Kara Sakallı	21	%27	KumralBıyık	17	%33	Orta Boylu	99	%76
Kır Sakallı	22	%28	Sarı Bıyık	3	%6	Uzun Boylu	23	%18
Kumral Sakallı	10	%13	Ter Bıyık	12	%24			
Sarı Sakallı	10	%13						
Köse Sakallı	1	%0						
Toplam	79	%100		51	%100		130	%100

Şehirde yaşayan aynı kişiler sakal ve bıyık rengine göre sınıflandırıldığında; şehir ahalisinin %39'unun esmer, %26'sının kumral ve %13'ünün de sarışın olduğu ortaya çıkmaktadır.²⁸⁸

Batılı seyyah Kinneir'in bu husustaki bilgileri, Osmanlı Devleti'nin resmi nüfus defterlerinden çıkan sonuçlarla örtüşmemektedir. Kinneir, Bayburd ahalisinin kısa boylu olduğundan bahsederken, nüfus defterleri hem Müslümanlar'ın hem de gayrimüslimlerin %75 oranında orta boyu olduğunu göstermektedir. Buradan şu sonuç çıkmaktadır ki, Batılı seyyahlar bir şehre uğradıklarında oranın ileri gelen gayrimüslim temsilcilerinde kalmakta ve şehir hakkında onların verdiği şifahi bilgilerle yetinmektedirler. Bu yüzden eserlerindeki demografik yapı ile ilgili veriler sağlıklı sonuçlar ortaya koymamaktadır. Oysa Osmanlı nüfus memurları, defterleri tutarken hane hane gezmekte ve hane mensuplarını en ayrıntılı şekilde deftere kaydetmekteydiler.

4.3.2.2. Müslümanların kullandığı şahıs adları

Nüfus yoklama defterlerinde her hane de mevcut erkek nüfus ayrıntılı olarak kaydedildiği için, kullanılan şahıs adlarını değerlendirme hususunda çok önemli kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Temettuat defterlerinde ise sadece aile reisinin adı, baba adı ile birlikte verilmektedir.

²⁸⁸ BOA. ML. CRD, nr.396, s.1-9. 1255/1839 tarihli Nüfus Defteri.

Tablo: 4.17. Nüfus Defteri ve Temettuat Defterlerine Göre Müslümanların Kullandığı Şahıs Adları

Mehmed	Ali	Hüseyin	Mustafa	Hasan	Ahmed	Osman	Yusuf
146	118	104	101	69	88	83	74
%11	%9	%8	%7	%5	%6	%6	%5
Salih	Süleyman	İbrahim	Ömer	İsmail	Abdullah	Halil	Mahmud
74	64	63	53	53	41	31	30
%5	%5	%5	%4	%4	%3	%2	%2
Ebubekir	Receb	Şaban	Dursun	Sadullah	Emin	Kurban	Durmuş
27	24	18	15	5	5	4	4
%2	%2	%1	%1	%0,3	%0,3	%0,3	%0,3
Abdülkerim	Eyüp	Tahir	Şerif	Muharrem	Bilal	Abdurrahman	Diğer
4	3	2	2	2	2	2	50
%0,3	%0,2	%0,2	%0,2	%0,2	%0,2	%0,2	%4,3

1839 tarihli nüfus defteri ve 1845 tarihli temettuat defterlerindeki veriler doğrultusunda değerlendirilen 1.361 şahıs adı arasında, XIX.yüzyıl ortalarında Bayburd'da en çok kullanılan erkek ismi %11 oran ve 146 adetle Mehmed isimdir. Sıralamada 118 adetle Ali (%9) ikinci ve 104 adetle Hüseyin(%8) üçüncü sırada yer almaktaydı.

Şehirde Abdulkadir, Abdurresul, Arif, Cafer, Fazlullah, Habib, Halid, Hayrullah, İskender, Lütfullah, Miktat, Pehlül, Rüşdü, Said, Timur, Veysel ve Yakup isimleri sadece birer defa kullanılmıştır. Bu isimlerin haricinde sıralamada Abdurrahman, Bilal, Muharrem, Şerif ve Tahir isimleri %0,2 oranıyla en az kullanılan isimler arasında bulunmaktaydı.

XIX.yüzyıl ortalarında Bayburd ve köylerinde Müslümanların, çoğunlukla çocuklarına peygamber ve din büyüklerinin isimlerini verdikleri görülmektedir. Hz.Muhammed'in adına izafeten kullanılan Mehmed adı en başta gelirken, yine dört büyük halife adı olan Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali ile Hz. Ali'nin çocukları olan Hasan ve Hüseyin isimleri oldukça fazla kullanılmıştır. Bütün bunların yanında Timur, Dursun ve Durmuş gibi Türkçe ve Türk büyüklerinin isimlerinin de varlığına rastlanmaktadır.

Şahısları daha iyi tanıtmak için kullanılan aile ad ve lakapları hakkında yine en önemli kaynak, temettuat ve nüfus yoklama defterleridir. Vergi esaslı yapılan temettü sayımlarında, sadece hane reislerinin isimleri ve şöhretleri

babaları ile birlikte bulunurken; nüfus defterlerinde çocuk, genç ve yaşlı ailenin bütün erkek bireylerinin isimleri yer almaktadır. Bu defterlerde aile bireylerinin bir kısmı lakap veya unvanı ile birlikte yazılmıştır.

Bayburd temettuat defterlerinde Müslüman aile reislerinin şahıs adları genellikle “Ahmed bin Mustafa” şekliyle, Türkçe “oğul” anlamına gelen Arapça “bin” kelimesiyle birlikte kullanılmıştır. Bayburd şehir merkezi ve köylerin temettuat kayıtlarında, çoğu defa aile adları, baba adı ve “Ömer bin Şeyh Abdullah”²⁸⁹ biçiminde babasının şöhreti ile birlikte verilmiştir. “Değirmenci Ahmed bin Abdullah”²⁹⁰ ve “imam Eyüp bin Mehmed”²⁹¹ gibi bazı kayıtlarda kişilerin mesleklerine işaret edilmiştir. Yine “Ofllu Laz Ahmed bin Abdullah”,²⁹² “Kelkitli Natıkoğu”²⁹³ ve “İspirli İbrahim bin Abdullah”²⁹⁴ şeklindeki bazı kayıtlardan da hane reislerinin aslen nereli oldukları ve ya nereden geldiklerine temas edildiği gibi; “Yusuf bin Karaoğlu Ahmed”²⁹⁵ ve “Süleyman bin Karabacakoğlu Receb”²⁹⁶ gibi soy adlarına da temas edilmiştir. Temettü kayıtları içinde “Halil bin Kör Ali”²⁹⁷ ve “Hasan bin Topal Ali”²⁹⁸ gibi bazen de kişilerin fiziki özelliğinin kaydına rastlanmaktadır. Hatta bazı kayıtlarda kişilerin ruh hali de gözler önüne serilmektedir. “Deli oğlu Mustafa bin Hasan”²⁹⁹ ve “Receb bin Deli Mehmed”³⁰⁰ örneğinde olduğu gibi. Bütün bunların yanında hane reislerinin etnik konumlarını ifade eden “Türk Ahmed bin Ali”,³⁰¹ “Arap Hüseyin bin Osman”³⁰² ve “Ofllu Laz Ahmed”³⁰³ gibi kayıtlar da bulunmaktadır. Yine aynı kayıtlar arasında “Molla Osman”,³⁰⁴ “Hacı İbrahim”³⁰⁵ ve “Hafız Mehmed” şeklinde kişilerin dinî yönünü ortaya koyan kayıtlar da bulunmaktadır.

²⁸⁹ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6817.

²⁹⁰ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6849.

²⁹¹ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6773.

²⁹² BOA. ML. VRD. TMT, nr.6819.

²⁹³ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6836.

²⁹⁴ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6819.

²⁹⁵ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6810.

²⁹⁶ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6810.

²⁹⁷ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6819.

²⁹⁸ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6817.

²⁹⁹ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6822.

³⁰⁰ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6800.

³⁰¹ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6810.

³⁰² BOA. ML. VRD. TMT, nr.6836.

³⁰³ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6819.

³⁰⁴ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6802.

³⁰⁵ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6812.

Hane reislerinin sosyal durumu ile ilgili ipuçları veren lakaplar, aynı zamanda kişilerin dinî, fizikî ve meslekî yönlerini de ortaya koymaktadır. Özellikle XIX.yüzyıl’da hacca gitmenin belli bir zenginliği gerektirdiği göz önüne alınırsa “Hacı” lakabı alan ailelerin durumu daha iyi anlaşılır.³⁰⁶ Nitekim 1845 yılında Bayburd şehrinde El-Hac lakaplı 23 kişi bulunmaktaydı.

Tablo: 4.18.Temettü Kayıtlarına Göre Bayburd’da En Çok Kullanılan Ünvan ve Lakaplar

Ağa	Bey	Efendi	Hacı	Hafız	Kör	Molla	Şeyh	Topal	Deli	Toplam
2	2	14	23	4	2	20	1	1	1	70

Kullanılan lakapları ve ünvanları özelliklerine göre üç bölüme ayırmak mümkündür. Birinci grup dinî ünvanlar grubu, ikinci grup fiziksel ve ruhsal engeller grubu ve üçüncü grup ekonomik gelir grubudur. Hacı, Hafız, Molla, Efendi ve Şeyh terimlerinden oluşan dinî ünvanlar grubu 62 adetle en fazla kullanılanıdır. Topal, kör ve deli lakaplarından oluşan ikinci grup ile ağa ve bey lakaplarından oluşan üçüncü grup dörder tanedir.³⁰⁷

4.3.2.3. Müslüman olmayanların şahıs adları

1835 tarihli mufassal nüfus defterine göre, Bayburd şehrinde 296 gayrimüslim erkek yaşamaktaydı. Bir kısmı baba adı ile kaydedilmiş olan 453 isim arasında en çok kullanılanı, 36 adetle Avanis (%8) ismidir. Sıralamada 28 adetle Artin (%6) ismi ikinci, 23 adetle Krikor (%5) ismi üçüncü sırada yer almaktaydı. Mıgırdıç, Pedros, Mardiros, Serkes, Agop, İstapan gibi isimlerin çoğunlukla çocuklara verildiği gayrimüslimlerde, Zakar, Varteris ve Tomas gibi isimler en az kullanılanlarıydı.

Tablo: 4.19. Müslüman Olmayanların Kullandığı Şahıs Adları

Avanis	Artin	Krikor	Mıgırdıç	Pedros	Mardiros	Serkes	Agop
36	28	23	22	21	19	19	13
%8	%6	%5	%5	%5	%4	%4	%3
İstapan	Kaspar	Haçator	Kazar	Kevork	Yakos	Arakel	Avakim
13	13	12	12	11	11	9	8
%3	%3	%3	%3	%2	%2	%2	%2
Ağbalı	Kalos	Karapet	Korgun	Minas	Bağdasar	Simon	David

³⁰⁶ İlbeyi Özer, *Darende Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri (1844)*, İstanbul 2000, s.45.

³⁰⁷ Yunus Özger, “Temettuat Defterleri Işığında Bayburt Kazası’nın Sosyo-Ekonomik Durumu”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 26, s.201.

6	6	6	6	6	5	5	4
%1	%1	%1	%1	%1	%1	%1	%1
Matos	Ağayar	Arvet	Vartan	Tomas	Varteris	Zakar	Diğer
4	4	3	3	3	2	2	106
%1	%1	%1	%1	%1	%0,4	%0,4	%26,2

Gayrimüslim hane reisleri de temettü ve nüfus defterlerinde çoğunlukla “*Ağbal veled Serkes*” biçiminde Müslümanlarda olduğu gibi babalarının adlarıyla verilmiştir. Nüfus defterlerinde yine Müslümanlarda olduğu gibi, şahsın fizikî görüntüsü “*Orta boylu Aksakallı Avanis veled Artin*” biçiminde ismin başına eklenmiştir. Yine her iki defter türünde de gayrimüslim şahısların varsa meslekleri “*Keşiş Agop veled Artin*”³⁰⁸ şeklinde kaydedilmiştir.

4.3.2.4. Gayrimüslimlerin fizikî özelliği

XIX.yüzyıl ortalarında Bayburd şehrinde yaşayan gayrimüslimler boy uzunlukları ve sakal ve bıyık renklerine göre farklı özellikler arz etmekteydi. Boy bilgisi bulunan 156 kişi arasında 116 kişi gibi çok büyük bir kısmının orta boylu (%74) olduğu görülmektedir. Gayrimüslim ahalinin %14’ü kısa boylu (22 kişi) ve %12’si ise uzun boyludur (18 kişi).

Tablo: 4.20. Şehir Merkezinde Bulunan Gayrimüslimlerin Fiziksel Özellikleri

Sakal			Bıyık			Boy		
	Sayı	Yüzde		Sayı	Yüzde		Sayı	Yüzde
Aksakallı	24	%44	Kara Bıyık	49	%48	Kısa Boylu	22	%14
Kara Sakallı	3	%6	Kumral Bıyık	22	%21	Orta Boylu	116	%74
Kır Sakallı	22	%42	Sarı Bıyık	10	%10	Uzun Boylu	18	%12
Kumral Sakallı	4	%8	Ter Bıyık	20	%19	-	-	-
Sarı Sakallı	-	-	Kır Bıyık	2	%2	-	-	-
Köse Sakallı	-	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	53	%100	-	103	%100	-	156	%100

Nüfus defterinde bıyıklı olarak kayıtlı 103 kişiden 49’unun (%48) kara bıyıklı olduğu görülmektedir. Sıralamada %21 ile kumral bıyıklı olanlar (22 kişi) ikinci sırada yer alırken, sarı bıyıklı olanlar %10 nispetinde bulunmaktaydı.

³⁰⁸ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6828.

Henüz gençlik çağına giren ve bıyıkları yeni çıktığı için ter bıyıklı olarak kaydedilenlerin oranı %19 olup, miktarı ise 20 kişiden ibaretti.³⁰⁹

4.4. Giyim-Kuşam

XIX.yüzyılda Bayburd'da yaşayan insanların giyim-kuşamlarının gösterdiği özelliği tam olarak ortaya koymak şimdilik mümkün gözükmemektedir. Aslında ahalinin sosyal yaşamı, giyim kuşamı ve kullandığı kap-kaçak hakkında şer'iyeye sicillerinde çok ayrıntılı verilere rastlanabilmekte, ancak ne yazık ki Bayburd'a ait sicil kayıtları bulunmamaktadır. Bunların dışında yararlanılabilecek önemli kaynaklar muhallefât/tereke defterleri³¹⁰ ve seyyahların eserleridir. Giyim-kuşam hususu ortaya konulurken 1834 tarihli Konursulu Mercimekoğlu Ali Bey'in ve 1861 tarihli Şair Zihni'nin tereke defterindeki verilerden istifade edilmiştir. Konunun daha iyi sergilenebilmesi için bu dönemde Bayburd kazasındaki giysiler erkek ve kadın giysileri olarak ayrı ayrı ele alınmıştır.³¹¹

4.4.1. Erkek giyimi

Muhallefât defterlerinden tespit edilebildiği kadarıyla XIX.yüzyıl ortalarında Bayburd yöresinde erkeklerin giyimlerinde şu özellikler göze çarpmaktaydı. Erkekler başlarına *fes* ya da *terlik fes* denilen başlık takarlar, yağmur ve rüzgârdan korunmak için *kukulate* denilen abaya bitişik başlık geçirirlerdi. Çukadan imal edileni üçyüz kuruş değerindeydi. Yine erkeklerin başlarına geçirdikleri *laz başlığı* da bulunmaktaydı Gövde kısmında fanile üzerine alâca,³¹² keten ve ya bezden yapılmış çeşitleri olan gömlek, onun üzerine de bir nevi kısa cepken olan *salta* ya da kutni,³¹³ alâca ve çetari³¹⁴ türleri makbul olan

³⁰⁹ BOA. D.CRD, nr.40385, s.1-10. 1251/1835 tarihli Bayburd Kazası Nüfus Defteri.

³¹⁰ Tereke, kelime olarak metrûkât, muhallefât ile eş anlamlı olup, ölen bir kimsenin geride bıraktığı ve mirasçılara intikal eden şeyler demektir. Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî I-II*, s.399; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, I, İstanbul 1978, s.373. Tereke defterleri ise, bir kişinin ölümünden sonra borç ve alacakları dahil bütün mal varlığının tespit edilip cins ve fiyat açısından yazılıp mirasçılara dağılımını gösteren defterlerdir. Ömer Demirel, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Belleten*, LIV/211, Ankara 1990, s.945.

³¹¹ Bayburtlu Şair Zihni'nin tereke defteri için bkz. Yunus Özger, "Bayburtlu Şair Zihni'nin Ölümü ve Tereke Defteri" *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 26, s.211-227.

³¹² Alâca: kırmızı zemin üzerinesarı çubuklu desende pamuktan yapılmış bir kumaş türü.

³¹³ Pamuktan yapılmış.

³¹⁴ Bir iplikle üç pamuktan mürekkep bir nevi yerli kumaş.

yelek giyerlerdi. Dışa da *sako*³¹⁵ giyilirdi. Kısa ve uzun entari adı verilen giysileri de bulunan erkekler, ketenden ya da diğer kumaş türlerinden imal edilmiş *don* üzerine *şalvar* giyerler ve bel kısmında *uçkurla* şalvarı büberlerdi.³¹⁶ Şalvar özellikle Trablus cinsi çok makbul olan kuşakla bağlanırdı. Ayak bileği ile diz kapağı arasında *tozluk* ve *dizlik* giyilirdi. Ayaklara ise evlerde koyunyününden örülmüş çorap ve onun üzerine deriden yapılmış *mest* giyilirdi. Ayakkabı olarak *yemeni*³¹⁷ ve *çarık* kullanılırdı.³¹⁸

Batılı seyyah Kinneir erkeklerin kısa bir ceket, geniş bir pantolon evde dokunmuş ve kahverengi yünden imal edilmiş siyah ve kırmızı çizgilerle kesilmiş elbiselerden oluşan giysiler giydiklerini ifade etmektedir. Kinneir'in bahsettiği giysiler muhtemelen yörede nüfus olarak azınlıkta bulunan gayrimüslimlere aittir. Seyyah, erkeklerin başlarına bir başlık ya da sarık taktıklarını ve ayakkabı yerine tabaklanmamış deri ile bağlı, ağaçtan yapılmış çarık giydiklerini söylemektedir. Halkın evlerini ısıtmak için kullandıkları tek yakıtın, yaz aylarında güneşte kurutarak elde ettikleri tezek adı verilen hayvan gübresi olduğunu vurgulamaktadır.³¹⁹ Gerçekten de seyyahın bu bilgileri eldeki mevcut kaynaklarla da örtüşmekte, hatta günümüzde bile köylerin pek çoğunda yakıt olarak yine tezek kullanılmaktadır.

1827 yılında Bayburd'a gelen batılı seyyah Fontanier, kendi üzerindeki giysilerle halkın giyim şeklini karşılaştırmakta ve kendi giysilerinin Müslüman halkın giydiğine göre oldukça dar ve küçük olduğunu ve bir kısım insanların üzerindeki elbiseleri incelemeye zaman ayırdığını beyan etmektedir.³²⁰

Bayburd'da yaşayan gayrimüslimlerin giyim tarzı hakkında doğrudan bir bilgi bulunmamakla beraber, XIX.yüzyılda Erzurum köylüsünün giyim şekli

³¹⁵ Kalın ve yünlü kuşaştan yapılan ve kışın giyilen bir tür palto. Giysiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. M.Emin Yolalıcı, "XIX. Asrın Ortalarında Samsun Halkının Kılık-Kıyafetleri ve Kullandıkları Eşyalar", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986*, Samsun 1988, s.223-230.

³¹⁶ Uçkur: Vücudun alt kısmına giyilen, don, çakşır, şalvar gibi giyecekleri belden sıkıp tutmak için kullanılır ve ipek, dülbend veya örgüden yapılırdı.

³¹⁷ Kısa kenarlı, kırmızı veya diğer renkte papuç.

³¹⁸ BOA. Bâb-ı Defteri Baş Muhallefât Dairesi (D.BŞM. MHF.), nr.13538, 10 Şevval 1249/19 Şubat 1834 tarihli Bayburd kazası Konursu karyesi sakinlerinden Mercimekoğlu Ali Bey'in tereke defteri; BOA. A.MKT. DV, nr.203/72; A.MKT. UM, nr.564/52; BOA. A.MKT. UM, nr.565/10, s.1.2.3; 17 Zilhicce 1277/26 Haziran 1861 tarihli Bayburtlu Şair Zihni'nin tereke defteri.

³¹⁹ Kinneir, *Journey Through Asia Minor*, s.353.

³²⁰ Fontanier, *Voyages En Orient*, s.49.

hususunda Hovannisian ayrıntılı bilgi vermektedir. O'na göre köylüler, ekonomik durumlarını yansıtan basit giysiler giyerlerdi. Erkekler, normal olarak bir ceketle beraber kalın koyu pantolon, bir kuşak ya da kırmızı bir şal ve kırmızı bir fes takarlar. Diğer bölgelerdeki köylüler gibi ayaklarına deriden imal edilmiş mokasine benzeyen çarık giyerler ve çarıklarını evlerine girerken ayaklarından çıkarırlardı. Kadınlar göğüs kısmını kaplayan kırmızı ya da koyu renkli bir elbise ile uzun bir etek, uzun bir gömlek ve peştamal giyerlerdi. Başlarına genellikle bütün vücudu kapatacak şekilde olmayıp, peçe giyen Müslümanların aksine yazma³²¹ adı verilen etrafi süslendirilmiş bir başlık örterlerdi.³²²

Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere XIX.yüzyılda Bayburd yöresinde yaşayan insanların gerek Müslüman gerek gayrimüslimlerin giyim kuşamları birbirinden çok farklı değildir. Ayakkabı olarak çarık ortak bir malzeme olduğu gibi her iki unsurunda başlarına fes ve bellerine kuşak bağlamaları da dikkate değerdir.

4.4.2. Kadın giyimi

Mevcut muhalefât defterlerinde kadın giysileri hakkında çok fazla ayrıntı bulunmamakla beraber, kadınların başlarına Erzurum basmasından *çit* örttükleri görülmektedir.³²³

Bayburt Turizm Müdürlüğünün hazırladığı bir eserde Bayburd kadınları ve erkeklerinin eskiden giydikleri giysileri tafsilatlı olarak ele alınmıştır. Buna göre kadınların giysileri, başta, gövdede ve ayakta giyilen olmak üzere üç grupta değerlendirilmiştir. Bayburdlu kadınlar önceleri başlarına *tepelik* takarlardı. Özellikle maddi durumu yerinde olan ailelerde bu tepelikler altınlarla süslenirdi. Yine kadınlar, başlarına çevresi *çırnakca* tabir edilen oyalı pullu bir yazma diğer adıyla *çit* örterlerdi. Bunlar muhtelif renklerde olurdu. İçte köynek, onun üzerine işlik ve üç etek veya bindallı, alta şalvar giyerlerdi. Üç eteğin üzerine hırkaya benzer koyun yününden örme *delme* diye tabir edilen bir giysi giyerlerdi. Üç etek elbisenin yakası açık olduğunda göğsü ve iç çamaşırı örtmesi için bir önlük

³²¹ Yazma: Başörtülerinin geneline verilen isimdir.

³²² Vartiter Kotcholosian Hovannisian, "Armenian Village Life In The Plain Of Karin", *Armenian Karin/Erzurum*, California 2003, s.303.

³²³ *BOA. D.BŞM. MHF*, nr.13538, 10 Şevval 1249 /19 Şubat 1834 tarihli Mercimekoğlu Ali Bey'in Muhalefâtı.

giyilirdi. Kumaştan yapılan bu önlük boyundan bağlanarak, delmenin altından göğüs üzerine kadar inerdi. Üç etek üzerine uç kısmı arkaya sarkık, bir üçgen teşkil eden, elde dokunmuş bir kuşak sarılırdı. Bu Horasan kuşağı Keşmir veya Lahuri şalı olurdu. Ayrıca üç etek üzerinde peştamal da bağlanırdı. Kadınlar, ayaklarına erkekler gibi çarık giyerlerdi. Ekonomik durumu iyi olanlar *kallos potin* kullanırlardı.³²⁴

Temettuat defterleri içinde *ihramcılık/Ehramcılık* mesleğini icra edenlere rastlandığına göre, yörede geleneksel kadın giysisi olarak tercih edilen ihramın XIX. yüzyıl ortalarında kadınlar tarafından kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. İhram, yörede ihram veya *Ehram* olarak tabir edilmekte olup, ihram tezgâhında tamamen yünden dokunmak suretiyle hazırlanmaktaydı.

Ehramın nereden ve ne zaman Anadolu'ya geldiği kesin olarak bilinmemektedir. Batı giyim tarihçelerine göre, M.Ö 600 yıllarında Yunanlılar bedenlerini vücudu saracak büyüklükte dikdörtgen şeklinde, yünden dokunmuş ve *peplos* adı verilen bir örtü ile sararlardı. Anadolu'da bazı yörelerde kullanılan ehramın, M.Ö 600 yıllarında Yunanlıların kullandığı *Peplos* ve *Himation* ile M.S 1.Yüzyılda Romalı kadınlar tarafından giyilen *Stola* ile aynı olduğu ileri sürülmektedir. Ancak bu giyimin Anadolu'ya gelişi hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır.³²⁵

Ham maddesi koyunyünü olan ihramda renk çok önemlidir. Mekik atılarak dokunduğu için mekikli dokumalar grubuna giren³²⁶ ve günümüzde halen varlığını sürdüren ihramda beyaz renk genç kızlar, mor-boz orta yaştaki kadınlar, mor-siyah renk ise yaşlı kadınlar tarafından tercih edilmektedir. Günümüzde ihram, eskisi kadar fazla kullanılmadığı için asıl görevi olan örtünme yanında yatak örtüsü, modernize edilmiş yelek, heybe, şal, fular, kravat gibi giysilerde de kullanılmaktadır.³²⁷

4.5. Kullanılan Ev Eşyaları

³²⁴ Kayaokay, *Uygurluklar Beşiği Bayburt*, s.34.

³²⁵ Neriman Girişken, "Erzurum ve Civar Köylerinde Kadınların Giyim-Kuşamı", *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi*, I, Erzurum 1974, s.248.

³²⁶ Dursun Ali Emir, *Bayburt'ta Ehram*, Bayburt Valiliği Yayınları, İstanbul 2005, s.27.

³²⁷ İhram, renkleri yanında üzerlerinde bulunan desenlerle de adlandırılmaktadır. Bunlardan bazıları, arı dala ters kondu, pirinç deni, elma şelege, kar tanesi, çark yıldızı, uçan kuşlar, gordo, mercimekler ve eliflerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kayaokay, *Uygurluklar Beşiği Bayburt*, s.34.

Osmanlı kaynaklarında beyt, dâr, ev, gurfe, hâne, hücre, kasr, konak, köşk, menzil ve oda gibi terimler sivil konut karşılığında kullanılmaktaydı. Evler İmparatorluğun başşehirinde bile çoğunlukla tek ya da iki katlı olup, tek katlı olanlar hâne-i tahtânî, iki katlı olanlar hâne-i fevkânî olarak tanımlanırdı. Evlerin iç taksimatı yörelere göre değişiklik göstermekte olup, çoğunlukla bir küçük oda, bir tabhâne (mutfak) ve bir avludan oluşmaktaydı. Harem ve selamlıklar da bulunmakta ve evlerde erkeklerin oturduğu yere selamlık denilmekteydi. Evler yapı malzemelerine göre, kerpiç, ahşap ve kâgir olarak tanımlanmaktaydı.³²⁸

XIX.yüzyılın ortasında Bayburd evlerinin yapısı hakkında en detaylı veriler, 1855’de şehre gelen Sandwith’in eserinde mevcuttur. Seyyah, Bayburd evlerini, biri diğerinin üzerine yükselen, düz damlı olarak tasvir etmekte ve inşa edildikleri taşlarla renkleri karışmış küçük gri renkli olduklarını belirtmektedir.³²⁹

Bayburd idarî yönden bağlı olduğu Erzurum ile sosyal ve kültürel yönden ortak özellikleri bulunduğundan, Erzurum mahalle yapısı ve ev özelliklerinin Bayburd’da da geçerli olacağı muhtemeldir. Kinneir, Erzurum evlerinin küçük olduğunu ve bir kısmının taştan bir kısmının da çamur ve kerpiçten inşa edildiğini ifade etmektedir.³³⁰

Erzurum ziyareti esnasında Rus ve İngiliz konsolosluklarının evlerinin bulunduğu muhitte tipik bir Erzurum evinde kalan Curzon, bu yapıyı ayrıntılı olarak tasvir etmektedir. Seyyaha göre bu ev de, diğerleri gibi köşelerde kesme taş, ana duvarlarda kaba işlenmiş taşlarla yapılmıştır. Düz olan çatı yeşil renkli kesikle kapatılmıştır. Evin pencereleri küçük, ana giriş kapısı geniş, kemerli ve çevresi taş süslemelidir.³³¹

Hovannisian, “*Erzurum Ovasında Ermeni Köy Hayatı*” adlı makalesinde, Ermenilerin oturdukları evlerin özelliklerinden bahsetmektedir. Buna göre, dağ eteğinde kurulu köylerde evler taştan inşa edilmişken, ova merkezindeki köylerde ise kerpiç kullanılmıştır. Düz olan damları mertekle örtülmüş ve ağaç ya da taştan bir direklerle mertekler desteklenmiştir. Bazı evlerde bu direklerin aile bireylerinin

³²⁸ Göyünç, “Osmanlı Belgelerinde Konut Terminolojisi”, *Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme*, s.265.

³²⁹ Sandwith, *The Siege of Kars*, s.42-44.

³³⁰ Kinneir, *Journey Through Asia Minor*, s.366.

³³¹ R.Curzon’dan naklen Enver Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyet Erzurum*, Ankara 1992, s.442.

ilk harflerinin oyulması suretiyle süsleme de yapılmıştır. Merteklerin arasındaki boşluklar ise ağaç dalları ve kamyşla doldurulmuştur.³³²

Muhallefât defterleri XIX.yüzyılda Bayburd evlerinin özelliklerini ve evlerde kullanılan eşyaları ortaya koymak bakımından önemli kaynaklardır. 1834 tarihli tereke defterine göre, Bayburd kazasında evlerin haremlik ve selamlık adlı ayrı odaları bulunmakta, aşhane adı verilen bir bölüm de mutfak vazifesi görmektedir. Kışlık un, bulgur ve sair gıda maddelerinin saklandığı anbarlar da evlerin vazgeçilmez unsurlarının başında gelmekteydi. Tarım ve hayvancılığın tek geçim kaynağı olduğu köylerde evlerin bitişiğinde hayvanların barındığı *dam* ya da *ahur* olarak tabir edilen ahırlar ve hayvanların kışlık ot ve samanlarının saklandığı *saman damı* ve ya *merekler* bulunmaktaydı. Ekonomik durumu iyi olanların ayrıca atları için *at ahuru* da mevcuttu. Evlerin iç dizaynı yine kişilerin parasal durumlarına bağlı olarak değişiklik arz etmekteydi. Oturulan odanın tabanına *keçe* ya da *kıl sergi* serilir, üzerine *kalice/halı* atılırdı. Oturmak için yünden yapılan *şilteler* kullanılır, şiltenin arkasına da yasdık konulurdu. Hayvan gübresinin güneşte kurutulması ile elde edilen *tezek* tek yakıt olarak kullanılırken; evlerin aydınlatılmasında *bezir yağı* ve *şamdan* kullanılmaktaydı. Aşhanede kullanılan malzemeler arasında sini, tepsi, bakır tabla, güher tabak takımı, satır, kahve ibriği ve kahve takımı yer almaktaydı.³³³

4.6. Asayiş Durumu, Muhtelif Suçlar ve Cezaları

Osmanlı İmparatorluğu devletin dış güvenliğini sağlamak için tedbirler aldığı gibi iç güvenliğin temini için de bazı önlemler almıştı. Şehirlerde mahallelerin güvenliğinin sağlanmasında imam ve muhtarlara büyük görev verilmiştir. Bir şehirden diğerine ve köylerden şehirlere göçü önlemek için seyahat özgürlüğü çok sıkı şartlara bağlanmış ve denetimin sağlanması için *men ‘i*

³³² Vartiter Kotcholosian Hovannisian, “Armenian Village Life In The Plain of Karin”, *Armenian Karin /Erzurum*, California 2003, s.182.

³³³ *BOA. D.BŞM. MHF*, nr.13538, 10 Şevval 1249/19 Şubat 1834 tarihli Bayburd kazası Konursu karyesi sakinlerinden Mercimekoğlu Ali Bey’in tereke defteri; *BOA. A.MKT. DV*, nr.203/72, *A.MKT. UM*, nr.564/52; *BOA. A.MKT. UM*, nr.565/10, s.1.2.3, 17 Zilhicce 1277/26 Haziran 1861 tarihli Bayburdlu Şair Zihni’nin tereke defteri.

mürûr uygulaması yapılmıştır. Şehirlere ticaret veya iş takibi için gelenlerden kaldıkları süre zarfında kendilerine halktan kefil bulma şartı getirilmiştir.³³⁴

Şehirlerde emniyetin sağlanması için asker ve polis gücünden istifade yoluna gidilmiştir. Bayburd'da Erzurum vilayeti jandarma alayına bağlı olarak 4. Bayburd taburu oluşturulmuştur.³³⁵

Şehrin asayişinin sağlanması için 1886 yılında Bayburd'a bir 3. komiser ile üç adet polis neferi atanmış ve bunlara demirbaş olarak kılıç, revolver, parmak bendi, saat ve polis ibareli alamet, düdük ve elbise verilmiştir.³³⁶

XIX.yüzyılın çeşitli dönemlerinde şehir merkezi ve köylerde bir takım asayişsizlik olayları ortaya çıkmıştır. Şehirlerin emniyet ve asayişinin sağlanmasına son derece önem veren Osmanlı Devleti, bunun için gerekli teşkilatlanmayı yapmış ve şehrin üst düzey yöneticilerini bu hususta sorumlu tutmuştur. Asayişin sağlanması ile doğrudan görevli kılınan kaza müdür ya da kaymakamları, asayişsizlikte kusurları görüldüğünde cezalandırılmışlardır. Nitekim 1856 yılında Bayburd kaza müdürü olan Fevzi Efendi, bir adam öldürme olayının ardından şehirde emniyet ve asayiş sağlamadığı gerekçesiyle görevinden alınmıştır. Fevzi Efendi'nin durumu Meclis-i valâ'da görüşülürken; devletin, halkın mal, can ve namus emniyetini sağlamakla mükellef olduğu bilhassa belirtilmiştir.³³⁷

Asayişsizliğin yanı sıra yöneticilerin görevlerini kötüye kullanmaları ve uygulamalarında yolsuzluk ya da usulsüzlük yapmaları sebebiyle de görevden alındıkları görülmektedir. 1851 yılında kaza müdürü olan Ragıb Efendi, nizamsız ve yolsuz tasarrufta bulunduğu gerekçesiyle Bayburd ulema, imam ve hatip gibi ileri gelenler tarafından şikâyet edilmiş ve yapılan tetkikat neticesinde görevden alınmıştır.³³⁸

1877 yılında kaza kaymakamı olan Ragıb Efendi ise, aşarın toplanması ile ilgili bir takım usulsüzlükler yaptığı gerekçesiyle azledilmiştir.³³⁹

³³⁴ Çadırcı, *Anadolu Kentleri*, s.71.

³³⁵ BOA. İ.DH, nr.79204.

³³⁶ BOA. ZB, nr.98/1.

³³⁷ BOA. Y.PRK. A,nr.1/7. 29 Zilkade 1272 /1 Ağustos 1856 Tarihli Tahrirat.

³³⁸ BOA. İ.MV, nr.9049.

³³⁹ BOA. İ.DH, nr.614666.

Kaza kaymakamlarının yanı sıra belediye reislerinin de bir takım usulsüzlüklere karıştığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1887 yılında Bayburd belediye reisi, şehir sakinlerinden Kordaloğlu Ali ile birlikte, Tuzcuzâde Mahallesiindeki boş arazi üzerine ortaklaşa han ve kahvehane inşaatına başlamışlardır. Ancak halk, arazinin bütün insanların kullanım alanı olduğu gerekçesiyle reis ve ortağını şikâyet etmişler ve inşaatın durdurulmasını istemişlerdir.³⁴⁰

Sosyal bir varlık olan ve bir arada yaşayan insanlar arasında çeşitli hukukî problemler ortaya çıkabilmektedir. İncelenilen dönemde Bayburd ve köylerinde gerek Müslümanların kendi aralarında, gerek gayrimüslimlerin kendi aralarında ve gerekse iki toplumun birbirleri arasında, darp, hırsızlık, iftira, alacak meselesi, arazi meselesi ve namus meselesi ile ilgili işlenen suç örneklerine rastlanmaktadır.

Mardiros ve Pedros isimli iki gayrimüslim 1860 yılında komşularından borç para almışlar ve ödemede sıkıntıya düşmüşlerdir. Bundan dolayı mahkemelik olmuşlardır.³⁴¹

Darp ve iftira suçunun birlikte işlendiği olaylar da ortaya çıkmıştır. 1897’de Haho köyünden Hacı Tahiroğullarından Molla İsmail ve Mehmed yanlarına aldıkları kişilerle, bir kadın ve üç oğlunu evlerinin bahçesinde darp etmişler ve kadının oğullarını maktul derecesinde yaralamışlardır. Tahiroğullarından biri daha sonra başka bir nedenle ölünce, sorumluluğu bir şekilde kadının çocuklarına atılmış ve yakalanarak hapse atılmışlardır. Oğulları yaralı ve hapiste olan anne, mahkemeye başvurarak çocuklarının masumiyetini ifade etmiş ve kendilerini öldürür derecede darp edenlerin dışarıda gezdiklerini, oysa kendi oğullarının ise bir iftira nedeniyle içeride olduğunu dile getirmiştir. Hatta kadın biraz daha ileri giderek Tahiroğullarının zengin olmaları hasebiyle tutuklanmadığını iddia etmiştir. Mahkeme tarafından yapılan tetkikat hemen hemen kadının haklılığını ortaya çıkarmış ve çocuklarının bu işle direk alakalarının olmadığına hükmedilmiştir.³⁴²

Bayburd Ziraat bankası kâtibi Hacı Yusuf, ziraat bankasındaki bir muameleden dolayı hırsızlıkla suçlanmış ve uzun bir müddet Erzurum ve Bayburd

³⁴⁰ BOA. DH. MKT, nr.1419/63, 18 Şaban 1304/30 Nisan 1887 tarihli Dahiliye Nezaretinin Erzurum Vilayetine tahrirâtı.

³⁴¹ BOA. Erzurum Ahkâm Defteri, nr.18.

³⁴² BOA. Y.EE, nr.133/4.

hapishanelerinde kalmıştır. Suçsuz yere yattığını iddia eden Hacı Yusuf, aklanmak istemiş ve gerçekten de yapılan tetkikat da suçsuzluğu ortaya çıkmış ve *mugayir-i muadelet-i seniyye* olarak görülerek serbest bırakılmıştır.³⁴³

Siptoros köyü sakinlerinden Kurban, 1874 yılında arkadaşlarının yardımıyla aynı köyden Ömer'in kızı Fehime'yi cebren evinden kaçırmış ve bekrini izale etmiştir. Konu liva temyiz meclisinde, oradan vilayet temyiz divanına ve soruşturma dosyası ile birlikte divan-ı ahkâm-ı adliyyeye sevk edilmiştir. Dava burada iyice tetkik edilmiş ve Kurban ve arkadaşlarının silahlı bir şekilde Ömer'in evine girdikleri ve on dört yaşındaki Fehime'yi zorla kaçırdıkları ve sonra fiil-i şen'i işlendiği tespit edilmiştir. Yapılan muhakeme sonunda ceza kanunun ilgili maddelerine istinaden Kurban 5 yıl kürek cezasına³⁴⁴ çarptırılmıştır. Ona yardım den Abdulhalim ise altı ay hapis cezası ile cezalandırılmıştır.³⁴⁵

Aynı yıl Yukarı Hayik köyünde adam öldürme olayı meydana gelmiştir. Köy sakinlerinden Tursun'un on beş yaşındaki oğlu Mustafa, aynı köylü Süleyman tarafından öldürülmüştür. Yapılan tetkikatta olayın gelişimi şöyle olmuştur. Süleyman olaydan bir zaman önce Mustafa'nın annesine saldırıda bulunmuş ve babası tarafından darp edilmiştir. Daha sonra arazide ikisi karşılaşınca Mustafa, Süleyman'a bir taş atmış ancak isabet ettirememiştir. Buna mukabele olarak Süleyman'ın attığı taş Mustafa'ya isabet etmiş ve Mustafa olay yerinde hayatını kaybetmiştir. Yapılan muhakeme sonunda, Süleyman suçlu bulunmuş ve Erzurum'da on beş yıl küreğe mahkûm edilmiştir.³⁴⁶

1871 yılında Bayburd sakinlerinden Süleyman, Erzincan ahalisinden attar esnafı Hüseyin Efendi'nin attar dükkânını soyma girişiminde bulunmuştur. Gece vakti dükkânının çatısını yıkarak içeri girmeye teşebbüs eden Süleyman, son anda yaptığı işten vaz geçip dükkândan herhangi bir şey almadan olay yerinden

³⁴³ BOA. YEE, nr.133/4.

³⁴⁴ Kürek cezası, kökü antik çağlara kadar uzanan bir cezadır. Kürek cezası XVI. yüzyılda Osmanlı pratiğine girmiştir. XIX. yüzyılda da devam ettiği anlaşılan ceza da, suçluları kürekli gemilerde mahkumiyetlerini çekmesi ön görülmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Neşe Erim, "Osmanlı İmparatorluğunda Kürek Cezası", *IX.th International Congress of Economic and Social History of Turkey*, Dubrovnik- Croatia, 20-23 August 2002, T.T.K yay., Ankara 2005, s.180.

³⁴⁵ BOA. Erzurum Ayniyat Defterleri, nr, 830, s.133.

³⁴⁶ BOA. Erzurum Ayniyat Defterleri, nr, 830, s.129.

uzaklaşırken yakalanmış ve mahkemeye sevk edilmiştir. Yapılan muhakeme sonunda Süleyman mahallinde üç yıl kürek cezası ile cezalandırılmıştır.³⁴⁷

1871 yılında Bayburd şehir merkezinde kassab Hacı Mustafa'nın oğlu Mahmud, sarhoşluk haliyle kebabçı Serkes'i öldürmüş ve yapılan muhakeme sonunda Erzurum'da on beş yıl küreğe konulmuştur.³⁴⁸

4.7. Bayburd'da Eğitim-Öğretim Hayatı

XIX.yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı Devleti'nde eğitim ve öğretim faaliyetleri, Selçuklularda olduğu gibi devletin görev alanı dışında tutulmuştu. Dinî bir vecibe ve hayırlı bir iş olarak telakki edilen³⁴⁹ ve Osmanlı fikir, kültür ve düşünce hayatında önemli rol oynayan eğitim kurumları, vakıflar yoluyla tesis edilmişti.³⁵⁰

Geleneksel eğitim kurumları içinde sadece askerî eğitim ve yöneticilerin eğitiminin devlet eliyle yapıldığı Osmanlı'da, XVIII.yüzyıl yenileşme hareketleri arasına eğitimin de girmesiyle, eğitim ve öğretim işleri bir devlet görevi haline gelmiş ve bir devlet politikası niteliği kazanmıştı.³⁵¹ Avrupa tarzında askerî eğitim kurumlarının açılması ile başlayan yenilikleri, Padişah II.Mahmud'un bu yönde yaptığı köklü değişiklikler takip etmişti.³⁵²

Eğitim alanında başlayan reform çalışmaları XIX.yüzyılda büyük ivme kazanmıştır. Batı dünyasının bilim, teknik, ilim ve düşüncesinin ancak eğitim ve hukuk yoluyla Osmanlı Devleti'ne girebileceğini gören Sultan II.Mahmud, 1824'den itibaren bu alanda ciddi atılımlar yapmıştır. 1838 yılında Meclis-i Umur-u Nafia'ya maarif işlerini yürütme yetkisinin verilmesiyle, Osmanlı'da eğitim, medreselerin tekeline kurtulmaya ve devlet denetimine sokulmaya başlamıştır. Yine aynı tarihte Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti, 1845'de Muvakkat Meclis-i Maarif teşkilatı ve 1851'de Encümen-i Daniş müesseseleri kurulmuştur. Eğitim öğretimin bir bütün olarak ele alınmasını sağlamak amacıyla 1857'de

³⁴⁷ BOA. Erzurum Ayniyat Defterleri, nr, 830, s.63.

³⁴⁸ BOA. Erzurum Ayniyat Defterleri, nr, 830, s.6.

³⁴⁹ Ülker Akkutay, *Enderûn Mektebi*, Ankara 1984. s.15.

³⁵⁰ Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, s.83.

³⁵¹ Akkutay, *Enderûn Mektebi*, s.16.

³⁵² Bayram Kodaman, Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", 150. Yılında Tanzimat, Ankara 1992, s.476; Neşet Çağatay, "Tanzimat ve Türk Eğitimi", Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler Ankara 13-14 Mart 1985, Ankara 1987, s.57.

Maarif-i Umumîye Nezareti kurulmuş ve günümüzdeki Milli Eğitim Bakanlığının temeli oluşturulmuştur. Ardından 1869 yılında yayımlanan Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi ile de Türk eğitiminde sistemleştirme ve kanunlaştırma süreci başlatılmıştır.³⁵³

II.Meşrutiyete kadar geçerli olan nizamnâme ile mektepler, sıbyan, rüşdiye, idadî, sultanî ve yüksek mektepler olmak üzere beş şubeye ayrılmıştır.³⁵⁴

Kanun-i Esasi ile eğitim öğretim işleri bir devlet görevi haline getirilmiş ve 1879’da nezaret modern bir yapıya kavuşmuştur. Merkez teşkilatında yapılan düzenlemeler taşrada da uygulamaya konulmuş ve vilayetlerde Maarif Müdürlükleri ile Maarif Meclisleri açılmaya başlanmıştır.³⁵⁵

XIX.yüzyıldaki eğitim kurumlarını medreseler ve mektepler olarak iki grupta değerlendirmek mümkündür.

4.7.1. Medreseler

Arapça “*derase*” kökünden türeyen medrese kelimesi, talebenin kendisinde ilim öğrendiği yer manasına gelmektedir. Sıbyan mektebinin üstünde eğitim ve öğretim yapılan orta ve yüksek öğretim müesseseleri olarak kabul edilen medreseler, genellikle bir dersane ve etrafında yeteri kadar talebe hücrelerinden oluşmaktaydı. Kurucusunun anlayış ve malî gücüne göre bunların dışında imaret, kütüphane ve hamam gibi bölümler de ilave edilebilirdi.³⁵⁶

XIX.asırda geçerli olan on iki dereceli medrese sistemine göre, ibtidâ-i Haric’den, Sahn-ı Seman’a kadar tahsil görenler *suhte*, sahn’dan Süleymaniye Dâr’ül-Hadisi’ne kadarki talebelere *danişmend* denilirdi.³⁵⁷

Osmanlı medreseleri gördüğü hizmetler bakımından genel ve ihtisas medreseleri olmak üzere iki gruba ayrılırdı. Genel medreseler, kadı, müderris ve müftüleri yetiştirmek amacıyla tesis edilmişlerdi. İhtisas medreseleri ise, çeşitli

³⁵³ Kodaman, “II.Abdulhamid Devrinde Eğitim ve Öğretim”, *D.G.B.İ.T.* XII, s.456- 460.

³⁵⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, “Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s.372; Sadrettin Celal Antel, “Tanzimat Maarifi”, *Tanzimat*, I, İstanbul 1999, s.450- 454.

³⁵⁵ Kodaman, “II.Abdulhamid Devrinde Eğitim ve Öğretim”, *D.G.B.İ.T.* XII, s.456- 460.

³⁵⁶ Cahit Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s.25.

³⁵⁷ Murat Akgündüz, *Osmanlı Medreseleri XIX. Asır*, İstanbul 2004, s.21.

derecelerde olmak üzere edebiyat, ilahiyat, hukuk, tıp, matematik ve sair alanların herhangi birinde ihtisas sahibi olmayı amaçlamaktaydı.³⁵⁸

Osmanlı Devleti'nde ilmîye sınıfı mensupların yetiştiren medreseler, II.Murad'ın Edirne ve Bursa'da tesis ettiği medreselerle yükselmeye başlamış ve Fatih'in sahn-ı semanı ile zirveye çıkmıştır. Osmanlı medreseleri için XV-XVI. asırlar yükselme devri olarak, XVI.asır sonları ise düşüş devrinin başlangıcı olarak kabul edilmekte³⁵⁹ ve yaygın bir kanaatle, diğer müesseseler gibi medreselerin de XVI.asır sonlarından itibaren gerilemeye başladığı ileri sürülmektedir.³⁶⁰

4.7.1.1. Maarif salnâmelerine göre XIX.yüzyılda Bayburd medrese ve mektepleri

Ortaçağda Bayburd'u önemli bir kültür merkezi haline getiren Bayburd medreseleri,³⁶¹ XIX.yüzyılda da varlığını devam ettirmiştir. 1898-1903 yılları arası maarif salnâmelerine göre, yüzyılın sonlarında Bayburd'da, 7'si şehir merkezinde, 18'i köylerde olmak üzere 25 faal medrese bulunmaktaydı.

4.7.1.1.1. Merkezde bulunan medreseler

Vakıflar bölümünde ayrıntılı olarak ele alındığı üzere XIX.yüzyılda Bayburd'da yedi medrese bulunmakta ve bunlardan, Yakutiye, Museviye, İkbaliye ve Mahmudiye medreselerinin inşa tarihi XIV.yüzyıl başlarına kadar gitmektedir.

Adı geçen medreseler Osmanlılar'ın bölgeyi fethinden sonra da faaliyetine devam etmiş ve ihtiyaçlarının karşılanması için birer vakıf bünyesine girmişlerdir.³⁶²

Evliya Çelebi Bayburd'u ziyaret ettiğinde, *bir imaret-i dârü't-tedrisi ve dersiâmmı ve talebeleri vardır. Ve her camide ve bazı zaviyelerde medrese-i*

³⁵⁸ Akkutay, *Enderûn Mektebi*, s.16; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s.20.

³⁵⁹ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s.20

³⁶⁰ Akgündüz, *Osmanlı Medreseleri*, s.21.

³⁶¹ Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri*, II, İstanbul 1972, s.224.

³⁶² 1516 tarihli Tapu Tahrir defterinde vakıf kayıtları olan medreseler, Yakutiye, Mahmudiye, İkbaliye ve Museviye medreseleridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *BOA. T.T.d*, nr.199, s.60-62.

hasbîler mukarrerdir ifadeleri ile şehirdeki eğitim-öğretim müesseselerinden söz etmektedir.³⁶³

Yukarıda bahsedilenlerin haricinde XIX.yüzyılda Zâhîdiye, Sultanîye ve Şabanîye isimli medreselere de rastlanmaktadır. Bunların çoğu Cami-i Kebir yakınları ile Panayır meydanında yer almaktaydı.

Salnâmelerinden elde edilen verilere göre, bahsedilen tarihler arasında medreselerin yıllık ortalama 20 talebesi bulunmakta ve 50 kişilik mevcuduyla Mahmudiye Medresesi en fazla talebesi olan medrese özelliği taşımaktaydı. Bayburd medreseleri içinde en az talebesi bulunan medrese 6 kişiyle Zâhîdiye medresesiydi. Bu medreselerin tümünde 1898 ve 1899'da 188 talebe, 1900 ve 1901'de 189 talebe ve 1903'de 179 talebe eğitim öğretim görmekteydi. Medrese talebelerine "talebe-i ulûm" adı verilmekteydi. Medreselerin 1898-1903 yılları arası müderrislikleri, Cilaralı Ali Efendi, Asiyabizâde İbrahim Efendi, Aşhanaslı Mustafa Efendi, Hacı Mustafa Efendi, Mehmed Efendi ve Hakkı Efendi arasında yer değiştirmiştir.

Maarif Salnâmelerine göre Bayburd'da mevcut medreseler, talebe sayıları ve müderrisleri şu şekildedir:³⁶⁴

4.7.1.1.1.1. Hamidîye medresesi

Bayburd kaza merkezinde Panayır meydanında bulunan medrese, belde eşrafı tarafından inşa ettirilmiştir. Ortalama 20 talebesi bulunmaktaydı.

4.7.1.1.1.2. İkbâliye medresesi

İkbaliye medresesi, şehir merkezinde Cami-i Kebir Mahallesinde, şehrin en eski camisi olan Cami-i Kebir yanında yer almaktaydı. XVI.yüzyılda varlığına rastlanmasına rağmen,³⁶⁵ maarif salnâmelerinde medresenin banîsi olarak I.Mahmud gösterilmektedir. Medresenin muhtemelen bu dönemde kuvvetli bir

³⁶³ Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, II, s.174.

³⁶⁴ XIX.yüzyıl sonlarında Bayburd merkez ve köylerdeki medreseler hakkında geniş bilgi için bkz. *Maarif Salnâmesi 1316*, s.814-816; *Maarif Salnâmesi 1317*, 2.Defa Olarak 1317, Matbaa-i Amire, İstanbul 1317, s.907-908; *Maarif Salnâmesi 3.Defa Olarak 1318*, s.1009-1010; *Maarif Salnâmesi 4.Defa Olarak 1319*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1319, s.348; *Maarif Salnâmesi 6.Defa Olarak 1321*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1321, s.311-312.

³⁶⁵ BOA. T.T.d, nr.199. s.62

tamirattan geçirildiği düşünülmektedir. Medresenin, 1898'den 1903'e kadar 20 talebesi bulunurken 1903'de öğrenci sayısı ise 19 kişiye inmiştir.

4.7.1.1.1.3. Mahmudiye medresesi

Cami-i Kebir mahallesinde Ulu Cami yakınlarında yer almaktadır. Daha önce değinildiği gibi bu medrese de XIV.yüzyılda yapılmıştır. Yine muhtemelen Sultan I. Mahmud zamanında bir tamirat görmüştür.

Medresenin 1860 yılında müderrisi olan Abdullah bin İsmail ölünce yerine kimin müderris olacağı hususunda tartışmalar çıkmış ve oğlu Yusuf müderrislik görevine getirilmiştir. Ancak, Yusuf henüz ilim tahsilini tamamlamadığı için, onun yerine Bayburd ulemasından Hasan el- Vehbi müderrisliği vekâleten yürütmüştür.³⁶⁶ Medresenin yıllık 19 talebesi bulunmaktaydı.

4.7.1.1.1.4. Yakutiye medresesi - I

Sultan Olcayto zamanında Erzurum valisi bulunan Cemaleddin Hoca Yakut, tarafından aynı isimli cami ile birlikte 710/1310-1311 tarihlerinde yaptırılmıştır.³⁶⁷

XIX.yüzyıl sonlarında kaza merkezinde aynı adlı iki medreseye rastlanmaktadır. Panayır meydanında yer alan Yakutiye medresesinin³⁶⁸ 1898'de 18, 1899'da 8, 1900'de 9, 1901'de 9, 1903'de 9 talebesi bulunmaktaydı.

4.7.1.1.1.5. Yakutiye medresesi - II

İkinci Yakutiye medresesi de şehir merkezinde Panayır meydanında yer almaktaydı. 1898'den 1903'e kadar 40 talebesi bulunan medresenin 1903'te talebe sayısı 30 kişiye düşmüştür.

4.7.1.1.1.6. Şabanîye Medresesi

³⁶⁶ BOA. Cevdet Evkaf, nr.6255.

³⁶⁷ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s.60; Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim*, s.22

³⁶⁸ Yakutiye Medresesi yukarıda belirtildiği gibi, Sultan Olcayto zamanında Erzurum valisi bulunan Cemaleddin Hoca Yakut tarafından 710/1310-1311 tarihlerinde yaptırılmış olmasına rağmen, eldeki mevcut maarif salnâmelerinin tamamında IV.Murad tarafından yaptırılmış olduğu belirtilmektedir. Yapılış tarihi hakkında kaynaklar ittifak ettiğine göre, medrese muhtemelen IV.Murad döneminde büyük bir tamirat görmüş olabilir ve bunun için de salnâmelere bu şekilde yazıldığı düşünülmektedir.

Bayburd'un Velişaban Mahallesi'nde mahalle eşrafı tarafından yapılmıştır. Yapılış tarihi belli olmayan medresenin 1898-1903 arası talebe sayısı 10 kişidir.

4.7.1.1.1.7. Zâhîdiye medresesi

Zâhîd Efendi Mahallesi'nde merhum Hacı Abdi Ağa tarafından yaptırıldığı anlaşılan medresenin 6 talebesi bulunmaktaydı.

Tablo: 4.21.Bayburd Şehir Merkezinde XIX.Yüzyıl Sonlarında Faal Olan Medreseler

Medresenin Adı	Bulunduğu Yer
Hamidiye Medresesi	Panayır Meydanı
İkbaliye Medresesi	Cami-i Kebir Mahallesi
Yakutiye Medresesi I	Panayır Meydanı
Yakutiye Medresesi II	Panayır Meydanı
Şabaniye Medresesi	Velişaban Mahallesi
Zâhîdiye Medresesi	Zâhîd Efendi Mahallesi

4.7.1.1.2. Köylerde bulunan medreseler

XIX.yüzyıl sonlarında bir kısım nahiyeler başta olmak üzere Bayburd kazasının 18 köyünde medrese bulunmaktaydı. Bu medreselerde 1898-1903 yılları arası 240 ile 260 arasında talebe okumaktaydı. Talebe sayıları yıldan yıla farklılık arz eden medreselerin en büyükleri arasında Pulur köyü medresesi, Çıphınis köyü medresesi ve Konursu köyü medresesi yer almaktaydı. Köylerdeki medreselerde 1898'de 241 talebe, 1899'da 256 talebe, 1900, 1901 ve 1903'de 260 talebe eğitim-öğretim görmekteydi.

4.7.1.1.2.1. İşbonos köyü medresesi

Bayburd'un İşbonos köyünde köy eşrafı tarafından inşa ettirilmiştir. 1898-1903 yılları arasında medresenin müderrisliğini Durmuşzâde Pîrî Efendi, 1903'de Mehmed Efendi yürütmüştür. Aynı yıllar arasında medresenin 7 talebesi vardı.

4.7.1.1.2.2. Konursu köyü medresesi

Köy eşrafı tarafından Bayburd'un Konursu köyünde yaptırılmıştır. 1888 ve 1899 yıllarında 25 talebesi bulunan medresenin 1900-1903 yılları arası talebesi

35'e çıkmıştır. Konursu medresesinin 1898-1903 arası müderrisliğini Süleyman Efendi, 1903 yılında ise Durmuşzâde Pirî Efendi üstlenmişti.

4.7.1.1.2.3. Abrans köyü medresesi

Bayburd'un Abrans köyünde köy eşrafı tarafından yaptırılmıştır. Yapılış tarihi bilinmeyen medresenin 1898, 1900, 1901 ve 1903 yıllarında 10 talebesi, 1899 yılında ise 14 talebesi mevcuttu. Müderrisliğini 1898'den 1903'e kadar Bilal Efendi, 1903'te Süleyman Efendi icra etmiştir.

4.7.1.1.2.4. Pağnık köyü medresesi

Bayburd'un Pağnık köyünde köy eşrafı tarafından inşa ettirilmiştir. 1898-1903 yılları arasında müderrisliğini Hüseyin ve Necmeddin Efendilerin yürüttüğü medresede talebe sayısında değişiklikler gözlenmiştir. 1903'de Bilal Efendinin müderris olduğu medresenin 1898, 1900 ve 190'de 15'er, 1899'da 18 ve 1903'de 10 talebesi bulunmaktaydı.

4.7.1.1.2.5. Gütgüne köyü medresesi

Köy eşrafı tarafından Bayburd'un Gütgüne köyünde yaptırılmıştır. 1898-1903 yılları arası müderrisliğini Hafız Efendi, 1903 yılında ise Hüseyin ve Necmeddin Efendiler yürütmüştür. Medresenin 1899'da 14 diğer yıllarda 10 talebesi vardı.

4.7.1.1.2.6. Pazahbun köyü medresesi

Bayburd'un Pazahbun köyünde köy eşrafı tarafından inşa ettirilmiştir. 1898-1900-1901 ve 1903 yıllarında 5'er ve 1899'da 8 talebesi bulunmaktaydı. Aynı yıllarda müderrisi Hacı Ahmed Efendi idi.

4.7.1.1.2.7. İğdir köyü medresesi

Bayburd'un İğdir köyünde köy eşrafı tarafından tesis edilmiştir. Talebe sayısı 6 olan medresenin 1898-1903 yılları arası müderrisliğini Salih Efendi yapmaktaydı.

4.7.1.1.2.8. Masad köyü medresesi

Bayburd'un Masad köyünde köy eşrafı tarafından kurulmuştur. Yapılış tarihi bilinmeyen medresenin 1898-1903 arası müderrisi Mustafa Efendi idi. Masad medresesinin 1899 yılında 17 talebesi, 1898-1903 arası ise 15 talebesi vardı.

4.7.1.1.2.9. Kışlak Medresesi

Bayburd'un Kışlak köyünde köy halkı tarafından yaptırılmıştır. 1898-1899 arası 5, 1900-1903 arası 8 talebesi bulunan medresenin müderrisliğini Ali Efendi üstlenmişti.

4.7.1.1.2.10. Cilara köyü medresesi

Bayburd'un Cilara köyünde köy eşrafı tarafından kurulmuştur. Müderrisliğini Ali Rıza Efendi'nin yaptığı medresenin 1898-1899'da 5 talebesi, 1900-1903 arası ise 7 talebesi bulunmaktaydı.

4.7.1.1.2.11. Pulur köyü medresesi

Bayburd'un Pulur köyünde Akkoyunlu Ferruhşad Bey külliyesi içinde yer almaktadır. Maarif salnâmelerinde medresenin Ferruhşad Bey tarafından yaptırıldığı belirtilmiş olmasına rağmen, Ferruhşad Bey vakfiyesinde Pulur'da yaptırılan külliye medreseden bahsedilmemektedir.

Başlangıçta cami ile birlikte bir darüttalim inşa edildiği ve medresein 1780 yılı dolaylarında yaptırılmış olabileceği ileri sürüldüğü gibi,³⁶⁹ Ferruhşad Bey ailesinden Süleyman Bey tarafından 1793-1794 tarihlerinden kısa süre önce inşa edilmiş olabileceği de ön görülmektedir. Medrese, caminin kuzeyinde yer alan L biçimli tek katlı bir yapıdır. Kuzeyde, doğu-batı doğrultusunda yan yana, ocaklı üç mekânın uzantısını doğuda kuzey-güney doğrultusunda iki dikdörtgen mekân kesmektedir. Pencere ve kapıların yapılışında iyi bir taş işçiliği sergilenmiştir.³⁷⁰

Pulur medresesinin 1898-1903 yılları arası müderrisliğini Ömer Efendi yürütmekteydi. Medresenin 1898'de 40, 1899'da 45, 1900-1901'de 38 ve 1903'de 28 talebesi bulunmaktaydı.

³⁶⁹ Gündoğdu, "Bayburd Yöresinde Bir Külliye, Bir Kitabe ve Bir Vakfiye", s.125-127.

³⁷⁰ Güreşsever G., Altun A., "Bayburt Köylerinde Türk Mimari Eserleri", s.38.

4.7.1.1.2.12. Sinür köyü medresesi

Bayburd'un Sinür köyünde köy eşrafı tarafından yaptırılmıştır. Müderrisliğini Hacı Hoca Efendi'nin yaptığı medresenin 1898-1899'da 20 talebe, 1900-1901'de 21 talebe ve 1903'de 27 talebesi bulunmaktaydı.

4.7.1.1.2.13. Çıphınıs köyü medresesi

Bayburd'un Çıphınıs köyünde köy eşrafı tarafından yaptırılmıştır. 1898-1899'da 15 talebesi, 1900-1901'de 18 talebesi ve 1903'de 38 talebesi bulunmaktaydı. Medresenin 1898-1903 yılları arası müderrisi Mehmed Efendi idi.

4.7.1.1.2.14. Hart köyü medresesi

Günümüzde Bayburd'un iki ilçesinden biri olan Hart'ta halk tarafından yaptırılmıştır. Medresenin 1898-1903 yılları arası müderrisliğini Celal ve Osman Efendiler yürütmekteydi. Talebe sayısı yıllara göre değişiklik arz eden medresenin 1898-1899 yıllarında 30 talebesi bulunurken, 1900-1901'de 32 talebesi ve 1903'de 21 talebesi mevcuttu.

4.7.1.1.2.15. Niv köyü medresesi

Günümüzde Belde olan Niv'de halk tarafından tesis edilen medresenin 1898-1903 yılları arasında müderrisliğini Ali Efendi üstlenmişti. Medrese 1898'de 10 talebeye, 1899'da 12 talebeye, 1900, 1901 ve 1903 yıllarında da 8 talebeye hizmet vermekteydi.

4.7.1.1.2.16. Ardusta köyü medresesi

Bayburd'un Ardusta köyünde köy ahalisi tarafından yaptırılmıştır. Kuruluş tarihi belli olmayan medresenin 1898-1903 yılları arası müderrisi Osman Efendi idi. 1898'de 15 talebesi bulunan medresenin 1899'da talebe sayısı 4'e kadar düşmüş, ancak 1900'de yeniden artarak 14'e ulaşmış ve 1901-1903 yıllarında da bu sayı devam etmiştir.

4.7.1.1.2.17. Hindi köyü Medresesi

Bayburd'un Hindi köyünde bulunan medresenin kuruluş tarihi bilinmemektedir. Köy ahalisi tarafından yapılan medresenin 1898-1903 yılları arası müderrisliğini Osman Nuri Efendi üstlenmişti. Medresenin 1898'de 4 talebesi, 1899'da 7 talebesi bulunurken 1900-1903 yılları arasında 5 talebesi bulunmaktaydı.

4.7.1.1.2.18. Yanbaksa köyü medresesi

Bayburd'un Yanbaksa köyünde köy eşrafı tarafından yaptırılmıştır. 1898-1903 yılları arası müderrisliğini Said Efendi yürütmekteydi. 1898'de 5 talebesi bulunan medresenin 1899'da 4 talebesi, 1900-1903 yılları arası ise 7 talebesi bulunmaktaydı.³⁷¹

Tablo:4.22. Köylerde Bulunan Medreseler ve Talebe Sayısı

Bulunduğu köy	Tarih				
	1898	1899	1900	1901	1903
Abrans	10	14	10	10	10
Ardusta	15	4	14	14	14
Cılara	5	5	7	7	7
Çıphınıs	15	15	18	18	38
Gütgüne	10	14	10	10	10
Hart	30	30	32	32	21
Hindi	4	7	5	5	5
İğdir	5	6	5	5	5
İşbonos	7	7	7	7	7
Kışlak	5	5	8	8	8
Konursu	25	25	35	35	35
Masad	15	17	15	15	15
Niv	10	12	8	8	8
Pağnik	15	18	15	15	10
Pazahbun	5	8	5	5	5
Pulur	40	45	38	38	28
Sinür	20	20	21	21	27
Yanbaksa	5	4	7	7	7
Toplam	241	256	260	260	260

Tabloda görüldüğü üzere XIX.yüzyılın sonlarında Bayburd'a bağlı on sekiz köyde medrese bulunmaktaydı. Senede 241 ila 260 arasında talebeye hizmet veren medreseler, kuruldukalrı köylerin yanı sıra civar köylerden gelen talebelerin

³⁷¹ *Maarif Salnâmesi 1316*, s.814-816; *Maarif Salnâmesi 1317*, s.907-908; *Maarif Salnâmesi 1318*, s.1009-1010; *Maarif Salnâmesi 1319*, s.348; *Maarif Salnâmesi 1321*, s.311-312.

ihtiyaçlarına da cevap vermekteydi. Medreslerin genellikle nahiye merkezleri ve ya bu büyüklükteki köylerde açıldığı anlaşılmaktadır.

4.7.2. Sıbyan ve iptidai mektepleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk eğitim ve öğretim kurumları sıbyan mektepleri idi. Genellikle bir külliye içinde ya da cami veya medrese yanlarında kurulan tek odalı binalardan ibaret olan sıbyan mekteplerinde öğretmenliğe medrese çıkışlılar, bazen de okuma-yazma bilen herhangi bir kimse getirilirdi.³⁷²

Talebe yetiştirmeleri bakımından medreselere mahreç olan sıbyan mektepleri, Osmanlı eğitim ve öğretiminde önemli bir yer işgal etmekteydi. İslam'ın ilk devirlerinde açılan *küttâblara* benzeyen ve büyük şehirlerin her mahallesinde açılan sıbyan mektepleri, okuma çağına gelen 5-6 yaşlarındaki çocukların devam ettikleri yerlerdi. Vakfiyelerde “Dâru't-ta'lim, Muaalimhâne, Mektep ve Mektephane” olarak ifade edilen ve öğretmenlerine *muallim*, yardımcısına *kalfa* denilen mekteplerde, alfabe (elif-bâ), yazı, okuma, Kur'an-ı kerim ve a'mâl-i Erbaa denilen dört işlem,³⁷³ ilmi hâl, tecvid, Türkçe ahlak risaleleri, Türkçe ve hat gibi dersler verilirdi.³⁷⁴

Vakıf geliri ve hayırseverlerin bağışlarıyla varlıklarını devam ettiren sıbyan mekteplerinde³⁷⁵ kız ve erkek çocuklar birlikte, yani karma eğitim görürlerdi.³⁷⁶

1824 yılında Padişah II.Mahmud tarafından yayımlanan fermanla, ilköğretim zorunlu hale getirilmiş ve 1847'de sıbyan mekteplerinde görevli öğretmenlere rehber olması için talimatname hazırlanmıştır. Bu talimatname ile sıbyan okullarının süresi dört yıla sınırlandırılmış ve mekteplerin rüşdiyelere temel olması ve bunlara öğrenci yetiştirmesi kabul edilmiştir.

Maarif Nezaretinin kuruluşundan sonra da sıbyan okulları ile ilgili çalışmalar devam etmiş ve 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile mekteplerin eğitim öğretim kademesindeki yeri net olarak belirlenmiştir. Buna göre, her mahalle ve her köyde ve icabına göre bir iki mahalle ve bir iki köyde en az birer

³⁷² Kodaman, Saydam, “Eğitim Sistemi”, s.480.

³⁷³ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s.19.

³⁷⁴ Kodaman, Saydam, “Eğitim Sistemi”, s.480.

³⁷⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, III, s.195.

³⁷⁶ Akkutay, *Enderûn Mektebi*, s.16.

sıbyan mektebi bulunması kararlaştırılmıştır. Nizamnâmenin sıbyan mektepleri ile ilgili diğer hükümleri de şu şekilde izah edilmişti. Tahsil süresi dört yıl olacak, devam mecburiyeti erkekler için 6-10, kızlar için 7-11 yaşları arasında olacaktır. Bir mahalle ve ya bir köyde iki sıbyan okulu varsa bunlardan biri kızlara diğeri erkeklere tahsis edilecektir. Mekteplerde, elifba, Kur'an-ı Kerim, Tecvit, ahlaka müteallık risaleler, İlmi hal, yazı talimi, fenn-i hesap, Osmanlı tarihi, coğrafya, malumat-ı nafia dersleri okutulacaktır. İmtihanlar, köy ve mahalle ihtiyar meclisi huzurunda yapılacaktır. Hocalar Osmanlı tebaasından ve Darü'l-muallim mezunları arasından olacaktır. Mekteplerin inşa, tamir ve diğer masraflarıyla hocalarının maaşları mahalle ve köy halkı tarafından karşılanacaktır.³⁷⁷

Uzun yıllar ıslahat hareketlerinin dışında kalan Sıbyan okulları, 1868'de ilkokullara öğretmen yetiştirecek olan *Dar'ül- Muallimin-i Sıbyan*'ın İstanbul'da açılmasıyla ıslahat dairesine girmiştir. 1869 nizamnâmesiyle devlet, yapılacak yenilikleri kolayca uygulayabilmek için, sıbyan okulları dışında *İptidai* okulları açmaya ve sıbyan okullarını tedricen ve muhafazakâr zümrenin dikkatini çekmeden yeni usûl (usûl-i cedit) üzere ders veren bir duruma getirmeye karar vermiştir. Kanun-i Esasi ile ilköğretim zorunlu hale getirilmiş ve 1879 yılında teşkilatta yapılan düzenleme ile Marif Nezareti bünyesinde "Mekâtib-i Sıbyaniye Dairesi" kurulmuştur. Tanzimatçıların eskiye dokunmadan yenisini yapmak siyasetine uygun olarak daha 1863'lerde sıbyan okulları seviyesinde iptidai adıyla yeni okulların açılması fikri ortaya atılmıştı. Bu fikir 1872 yılında *İptidai Numune Mektebinin* açılmasıyla tatbikata konulmuş ve böylece ilköğretimde biri eski usul diğeri yeni usul olmak üzere ikili bir sistem ortaya çıkmıştır.³⁷⁸

II.Abdülhamid döneminde yeni açılan ve Maarif Nezaretine bağlı olan ilkokullara *Mekâtib-i İptidaiye*, *İptidai Mektepler*, *Usûl-i cedide Mektepleri* denilmekteydi. Evkaf nezaretine bağlı olan ve eski durumlarını koruyan mektepler ise yine *sıbyan mektepleri* veya *usûl-i atika mektepleri* olarak anılmaya devam etmiştir. Nezaretin ilköğretimdeki düzenlemeleri bu okulları hemen hemen hiç etkilememiştir.³⁷⁹

³⁷⁷ Kodaman, Saydam, "Eğitim Sistemi", s.482-483.

³⁷⁸ Bayram Kodaman, "II.Abdülhamid Devrinde Eğitim ve Öğretim", *D.G.B.İ.T.*, XII, İstanbul 1993, s.463-466.

³⁷⁹ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)*, İstanbul 1999, s.196.

1869 Nizamnâmesinin getirdiği hükümlere uygun olarak sıbyan okullarının ıslahına 1870'ten itibaren başlanmış ve öğrencilerin derslerini şevkle takip edebilmeleri için ders kitaplarında gerekli düzenlemeler yapılmasına karar verilmiştir. Yeni usulle eğitim yapan ilkokul 1872 yılında İstanbul Nuriosmaniye camiinin yanında bir kargir binada açılmıştır ki, bu okul iptidai okulların ilk örneği olmuştur.³⁸⁰ Sıbyan mekteplerinin öğretmen ihtiyacını gidermek için 1868 yılında İstanbul'da Darülmuaalimin-i sıbyan adıyla bir ilköğretmen okulu açılması kararlaştırılmıştır.³⁸¹

Bu gelişmelere bağlı olarak 1881 yılında “*Mekâtib-i Sıbyâniye*” idaresinin adı “*Mekâtib-i İptidâiye*” olarak değiştirilmiştir. 1882'den sonra Maarif Nezareti bu ikiliği ortadan kaldırmak için, ağırlığı iptidai okullarına kaydırmaya başlamıştır. 1877 yılında sayıları 200'ü geçmeyen yeni usul okullar, on beş yıl içinde imparatorluğun her tarafına yayılmıştır.³⁸²

Bayburd kaymakamı M.Hüsnu Bey'in hazırladığı 1898 yılı istatistik verilerine göre, bu tarihte köylerle birlikte Bayburd'da 15 iptidai mektebi ve 1 Rüşdiye mektebi bulunmaktaydı. İptida mekteplerinin 14'ü erkeklere, 1'i kadınlara yönelikti. Mevcut tek Rüşdiye ise sadece erkeklere hizmet vermekteydi.³⁸³ Maarif salnâmelerinde ikisi kaza merkezinde, üçü köylerde olmak üzere toplam 5 iptidai mektebine ait veriler bulunmaktadır.

4.7.2.1. Şehirdeki iptidai mektepleri

4.7.2.1.1. Bayburd merkez iptidai mektebi

Bayburd Rüşdiyesi yakınlarında yer alan Merkez İptidaisinin 1894 yılında 69 talebesi bulunmaktaydı. Bu tarihte mektebin muallimliğini Hafız Şükrü Efendi, bevvaplığını Mehmed Efendi yürütmekteydi.³⁸⁴ 1898 yılında mahalle halkı tarafından yeniden inşa edildiği anlaşılan mektebin,³⁸⁵ 1899 yılında talebe sayısında çok büyük artış olmuş ve 143 kişiye çıkmıştır. Bu tarihte muallimlik

³⁸⁰ Kodaman, Saydam, “Eğitim Sistemi”, s.482-483.

³⁸¹ Abdulkadir Özcan, “Öğretmen Yetiştirme Meselesi”, *150.Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s.448.

³⁸² Kodaman, II. Abdulhamid Devrinde Eğitim ve Öğretim”, *D.G.B.İ.T.*, C12, s.463-466.

³⁸³ BOA. Y.EE, nr.133/1. Bayburd Kaymakamı Hüsnu Bey'in hazırladığı 1313-1314 yılı Muamelat-ı İdarîye İstatistiği.

³⁸⁴ ES 1312, s.208.

³⁸⁵ BOA. Y.EE, nr.133/1. Bayburd Kaymakamı Hüsnu Bey'in hazırladığı 1313-1314 yılı Muamelat-ı İdarîye İstatistiği.

görevini Hüseyin Remzi Efendi üstlenmişti.³⁸⁶ 1900 yılında artan talebe sayısına paralel olarak öğretmen kadrosu üçe çıkarılmış ve ilk muallimliği Hafız Hüseyin Remzi Efendi, ikinci muallimliği Hasan Efendi, üçüncü muallimliği Hüseyin Efendi üstlenmiştir. Talebe sayısı 162'ye çıkan merkez iptidai mektebinin bu tarihte bevvaplık görevi Mehmed Ağa'ya tevdi edilmişti.³⁸⁷

4.7.2.1.2. Tuzcuzâde mahallesi iptidai mektebi

Bayburd şehir merkezinde Tuzcuzâde Mahallesinde kurulmuştur. Kuruluş tarihi bilinmeyen mektebin 1900'de muallimliğin Ali Efendi, bevvaplığını Mehmed Efendi yürütmekteydi. Aynı yıl mektebin 57 talebesi bulunmaktaydı.³⁸⁸

4.7.2.1.3. Zâhîd Efendi iptidai mektebi

Bayburd'un Zâhîd Efendi Mahallesinde 1898 yılında açılmıştır.³⁸⁹ 1899 yılında 50 talebesi bulunan mektebin aynı yıl muallimlik görevini Mehmed Hulusi Efendi üstlenmişti.³⁹⁰ 1900 yılında talebe sayısı 47 kişiye düşen mektebin bu tarihte ilk muallimlik görevi Mehmed Efendi'ye verilmişti.³⁹¹

4.7.2.2. Köylerdeki iptidai mektepleri

4.7.2.2.1. Everek Hamidiye iptidai mektebi

Everek köyünde 1898 yılında açılmış olan³⁹² Hamidiye mektebinin 1900 yılında muallimliğini Ahmed Efendi, bevvaplık görevini de Yusuf Ağa yürütmekteydi. 37 talebesi vardı.³⁹³

4.7.2.2.2. Hart Hamidiye iptidai mektebi

Hart köyünde 1897 yılında açılmıştır.³⁹⁴ 1900 yılında 73 talebesi bulunan mektebin muallimlik vazifesi Hafız Receb Efendi'ye, bevvaplığı Ali Ağa'ya verilmişti.³⁹⁵

³⁸⁶ *Maarif Salnâmesi 1317*, s.916.

³⁸⁷ *ES 1318*, s.290.

³⁸⁸ *ES 1318*, s.290.

³⁸⁹ *Maarif Salnâmesi 1318*, s.1009-1010.

³⁹⁰ *Maarif Salnâmesi 1317*, s.916.

³⁹¹ *ES 1318*, s.290.

³⁹² *BOA. Y.EE, nr.133/1*. Bayburd Kaymakamı Hüsnü Bey'in hazırladığı 1313-1314 yılı Muamelat-ı İdarîye İstatistiği

³⁹³ *ES 1318*, s.292.

4.7.2.2.3. Masad iptidai mektebi

Masad köyünde 1897 yılında kurulmuş olan mektebin talebe durumu hakkında bilgi bulunmamaktadır.³⁹⁶

4.7.2.2.4. Pulur Hamidiye iptidai mektebi

Pulur nahiyesinde yer almaktadır. 1897 yılında inşasına başlanan mektebin büyük bir kısmı sene içerisinde tamamlanmış, kış mevsimi nedeniyle inşaata ara verilmiş ve 1898 yılında hizmete açılmıştır.³⁹⁷

1900 yılında muallimliğini Ahmed Efendi'nin, bevvaplığını Yusuf Ağa'nın icra ettiği mektebin 37 talebesi vardı.³⁹⁸

4.7.2.3. Ünas mektebi

Bayburd şehir merkezinde kız çocuklarının eğitim öğretimi için açılmış tek mektepti. 1898'de inşa edilen³⁹⁹ kız mektebinin 1900'de muallimeliğini Münire Hanım yürütmekteydi. 31 talebesi bulunan mektebin Bevvaplığını Şerif Ağa yapmaktaydı.⁴⁰⁰

4.7.3. Rüşdiyeler

Sultan II.Mahmud döneminde sıbyan mekteplerinin yetersiz olduğu görülünce, 1838 yılında bu alanda ıslah çalışmalarına başlanmış ve sıbyan okullarının üstünde, sınıf-ı sani okullarının açılması kararlaştırılmıştır.⁴⁰¹ Önceleri adına II. Okul denilmesi düşünülmüşse de, Sultan Mahmud bunu beğenmeyerek, adının "Rüşdiye Mektebi" olmasını istemiştir.⁴⁰²

³⁹⁴ *Maarif Salnâmesi 1318*, s.1009-1010.

³⁹⁵ *ES 1318*, s.292.

³⁹⁶ *Maarif Salnâmesi 1318*, s.1009-1010.

³⁹⁷ *BOA. Y.EE, nr.133/1*. Bayburd Kaymakamı Hüsnü Bey'in hazırladığı 1313-1314 yılı Muamelat-ı İdarîye İstatistiği.

³⁹⁸ *ES 1318*, s.292.

³⁹⁹ *BOA. Y.EE, nr.133/1*. Bayburd Kaymakamı Hüsnü Bey'in hazırladığı 1313-1314 yılı Muamelat-ı İdarîye İstatistiği.

⁴⁰⁰ *ES 1318*, s.290.

⁴⁰¹ Kodaman, Saydam, "Eğitim Sistemi", s.484.

⁴⁰² Rüşdiye adı, "reşit" yani yetişkin olmaya başlamış olanların gideceği okul anlamında kullanılmıştır. Bkz. Cavit Binbaşoğlu, *Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi*, M.E. B. yayınları, İstanbul 1995, s.35.

İdarî işleri Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti tarafından yapılan rüşdiyeler, 1845 yılında, Muvakkat Maarif Meclisince, sıbyan okullarının üstünde, Darü'l-Fünûn'a öğrenci yetiştiren orta dereceli okul olarak belirlenmiştir. Başlangıçta ders ve öğretim süresinde sık sık değişikliklerin olduğu rüşdiyelerde, Kur'an, Akaid, Arapça, Hesap ve yazı derslerine 1848'den sonra Farsça, Coğrafya ve Hendese dersleri ilave edilmişti.⁴⁰³

Rüşdiyelerde eğitim süresi ilk önce dört yıl olarak belirlenmiş, Dar'ül-maarif açıldıktan sonra altı yıla çıkarılmış, 1864'de ise beş yıla indirilmiştir.⁴⁰⁴

1867'ye kadar yalnız Müslümanların alındığı rüşdiyelere, bu tarihten itibaren Hristiyanların çocukları da alınmaya başlanmıştır. Ancak rüşdiyeler girebilmek için adayların Türkçeden imtihana tabi tutulmaları kararlaştırılmıştır. 1869 Nizamnâmesinde ise rüşdiyeler için yeni bazı hükümler getirilmiştir. Buna göre;

—Beş yüz haneden fazla olan her kasabada birer rüşdiye açılacaktır.

—Rüşdiyelerin her türlü masrafları vilayet maarif idaresi sandığından karşılanacaktır.

— Her rüşdiyeye, talebe sayısına göre bir veya iki öğretmen ve ayrıca bir mübaşir ve bir de hademe tayin olunacaktır.

— Rüşdiyelere öğretim süresi dört yıldır.

— Bütün rüşdiyeler 1- 23 Ağustos arasında tatile girecektir.

— Rüşdiyeyi bitirenler imtihanla idadiye kabul edilecektir.

Aynı nizamnâmeye göre rüşdiyelerde, din ilimlerine giriş, Lisan-i Osmani Kavaidi, İmla ve İnşa, Tertib-i Cedid üzere Kavaid-i Arabiye ve Farsiye, Tersim-i Hutut, İlm-i Hesap, defter tutmak usulü, Mebaid-i Hendese, Umumi Tarih, Osmanlı Tarihi, Coğrafya, Jimnastik, rüşdiyenin bulunduğu bölgede kullanılan ikinci dil, ticaret merkezlerinde isteyen talebeye dördüncü sınıfta Fransızca derslerinin okutulması karara bağlanmıştır.⁴⁰⁵

Rüşdiyelerin öğretmen ihtiyacını karşılamak amacıyla 1848'de İstanbul'da ilk müstakil öğretmen okulu olan Dar'ul-muallimîn açıldı. 1868'de Sıbyan Dar'ul-

⁴⁰³ Kodaman, Saydam, "Eğitim Sistemi", s.484.

⁴⁰⁴ Kodaman, "II. Abdulhamid Devrinde Eğitim ve Öğretim", s.467.

⁴⁰⁵ Kodaman, Saydam, "Eğitim Sistemi", s.484.

muallimîn'inin açılmasından sonra bu okulun adı Dar'ul-muallimîn-i Rüşdiye olarak değiştirildi.⁴⁰⁶

4.7.3.1. Bayburd rüşdiyesi

Bayburd Rüşdiyesi XIX.yüzyılın ikinci yarısında şehir eşrafı ve memurlarının yardımıyla inşa edilmiş ve 1868 yılında açılmıştır. Bu tarihte mektebin muallimliğine aylık 625 kuruşla Dar'ul-mualimîn mezunu Gümüşhaneli Süleyman Efendi tayin olunmuştur. Rüşdiyenin muhtelif masrafları için mal sandığından 1.000 kuruş tahsis edilmiş ve 83 kuruş maaşla mektebe bir bevvab atanmıştır. Rüşdiyenin kitap ve risale ihtiyacı Maarif-i Umumiye Nezareti tarafından karşılanmıştır.⁴⁰⁷

1872'de Bayburd rüşdiye mektebinin 72 talebesi bulunmakta ve müderrisliğini Mustafa Efendi yürütmekteydi.⁴⁰⁸

Bayburd Rüşdiye mektebinde Meşhur Şair Zihni'nin oğlu Ahmed Revai muallimlik yapmış ve onun oğlu- şair zihninin torunu- Zihni Efendi de bu rüşdiyede Arapça, Farsça ve Türkçe eğitim almıştır.⁴⁰⁹

1887 yılında mektebin kadrosunda üç muallim bulunmaktaydı. Birinci muallimliğini Mustafa Fehmi Efendi, ikinci muallimliğini Ali Avni Efendi, Rik'a muallimliğini ise Ahmed Revai Efendi yürütmekteydi. Mektebin 85 talebesi bulunmaktaydı ve bunlardan 8'i sene içerisinde şahadetnamelerini almıştı.⁴¹⁰

1894 yılında 71 adet talebesi bulunan mektebin, ilk muallimliğini Osman Zeki Efendi, ikinci muallimliğini Ali Avni Efendi, hat muallimliğini Ahmed Revai Efendi yürütmekteydi. Rüşdiyenin kapıcısı ise Ahmed Efendi idi.⁴¹¹

1897 yılında şehir merkezinde mevcut merkez iptidai mektebine ilaveten, biri kızlara diğeri erkeklere mahsus iki yeni iptidai mektebinin açılmış olması, Bayburd Rüşdiye mektebinde bazı sıkıntılara neden olmuştur. Bahsedilen iki iptidai mektebinin açılması ile birlikte zaten 76 talebesi olan rüşdiyenin talebe sayısının 130'a çıkacağı ve bunun için yeni öğretmene ihtiyaç duyulacağı dile

⁴⁰⁶ Abdulkadir Özcan, "Öğretmen Yetiştirme Meselesi", *150.Yılında Tanzimat*, s.448.

⁴⁰⁷ BOA. *Erzurum Ayniyat Defterleri*, nr.829, s.63; BOA. *A.MKT. MHM*, nr.410/92.

⁴⁰⁸ DS 1289, s.238.

⁴⁰⁹ BOA. *Sicill-i Umumi*, s.389.

⁴¹⁰ ES 1304, s.279.

⁴¹¹ ES 1312, s.208.

getirilmiştir. Bayburd kaza yönetimi bu sıkıntıyı gidermek amacıyla Erzurum vilayetinden yeni yılda bir muallimin daha görevlendirilmesini istemiştir. Kaza idaresi, vilayetin bu hususta emri gelene ve yeni muallim atanana değin, muallim maaşının maarif komisyonu tarafından verileceğini beyan etmiştir.⁴¹² Kaza idaresinin tespitleri doğru çıkmış ve talebe sayısında büyük bir artış sağlanmıştır. 1899 yılında 126 talebesi olan mektebin, birinci muallimliğini müderris Osman Zeki Efendi, ikinci muallimliğini Abdullah Efendi ve mektebin hüsn-ü hat muallimliğini ise meşhur şair Bayburdlu Zihni'nin oğlu Ahmed Revai Efendi yürütmüştür. Rüşdiyenin hademe sayısı bir kişiden ibareti.⁴¹³

Bayburd rüşdiyesinin 1900'de öğretim kadrosu üçüncü muallimlik ve sülüs hattı muallimliği eklenerek beş muallime çıkarılmıştır. Mektebin birinci muallimliğini yine müderris Osman Zeki Efendi, ikinci muallimliğini, müderris Mehmed Nureddin Efendi ve üçüncü muallimliğini müderris Hafız Şükrü Efendi yürütmekteydi. Rüşdiyede hüsn-ü hat derslerini müderris Ahmed Revai, sülüs hattı derslerini müderris Mehmed Nuri Efendi vermekteydi. Hizmetli sayısı değişmeyen rüşdiyenin talebe sayısı, önceki yıla göre azalarak 122 kişiye düşmüştür.⁴¹⁴

1901 yılında Bayburd rüşdiyesinin birinci muallimliğini Mahmud Efendi, ikinci muallimliğini Abdullah Efendi, üçüncü muallimliğini Ahmed Revai Efendi ve sülüs hattı muallimliğini Mehmed Nuri Efendi yürütmekteydi. Bu yılda mektebin talebe sayısı 118 kişiydi.⁴¹⁵

1903 yılında talebe sayısı 85 kişiye düşen mektebin birinci muallimliğini Mahmud Efendi, ikinci muallimliğini Abdullah Efendi, üçüncü muallimliği Abdullah Efendi ve hüsnühat muallimliğini de Ahmed Revai Efendi yürütmekteydi. Rüşdiyenin sülüs hattı muallimliği kadrosu münhaldı.⁴¹⁶

4.7.4. İdadîler

⁴¹² BOA. Y.EE, nr.133/1. Bayburd Kaymakamı Hüsnü Bey'in hazırladığı 1313-1314 yılı Muamelat-ı İdarîye İstatistiği.

⁴¹³ Maarif Salnâmesi 1317, s.901.

⁴¹⁴ Maarif Salnâmesi 1318, s.1002; ES 1318, s.290.

⁴¹⁵ Maarif Salnâmesi 1319, s.334.

⁴¹⁶ Maarif Salnâmesi 1321, s.306.

Arapçada hazırlamak, geliştirmek manasındaki *idad* kökünden türetilmiş olan idadî kelimesi, hazırlama yeri anlamına gelmektedir. Bunun içindir ki 1869'dan önce pek çok okulların hazırlama sınıflarına idadî denilmiştir. 1869 Nizamnâmesiyle ilk defa başlı başına orta öğretimin bir kademesi olarak ele alınmış ve idadî kelimesi yeni bir mana ve muhteva kazanmıştır. 1869 yılına kadar Osmanlı Devleti'nde rüşdiye mekteplerinin sayısı oldukça artmış, aynı zamanda İstanbul'da pek çok meslek okulu ve yüksek okul açılmıştır. Bütün bu gelişmelere rağmen, ne vilayetlerde rüşdiye üstünde bir okul, ne de İstanbul'da yüksek okullara talebe yetiştirecek rüşdiye dışında bir okul vardı. 1869 nizamnâmesinde *“idadî okulları, rüşdiyelerden mezun olan Müslim ve gayrimüslim çocukların bir arada öğretim yaptıkları yerdir”* şeklinde tarif edilen ve öğretim süresi üç yıl olarak belirlenen idadî okulları, maddi imkânsızlıklar ve öğretmen yokluğu nedeniyle 1873 yılına kadar açılmamıştır. 1873'de Darü'l-maârif, idadîye çevrilerek ilk mülkî idadî açılmıştır. 1875'de de vilayetlerde açılmaya başlanmıştır.⁴¹⁷

4.7.4.1. Bayburd mekteb-i mülkîye-i idadîsi

İptida ve rüşdiyesi mevcut olan Bayburd'da henüz bir idadî (Lise) mevcut değildi. Bayburd'da idadîye duyulan ihtiyaçtan dolayı pek çok yazışma yapılmış ve şehre bir idadî açılması istenmişti. Bayburd'un bu isteği Erzurum eyaletinde kabul görmüş ve valililik keşif için bir heyet göndermiştir. Heyet yaptığı çalışmalar sonunda Bayburd'a bir idadî binasının yaklaşık 265.000 kuruş masrafla tamamlanabileceğini tespit etmiştir. Maarif Nezareti Erzurum vilayetinin maarifine ayrılan hissesinin yaklaşık 948.204 kuruş olduğunu dolayısıyla binanın yapılması için sadareten izin istemiştir. Sadarete görüşülen mesele daha sonra 16 Şaban 1303/20 Mayıs 1886'da Sadrazam Kâmil Bey tarafından onaylanmış ve Padişah'tan da irade çıkarılmıştır. Böylece 1886 yılı yaz başında Bayburd İdadî Mektebi inşaatına başlanmıştır.⁴¹⁸

Bayburd idadîsi yapımına karar verildiği dönemlerde 1887 yılında toplanan Maarif Komisyonu, idadîlerden o zamana kadar açılmış olanların devamına, fakat bundan sonrakilerin yapımının geçici olarak durdurulmasına

⁴¹⁷ Kodaman, “II. Abdulhamid Devrinde Eğitim ve Öğretim”, s.467.

⁴¹⁸ BOA. İ.D, nr.78250. 16 Şaban 1302/20 Mayıs 1886 tarihli Sadaret Tezkeresi.

karar vermiştir. Ancak hükümet buna itibar etmemiş ve 1887 yılından itibaren idadîlerin yapımı hızlanmıştır.⁴¹⁹

1888 yılı Ağustosuna gelindiğinde Bayburd Mekteb-i Mülkîye-i İdadîsi inşaatı için 223.776 kuruş harcanmış ve inşaat büyük oranda tamamlanmıştı. Ancak o tarihlerde çok önemli bir gelişme olmuş ve Erzurum vilayet idare meclisi, Bayburd'un sancaklıktan kazaya tahvil edilmesini ileri sürerek idadîye gerek olmadığına ve binanın hükümet konağına çevrilmesine karar vermiştir. Meclis tarafından yapılan keşifte, binanın kalan bölümünün tamamlanabilmesi için 62.602 kuruş 20 paraya ihtiyaç duyulduğu görülmüş ve bunun hazineden karşılanması istenmiştir. Ancak yapılan tetkikatta böyle bir tahvilin 1888 yılı bütçesinde mevcut olmadığı görülmüştür. Hazine ayrıca, bütçe kanununda bir kalemdeki harcamanın diğerine aktarılmasının mümkün olmadığını hatırlatarak, şimdiye kadar harcanan ve gelecekte harcanması planlanan toplam 286.379 kuruş 10 paranın bütçede karşılığı olmadığı müddetçe harcanmasının kesinlikle mümkün olmadığına karar vermiş ve uygulamanın bu şekilde yapılmasını istemiştir.⁴²⁰

Böylece Bayburd Mekteb-i Mülkîye-i İdadîsinin yapımından vazgeçilmiştir.

4.7.5. Kütüphaneler

Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla biri Yakutiye medresesi bitişiğinde, diğeri Yakutiye Camii yanında olmak üzere Bayburd'da iki kütüphane bulunmaktaydı.

4.7.5.1. Ziyaîye kütüphanesi

Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî⁴²¹ tarafından şehir merkezinde Yakutiye camiinin yanında 1871 yılında kurulmuştur.⁴²² Gümüşhanevî, dergâh mensupları arasında bir yardımlaşma ve borç sandığı kurarak ev ve iş yerlerinde

⁴¹⁹ Kodaman, "II. Abdulhamid Devrinde Eğitim ve Öğretim", s.467.

⁴²⁰ BOA. DH. MKT, nr.1550/89, 18 Eylül 1304 /30 Eylül 1888 tarihli Dahiliye Nezaretinin Erzurum Vilayetine Yazısı.

⁴²¹ Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî, 1813-1893 yılları arasında yaşamış Nakşibendî- Halidî şeyhlerinden âlim ve mutasavvıf bir şahsiyettir. Bkz. İrfan Gündüz, "Gümüşhanevî Ahmed Ziyaeddin", *DİA*, XIV, İstanbul 1991, s.276.

⁴²² *Maarif Salnâmesi 1316*, s.820.

kullanılmayan menkul servetleri bu sandıkta toplatmıştır. Sandıkta toplanan paralarla bir matbaa kurulmuş ve burada basılan eserler ücretsiz olarak dağıtılmıştır. Aynı sermayeden tahsis edilen 500'er altınlık vakıflarla, İstanbul, Rize ve Of ile birlikte Bayburd'da *ziyaiye* adlı kütüphane tesis edilmiştir.⁴²³ Toplam 1.876 adet kitabın bulunduğu ziyaiye kütüphanesinin⁴²⁴ bir dönem mütevellilik görevini, son devir Osmanlı müderrislerinden Ferşad İbrahim Efendi yürütmüştür. Çoğunluğu dini eserlerden oluşan kitaplar, I. Dünya harbi esnasında Rusların Bayburd'u işgali sırasında yağmalanmış ve Tiflis'e götürülmüştür. Ferşad Efendi, Şark Ordusu kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya mektup yazarak kitapların tekrar Türkiye'ye getirilmesi için çaba sarf edilmesini istemiştir.⁴²⁵ Bütün çabalara rağmen geri getirilemeyen kitaplar günümüzde Rusya'nın Leningrad şehrinde bulunmaktadır.⁴²⁶

XIX.yüzyılın ikinci yarısında Bayburd'un, 1.876 kitabın bulunduğu bir kütüphaneye sahip olması, şehrin kültürel seviyesinin ne derece yüksek olduğunu göstermesi bakımından kayda değerdir.

⁴²³ Gündüz, "Gümüşhanevî Ahmed Ziyaeddin", s.276; Dünder Alikılıç, "Tarih Boyunca Trabzon Havalisinde Kütüphaneler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Prof.Dr. Efrasiyap Gemalmaz Özel Sayısı*, sayı 17, Erzurum 2001, s.311.

⁴²⁴ *Maarif Salnâmesi 1316*, s.820.

⁴²⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "Ferşad Efendi", *DİA*, XII, İstanbul 1995, s.414.

⁴²⁶ Gündüz, "Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhanevî'nin Hayatı, Faaliyetleri, Eserleri ve Tesirleri", *Ahmed Ziyâüddîn Gümüşhanevî Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 1992, s.28.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. İKTİSADİ YAPI

5.1. Şehrin Ekonomik Yapısı

XIX. yüzyılda Bayburd'un iktisadî yapısını değerlendiren yararlanan iki önemli kaynak vardır. Bunlardan biri, 1260-1261/1844-1845 yılında yapılan temettü sayımlarını ihtiva eden temettuat defterleridir. Daha önce belirtildiği üzere XIX. asır ortalarında Bayburd'da on altı mahalle bulunmaktaydı ve bunlardan on ikisinde sadece Müslümanlar, üçünde sadece Hristiyanlar ve Şingâh Mahallesinde her iki cemaat birlikte yaşamaktaydı. Bahsedilen dönemde varlığı tespit edilen mahallelerin tamamının temettuat defteri ne yazık ki mevcut değildir. Bayburd temettuatları içinde şehir merkezine ait sadece beş defter bulunmakta ve bunlar da, Müslümanların ikamet ettiği Cami-i Kebir, Kadızâde, Uzun Kadı, Ferecullah, Ahmed-î Zencânî, Veysel Efendi, Tuzcuzâde, Kaleardı ve Karasakal Mahallerinde meskûn Müslümanların temettü bilgilerini ihtiva etmektedir. Burada temettüsü mevcut mahalle sayısı her ne kadar dokuz ise de, yukarıda zikredilen ilk beş mahallenin bilgileri tek bir defterde, diğerleri müstakil defterde toplandığı için toplam defter sayısı beş adettir.¹

Temettuat defterlerinin tanzim edildiği dönemlere ait nüfus defterlerinden isimleri tespit edilen Karacivan, Şeyh Hayran, Veli Şaban ve Zâhîd Efendi gibi Müslümanların meskûn olduğu mahalleler ile gayrimüslimlerin meskûn olduğu Ciğerşin, Taş Mescid ve Galir mahalleleri ve iki cemaatin birlikte yaşadığı Şingâh mahallesinin temettuat kayıtları bulunmamaktadır.

İktisadi yapının ortaya konulmasında faydalanan ikinci önemli kaynak ise, 1835-1839 yılları nüfus yoklamasını içeren, aynı tarihli biri icmal diğeri mufassal iki nüfus yoklama defteridir. İcmal defterinde, şehirde mevcut Müslüman veya gayrimüslim ahalinin yaşadığı bütün mahallerinin nüfus bilgileri bulunurken; mufassal defterde şehirdeki gayrimüslimlerin tamamının mesleki bilgileri de ortaya konulmuştur. Mufassal defterin özellikle Müslümanlara ait bilgilerin bulunduğu pek çok sayfası eksik olduğundan, bazı mahallelerde yaşayan Müslümanların detaylı bilgilerine ulaşılamamaktadır.²

¹ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6806.

² BOA. D.CRD, nr. 40465, 40385; BOA. ML. CRD, nr. 396.

1251-1255/1835-1839 yıllarını kapsayan yoklama defterleri ile 1260/1844-1845 yıllarında yapılan temettuat tahrirleri, hemen hemen aynı döneme tekabül ettiğinden, birinde eksik olan bir bilgiyi diğeriyle tamamlama imkânı elde edilebilmektedir. İcmal defterinde mahallelerin erkek nüfusu ayrıntılı olarak ele alınmışken; mufassalında ayrıca hane sayısı da verilmiştir. Mesela icmalde Ciğersin Mahallesi erkek nüfusu 24 olarak kaydedilmiş, mufassalda nüfusa ek olarak mahallenin hane sayısı 12 olarak belirtilmiştir. Aynı şekilde Taşmescid Mahallesi erkek nüfusu 96, hane sayısı 37 olarak verilmiştir. Mufassalda Tuzcuzâde Mahallesinin nüfusu 191 kişi, temettuat defterinde hane sayısı 81'dir. Bütün bunlardan yola çıkılarak, Bayburd'un bu dönemdeki hane sayısı tahmini olarak belirlenebilmektedir. İcmal, mufassal ve temettuat defterlerinin herhangi birinde yazılı erkek nüfus ile yine defterlerin herhangi birinde kayıtlı hane sayıları matematiksel olarak birbirine bölündüğünde hane başına ortalama 2,4 erkek nüfus düştüğü görülmektedir. Tüm mahallelerin erkek nüfusu icmalde zaten kayıtlı olduğuna göre, erkek nüfus sayısı 2,4 ortalama değerine bölündüğünde hane sayısı tahmini olarak ortaya çıkmaktadır. Örneğin, 76 erkek nüfusu bulunan Şeyh Hayran Mahallesinin tahmini hane sayısı $(76:2,4)$ 32 etmektedir. Bu yöntemle yapılan hesap neticesinde XIX.yüzyıl ortalarında Bayburd şehir merkezinin yaklaşık 600 hane civarında olduğu söylenebilir.³ Yine defterlerde şehirdeki gayrimüslim hane sayısının kesin olarak 121 olduğu bilindiğine göre, Müslümanların yaklaşık 479 hane olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır ki, bu da oran olarak gayrimüslimlerin % 20,1, Müslümanların % 79,9 haneye sahip olduğunu göstermektedir.

Gerçekten de ortaya çıkan bu sonuç, 1835 tarihli icmal defterindeki sonuçla hemen hemen aynıdır. Şöyle ki bahsedilen dönemde şehirde mevcut erkek nüfus 1.098 kişidir ve bunun % 21'i (296 kişi) gayrimüslimdir.⁴

Şehrin iktisadî yapısının değerlendirilmesinde, 261 hane Müslüman ve 121 hane gayrimüslim aile reisinin verileri kullanılmıştır.

³ 1842 yılında Bayburd şehir merkezinde Ermeni ve Rumlardan müteşekkil gayrimüslimlerin hane sayısı 113'tür. Ayrıntılı bilgi için bkz. *BOA. Cevdet Dahiliye*, nr.12901.

⁴ *BOA. D.CRD*, nr. 40385.

5.1.1. Şehrin gelir kaynakları ve dağılımı

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Bayburd'un ekonomik yapısını belirleyen üç temel unsur vardır. Bunlar, ziraî üretim geliri, hayvancılık geliri ve meslek gelirleridir. 1845 yılında elde edilen meslek gelirleri 53.526 kuruş olup (diğer gelirlerin % 49,8'i) toplam hasılanın neredeyse yarısı kadardır. En fazla meslek geliri elde edilen yer 18.520 kuruş hasılat ile Tuzcuzâde Mahallesi⁵, ikinci 13.041 kuruş ile Cami-i Kebîr, Kadızâde, Ferecullah, Uzunkadı, Ahmed-i Zencânî mahalleleri⁶ ve üçüncü 9.130 kuruş hasılat ile Kaleardı Mahallesi'dir.⁷ Şehirdeki gelir kaynakları içerisinde hayvancılık gelirin payı oldukça büyüktür. 1845'de hayvancılıktan 30.955 kuruş kazanç sağlanmıştır, hayvancılık gelirin diğerlerine oranı % 28,8'dir. Hayvancılıktan en çok gelir elde edilen yer 12.050 kuruş hasılat ile Tuzcuzâde Mahallesi'dir.⁸ Tarla ve bahçeden oluşan ziraat geliri ise gelir kaynakları içerisinde son sırayı almaktadır. 1844 senesinde buğday üretiminden 15.125 kuruş, arpa üretiminden 5.100 kuruş, güzlük üretiminden 540 kuruş ve yonca ile korunga üretiminden 2.090 kuruş hasılat elde edilmiştir. Toplam 22.943 kuruş gelir sağlanan zirai bölümde ilk sırayı 9.460 kuruş ile Tuzcuzâde Mahallesi almaktadır. Hane başına düşen ortalama yıllık gelir 411,5 kuruştur, hane reislerinin büyük bir kısmının yıllık kazancı ortalama gelirin altındadır. Bunun yanında yıllık kazançları ortalama gelirin iki katı olan hanelere de rastlanmaktadır.⁹

5.1.2. Şehirde yaşayan aile reislerinin meslekleri ve gelir kaynakları

Toplumu meydana getiren bireyin icra ettiği mesleği, ailesinin sosyal statüsüne ve gelir seviyesine tesir eden önemli bir etkidir. Çağdaş sosyolojide meslek, fertlerin geçimini sağladıkları genel sosyal statülerini belirleyen ve

⁵ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6804.

⁶ Yukarıda da değinildiği gibi Bayburd temettuat defterleri içinde Cami-i Kebîr, Kadızâde, Ferecullah, Uzunkadı, Ahmed-i Zencânî mahallelerinin tümü tek bir defterde toplanmıştır. Bundan dolayı ileride mahalleler ile ilgili yapılan değerlendirmelerde ve karşılaştırmalarda bu mahallelerin tamamının yazımı yerine Cami-i Kebir Mahallesi tercih edilmiştir. Tablo ve sair verilerde Cami-i Kebir görüldüğünde, adı geçen diğer mahallelerin tümü kastedilmektedir. BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6806.

⁷ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6840.

⁸ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6804.

⁹ Özger, "Temettuat Defterleri Işığında Bayburt Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Durumu", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 24, Erzurum 2004, s.204.

kendine özgü kanunî ve ahlakî kuralları olan izafi, sürekli bir hayat tarzı olarak tanımlamaktadır.¹⁰

XIX. yüzyıl ortalarında Bayburd şehir merkezinde yaşayan hane reisleri; ticaretle uğraşanlar, taşımacılar, esnafılık yapanlar, zanaat sahipleri, ziraatla uğraşanlar, işçiler, görevliler ve diğer meslek kollarında faaliyet gösterenler olmak üzere sekiz grupta değerlendirilmiştir.

5.1.2.1. Taşımacılar

Trabzon-Tebriz yolu üzerinde bulunan Bayburd'un, sahip olduğu coğrafi konuma rağmen, taşımacılık faaliyetinde fazla ilerleyemediği görülmektedir.¹¹

Taşımacı olarak isimlendirilen meslek kolunda çalışanlar, katırcı, merkepçi, kiracı ve sürücülerdi. Şehir içi ve şehirlerarası yolcu, yük ve eşya taşıyan kişilere, bu işte kullandıkları hayvanlara izafeten katırcı veya merkepçi denilmekteydi. Aktif olarak taşıma işini yapmayıp, mevcut hayvanını bu işte kullandıranlar *kiracı*,¹² başkasına ait hayvanı belirli bir meblağ karşılığı sürme işini yapanlar da *sürücü* olarak anılmaktaydı.

Şehirde tahriri mevcut 382 hane reisinden 10 kişi katırcı, 2 kişi kiracı ve 3 kişi de sürücü olmak üzere 15 kişi taşımacılık sektöründe çalışmaktaydı. En çok taşımacı 6 kişiyle Kaleardı Mahallesinde bulunmaktaydı.¹³ Bunu sırasıyla, Cami-i Kebir Mahalle grubu¹⁴ (4 kişi), Veysel Efendi Mahallesi¹⁵ (3 kişi), Kaleardı Mahallesi¹⁶ (2 kişi) ve Tuzcuzâde Mahallesi (1 kişi) takip etmekteydi.¹⁷ Tamamı Müslümanlardan oluşan taşımacıların yıllık ortalama geliri 237 kuruş olup, en yüksek gelir 350 kuruşla Kaleardı Mahallesiindeki bir katırcıya aitti.¹⁸

¹⁰ Said Öztürk, *Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik*, İstanbul 1996, s.87.

¹¹ XIX. yüzyıl sonlarında Bayburd'da katırcıların, Trabzon-Gümüşhane, Erzurum ve Erzincan gibi komşu sancaklara yolcu ve yük taşıdıkları bilinmektedir. Mesela 1895 Bayburd ermeni olayları esnasında, Ermenilerin olayda kullandıkları silahlar, Trabzon'dan yine katırcılar vasıtasıyla Bayburd'a getirilmiştir. *BOA. İASK. 1314.S*, nr.28/29, 1 Teşrin-i Sani 1311/ 13 Kasım 1895 tarihli ifade tutanağı.

¹² Özer, *Darende*, s.50.

¹³ *BOA. ML. VRD. TMT*, nr. 6840.

¹⁴ *BOA. ML. VRD. TMT*, nr. 6806.

¹⁵ *BOA. ML. VRD. TMT*, nr. 6793.

¹⁶ *BOA. ML. VRD. TMT*, nr. 6840.

¹⁷ *BOA. ML. VRD. TMT*, nr. 6804.

¹⁸ *BOA. ML. VRD. TMT*, nr. 6840.

Taşımacıların büyük çoğunluğunun meslek geliri yanında hayvancılık geliri de bulunmaktaydı.

5.1.2.2. Ticaretle uğraşanlar

Temettuat defterlerinde, şehirde çeşitli iş kollarında hizmet veren esnaf ve hizmetkârlıkla geçimini temin eden bir kısım aile reisleri *erbâb-ı ticaretten idüğü* biçiminde kaydedilmiştir. Zanaat erbabı icra ettikleri işe göre sınıflandırıldığından ticaret grubuna dahil edilmemiştir.

Bayburd'da doğrudan mesleği ticaret olarak yazılı ve tüccarlık yapan üç hane reisi vardı. Bunların ikisi Tuzcuzâde Mahallesinde¹⁹, biri Veysel Efendi Mahallesinde yer almaktaydı. Tuzcuzâde'deki tüccardan biri senelik 1.700 kuruş kazanmışken, diğeri 850 kuruş hasılat sağlamıştı. Veysel Efendi'deki tüccar ise senelik 380 kuruş gelir elde etmişti.²⁰ Şehirde 121 hane gayrimüslim arasında tüccar olarak kayıtlı hane reisine rastlanmamaktadır.²¹

5.1.2.3. Zanaat sahipleri

Temettuat tahrirlerine göre, şehirdeki zanaat sahiplerini, dokuma iş kolunda çalışanlar, giyim eşyası üretenler, madeni eşya üretenler ve ağaç sanayinde çalışanlar olmak üzere dört grupta değerlendirmek mümkündür.

Erzurum salnâmelerinde, şehirde kılıççı, tüfenkçi, bakırcı, demirci, saraç kuyumcu ve haffâf gibi zanaat sahipleri olduğu yazılıdır.²² Ali Cevad eserinde *Bayburd'da, bazı ufak tefek gümüş avâni (kap kaçak) ile seccade ve kilim gibi masnuatı (sanatkarane yapılan şeyler) dahi makbuldur* denilmektedir.²³ Bunların yanında Bayburd'da, döşemelik yan ve orta kilim ve seccadelerle, çorap ve tozluk üretilmekteydi.²⁴

¹⁹ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6804.

²⁰ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6793.

²¹ BOA. D.CRD, nr. 40385.

²² ES 1288, s.160. ES 1318, s.295.

²³ Ali Cevad, *Memâlik-i Osmaniye*, I, s.152-153.

²⁴ Takvim-i Vekâ'î Gazetesi, 24 Rebiyyülevvel 1288/ 12 Haziran 1871.

5.1.2.3.1. Dokuma iş kolunda çalışanlar

Bayburd yüzyıllardan beri kilim, keçe ve seccadeleri ile bilinmektedir. Nitekim XVII. yüzyıl ortalarında şehre gelen Evliya Çelebi eserinde buna yer vermekte ve Bayburd'un kilim, keçe ve seccadelerinin meşhur olduğunu ve buradan her tarafa gittiğinden övgüyle söz eder.²⁵ Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler XIX. yüzyıl sonlarında kaleme alınan eserlerde de dile getirilmektedir.²⁶

Bayburd'da yapılan dokumacılık (culeha-culfa) faaliyetleri Erzurum vilayet salnâmelerinde de yer almakta ve burada döşemelik yan ve orta kilim, seccade, çorap ve tozluk imal edildiğinden bahsedilmektedir.²⁷ Temettuat kayıtlarında, bezzazlık, mutaflik (muytab) ve boyacılık gibi dokuma iş kollarında çalışan 19 hane reisi bulunmaktaydı. Toplam hane içinde % 5'lik bir orana sahip olan sektörde, en fazla faaliyet gösterenler 17 kişi ile bezzazlardı. Halkın bez ve mensucat ihtiyaçlarını karşılayan bezzazların 10'u Müslümanlardan, 7'si gayrimüslimlerden idi. Bezzazların yıllık ortalama kazancı 410 kuruş olup, en yüksek hasılatı 620 kuruşla Cami-i Kebir mahalle grubundan bir bezzaz sağlamıştı.²⁸ En düşüğü ise 250 kuruşla Karasakal Mahallesindeki bezzaza aitti.²⁹ En fazla bezzaz üçer hane reisi ile Tuzcuzâde, Karasakal ve Şingâh Mahallesinde bulunurken, Cami-i Kebir grubu ve Veysel'de ikişer ve Ciğerşin ve Taşmescid Mahallesinde birer hane reisi bezzazlık yapmaktaydı.³⁰

Keçi kılından dokuma ve örme işini yapan muytab (mutaf) sayısı sadece bir hane olup, o da Tuzcuzâde Mahallesinde ikamet etmekteydi. Muytabın senelik 300 kuruş geliri vardı. Halı, kilim ve seccadeleri meşhur olan Bayburd'da bu tür malzemelerin boyaması işiyle uğraşan tek bir boyacı bulunmaktaydı. Boyacının senelik hasılatı 250 kuruştı.

²⁵ "... Bayburd kilimleri ve keçe ve seccâdeleri sıfat-ı şehr-i halıçelerinden latîf ve hayâl-i münakaş ma'rifetli ve hafif seccâde kilimleri cümle diyârlara gider..." Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, II, s.174.

²⁶ Ali Cevad, *Memâlik-i Osmaniye*, I, s.152-153.

²⁷ *ES* 1299, s.166.

²⁸ *BOA. ML. VRD. TMT*, nr. 6806.

²⁹ *BOA. ML. VRD. TMT*, nr. 6788

³⁰ *BOA. D.CRD*, nr. 40385.

5.1.2.3.2. Giyim eşyası üretenler

Şehirde giyim eşyası üretenler, dikici, kaffâf (ayakkabı yapıp satan), urbacı (elbise diken), çulha, abacı ve terzi mesleklerini icra edenler olmak üzere altı gruba ayrılmaktadır.

Toplam hane içinde % 4 oranına sahip (16 aile reisi) iş kolunda, en fazla yer alan zanaat kolu 6 kişi ile terzilik idi. Şingâh, Taşmescid ve Ciğërşin mahallelerinde sakin gayrimüslimlerin icra ettiği terziliği, 4 kişi ile urbacılar takip etmekteydi.³¹ Senelik 150 ila 250 kuruş arasında kazançları bulunan urbacılardan ikisi Cami-i Kebir grubunda,³² ikisi de Tuzcuzâde Mahallesinde yer almaktaydı.³³

Ayakkabıcılık ile geçimini temin eden iki aile reisi vardı, yıllık 250 ila 400 kuruş arasında hasılatı bulunan kaffâflardan biri Kaleardı, diğeri Karasakal Mahallesinde bulunmaktaydı.³⁴ Giyim eşyası üreten iş kolunda bunlardan başka *abacı* ve *culhacılık* yapan ikişer kişi ve *dikici* ve *kürkçülük* yapan birer kişi bulunmaktaydı. Giyim sektöründe çalışan 16 kişinin 9'u gayrimüslim, 7'si Müslümanlardan oluşmaktaydı.

5.1.2.3.3. Madenî eşya üretenler

Temettü kayıtlarından anlaşıldığına göre bu sektörde faaliyet gösteren Müslüman ahali bulunmamaktadır. Nüfus defteri verilerine göre, demircilik, nalbantlık ve kuyumculuk işiyle gayrimüslimler uğraşmaktaydı. Şehirdeki tüm haneler içinde % 7, gayrimüslim haneler içinde % 21'lik bir orana sahip olan bu grupta, demircilik, nalbantlık, kuyumculuk ve kazancılık mesleklerini icra edenler vardı. Sektörde 12 kişi ile demirciler ilk sırada yer alırken, nalbantlar (7 kişi) ikinci, kuyumcular (4 kişi) üçüncü ve kazancılar (3 kişi) son sırada yer almaktaydı.³⁵

³¹ BOA. ML. CRD, nr. 396.

³² BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6806.

³³ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6804.

³⁴ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6840, 6788.

³⁵ BOA. ML. CRD, nr. 396.

5.1.2.3.4. Ağaç sanayinde çalışanlar

Dülger ve neccardan³⁶ müteşekkil sektörde faaliyet gösteren hane reisi sayısı 4 kişi olup, bunların 3'ünü Müslümanlar, 1'ini gayrimüslimler meydana getirmektedir. Cami-i Kebir Mahallesi'nde³⁷ sakin neccar yılda 250 kuruş kazanmışken, Galer Mahallesi'ndeki gayrimüslim neccarın durumu evsat olarak kaydedilmiştir.³⁸ Kaleardı Mahallesi'nde sakin olan 2 dülger ise, 200 ila 300 kuruş senelik gelire sahipti.³⁹

5.1.2.4. Esnaf

Şehirde yaşayan esnafı gıda iş kolunda çalışanlar ve keyif verici malzeme satanlar olmak üzere iki gruba ayırmak mümkündür. Her iki kolda hizmet veren esnafın, hiç şüphesiz en önemli müşterisi şehir ahalisi idi. Bundan başka köylerde yaşayan insanlar da yılın belirli zamanlarında şehre geldiklerinde, ihtiyaçları olan öteberiyi aynı esnaftan satın almaktaydı.

Köylerin şehre olan uzaklığı ve dönemin ulaşım imkânları, ihtiyaçlarının temini hususunda köylüyü zor durumda bırakmaktaydı. Herhangi bir malzemeye ihtiyaç duyulduğunda, köyünde bunu karşılayamayan insanlar-köylerin çoğunda bu imkansızdı-şehre gitmek zorunda kalıyor ve bu da zamanın şartlarından ötürü çeşitli sıkıntılara sebebiyet veriyordu. Köylünün bu tür sıkıntıları, belirli zamanlarda köylerine giden ve *çerçi* adı verilen gezici satıcılar vasıtasıyla bir nebze giderilebiliyordu. Çerçilerin veya dışardan gelen tüccarın köylere çıkması, köylüyü rahatlatmakta ise de şehir esnafı buna rıza göstermemektedir.

Nitekim 6 Şevvâl 1266/14 Ağustos 1850 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Bayburd esnafı şehre her yıl gelen ve köylere kadar gidip ellerindeki malzemeleri satan tüccardan şikayetçi olmuştur. Esnafa göre bu tüccar takımı, *her yıl şehre gelmekte ve yanlarında getirdikleri malların bir kısmını şehirde, bir kısmını da köylerde satmaktalar ve bunun karşılığında devlete herhangi bir vergi de ödememektedirler. Şikâyetin devamında esnaf, şehirde yerli esnafın vergi ödediğini bu satıcılar yüzünden mallarını satamadıklarını ve mağdur olduklarını*

³⁶ Dülger, binaların kapı ve pencereden başka ahşap kısımlarını yapan sanatkar, Neccar, doğramacı, marangoz. Bkz. Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, s.233, 1454.

³⁷ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6806.

³⁸ BOA. ML. CRD, nr. 396.

³⁹ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6840.

dile getirmişlerdir. Esnafın meseleye, *dışardan gelen tüccar köylere çıkmasın, ellerindeki malzemeleri taliplisine toptan versin. Eğer ille de köylere çıkıp çerçiciler gibi mallarını parça parça ya da endaze ile satmak isterlerse, onlardan da, bizden alındığı gibi vergi alınsın* şeklinde bir çözüm önerisi getirmiştir.⁴⁰

Erzurum valiliği meselenin tahkik edileceğini bildirmişse de, problemin ne şekilde halledildiğine dair bir kayda rastlanmamıştır.

1828-1829 Osmanlı-Rus harbi Bayburd'u pek çok yönden olumsuz bir şekilde etkilediği gibi, ticaret ve ekonomisine de darbe vurmuştur. Daha önce değinildiği üzere savaş akabinde Ruslar, Bayburd'dan 143 hane Ermeni'yi de yanlarında götürmüşlerdi. Şingâh, Galir ve Cığırşın mahallelerinden götürülen 40 hanenin 12'sinin (% 30) demirci, kuyumcu, debbağ, ihramcı ve semerci gibi zanaat sahibi esnaf olmasının şehrin ekonomisine negatif etkisi küçümsenmeyecek kadar önemlidir.⁴¹

5.1.2.4.1. Gıda iş kolunda çalışanlar

XIX.yüzyıl ortalarında ekonomik olarak köy ve şehir özelliklerinin her ikisini de gösteren Bayburd'da, temettü kayıtlarına göre, hemen hemen her ailenin, süt, yoğurt ve süt mamulleri ihtiyacını karşılayacak ölçüde küçük ya da büyükbaş hayvan beslediği anlaşılmaktadır. Mesleği ziraatçı olanların da hayli kalabalık oluşu, şehirde gıda sektörünün gelişmesini engellemiştir.

Bakkallar, fırıncı ya da ekmekçiler, sucu, attar ve hayvan yemi satan alaftar, gıda iş kolunda faaliyet gösteren esnafı teşkil etmekteydi. Gıda iş kolu 57 kişilik sayı ve %15 oranla en fazla istihdamın olduğu sektör özelliğini taşımaktaydı.

Senelik ortalama 241 kuruş hasılatın elde edildiği bakkallıkta, en düşük gelir 100 kuruş en yüksek gelir 360 kuruştı. Bakkalların % 92 gibi çok büyük bir bölümünü Müslümanlar teşkil etmekteydi. 36 Müslüman bakkalın bulunduğu sektörde, gayrimüslim bakkal sayısı 3 kişiden ibaretti.⁴²

⁴⁰ BOA. Hâriciye Nezâreti Mektûbî Kalemi, (HR. MKT), nr. 35/90, 6 Şevval 1266/14 Ağustos 1850 tarihli tahrirat.

⁴¹ BOA. HAT, nr.1040/ 43065-K, 29 Zilhicce 1246/10 Haziran 1831 tarihli Bayburd kazasından Rusyalı ile gidüb terk-i evtan eden reaya ve akâratını mübeyyin defter.

⁴² BOA. ML. CRD, nr. 396.

Halkın günlük ekmek ihtiyacını karşılayan ve temettü kayıtlarında *fırıncı*, nüfus defterinde *ek/tmekçi* olarak anılan 4 aile reisi vardı. Veysel Efendi, Karasakal, Ciğerşin ve Taşmescid mahallerinde birer ekmekçi ya da fırıncı bulunmaktaydı.⁴³ Fırıncılar senede 210 ila 230 kuruş kazanmaktaydı.

Halkın temel ihtiyaçlarından biri olan ekmek işiyle uğraşan ve pişirdikleri ekmekler *nân-ı azîz* olarak adlandırılan fırıncıların, halk nezdinde diğer esnaftan ayrı bir yeri bulunmaktaydı. Devletin merkezinde bu işi yapanlar belirli bir nizamnameye tabi oldukları halde 1890 tarihinde Bayburd fırıncılarının tabi olacakları herhangi bir nizamnameleri bulunmadığı görülmektedir. Fırıncı esnafının uyması gereken kuralları belirten nizamnamenin bulunmayışı, yöneticilerle esnaf arasında sıkıntıya sebep olmakta ve bunun zararını da halk çekmekteydi. Nitekim 1890 yılında Bayburd şehir merkezinde faaliyet gösteren fırıncılar, yönetime hiçbir şekilde danışmadan çeşitli gerekçeler öne sürerek fırınlarını bir süre kapatmışlar ve halkı ekmeksiz bırakmışlardır. İstanbul fırıncılarının tabi oldukları bir nizamname bulunduğundan, bu işin cezası da nizamnamede yer almakta ve şehir yönetimi de gerekli yaptırımı uygulayabilmekteydi.

1890 yılında meydana gelen dükkan kapatma eylemleri üzerine, Bayburd kaymakamı Esseyid Mehmed İzzet Bey, Erzurum Valiliği aracılığıyla Dahiliye Nezareti nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Kaymakam Bey, Bayburd fırıncılarının dükkanlarını kendi isteklerine göre kapattıklarını ve böylece daha önce belediyeye vermiş oldukları taahhütleri hiçe saydıklarını ifade ettikten sonra da, belediyenin bu eylemi gerçekleştirenlere ancak beşer beşlik nakdî para cezası kesebildiğini dile getirmiştir. İzzet Bey, ekmek üretiminin diğer işlerden ayrı bir öneme sahip olduğunu “*etmek tabh ve imalı havayic-i zarururiye-i umumiyenin en birincisidir*” sözleriyle açıklamıştır. Yani Kaymakam İzzet Bey, ekmeğin bütün insanların en zaruri ihtiyaçları olduğunu ve bu yüzden fırıncıların ayrı bir değere sahip olduklarını dile getiriyordu. İzzet Bey, bu sorunun çözümü için şunu öneriyordu: Bir fırıncı için böyle bir meselede kesilen beş beşlik para cezası fırıncının “*hal ve iktidarının dahilinde bulunmaktadır*”, bunun için tek çözüm yolu, Bayburd kazasında da tıpkı İstanbul ve bilâd-ı selasede olanlar gibi

⁴³ BOA. ML. CRD, nr. 396.

fırıncıların bir nizamnameye tabi olmaları sağlanmalıdır. İzzet Bey, böyle bir nizamname çıkarıldığında “*hem taşra etmekçileri İstanbul etmekçileri gibi inzibat dairesine girecek ve hem de bu yüzden çıkan problemlerin önüne geçilmiş olacaktır*” diye düşünmekteydi.⁴⁴

Böylece Kaymakam İzzet Bey, halkın en temel ihtiyacı karşısında keyfi davranışların önüne geçmek istemiştir.

Şehirde biri Tuzcuzâde, ikisi Karasakal Mahallesinde olmak üzere 3 kasap vardı.⁴⁵ Tümü Müslüman olan kasaplar, 160 ila 500 kuruş arasında senelik gelir elde etmekteydi.

Güzel koku ve baharat gibi malzemeleri satma işi olan *attarlık* mesleği ile geçimini temin eden iki hane reisi olup, bunlar Cami-i Kebir mahalle grubunda ikamet etmekteydi.⁴⁶ Her ikisi de Müslüman olan attarların yıllık kazançları 310’ar kuruştı.

Şehirde su satan ve *sucu* olarak nitelendirilen tek bir aile reisi vardı. Sucunun yıllık kazancı 160 kuruştı. Şehirde özellikle yolcu ve misafirler için hizmet verdiği düşünülen bir kebabçı bulunmaktaydı. Kebabçının senelik kazanç miktarı bilinmemekle beraber cizye geliri yönünden durumu orta (evsat) olarak kaydedilmişti.⁴⁷

Gıda iş kolunda değerlendirilen diğer bir meslek de alaftarlıktır. Hayvancılığın yaygın olduğu yörede, çiftçilerin hayvanlarının yem ihtiyacının karşılayan 3 alaftar vardı. Tümü Müslüman olan alaftarlar senede 240, 250 ve 400 kuruş gelir elde etmekteydi.

5.1.2.4.2. Keyif verici madde satanlar

Bayburd merkezde 7’si kahveci, 1’i dühancı (tütüncü) olmak üzere 8 hane reisi bu grupta çalışmaktaydı. Şehirdeki tek tütüncü Ciğerşin Mahallesinde mukim bir gayrimüslim idi.⁴⁸ Tamamını Müslümanların oluşturduğu kahveciler senede 140 ila 250 kuruş arası gelir elde etmekteydi.

⁴⁴ BOA, Ş.D, nr.1511/13.

⁴⁵ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6788, 6804.

⁴⁶ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6806.

⁴⁷ BOA. ML. CRD, nr. 396.

⁴⁸ BOA. ML. CRD, nr. 396.

5.1.2.5. Deri iş kolunda çalışanlar

Dericilik ile ilgili alanda 17 aile reisi faaliyette bulunmaktaydı. Bunlardan 10 kişi Müslümanlardan, 7 kişi de gayrimüslimlerden idi. Debbağlık, semercilik ve saraçlık deri iş kolunu oluşturan mesleklerdi.

Şehirde 5'i Müslüman, 4'ü gayrimüslim 9 debbağ bulunmaktaydı. Başta koyun ve keçi olmak üzere hayvan derilerini işleyip çeşitli malzemeler imal eden debbağlardan Müslüman olanların biri Tuzcuzâde'de, diğer dördü Karasakal Mahallesi'nde yaşamaktaydı.⁴⁹ Gayrimüslim debbağların ikisi Ciğerşin'de, biri Şingâh'da ve biri de Taşmescid'de yer almaktaydı. Debbağlar arasında en yüksek gelir 400 kuruştı.

At ve sair hayvanların koşum takımlarını yapıp satan 5 semerci bulunmaktaydı. Semercilik ile geçimlerini temin edenlerden üçü Taşmescid Mahallesi'nde sakin gayrimüslimler, diğer ikisi ise Veysel ve Tuzcuzâde Mahallesi'nde bulunan Müslümanlardı. Semerciler yılda ortalama 200 kuruş kazanmaktaydı.

Saraçlıkla geçimini sağlayan üç aile reisi bulunmaktaydı. Tamamı Müslüman olan saraçların yıllık ortalama kazançları 200 kuruştı.

5.1.2.6. Temizlik ve barınma alanında çalışanlar

Ticaret yolu üzerinde bulunan Bayburd'a, şehre gelen yolcuların ikametleri için günümüzdeki otellerin işlevini gören hanlar mevcuttu. Ayrıca şehirde Türk kültürünün vazgeçilmez öğelerinden biri olan hamamlar bulunmaktaydı. Berberler de bu grupta ele alınmaktadır.

Şehirde mevcut 261 Müslüman hane içinde 5 hane reisi hancı, 2 hane reisi hamamcı, 2 hane reisi berber ve 1 hane reisi hamam natırı bulunmaktaydı. Senelik 260 ila 280 kuruş geliri olan hamamcılar Cami-i Kebir mahalle grubunda yer alırken, senelik 160 ila 800 kuruş arası kazançları olan hancıların üçü Cami-i Kebir grubu, biri Veysel ve biri de Karasakal Mahallesi'nde yer almaktaydı.

Mevcut kayıtlara göre şehirde berberlik yapan iki kişi vardı ve bunlardan biri Karasakal diğeri Kaleardı Mahallesi'nde sakin Müslümanlardı. Berberlerin yıllık kazançları 160 ila 320 kuruştı. Bunların dışında sektöre dahil edilebilecek

⁴⁹ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6788, 6804.

bir diğerk meslek de faraşlıktı. Ciğerşin ve Taşmescid mahallerinde birer gayrimüslim farraş vardı.⁵⁰ Cami-i Kebir sakinlerinden olan natırın yıllık kazancı 110 kuruştı.⁵¹

5.1.2.7. İşçiler

Temettuat kayıtlarına göre şehirde yaşayan 261 Müslüman hane arasında *hizmetkârlık*, *çobanlık* ve *biçicilik* alanında faaliyet gösteren ve işçi olarak değerlendirilen hane reisi sayısı 50 kişiden ibaretti. Nüfus yoklama defterinde mevcut 121 hane gayrimüslim arasında bu gruba dahil edilecek hane reisi bulunmamaktadır.

Müslüman haneler içinde % 20 oranında bulunan işçi grubu içinde en fazla yer alan meslek kolu, 46 kişi ile (% 96) hizmetkârlıktı. Şehirde en fazla hizmetkâr 29 kişi ile Tuzcuzâde Mahallesinde bulunurken, bunu 8 kişi ile Cami-i Kebir grubu, 6 kişi ile Kaleardı ve 3 kişi ile Veysel Mahallesi takip etmekteydi. Ortalama 209 kuruş yıllık geliri bulunan hizmetkârlar arasında en düşük gelir 120 kuruş, en yüksek 300 kuruştı.⁵²

İşçi grubunda değerlendirilen ikinci meslek çobanlıktır. Keçi ve koyun gibi küçükbaş ve inek ve camuş gibi büyükbaş hayvanları nakit para veyahut hububat karşılığı otlatarak hayatlarını temin eden iki çoban bulunmaktaydı. Senelik hasılatları 160 ila 250 kuruştı. Tuzcuzâde sakinleri arasında yer alan bu çobanların dışında gruba dahil edilebilecek yine aynı mahalle sakinlerinden iki kişi de *biçicilik* yapmaktaydı. Hasat mevsimi başkalarına ait tarlaları dönemin biçme aletleri ile biçen, biçiciler senede 120 ila 180 kuruş kazanmaktaydı.

5.1.2.8. Ziraatla uğraşanlar (çiftçiler)

Şehirde yaşayan hane reislerinin pek çoğunun muhtelif köylerde arazileri vardı ve bir kısmı buradan elde ettiği hasılatla geçimini sağarlardı. Temettü kayıtlarında meslekleri *erbâb-ı ziraattan idiğü* şeklinde belirtilen çiftçiler, muhtemelen ilkbahar ya da yaz aylarında tarlaları olan köylere gitmekte ve harman sonrası şehre geri gelmekteydi. Bir kısmı da tarlalarını köyde yaşayan

⁵⁰ BOA. ML. CRD, nr. 396.

⁵¹ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6788, 6793, 6804, 6806, 6840.

⁵² BOA. ML. CRD, nr. 396.

komşularına icar/kiralamakta ve aldığı kira geliri ve kendi beslediği hayvanlardan elde ettiği hasılatla geçinmekteydi. Bir kısmı da Kaleardı Mahallesi gibi yerlerde mevcut tarlasını ekip biçmekteydi. Çiftçilerin dışında gruba dahil edilebilecek, yine toprakla alakalı *bahçeci*, *bostancı* ve *değirmenci* meslekleri bulunmaktaydı.⁵³

Bayburd merkezde yaşayan ve kaydı mevcut olan 382 hane içinde 44 hane reisi (% 12) ziraatla uğraşmaktaydı. Kaleardı Mahallesi ziraata en elverişli yer olup, en fazla çiftçi burada bulunmaktaydı (15 kişi). Bunun yanında Tuzcuzâde Mahallesinde 14, Cami-i Kebir grubunda 4, Karasakal Mahallesinde 2 ve Veysel Mahallesinde 1 hane reisi ziraatla iştiğal etmekteydi. Ziraatçılar işledikleri arazinin büyüklüğüne göre değişen oranda 117,5 kuruş ila 1.126 kuruş arasında arazi geliri elde etmekteydi.⁵⁴

Karasakal Mahallesinde iki aile reisi *bakçeci/bahçeci* olarak kaydedilmişti. Bu kişilerin kendilerine ait bahçeleri mi işlettiği, yoksa başkasına ait bahçede bahçıvanlık mı yaptığı kesin olarak anlaşılmamaktadır. Senelik kazançları 150 ila 160 kuruştı.⁵⁵

Mesleği *değirmenci* olan hane reisi sayısı 4 olup, bu kişiler senede 110 kuruş ila 500 kuruş arasında gelir elde etmekteydi. Ziraatçılar içinde *bostancılık* yaparak geçinen ikisi Veysel, biri Tuzcuzâde’de olmak üzere 3 Müslüman hane reisi vardı. Yıllık kazançları 100-110 ve 200 kuruştı.⁵⁶

5.1.2.9. Görevliler

5.1.2.9.1. İdarî görevliler

Kayıtlara göre şehirde idarî görev yapan 8 hane reisi bulunmaktaydı. Tanzimat’la birlikte mahalle yönetiminde aktif rol oynayan 4 muhtar, 1 mukayyid/kayıt memuru, yapılan düzenlemeleri halka duyurmakla görevli olan 2 dellâl ve Hristiyan ahalinin idarî yöneticilerinden 1 karabaş şehirdeki idarî görevlileri oluşturmaktaydı.

Muhtarların yaptıkları görev karşılığı herhangi bir ücret almadıkları ve diğer aile reisleri gibi besledikleri hayvan geliri veya varsa ticaret ürünleri ile

⁵³ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6840.

⁵⁴ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6788, 6793, 6804, 6806, 6840.

⁵⁵ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6788.

⁵⁶ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6793, 6804.

geçimlerini sağladıkları anlaşılmaktadır. Senede 150 kuruş kazançları olan dellâllardan biri, Tuzcuzâde diğeri Kaleardı Mahallesinde bulunmaktaydı. Hristiyanların idarecilerinden olan Karabaş ise Taşmescid Mahallesinde ikamet etmekteydi.⁵⁷

5.1.2.9.2. Eğitim görevlileri

XIX.asırda Bayburd'da mevcut Yakutiye, İkbaliye, Mahmudiye başta olmak üzere birçok medrese vardı. Medreselerde eğitim-öğretim hizmeti veren ve müderris olarak adlandırılan pek çok kişi bulunmasına rağmen, temettü kayıtlarında sadece iki dersîama rastlanmaktadır. Medreselerde okuyan kişiler de kayıtlarda *talebe-i ulûm* şeklinde yer almıştır. Şehirde talebe-i ulûm olarak yazılı 14 hane reisi bulunmaktaydı. Tahrirlerden anlaşıldığı kadarıyla talebelerin bir kısmının geçimlerini temin etmeleri için diğer aile reisleri gibi hayvan besledikleri, tarla ekip biçtikleri görülmektedir. Bir kısım talebelerin de hiçbir nesneleri olmadığından başkalarının yardımıyla geçindiği anlaşılmaktadır. Dersiamlar senede 120 ila 160 kuruş kazanmaktaydı.

5.1.2.9.3. Din görevlileri

Temettü kayıtlarında muhtelif camilerde halka din hizmeti veren 8 görevli bulunmaktadır. Bunlardan biri müezzinlik, diğerleri imamlık yapmaktaydı. İmamlardan sadece ikisinin yaptıkları hizmet karşılığı, imamet ücreti aldıkları (160 ila 300 kuruş arası), diğerlerinin ise sıradan aile reisleri gibi geçimlerini temin yoluna gittikleri anlaşılmaktadır.

5.1.2.10. Diğer iş kollarında faaliyet gösterenler

Şehirde yaşayan iki hane reisi gelir kaynağı ve geçim şekli bakımından diğer hane reislerinden ayrı bir özellik sergilediğinden farklı bir kategoride değerlendirilmiştir. Bunlardan biri *purutluktan* diğeri *güzeştecilikten* geçimini sağlamaktaydı. Topraktan kap-kaçak ve çanak-çömlek yapma işine purut, bu işi icra edene de purutçu denilmekte olup,⁵⁸ şehirde bu işi yapan tek hane reisi

⁵⁷ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6788, 6793, 6804, 6806, 6840; BOA. ML. CRD, nr. 396.

⁵⁸ Saksı, çanak, çömlek cinsinden araçlara "purut" bunları imal edenlere de "purutçu" denmesi su biriktirmedeki benzerlikten kaynaklanmış olabilir. Pur alçıtaşından oluşan çukurların ortasında

Veysel Efendi Mahallesinde bulunmaktaydı. Purutun senelik kazancı 300 kuruştı.⁵⁹

Tuzcuzâde Mahallesinde sakin bir hane reisinin tek gelir kaynağı akçe güzeştesi olup, senede 300 kuruş hasılatı bulunmaktaydı. Mahallenin 68. hanesinde sakin olan Aziz bin Süleyman'ın durumu, temettuat defterinde “*Aziz bin Süleyman'ın akçesinden maada hiçbir nesnesi olmayub fakad akçe faiziyle bâlada müsteban olunduğu vechle ma'lum'ul mikdar akcesiyle sâlibâl idare ve geçinmekde bulunmuş olduğu işbu zeyl varak kayd ve şerh verilmiştir.*” İzahatıyla ortaya konulmuştur. Buradan anlaşıldığı kadarıyla bahsi geçen şahıs, geçimini sağlayacak başka bir şeyi olmayıp, mevcut parasının faiziyle hayatını idame ettirmektedir.⁶⁰

5.1.2.11. Mesleği olmayanlar

Daha öncede değinildiği gibi, temettuat ve nüfus yoklama defterlerinde aile reislerinin icra ettikleri meslekler, isimlerinin üzerine yatay bir şekilde yazılmıştır. Müslümanlara ait 261 hane içerisinde 13 hane reisinin, 121 hane gayrimüslimden 51'inin meslek bilgisi kaydedilmemiş yani belirsizdir. Müslüman hane reislerinin her ne kadar meslek bilgisi bulunmasa da bu kişilerin bir kısmının muhtelif köylerde arazileri olduğu, bir kısmının şehirde kiraya verdiği dükkân ve mağazaları bulunduğu anlaşılmaktadır. Mesleği olmayanları gelirlerine göre yeniden sınıflandırmak gerekirse, bunlardan 8 kişinin ziraatçı, 5 kişinin ticaret erbabı sayılmasının uygun olacağı düşünülmektedir.

Temettü kayıtlarında bunların dışında, gerçekten geçimlerini temin edecek herhangi bir hayvanı ya da arazisi olmayıp kayıtlardaki şekliyle *hiçbir nesnesi olmadığından şunun bunun ianesi ile geçinmekte* olan 5 hane reisi bulunmaktaydı. Bu kişiler komşu ve akrabalarının yardımları ile hayatlarını sürdürmekteydi.

biriken su birikintilerine yörede “pur gölleri” denilmektedir. Erzurum çevresinde söylenen “purutçu çanakları gibi dizilip durmayın.” sözü geçmişte purutçuluğun yörede bir meslek dalı olduğunu göstermektedir. ayrıntılı bilgi için bkz. <http://e-gezelim.com/purutcular.asp>, 17.01.2006

⁵⁹ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6793, s.8.

⁶⁰ BOA. ML. VRD. TMT, nr.6804, s.24.

Gayrimüslimlerden de 7 hane *amelmande* (çok yaşlı, sakat, hasta ya da iş yapamaz durumda olan) olarak kaydedilmiştir.⁶¹

5.1.3. Şehirdeki bina ve işletmeler

Temettuat defterlerinde aile reislerinin meslek bilgileri yanı sıra, sahip oldukları dükkân, mağaza, kahvehane, han, değirmen, bezirhane gibi bina ve işletmeler hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Tahrirlere göre, bina veya işletme sahibi hane reisleri, bu yerleri kendileri kullandığı gibi, bir başkasına kiraya/icar da verebilmekteydi.

Tablo: 5.1. Temettuat Defterlerine Göre Şehirde Bulunan Bina ve İşletmeler

	Cami-i Kebir grubu		Kaleardı Mahallesi		Karasakal Mahallesi		Tuzcuzâde Mahallesi		Veysel Efendi Mahallesi		Toplam	
Bina/İşletme	sayı	gelir	sayı	gelir	sayı	gelir	sayı	gelir	sayı	gelir	sayı	gelir
Asiyab	-	-	-	-	1	60	3	750	-	-	4	810
Bahçe	3	70	1	40	2	65	7	520	-	-	13	695
Bezirhane	-	-	-	-	-	-	1	250	-	-	1	250
Dükkân	30	1.025	11	720	13	560	12	730	1	50	67	3.085
Fırın	-	-	-	-	-	-	1	250	-	-	1	250
Hangâh	3	1.100	-	-	2	1.000	-	-	-	-	5	2.100
Kahvehane	3	400	-	-	3	420	-	-	-	-	6	820
Mağaza	1	50	-	-	1	60	5	180	-	-	7	290
Vakıf Bahçe	-	-	-	-	-	-	-	-	1	200	1	200
Vakıf dükkân	-	-	-	-	-	-	-	-	2	110	2	110
Kiralık hane	-	-	-	-	-	-	1	30	-	-	1	30
Toplam	40	2.645	12	760	22	2.165	30	2.710	4	360	108	8.550

1844-1845 yıllarında şehirde temettuat kaydı bulunan hane reislerinin, gelir getiren 108 adet dükkân ve mağaza türü binası bulunmaktaydı. Hane reisleri bu binalarda kendi mesleklerini icra edebildikleri gibi, bir başkasına kiralama yoluna da gidebilmekteydi. Hane sahiplerinin kiraya verdiği dükkân veya diğer binaların senelik icar bedelleri, temettuat defterlerinde ilgili kişinin gelirleri bölümüne ayrıca kaydedilirdi.

Şehirde mevcut 108 bina ya da işletme arasında en fazla olanı 67 adetle dükkânlardı. Senede toplam 3.085 kuruş kira geliri elde edilen bu dükkânların yarıya yakını (30 adet) Cami-i Kebir mahalle grubunda yer almaktaydı. Karasakal

⁶¹ BOA. ML. CRD, nr. 396.

Mahallesinde 13, Tuzcuzâde Mahallesinde 12 ve Kaleardı Mallesinde 11 adet dükkân bulunmaktaydı. Veysel Efendi Mahallesinde ise tek bir dükkân mevcuttu.⁶²

Dükkânların senelik ortalama kira geliri 46 kuruş olup, en düşük kira gelirli dükkân 15 kuruşla Tuzcuzâde Mahallesinde bulunurken, en yüksek gelirli ise 150 kuruşla Kaleardı Mahallesinde yer almaktaydı. Dükkânlardan 13'ünün yıllık icar geliri, ortalama değerin altında, diğerleri ortalamanın üzerindeydi.⁶³

Şehirde muhtelif mahallelerde yer alan *13 kıt'a bahçe*, en fazla kira geliri sağlanan ikinci üründü. Yıllık toplam 695 kuruş icar elde edilen bahçelerin ortalama senelik kira bedeli 53 kuruştı. En düşük kira geliri 15 kuruşla Karasakal Mahallesinden elde edilmişken, en yüksek gelir ise 150 kuruşla Tuzcuzâde Mahallesinden sağlanmıştı. Bahsi geçen 13 bahçenin sadece 4 tanesi, ortalama kira geliri üzerinde gelir getirmişti.

Şehrin çeşitli mahallelerinde yer alan 7 adet mağaza bulunmaktaydı. Mağazalardan birinin mutaf tarafından kiralandığı kayıtlarda yer alırken, diğer mağazalarda hangi meslek kollarının icra edildiği bilinmemektedir. Mağazalardan 5'i Tuzcuzâde Mahallesinde, 1'i Cami-i Kebir grubunda ve 1'i de Karasakal Mahallesinde idi. Senelik ortalama 41 kuruş kira geliri olan mağazaların içinde, en az gelir sağlananı 30 kuruşla Tuzcuzâde Mahallesinde, en yüksek gelir elde edileni ise 60 kuruşla Karasakal Mahallesinde yer almaktaydı.

Temettuat defterleri içinde Bayburd'da kahvehane olarak kullanılan 6 bina bulunmaktaydı. Bunlardan 3'ü Karasakal Mahallesinde, 3'ü de Cami-i Kebir grubundaydı. Kahvehanelerin senelik ortalama kira geliri 137 kuruş olup, iki kahvehaneden bu ortalamanın üzerinde hasılat sağlanmıştı. Kahvehaneler içinde en yüksek gelir, 200 kuruşla Karasakal Mahallesinde, en düşük geliri ise 100'er kuruşla Cami-i Kebir ve Karasakal Mahallesinde idi.

Ziraatın ekonomide büyük ağırlığının bulunduğu Bayburd'da, aile reislerinin sahip olduğu 4 asiya (su değirmeni) mevcuttu. 261 hane reisi içinde ziraatla geçinen 44 kişi ve köylerde yaşayan çiftçiler, gerek kendi ekmek ihtiyaçları gerekse fırınların ihtiyacı için, ürettikleri hububatları değirmenlere götürür burada una dönüştürürlerdi. Değirmenlerden üçü Tuzcuzâde

⁶² BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6788, 6793, 6804, 6806, 6840.

⁶³ BOA. ML. VRD. TMT, Bayburd Temettuat Defterleri.

Mahallesinde, biri Karasakal Mahallesinde sakin hane reisleri tarafından kiraya verilmişti. Yıllık ortalama 203 kuruş icar geliri bulunan değirmenlerden, en düşük gelir 60 kuruşla Karasakal Mahallesinden sağlanırken, en yüksek gelir ise Tuzcuzâde Mahallesinden elde edilmişti. Buradaki değirmen üç gözlü olup senelik kira geliri 500 kuruştı.

Ticaret yolu üzerinde bulunan Bayburd'da, mevcut tahrirler içinde 5 han bulunduğu anlaşılmaktadır. Yolcuların ikametine hizmet eden hanlardan üçü Cami-i Kebir grubunda, ikisi Karasakal Mahallesinde yer almaktaydı. Hanların yıllık ortalama 420 kuruş kira geliri olup, Cami-i Kebir grubundakilerin senelik 367'şer kuruş, Karasakal Mahallesindekilerin ise 500'er kuruş icar bedeli vardı.

Şehirde bunların dışında Veysel Efendi Mahallesinde iki vakıf dükkânı ve bir vakıf bahçesi bulunmaktaydı. Vakıf dükkânlarının yıllık kira geliri 55'er kuruş, bahçenin 200 kuruştı. Tuzcuzâde Mahallesinde bir adet bezirhane bulunmakta ve yılda 250 kuruş hasılat sağlanmaktaydı. Yine aynı mahallede kiraya verilmiş bir ev/hane bulunmakta ve senede 30 kuruş kira bedeli alınmaktaydı. Tuzcuzâde'deki fırından da 250 kuruş icar bedeli alınmaktaydı.

Temettuat kayıtlarına göre, XIX.yüzyıl ortalarında şehirde ikamet eden 261 Müslüman hane reisinin şehrin muhtelif mahallelerinde sahip olduğu 108 bina veya işletmeden senede toplam 8.550 kuruş kira geliri sağlanmıştı. Gelir itibariyle Tuzcuzâde Mahallesi 2.710 kuruşla (tüm gelirin % 32'si) ilk sırada yer alırken, 2.645 kuruşla (% 31) Cami-i Kebir grubu onu takip etmekteydi. Kira geliri sıralamasında Karasakal Mahallesi 2.165 kuruşla (% 25) üçüncü ve Kaleardı Mahallesi 760 kuruşla (% 9) dördüncü sırada ve Veysel Efendi Mahallesi 360 kuruşla (% 4) son sırada bulunmaktaydı.

XIX.asrın sonlarında Bayburd'da, artan nüfusa paralel olarak bina ve işletme sayısının da artış gösterdiği görülmektedir. Nitekim yüzyılın sonlarına doğru meydana gelen bu artışı, bazı yerli ve yabancı kaynaklardan takip edebilmekteyiz.⁶⁴

⁶⁴ Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie*, I, s.224; Şemseddin Sami, *Kâmûs'ül Alâm*, II, s.1230; Ali Cevad, *Memâlik-i Osmaniye*, s.152

Tablo: 5.2.XIX. Yüzyıl Sonlarında Bayburd'da Bulunan İşletme ve Binalar

	Cuinet'e göre	Şemseddin Sami'ye göre	Ali Cevad'a göre
Hamam	3	3	-
Çeşme	15	-	-
Dükkân	481	481	481
Han	40	40	40
Değirmen	177	-	117
Fırın	19	-	19
Dabağhane	1	1	-
Sabunhane	2	1	2
Boyahane	1	1	-
Mumhane	1	-	1

5.2. Köylerin Ekonomik Yapısı

XIX. yüzyıl ortalarında Bayburd'a tabi 125 köy yerleşmesi bulunmakta ve bunun 94'ünde sadece Müslümanlar, 26'sında sadece gayrimüslimler ve 5'inde de her iki cemaat birlikte yaşamaktaydı. Bahsedilen dönemde her ne kadar Bayburd'un 125 köyü olmasına rağmen, bu köylerin tümünün sosyo-ekonomik yapısının değerlendirilmesinde en temel kaynağımız olan temettuat defterleri ne yazık ki mevcut değildir. Bayburd temettuat defterleri içinde 125 köyden sadece 72 köyün kayıtları vardır. Kaydı bulunan köylerin 58'inde sadece Müslümanlar (% 81), 1 köyde sadece gayrimüslimler (Varzahan Köyü)⁶⁵ ve 13 köyde de Müslümanlarla Hıristiyanlar birlikte yaşamaktaydı.

Tahriri yapılan 72 köyde bulunan toplam hane sayısı 1.084 olup, bunun 913'ünü Müslümanlar (% 84), 171'ini gayrimüslimler (% 16) oluşturmaktaydı.

Temettü tahrirlerinden anlaşıldığına göre; XIX.yüzyılda Bayburd köylüsünün ekonomisi, günümüzdeki gibi tarım ve hayvancılığa dayanmaktaydı. Hane reislerinin çok büyük bir kısmı çiftçilik yapan köylüler, öküz ve camuş gücünden istifade ederek sürdükleri tarlalarını ekip biçerek hayatlarını temin ediyorlardı. Günümüzde traktörle yapılan pek çok arazi işi, bu dönemde öküz ve camuş gibi koşum hayvanları ile görülürdü. Her iki cins hayvan aynı zamanda köylünün ekonomik gücünün bir göstergesi idi. Sıradan ailelerin birer çift öküzü bulunurken, arazisi çok ve nüfusu kalabalık ve aynı zamanda ekonomisi iyi olan ailelerin ikişer çift öküzü ya da camuşu bulunmaktaydı.

⁶⁵ BOA. KK, nr. 6028.

Bayburd'da Hadrek⁶⁶ ve Helva köyleri⁶⁷ gibi madencilikğin geliştiği köylerde bulunmaktaydı. Helva bakır madeni, Gümüşhane bakır madenleriyle birlikte işletilmekteydi. Ancak 1850'li yıllarda Gümüşhane madenleri, devlet bakımından zararlar sonuclanınca, aynı idare sebebiyle Helva bakır madeni de zarar etmiş ve kapatılmıştır.⁶⁸ Batılı seyyah Hamilton,⁶⁹ Bayburd'u ziyaretinde Helva köyüne de giderek maden ocaklarını görmüş ve bu hususta eserinde geniş malumat vermiştir.⁷⁰

Özellikle Pulur ve Everek gibi büyük köylerde, ihramcılık, demircilik, semercilik, saraçlık mesleklerinin de icra edildiği görülmektedir.

5.2.1. Köylerdeki gelir kaynakları ve dağılımı

Temettuat defterlerine göre, Bayburd köylerinde yaşayan ahalinin gelir kaynakları, tarım, hayvancılık, işletme ve meslek olmak üzere dört gruba ayrılmaktadır. 1845 yılında 72 köyün tümünün bir senelik temettuatı toplamı 828.735 kuruştur. Köylerin ortalama senelik toplam geliri 11.510 kuruş olup, 51 köy bu ortalamanın altında, 21 köy ortalama değerin üzerinde gelire sahipti. Geliri en fazla olan köy, 62.059 kuruşla Pulur köyü olup, 60.097 kuruşla Everek⁷¹ ve 45.122 kuruşla Konursu köyleri⁷² onu takip etmekteydi. Geliri en az köyler ise, Yukarı Çimağıl⁷³ (575 kuruş), Erginis⁷⁴ (1.125 kuruş) ve Aşağı Ahsunk (1.275 kuruş) köyleriydi.⁷⁵

1845 yılı geliri içinde en büyük pay tarım faaliyetinden sağlanan hasılatı. Köylünün tarlasına ektiği hububat ve yonca, korunga türü otlardan elde ettiği

⁶⁶ "... Bayburd kasabasında Hadrek nâm-ı atik bakır madeni civarında yeniden keşf olunup 1,5 sene müddetle imtiyazla ihale olunan bakır madeninin imtiyazlarının devamına..." BOA. Sadâret Mektûbî Nezâret ve Devâir Kalemi, (A.MKT. NZD.), nr. 39/16.

⁶⁷ "... Helva madeni mağaralarında ortaya çıkan suyun dışarı atılması için 300 kulaç derinliğinde bir lağım kazılması ..." BOA, İ.MV, nr.9617.

⁶⁸ Tozlu, XIX. Yüzyılda Gümüşhane, s.84.

⁶⁹ Hamilton, *Researches in Asia Minor*, s.230.

⁷⁰ Helva bakır madeni hakkında geniş bilgi için bkz. BOA. İ.MV, nr.9617; Abdullah Saydam, "Osmanlı Madencilik ve XIX.Yüzyılın Ortalarında Trabzon'daki Maden Ocakları" *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, VI, Samsun 1991, s.261-262; Osman Köse, "XIX. Yüzyılda Gümüşhane Madenleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri 3-5 Mayıs 2001*, I, Trabzon 2001, s.300.

⁷¹ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6845.

⁷² BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6810.

⁷³ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6813.

⁷⁴ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6795.

⁷⁵ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6823.

yıllık geliri 560.416 kuruştı. Tarımdan elde edilen hasılat, toplam gelirin % 68'i kadardı. Ziraî geliri en fazla olan köy sıralamasında, Everek köyü⁷⁶ 46.491 kuruşla ilk sırada yer alırken, Pulur köyü⁷⁷ 31.434 kuruşla ikinci ve Çıphınıs köyü⁷⁸ 31.230 kuruşla üçüncü durumdaydı. Tarımsal faaliyeti en az olan köyler ise, Yukarı Çimağıl⁷⁹ (240 kuruş), Erginis⁸⁰ (420 kuruş) ve Horsu⁸¹ (672 kuruş) köyleriydi. Köylerin ortalama tarım geliri 7.784 kuruş olup, köylerin 48'i bu değerin altında bir değere sahipti.

1845 yılı toplam hasılası içinde en büyük ikinci pay 200.475 kuruşluk gelirle hayvancılığa aitti. Köylünün beslediği büyükbaş, küçükbaş, koşum hayvanları ve yapılan arıcılık faaliyetinden elde ettiği gelir, toplam gelirin % 24'ü civarındaydı.

Toplam gelir içinde bir diğer önemli kol da meslek gelirleriydi. İmamlık, keşişlik gibi dinî, kızirlik ve muhtarlık gibi idarî görevler, çobanlık, hizmetkârlık, semercilik, ihramcılık gibi meslekleri icra edenlerin bir yıllık toplam kazancı 26.310 kuruş olup, toplam hasılanın % 3'üne denk gelmekteydi.

5.2.1.1. Köylerdeki hane reislerinin meslekleri

Köylerde yaşayan Müslüman ve gayrimüslim ahali geçim kaynakları itibariyle, ziraatla uğraşanlar, işçiler, zanaat sahipleri ve esnaf, görevliler ve mesleği olmayanlar olarak beş grupta değerlendirilmektedir.

5.2.1.1.1. Ziraatla uğraşanlar (çiftçiler)

Köylerde sakin 1.084 hane reisi içinde 946 kişi ziraatla uğraşmaktaydı. Ziraatla geçinen aile reisleri temettü defterlerine “*erbâb-ı ziraattan idüğü*” şeklinde kaydedilmişti. Ziraatla iştigal eden kişilerin diğer meslekleri icra edenlere oranı % 87'dir. Mevcut 72 köyden 30'unda hane reislerinin tamamının mesleği ziraatçılıktır.

⁷⁶ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6845.

⁷⁷ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6803.

⁷⁸ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6834.

⁷⁹ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6813.

⁸⁰ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6795.

⁸¹ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6821.

Ziraatla geçinen hane reisleri sıralamasında 72 kişi ile Pulur köyü ilk sırada yer almaktadır.⁸² Pulur'u 52 kişiyle Çıphınıs ve 51 kişiyle Everek köyleri takip etmektedir.⁸³ Köylerin büyüklüğü ile doğru orantılı olarak görünen çiftçilerin en az bulunduğu köyler ise, ikişer hane reisi ile Erginis, Horsu ve Çıtanos köyleridir.

5.2.1.1.2. İşçiler (çoban, hizmetkâr, maraba, biçici)

Köylerdeki meslekler içinde ikinci büyük grup işçilerdir. Çoban, hizmetkâr, maraba ve biçicilerden oluşan işçilerin sayısı 93 kişidir. Diğer meslekler içinde % 8'lik bir paya sahip olan işçiler içinde en fazla bulunan meslek kolu 47 kişiyle hizmetkârlardır.

Başkalarına ait işlerde çalışarak hayatlarını temin eden hizmetkârlar, senede ortalama 212 kuruş kazanmaktaydı. Hizmetkârlardan 4 kişinin yaptıkları iş karşılığında nakit para yerine arpa ve buğday aldıkları, 8 kişinin hizmetkârlık dışında herhangi bir geliri olmadığı ve 4 kişinin de tarla ekip biçtiği ve hayvan beslediği anlaşılmaktadır. En düşük senelik kazancı olan hizmetkârlar 100 kuruşla Hart, Haşya ve Yukarı Kırsı köylerinde⁸⁴ bulunurken, en fazla geliri olan ise 400 kuruşla Horsu ve Konursu köylerinde yer almaktaydı. En fazla hizmetkâr 5 kişiyle Haşya köyünde bulunurken, 4'er kişiyle Cilara, Konursu ve Yukarı Lori ve 3 kişiyle Yukarı Kırsı köyleri onu takip etmekteydi.⁸⁵

İşçiler arasında ikinci önemli grup çobanlıktı, 93 işçi arasında 39 çoban (% 42) bulunmaktaydı. Yıllık ortalama 213 kuruş kazandıkları anlaşılan çobanlar arasında en düşük gelirli, 120 kuruş ile Pörge⁸⁶ ve Horme⁸⁷ köylerindekilerken, en yüksek geliri olan çoban ise 420 kuruşla Konursu köyünde ikamet etmekteydi.⁸⁸ Yaptıkları iş karşılığında 6 çobanın nakit para yerine arpa ve buğday aldıkları, 10 kişinin çobanlıktan başka hiçbir gelirinin olmadığı ve 4 kişinin de çobanlığın yanı sıra diğer aile bireyleri gibi tarla ektiği ve hayvan

⁸² BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6803.

⁸³ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6834, 6845.

⁸⁴ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6780, 6831, 6842.

⁸⁵ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6782, 6810, 6841, 6813.

⁸⁶ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6802.

⁸⁷ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6774.

⁸⁸ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6810.

beslediği görülmektedir. Tahrirlerde kaydı bulunan 39 çoban arasında sadece Rumeli köyünde⁸⁹ sakin olanı gayrimüslim, diğerlerinin tamamı Müslüman'dı.

Temettuat defteri bulunan köyler içinde yalnızca Haşya köyünde 4 aile reisinin mesleği *maraba* olarak kaydedilmiştir. Kayıtlardan anlaşıldığına göre bu dört kişi, Haşya köyünde ekonomik yönden durumu iyi olan Miktad Bey'in yanında çalışmaktaydı. Bir çeşit hizmetkarlık olan ve kayıtlarda *maraba* terimi ile ifade edilen bu kişilerin aynı zamanda kendilerine ait inek ve koyunları da bulunmaktaydı.⁹⁰

İşçi grubunda ele alınan son meslek kolu ise, harman zamanı başkasına ait tarlaları dermek ve biçmekle geçinen ve tahrirlerde *biçici* olarak kayıtlı kişilerdir. Köylerde ikisi Cılara köyünde, biri Galbulas köyünde olmak üzere 3 hane reisi bu işle uğraşmaktadır. Biçicilerin senelik kazancı 100, 200 ve 300 kuruştur.⁹¹

5.2.1.1.3. Görevliler

Köylerde ikamet eden 12'si din görevlisi ve 2'si idarî görevli olmak üzere 14 aile reisi görevliler grubunda değerlendirilmiştir. Tanzimat öncesi köylerde hem idarî hem dinî alanda hizmet veren en önemli kişilerden biri imamlardı. Görevliler arasında 9 imam bulunmaktaydı. Ortalama 247 kuruş yıllık geliri olan imamlardan en düşük kazancı olan, 150 kuruşla Galbulas köyü imamıydı.⁹² En yüksek geliri olanı ise 350 kuruşla Konursu ve Berne köyleri imamlarıydı.⁹³ Temettuat kayıtlarında Murtad, Almışka, Helva, Hadrek, Galisgavar, Yukarı Kırzı, Berne, Konursu ve Galbulas köylerinin imamları imamet ücreti almaktaydı.⁹⁴ Her ne kadar sayısı 9 kişiden ibaret olsa da, bu diğer köylerde imam olmadığı sonucunu doğurmaz. Çünkü bazı köylerde hane reisinin imam olduğuna dair kayıt bulunmakla birlikte, imamlıktan ötürü bir ücret almadığı görülmektedir. Bu durumda olan köy sayısı 12'dir.

Gayrimüslimlerin yaşadığı köylerde, manastırlarda ayin işlerini yürüten 3 keşiş bulunmaktaydı. Pulur, Yukarı Kırzı ve Ostuk köylerinde birer keşiş

⁸⁹ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6773.

⁹⁰ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6780.

⁹¹ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6782.

⁹² BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6810, 6847.

⁹³ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6810, 6836.

⁹⁴ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6797, 6786, 6796, 6817, 6800, 6842, 6836, 6810.

bulunmakta ve keşişler senede 240, 290 ve 400 kuruş keşişlik ücreti almaktaydı.⁹⁵

Tanzimat sonrası imamların idarî görevini üzerine alan ve toplumda ön plana çıkmaya başlayan en önemli idarî görevli muhtarlardı. Hane reislerinden muhtarlık ücreti alan, dolayısıyla muhtarlıkla geçinen kimseye rastlanmamakla birlikte, 72 köyden 36'sında muhtara tesadüf edilmektedir. Bahsedildiği gibi bu kişilerin geçimleri muhtarlık ücretine bağlı olmadığından, meslekleri bölümüne de muhtar denilmemiştir. Oysa imamlarda durum böyle değildir. Arazisi veya hayvanı bulunsa da kişi eğer imamlık ücreti almışsa, mesleği bölümüne imam yazılmıştır.

Köy muhtarının yardımcısı olan kızirlik mesleğini icra eden 2 hane reisi vardı. Everek ve Lüsunk köylerindeki kızirler senede 60 ila 80 kuruş kazanıyorlardı.⁹⁶

5.2.1.1.4. Zanaat sahipleri

Deri, dokuma, demircilik ve ağaç işleri alanında hizmet veren toplam 6 hane reisi bulunmaktaydı. Temettüsü mevcut köyler içinde, demircilik mesleğini icra eden tek bir kişi vardı. Everek köyünde ikamet eden demirci, senede 300 kuruş hasılat elde etmekteydi.⁹⁷

Yukarı kırsal köyünde sakin olan ve inek, koyun besleyen ve arıcılık faaliyeti de yapan tek bir neccar bulunmaktaydı. Neccarın yıllık kazancı 300 kuruştı.⁹⁸

Pulur köyü, zanaat sahipleri bakımından diğer köylerden çok zengin durumdaydı. Dikici, ihramcı, terzi ve saraçlık mesleğini icra eden birer hane reisi Pulur köyü sakiniydi. Tahrirlerde eskici olarak da geçen dikici, eski ayakkabıları yamaladığı için yamacı olarak da anılmaktaydı. Dikicinin senelik 300 kuruş geliri bulunmaktaydı.⁹⁹ Geleneksel Bayburd kadın giysisi olan ve günümüzde halen köylerde varlığını devam ettiren *ehram*¹⁰⁰ ya da *ihram* dokuma iş kolunun

⁹⁵ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6803, 6828, 6842.

⁹⁶ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6829, 6845.

⁹⁷ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6829.

⁹⁸ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6842.

⁹⁹ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6803.

¹⁰⁰ İhram (Ehram); Bayburd el sanatlarında ihram önemli bir yer tutar. Yörede ihram veya Ehram olarak tabir edilen, tamamen yünden imal edilen ve ihram tezgâhında dokunmak suretiyle

vazgeçilmez unsurlarından biriydi. Daha öncede değinildiği gibi, gerek köylerin gerek şehrin tamamının temettuat defterleri bulunamadığından, şehirde ehramcılık faaliyeti yapanlar hakkında kesin bilgi elde edilememektedir. Mevcut tahrirler içinde sadece Pulur köyünde bir hane reisi ehramcılık yapmakta ve bu işten senede 250 kuruş gelir elde etmekteydi. 1828-1829 savaşı öncesi Bayburd'un Şingâh Mahallesi de ehramcılık yapan bir gayrimüslim bulunmaktaydı ise de savaş sonrası pek çok Ermeni gibi ehramcılık yapan bu kişi de Ruslar tarafından götürülmüştür.¹⁰¹

Pulur köyünde bunların dışında terzilik ve saraçlık yapan birer hane reisi mevcuttu. Terzinin yıllık kazancı 300 kuruş, sarraçın ki ise 250 kuruştur.¹⁰²

5.2.1.1.5. Mesleği olmayanlar

Köylerdeki aile reisleri içinde 18 kişinin geçimlerini temin edecekleri işi, dolayısıyla mesleği bulunmamaktadır. Hiçbir nesneleri olmayan ve hizmetkârlığa dahi güçleri yetmeyen bu kişiler, komşularının ianesiyle geçinmekteydi. Yardımla geçinenlerin diğer hanelere oranı % 2'dir.

5.2.2. Köylerde gelir getiren işletmeler

Köylere bulunan en önemli işletmeler, asiyab (su değirmeni), bezirhane ve hangâhlardır. Temettuat tahrirlerine göre, mevcut 72 köyde, 23 asiyab, 3 bezirhane ve 2 hangâh bulunmaktadır. Tabloda belirtildiği üzere, köylerdeki en önemli işletme su değirmenleridir. Mevcut köylerin 16'sında su değirmeni bulunmaktadır. Pulur köyü dışındakilerin her biri tek bir hane reisine aitken, temettü kayıtlarına göre Pulur'da altı hane reisinin *müşterek asiyabı*

hazırlanan ve Bayburd'da bayanların örtünmek amacıyla kullandığı yerel bir giysidir. Eski bir Türk geleneği olan ihram dokunma sanatının tarihi Bayburd'da eskilere dayanır. Ham maddesi koyunyünü olan ihram genç kızların ve kadınların maharetli ellerinde bir sanat eseri olarak şekil bulur ve dokunur. İhramda renk çok önemlidir. Genelde beyaz genç kızların, mor, boz orta yaştaki kadınların, mor-siyah ihram ise yaşlı kadınların tercih ettiği ihramlardır. 1,5 x 2 metre ebadında yapılan ihram için temizlenmiş yaklaşık 2,5 kg. koyunyünü gereklidir. Günümüzde ihram olayı eskisi kadar fazla kullanılmadığı için asıl görevi olan örtünme yanında yatak örtüsü, modernize edilmiş kadın giysileri (yelek, heybe, şal, fular, v.s) kravat gibi gayelerle de kullanılmaktadır. İhram, renkleri yanında üzerlerinde bulunan desenlerle adlandırılır. Bunlar arı dala ters konu, pirinç deni, elma şeleği, kar tanesi, çark yıldızı, uçan kuşlar, gordo, mercimekler ve elifler v.b. gibi. Geniş bilgi için bkz. Kayaokay, *Uygurluklar Beşiği Bayburt*, s.34-35.

¹⁰¹ BOA. HAT, nr.1040/43065-K, 29 Zilhicce 1246/10 Haziran 1831 tarihli Bayburd kazasından Rusyalı ile gidüb terk-i evtan eden reaya ve akâratını mübeyyin defter.

¹⁰² BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6803.

bulunmaktaydı. Defterlerdeki bilgilerde köydeki değirmen sayısını net olarak çıkarmak mümkün değildir. Köyde tek bir değirmen olup, bahsi geçen hane reislerinin tamamı bu değirmene ortak olabileceği gibi; ikişer dörder veya üçer kişilik olması da ihtimal dahilidir. Değirmenlerin senelik toplam geliri 6.570 kuruş olup, en düşük gelir 100 kuruşla Hakiğ köyündeki¹⁰³ değirmene, en yüksek gelir ise 750'şer kuruşla Çıphınis köyünde bulunan iki değirmene aittir.¹⁰⁴ Yukarı Kırzı köyündeki değirmenin sahibi 1844 yılında başka bir yere göç ettiğinden bu tarihte herhangi bir geliri yoktur. Tahrirlere göre, değirmenlerden bir kısmı, öğütülen un karşılığında nakit para usulü ile çalışırken, bir kısmı da öğütülen hububattan belirli bir ölçüğü ücret mukabili almaktaydı.

Köylerde evlerin aydınlatılmasında ve sair alanlarda bezir yağı kullanılmaktaydı. Köylünün ektiği zeyrek adı verilen bitki, değirmen taşı gibi büyük ve yuvarlak bir taşın öküz ya da camuşlar tarafından döndürülmesi ile bezirhanelerde bezir yağı elde edilmekteydi. 1844 yılında mevcut 72 köyden sadece üçünde bezirhane bulunmaktaydı. Cenci ve Çıphınis köylerindeki bezirhanelerin bu tarihte faaliyette olduğu, ancak Yukarı Kırzı köyündeki bezirhanenin, sahibinin başka bir yere göçü nedeniyle faal olmadığı anlaşılmaktadır. Günümüzde kalıntıları devam eden Cenci köyündeki bezirhanenin senelik geliri 200 kuruş,¹⁰⁵ Çıphınis köyündeki bezirhanenin ise 350 kuruştur.¹⁰⁶

Köylerdeki bir diğer önemli işletme türü hangâh¹⁰⁷ olup, sadece Hadrek köyünde iki hangâh vardı. Biri müşterek diğeri müstakil olan hangâhların 650 kuruş senelik geliri bulunmaktaydı.¹⁰⁸

Tablo: 5.3. Temettuat Defterlerine Göre Köylerde Bulunan İşletmeler

Köy	Asiyab	Toplam	Müşterek	Toplam	Bezirhane	Toplam	Hangah	Toplam

¹⁰³ BOA. KK, nr. 6828.

¹⁰⁴ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6834.

¹⁰⁵ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6846.

¹⁰⁶ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6834.

¹⁰⁷ Hangâh: Yol üzerinde misafir ve yabancıların ikametlerine mahsus yer yahut tüccarın eşyalarını koydukları odaları olan binalar. (Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türki*, s.570)

¹⁰⁸ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6756.

Adı		Geliri (kuruş)	Asiyab	Geliri (kuruş)		Geliri (kuruş)		Geliri (kuruş)
Abrans	1	300	-	-	-	-	-	-
Berne	2	400	-	-	-	-	-	-
Cebre	1	480	-	-	-	-	-	-
Cenci	1	360	-	-	1	200	-	-
Çıphınıs	1	750	-	-	1	350	-	-
Everek	3	640	-	-	-	-	-	-
Hadrek	1	250	-	-	-	-	2	650
Hakiğ	1	100	-	-	-	-	-	-
Konursu	2	600	-	-	-	-	-	-
Malansa	1	240	-	-	-	-	-	-
Ostuk	1	420	-	-	-	-	-	-
Pulur	1	400	5	880	-	-	-	-
Y.Kırzı	1	-	-	-	1	-	-	-
Toplam	17	4.940	5	880	3	550	2	650

Tabloda görüleceği üzere 1845 yılında Bayburd'un on üç köyünde gelir getiren bina ve işletme bulunmaktaydı. Toprağa bağımlı yaşayan köylünün en önemli işletmesinin su değirmenleri olduğu görülmektedir. Temettuat defteri mevcut 72 köyde 17 müstakil, 5 müşterek değirmen vardı. Yine dönemim önemli bir işletmesi olan bezirhanenin sadece üç köyde mevcut olduğu ve bunlardan ancak ikisinin faal olduğu görülmektedir.

5.3. Tarım ve Hayvancılık

Bayburd'da yapılan tarım ve hayvancılık ve arıcılık faaliyetlerini, şehirde ve köylerde yapılanlar olmak üzere iki grupta değerlendirmek mümkündür.

5.3.1. Tarım Faaliyeti

Tarımsal faaliyet, toprağın dağılımı ve ekilen ürünler olarak ayrı ayrı incelenmiştir.

5.3.1.1. Şehirde toprağın dağılımı ve tasarruf şekli

Bayburd temettü kayıtlarında arazide ölçü birimi olarak dönüm kullanılmamış onun yerine tarlaya ekilebilen tohum miktarının “kile”, “god”, ve “somar”¹⁰⁹ cinsinden değeri esas alınmıştır. İncelediğimiz dönemde *kilenin* ülke genelinde farklı şekilleri bulunduğu ve kullanıldığı şehirle birlikte zikredildiği görülmektedir. Mesela bir İstanbul kilesi, *şinikin* dört katı büyüklükte olup yaklaşık 37 litre değerindeydi.¹¹⁰ Resmî İstanbul kilesinin dışında Erzurum, Diyarbakir v.s gibi mahallî kile ölçüleri de bulunmaktaydı. Ancak kile, 1841 yılından itibaren Türkiye’nin her yerinde 35,27 litre olarak karşımıza çıkmaktadır ki, bu da 20 okkalık eski buğday ağırlığına eşittir.¹¹¹

Hane reislerinin sahip olduğu ve çoğunluğunun köylerde bulunduğu toprak miktarı 296 kileliktir. Tarlalar ekilebilen (mezrû tarla) ve nadasa ayrılan (gayr-ı mezrû tarla) olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Toplam arazinin % 46’sı ekili, kalan % 54’ü ise nadasa bırakılmıştır. Temettuat tahrirlerinde çiftçilerin ektiği sadece arpa, buğday, sarıbaş/güzlük (çavdar) gibi hububat ve yonca, korunga ve fiğ gibi hayvan yemleri hakkında detaylı veriler bulunmaktadır.

Evliya Çelebi, Bayburd’da iklimin soğukluğu nedeniyle meyve çeşidinin çok fazla olmadığını ileri sürmektedir.¹¹² Şemseddin Sami, E.Çelebi’nin aksine, Bayburd arazisinin mümbit olduğunu ve burada hububat ve meyvenin pek çok türünün yetiştirildiğini ifade etmektedir.¹¹³ Ali Cevad da, Ş.Sami gibi, Bayburd arazinin verimli olduğunu ve hububat, meyve ve sebze mahsulünün bereketli olduğunu dile getirmektedir.¹¹⁴ XIX.Yüzyıl sonlarına ait Erzurum vilayet salnâmelerinde, Bayburd’da yetiştirilen ürünlerin çeşitliliği dikkat çekmektedir. Buna göre ekilen ürünleri hububat, baklagiller, sebze ve meyve olmak üzere dört kısma ayırmak mümkündür. En çok ekilenler buğday, arpa, çavdar ve darıdır. Baklagillerden zeyrek, mercimek ve fasulyenin ekildiği görülürken, sebzelerden şalgam, soğan, patates, lahana, pancar, havuç, çiriş, lazut ve yerelmasının ekildiği

¹⁰⁹ Bayburd temettü kayıtlarında kullanılan somar, kile ve god ölçülerinin birbirleriyle karşılaştırılması sonucu 1 somar’ın 1kileye, 1 kile ve 1 somarın 16 goda eşit olduğu görülmektedir. Günümüzde kile, ölçü birimi olarak halen kullanılmakta olup, bir teneke, bir demürlü, iki demürlü de bir kile’ye denk gelmektedir. 1 somar buğdayın birim fiyatı 80 kuruş, 1 somar arpanın birim fiyatı 40 kuruş, 1 god buğdayın birim fiyatı 5 kuruş ve 1 god arpanın birim fiyatı 2,5 kuruştur.

¹¹⁰ Tuncer Baykara, *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*, İzmir 1999, s.158.

¹¹¹ Walther Hinz, *İslam’da Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul 1990, s.51.

¹¹² *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, II, s.175.

¹¹³ Şemseddin Sami, *Kâmûs’ül Alam*, II, s.1230.

¹¹⁴ Ali Cevad, *Memâlik-i Osmaniye*, s.153.

anlaşılmaktadır. Meyvelerden ise elma, armut, erik, kavun ve karpuzun yetiştirildiği görülmektedir.¹¹⁵

Temettü kayıtlarından öşre tabi tutulan hububatların birim fiyatlarının birbirinden farklı olduğu anlaşılmaktadır. Buğdayın birim fiyatı 5 kuruş, arpanın 2,5 kuruş ve güzlük ile sarıbaşın ise 4 kuruştur. Şehrin muhtelif mahallelerinde sakin 261 Müslüman hane reisinin şehirde ve köylerde sahip olduğu araziye en çok buğday ektiği görülmektedir. Ziraatla uğraşan aile reisleri bir yılda toplam 5.200 god hububat üretimi gerçekleştirmiştir. Hububat içerisinde en fazla üretimi yapılan 3.025 god ile buğdaydır. Çiftçiler 2.040 god arpa ve 135 god güzlük üretmişlerdir. Üretilen buğdaydan 15.120 kuruş, arpadan 5.100 kuruş ve güzlükten 512 kuruş olmak üzere toplam 20.732 kuruş hasılat sağlanmıştır.

Şehirde yaşayan çiftçilerin, hububatın dışında hayvan yemi olarak kullandıkları ve temettülerde ölçü birimi *araba* olan giyah (çayır otu), *yonca* ve *korunga* da yetiştirdikleri anlaşılmaktadır. Üretimi gerçekleştirilen çayır otu, yonca ve korunganın toplamı 102,5 arabadır.

Bayburd'da hububat ekiminin yapıldığı tarlaların yanı sıra 14 adet bahçe ve iki adet bostan bulunduğu görülmektedir. 1845 senesinde bahçe ve bostancılıktan elde edilen gelirin aynı yılın toplam gelirinin % 20'si civarında olduğu gözlenmektedir.¹¹⁶

5.3.1.2. Köylerde toprağın dağılımı, tasarruf şekli ve ekilen ürünler

Temettüsü yapılan 72 köyde ziraî faaliyette bulunulan toprak miktarı 4.147 kileliktir. Bunun 2.274 kilelik (% 55) kısmı ekili (mezrû tarla), 1.873 kilelik kısmı ise (% 45) nadas halindeydi (gayr-i mezrû tarla).

İncelenilen dönemde çiftçilerin, toprağın verim gücünü artırmak için tarlalarını iki ya da üç yılda bir dinlendirdikleri ve toprağı çoğunlukla bir yıl boş bıraktıkları anlaşılmaktadır.¹¹⁷

Toprağın büyüklüğü bakımından ilk sırayı Everek köyü almaktadır.¹¹⁸ Köydeki hane reislerinin sahip oldukları arazinin miktarı 250 kileliktir. İkinci

¹¹⁵ ES 1288, s.169; ES 1318, s.296.

¹¹⁶ Özger, "Temettuat Defterleri Işığında Bayburd Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Durumu", s.204.

¹¹⁷ Tevfik Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisi" *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, sayı I, İstanbul 1987, s.248.

¹¹⁸ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6829.

sırayı 202 kilelik ile Hart köyü¹¹⁹ alırken, üçüncü sırada da 201,5 kilelik ile Lüsunk köyü yer almıştır.¹²⁰ Hane sayısıyla doğru orantılı olan toprak miktarı bakımından en küçük köy Erginis'tir. İki haneli bu köyde sadece iki kilelik arazi vardır.

Köylerde mevcut arazinin ekililik oranı birbirinden farklılıklar arz etmektedir. Aşağı Çençül, Erginis, Karavir, Poğik ve Pörge köylerinde tarlaların tamamı ekili durumdadır. Pulur köyü arazisinin % 5'i, Lüsunk köyünün % 46'sı nadasa bırakılmıştı. Ekili arazinin büyüklüğü bakımından ilk sırayı Pulur köyü almaktadır. Pulur'daki arazinin % 95,4'ü ekilidir. Konursu köyü % 80,2 ile ikinci, Lüsunk köyü de % 54,3 ile üçüncü sırada yer almaktadır.

Köylerdeki çiftçilerin topraktan elde ettikleri bir yıllık gelir 1845 yılının toplam gelirinin % 66'sı kadardır. Bir önceki sene 1844 yılında ise bu oran % 64 civarındadır.

Çiftçiler tarlalarında genellikle ağaçtan yapılmış saban, el orağı, tırpan ve çapa gibi araçlar kullanırlardı. Kara saban ile toprağı 10-15 cm derinliğine kadar sürebilirlerdi. Tarlaları herketmek için öküz, at ve katır kullanılırdı. Tarla ekime hazırlandıktan sonra; tohum, serpmeye yöntemi ile ekilirdi. Tohumlar genellikle kalbur ile elenerek temizlenirdi. Yetişen ürünler el orağı ya da tırpan ile biçilirdi. Biçilen buğday veya arpa sapları harman yerine öküz ve at arabaları ile taşınırdı. Harmanda toplanan başakları tanelerine ayırmak için yine öküz veya at kullanılırdı. Gem adı verilen altı çakmak taşlı döğenlere koşulan at ve öküzler başakları iyice ezerlerdi. Taneler ayrıldıktan sonra ürünün harmandan ambara taşınması için yine yük hayvanları kullanılırdı.¹²¹

1844 yılında köylerde en çok üretimi yapılan hububat türü buğdaydır. Toplam hububat üretiminin % 48'ini oluşturan buğday, 1844 yılında 84.700 god üretilmiştir. Buğdayın birim fiyatı 5 kuruş olduğuna göre köylerde buğdaydan 423.500 kuruş hasılat sağlanmıştır.¹²² Everek köyü buğday üretiminde 495,5 god

¹¹⁹ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6813.

¹²⁰ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6829.

¹²¹ Güran, "Osmanlı Tarım Ekonomisi", s.246-247.

¹²² Yetiştirilen ürünlerin birim fiyatları Anadolu'nun her yerinde aynı değildir. Mesela; Sivas'ın İlbeyli kazasında buğdayın kile başına birim fiyatı 4 kuruş, arpa 2 kuruştur. bkz. Kemalettin Kuzucu, *XIX.Yüzyıl Ortalarında İlbeyli Kazasının Sosyal ve İktisadi Durumu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1996, s.43.

ile ilk sırada yer almaktadır.¹²³ 431,5 god ile Yukarı Kırzı köyü ve 401 god ile Varzahan köyü onu takip etmiştir.¹²⁴ Armutlu, Yukarı Çançül ve Erginis köyleri buğdayın en az üretildiği köylerdir. Bu üç köyde sadece 12 god buğday üretilmiştir.¹²⁵

Hububat üretiminin azlığı ya da çokluğu köyün coğrafi yapısına da bağlıdır. Ova köyleri üretim için daha elverişli, dağ köyleri ise daha az verişlidir. Bayburd'da da durum böyledir. Yukarı Kırzı ve Varzahan köyleri Hart ovasında yer almaktadır.

Hububat üretiminde ikinci sırayı arpa (şa'ir) almaktadır. Arpa, soğuğa daha dayanıklı olduğundan buğdayın aksine köylerin tamamında yetiştirilmiştir. 1844 senesinde 84.070 god arpa üretilmiştir. Buğday ile neredeyse aynı oranda üretimi yapıldığı görülen arpanın, toplam hububat içindeki payı % 48'dir. Birim fiyatı 2,5 kuruş olan arpadan bir yıl içinde 210.175 kuruş gelir elde edilmiştir.

En çok arpa üretimi gerçekleştiren köy, Konursu köyüdür. Köyde 486 god arpa yetiştirilmiştir. 408,5 god ile Mahacur köyü ikinci, 399 god ile da Everek köyü üçüncü sırayı almıştır. En az arpa üretilen üç köy ise Erginis, Ağnasor ve Aşağı Ahsunk'tur. Bu üç köyde toplam 36 god arpa üretimi gerçekleştirilmiştir.¹²⁶

Hububat üretiminde üçüncü sırayı sarıbaş ve güzlük almaktadır.¹²⁷ 1844 yılı içinde 5.885 god üretimi yapılan sarıbaşın birim fiyatı 4 kuruştur. 1844 yılında sarıbaştan 23.540 kuruş hasılat sağlanmıştır. En çok Konursu köyünde ekildiği anlaşılan sarıbaşın, pek çok köyde üretiminin yapılmadığı görülmektedir.¹²⁸

Hububat dışında üretimi yapılan ikinci tür ürün, yonca, korunga, fiğ ve çayır otundan müteşekkil hayvan yemi grubudur. Yonca ve korunga, arpa ya da buğday gibi her yıl ekilen bir ürün değildi. Çiftçiler hayvanlarının kışlık ot ihtiyacını giderecek kadar bir alana yonca veya korungayı bir defa ektiklerinde, yoncayı en az yedi-sekiz sene, korungayı ise üç-beş sene tekrar tekrar biçebilirlerdi. Temettü tahrirlerinde hane reislerinin yetiştirdikleri otun miktarını tespit edebilmek için ölçü birimi olarak bir öküz arabasının kapasitesi

¹²³ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6829.

¹²⁴ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6842, 6028.

¹²⁵ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6818, 6784, 6795.

¹²⁶ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6812, 6795, 6823.

¹²⁷ Sarıbaş, buğdaygillerden bir ürün çeşidi. Diğer adı çavdardır. Güzlük, sonbaharda ekildiği için bu adı almıştır. Bazı köylerde sarıbaş yerine güzlük denilmiştir.

¹²⁸ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6810.

kullanılmıştır. Yani bir hane reisinin iki araba yoncasının olması demek, o kişinin iki öküz arabası ile taşınabilecek kadar yoncasının olması anlamına gelmekteydi. Köylerde 1844 yılında 2.031,5 araba ot üretimi gerçekleştirilmiştir. Bunun % 92'sini çayır otu oluştururken (1.863 araba), % 7'si yonca (142,5 araba) ve % 1'i korungadır (24 araba). Bunların dışında sadece Öskürüç köyünde ekim alanı olan 2 araba fiğ bulunmaktadır.¹²⁹ Hayvan yemi olarak kullanılan otlardan başka, ekilen hububatın yukarıda bahsedilen *gemler*le sürülmesi ile ortaya çıkan ve modern zirai araçların çıkışına kadar bölgede *tığ makinesi* tabir edilen bir araç kullanılarak saman elde edilmekteydi. Aynı yıl köylerde üretilen ve defterlerde *gâh-ı bârid*/katı saman olarak kaydedilen 23,5 araba saman üretimi gerçekleştirilmiştir.

Çayır otunun birim fiyatı 20 kuruş, yonca ve korunganın 40 kuruş, fiğin 25 kuruş, *gâh-ı bârid*in 20 kuruştur. 1844 yılında hane reisleri çayır otundan 37.260 kuruş, yoncadan 5.700 kuruş, korungadan 960 kuruş, fiğden 50 kuruş ve samandan 470 kuruş olmak üzere toplam 44.440 kuruş hasılat elde etmişlerdir.

1845 yılında Bayburd kazasının 138 köyünde 68.035 god arpa, 61.180 god buğday, 17.410 god sarıbaş ve 6.190 god güzlük üretimi gerçekleştirilmiştir.¹³⁰

5.3.2. Hayvancılık

5.3.2.1. Şehirde hayvancılık faaliyeti

Daha öncede belirtildiği gibi, temettüsü mevcut hanelerin hemen hemen tamamına yakınında koyun gibi küçükbaş, inek gibi büyükbaş hayvanı beslenmekteydi. Kayıtlardaki hayvan türlerinden, çiftçilerin et, süt yağ, peynir ve yün ihtiyaçlarını karşılamak, tarlaya gübre sağlamak ve tarlanın sürülmesinde ve yük taşımada gücünden yararlanmak amacıyla hayvan yetiştirdikleri anlaşılmaktadır.

Bayburd şehir merkezinde mevcut 261 Müslüman hanede yetiştirilen hayvanları; büyükbaş, küçükbaş, koşum ve binek hayvanları ve arıcılık olarak dört grupta değerlendirmek mümkündür.

5.3.2.1.1. Büyükbaş hayvancılık

¹²⁹ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6833.

¹³⁰ BOA. ML. VRD. d, nr.1228.

Sütü için beslenen inek ve sağmal camuş ile bunların yavruları olan buzağı, manda buzağı, düge ve manda düge bu grupta değerlendirilmektedir. Temettü tahrirlerine göre şehirde yaşayan 261 Müslüman hane reisi tarafından 726 adet büyükbaş hayvan yetiştirilmiştir. En fazla büyükbaş hayvanı 235 adetle Tuzcuzâde Mahallesinde¹³¹ bulunurken, Cami-i Kebir grubu 208 adetle onu takip etmektedir.¹³² Karasakal Mahallesinde 121 adet, Veysel Mahallesinde 83 adet ve Kaleardı Mahallesinde ise 79 adet büyükbaş hayvanı bulunmaktadır.¹³³

Şehirde en fazla yetiştirilen büyükbaş hayvanı inektir. Hemen hemen bütün evlerde bir ya da birkaç tane beslendiği anlaşılan inek, 348 adetle diğer büyükbaş hayvanların yarıya yakını kadardı. En fazla ineğin beslendiği mahalle Tuzcuzâde olup, 102 adetle Cami-i Kebir grubu onu takip etmekteydi. Sütü için beslenen sağmal camuşun sayısı 35 adetti. En fazla sağmal camuş 11'er adetle Cami-i Kebir grubu ve Tuzcuzâde Mahallesinde yetiştirilmiştir.¹³⁴ Şehirde yetiştirilen diğer büyük baş hayvanları arasında 250 buzağı, 13 manda buzağısı, 52 düge, 3 manda düge bulunmaktaydı.¹³⁵

Tablo: 5.4. Şehirde Büyükbaş Hayvancılığın Dağılımı

Türü	Cami-i Kebir	Karasakal	Veysel	Kaleardı	Tuzcuzâde	Toplam
Buzağı	62	36	23	37	92	250
Camuş buzağı	-	-	-	-	4	4
Düge	24	12	8	1	7	52
İnek	102	58	44	37	107	348
Manda buzağı	8	5	-	-	-	13
Manda düge	1	-	2	-	-	4
Sağmal camuş	11	10	2	1	11	35
Toplam	208	121	83	79	235	726

Temettüat defterlerinde rastlanmayan ancak dönemin diğer kayıtlarında bulunan diğer büyükbaş hayvanları ve onlarla ilgili terimler de vardı. Bunlardan biri *mozuk*, diğeri *gemlik* ifadeleriydi.¹³⁶ İneğin yeni doğan yavrusuna *dana*, bir yaşındaki erkek veya dişi danaya *mozuk* denilmektedir. Gemlik terimi ise iki

¹³¹ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6804.

¹³² BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6806.

¹³³ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6788, 6793, 6840.

¹³⁴ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6806, 6804.

¹³⁵ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6804, 6793, 6788, 6840, 6806.

¹³⁶ BOA. D.BŞM. MHF, nr.13538, 10 Şevval 1249/ 19 Şubat 1834 tarihli Mercimekoğlu Ali Bey'in Muhallefâtı.

yaşındaki erkek mozuklar için kullanılmaktaydı. Gemlikten bir sonra geleni ise *topraklık* olarak adlanılmaktadır.

5.3.2.1.2. Küçükbaş hayvancılık

Şehirde yaşayan hane reisleri 1.585 adet küçükbaş hayvanı yetiştirmişlerdir. En fazla küçükbaş hayvanı beslenen mahaller sıralamasında, 732 adetle (% 46) Cami-i Kebir grubu birinci, Tuzcuzâde Mahallesi ikinci (309 adet), Kaleardı Mahallesi de üçüncü (286 adet) sırada yer almaktaydı. Karasakal Mahallesinde 143 adet ve Veysel Efendi Mahallesinde ise 115 adet küçükbaş hayvan yetiştirilmiştir.¹³⁷

Yetiştirilen küçükbaş hayvanları arasında en fazla bulunanı koyundur. Kaza genelinde yetiştirilen koyun sayısı 788 olup, koyun başına elde edilen gelir 15 kuruştur. Küçükbaş hayvanlarının % 50'sini oluşturan koyundan bir yılda sağlanan kazanç 11.820 kuruştur. En fazla koyun beslenen yerler sıralamasında, 378 adetle Cami-i Kebir grubu ilk sırada yer almaktaydı. Tuzcuzâde Mahallesinde 161, Kaleardı Mahallesinde 123, Karasakal Mahallesinde 73 ve Veysel Mahallesinde 53 koyun yetiştirilmiştir.

Yetiştirilen diğer küçükbaş hayvanlar arasında, 173 keçi, 524 kuzu ve 100 oğlak bulunmaktaydı. Kuzunun bir yaşına gelmiş olanı *tohlu* olarak adlandırılmaktaydı.¹³⁸

Tablo: 5.5.Şehirde Küçükbaş Hayvancılığın Dağılımı

	Cami-i Ke bir grubu	Karasakal Mahallesi	Veysel Mahallesi	Kaleardı Mahallesi	Tuzcuzâde Mahallesi	Toplam
Koyun	378	73	53	123	161	788
Keçi	53	22	17	48	33	173
Kuzu	266	40	35	85	98	524
Oğlak	35	8	10	30	17	100
Toplam	732	143	115	286	309	1585

5.3.2.1.3. Koşum ve binek hayvancılığı

Ziraat ile uğraşan hane reislerinin tarlalarını sürmek ve yük taşımak için kullandıkları anlaşılan ve koşu camuşu, öküz, kısarak ve merkepten oluşan 219 adet koşum hayvanı yetiştirilmiştir. En fazla koşum hayvanı 81 adetle Cami-i Kebir grubunda bulunmaktaydı. Kaleardı Mahallesinde 54, Tuzcuzâde

¹³⁷ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6793, 6788, 6804, 6806, 6840.

¹³⁸ BOA. D.BŞM. MHF, nr.13538, 10 Şevval 1249/19 Şubat 1834 tarihli Mercimekoğlu Ali Bey'in Muhallefâtı.

Mahallesinde 41, Veysel Mahallesinde 23 ve Karasakal Mahallesinde 20 koşum hayvanı yetiştirilmişti.¹³⁹

Tablo: 5.6.Şehirde Koşum ve Binek Hayvancılığın Dağılımı

	Cami-i Kebir	Kara sakal	Veysel Efendi	Kale ardı	Tuzcu zade	Toplam
Bargir/beygir	-	-	4	3	13	20
Esb-i tay	2	-	-	-	5	7
Esb-i rükup	2	-	-	-	-	2
Kısrak	5	2	-	-	7	14
Koşu Camuşu	7	4	16	-	-	27
Merkep	17	2	1	21	2	43
Öküz	48	12	2	30	14	106
Toplam	81	20	23	54	41	219

Tabloda görüldüğü üzere koşum hayvanları içinde öküz 106 adetle en fazla yetiştirileniydi. Bunun dışında, 43 merkep, 27 koşu camuşu, 14 kısrak, 7 tay ve 2 binek atı beslenen diğer hayvanlardı.

5.3.2.1.4. Hayvancılıktan elde edilen gelir

Temettuat defterlerinde çiftçilerin besledikleri hayvanlardan bir yılda elde ettikleri hasılat da yazılmaktaydı. Şehirde ve köylerde aynı cins bütün hayvanların senelik getirileri aynı miktardı. Tahrirlerde pek çok hayvan türü bulunmasına rağmen, gelir sağlananlar, inek, koyun, keçi, sağmal camuş, bargir ve merkepten ibaretti.

Tablo: 5.7. Şehir Merkezinde Hayvancılıktan Elde Edilen Hasılat

Cinsi	Birim Hasılatı	Sayısı	Yıllık Gelir Toplamı (kuruş)
Sağmal camuş	60	35	2.100
İnek	30	348	10.440
Koyun	15	788	11.820
Keçi	15	173	2.595
Bargir/beygir	60	20	1.200
Kısrak	60	14	840
Merkep	30	43	1.290
Toplam	-	1.421	30.285

Tablodan anlaşılabacağı gibi, gelir getiren hayvanlardan sağmal camuş, beygir ve kısrakın senelik getirisi 60'şar kuruş, inek ve merkebin 30'ar kuruş, koyun ve keçinin ise 15'er kuruştı. Şehir merkezinde bir yılda, hayvancılıktan 30.285 kuruş hasılat sağlanmış olup, bunun 11.820 kuruşu koyundan, 10.440 kuruşu inekten, 2.100 kuruşu sağmal camuştan, 2.595 kuruşu keçiden, 1.290

¹³⁹ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6793, 6788, 6804, 6806, 6840.

kuruşu merkepten, 1.200 kuruşu beygirden ve 840 kuruşu da kısraktan elde edilmişti.

1898 yılında yapılan istatistikte, köyleriyle beraber Bayburd'da yetiştirilen büyükbaş hayvanı sayısının 45.573, cins koyun sayısının 123.211 ve cins at sayısının 2.120 adet olduğu tahmin edilmektedir. İstatistikte cins at neslinin kesilmek üzere olduğu vurgulanmaktadır.¹⁴⁰

5.3.2.2. Köylerde hayvancılık faaliyeti

5.3.2.2.1. Büyükbaş hayvancılık

Temettuat defteri mevcut 72 köyde yaşayan hane reisleri ile kışlak ve haymenişin ekrâd taifesi olarak kayıtlı 68 hane reisi toplam 4.612 adet büyükbaş hayvanı yetiştirmişlerdir. İnek, sağmal camuş, düge, manda buzağı, buzağı, manda düge ve tosun gibi türlerden oluşan büyükbaş hayvanları içinde en fazla bulunanı 2.213 adetle inektir. Büyükbaş hayvanları içinde % 48'lik bir orana sahip olan ineği, 1.577 adetle (% 34) buzağı takip etmektedir. Köylerde beslenen diğer hayvanlara arasında 320 düge, 341 sağmal camuş, 49 tosun, 97 manda buzağı ve 15 manda düge bulunmaktaydı. Haymenişin ekrad taifesi hane reisleri 144 adet büyükbaş hayvanı yetiştirmiştir.¹⁴¹ Temettüsü mevcut köylerin tamamında büyükbaş hayvancılığının yapıldığı anlaşılmaktadır.

Güder ve Kalbular köyleri dışında bütün köylerde beslenen ineğin en çok bulunduğu köyler sıralamasında, Pulur köyü ilk sırada yer almaktadır. 275 ineğin mevcut olduğu Pulur'u, 127 adetle Everek ve 98 adetle Lüsunk köyleri izlemektedir. En az ineğin yetiştirildiği köyler ise, Yukarı Çimağıl (1 adet), Aşağı Ahsunk (2 adet) ve Peyki (2 adet) köyleridir.¹⁴²

Öncelikle sütü için tercih edilen ve kayıtlarda *sağmal* sıfatı ile ifade edilen camuşun, inek kadar yayılım alanı olmadığı görülmektedir. İnek bütün köylerde yetiştirilen bir hayvan olmasına rağmen, sağmal camuş 72 köyün 51'inde bulunmakta, 21'inde yer almamaktaydı. Daha çok su kıyıları ve meralık alanları seven sağmal camuş on dört köyde sadece birer adet bulunmaktaydı. En fazla

¹⁴⁰ BOA. Y.EE, nr.133/1.

¹⁴¹ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6799.

¹⁴² BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6813, 6823.

sağmal camuş Konursu (44 adet), Pulur (31 adet) ve Hart (22 adet) köylerinde beslenmişti.¹⁴³

Temettü tahrirlerine göre, çiftçilerin besledikleri büyükbaş hayvanları içinde, sadece inek ve sağmal camuştan senede belirli oranlarda hasılat elde edildiği anlaşılmaktadır. İneğin her birinden yıllık 30 kuruş gelir elde edilirken, sağmal camuştan 60 kuruş kazanılmaktaydı.

5.3.2.2.2. Küçükbaş hayvancılığı

Temettüsü mevcut köylerden Çorak köyü dışında bütün köylerde koyun, keçi, kuzu ve oğlakdan ibaret küçükbaş hayvancılığı faaliyeti yapıldığı anlaşılmaktadır. Defterlere göre, toplam 10.819 adet küçükbaş hayvanı yetiştirilmiş olup, bunun 1.417'si Haymenişin ekrad taifesine aitti. En fazla yetiştirilen küçükbaş hayvanı koyundu. Toplam sayısı 5.624 adedi bulan koyunu, 3.469 adetle kuzu, 1.726 adetle keçi, 1.218 adetle oğlak ve 27 adetle tohlu takip etmekteydi.

En fazla küçükbaş hayvancılığı yapılan köy sıralamasında 1.066 adetle Pulur köyü birinci durumdaydı. Pulur'ü 838 adetle Lüsunk ve 597 adetle Everek köyleri takip etmekteydi. En az bulunan köyler ise, Yukarı Çimağıl (11 adet), Aşağı Ahsunk (14 adet) ve Aşağı Çimağıl (14 adet) ve Güder (16 adet) köyleridir.¹⁴⁴

Koyundan sonra en çok rastlanan keçinin, koyun kadar yayılım alanı bulunmadığı ve Çorak köyü¹⁴⁵ ile birlikte Ardosta¹⁴⁶ ve Yukarı Çimağıl köylerinde hiç beslenmediği anlaşılmaktadır.¹⁴⁷ Birim fiyatı koyunla aynı olan ve sende her birinden 15'er kuruş hasılatın sağlandığı keçinin en fazla bulunduğu köyler; lüsunk (264 adet), Murtad (122 adet) ve Everek (98 adet) köyleridir.¹⁴⁸

Köyler içinde en fazla koyun Pulur'da (572 adet) bulunmaktaydı.¹⁴⁹ Pulur köyünü, Lüsunk (276 adet) ve Yukarı Lori (210 adet) köyleri izlemekteydi.¹⁵⁰

¹⁴³ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6810, 6803, 6831.

¹⁴⁴ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6813, 6823, 6765, 6777.

¹⁴⁵ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6826.

¹⁴⁶ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6819.

¹⁴⁷ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6813.

¹⁴⁸ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6829, 6845.

¹⁴⁹ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6803.

¹⁵⁰ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6829, 6841.

Cebre (4 adet), Aşağı Çimağıl (5 adet), Peyki (5 adet) ve Aşağı Ahsunk (6 adet) koyuna en az rastlanan köylerdi.

5.3.2.2.3. Koşum ve binek hayvancılığı

Temettuat defterlerinde muhtelif köylerde, koşu camuşu ve öküz gibi koşum hayvanları ve kısarak esb-i rükûb, tay, kurik, bargir/beygir ve esb gibi farklı şekillerde yer alan, at ve merkep gibi binek hayvanlarından müteşekkil 3.054 adet koşum ve binek hayvanı yetiştirilmiştir.

Ziraat ile uğraşan hane reisleri tarlalarını sürmek, mahsullerini taşımak ve sair işler için özellikle öküz ve koşu camuşunun (erkek camuş) gücünden istifade ederlerdi. Tahtadan tekerlekli öküz arabalarına genellikle öküzler koşulmasına rağmen, bazı köylerde öküz yerine camuşlar tercih edilmekteydi. Koşum ve binek hayvanlarının 2.528'ini (% 83) öküz ve koşu camuşu oluşturmaktaydı. Koşum hayvanı olarak en fazla kullanılan hayvan ise öküzdü. Güder, Kalbulas, Murtad, Müşeverk ve Poğık köyleri dışında tüm köylerde mevcut toplam öküz sayısı 2.528 adet olup, en fazla bulunan köy sıralamasında, Pulur köyü 161 adetle yine ilk sıradaydı. Everek ve Lüsunk köylerinde 116'şar adet ve Konursu köyünde de 78 adet öküz mevcuttu. Haymenişin taifesinin yetiştirdiği öküz sayısı ise 247 idi.

Köylerde toplam 379 adet koşu camuşu bulunmakta olup, tahrirlere göre 29 köyde koşu camuşuna rastlanmamıştır. En fazla bulunduğu köy Murtad (76 adet), Yukarı Lori (31 adet) ve Hart (26 adet) köyleridir.

Binek hayvanı olarak değerlendirilen toplam hayvan sayısı ise 526 olup, bunlar içinde en fazla bulunanı kısarak (156 adet) ve merkepti (2130 adet).

1898 yılında hazırlanan istatistiğe göre Bayburd kazasında 45.573 re's büyükbaş hayvanı, 123.211 re's cins koyun ve 2.120 re's cins at yetiştirildiği belirtilmektedir. Kaymakam Hüsni Bey, kazada cins at neslinin kesilmek üzere olduğunu da raporunda ayrıca ifade etmektedir.¹⁵¹

5.3.2.2.4. Köylerde hayvancılıktan elde edilen gelir

Tahrirlere göre köylerde bir yılda, hayvancılıktan 213.900 kuruş hasılat sağlanmış olup, bunun 84.360 kuruşu koyundan, 66.390 kuruşu inekten, 25.890

¹⁵¹ BOA. Y.EE, nr.133/1.

kuruşu keçiden, 20.460 kuruşu sağmal camuştan, 9.240 kuruşu kısraktan, 6.900 kuruşu merkepten ve 660 kuruşu beygirden elde edilmiştir.

Tablo: 5.8. Köylerde Hayvancılıktan Elde Edilen Hasılat

Cinsi	Birim Hasılatı kuruş	Sayısı	Yıllık Gelir Toplamı kuruş
Sağmal camuş	60	341	20.460
İnek	30	2.213	66.390
Koyun	15	5.624	84.360
Keçi	15	1.726	25.890
Bargir/beygir	60	11	660
Kısrak	60	154	9.240
Merkep	30	230	6.900
Toplam	-	10.229	213.900

5.4. Arıcılık

5.4.1. Şehirde arıcılık faaliyeti

Bayburd kaza merkezinde tarım ve hayvancılığın yanı sıra bazı aile bireylerinin az da olsa arıcılıkla iştigal ettikleri kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Tablo: 5.9.Şehirde Arıcılığın Dağılımı

Cami-i Kebir	Karasakal	Veysel	Kaleardı	Tuzcuzâde	Toplam
29	36	16	11	54	146

Tabloda belirtildiği gibi, temettuat defterlerine göre şehirde toplam 146 adet arı kovanı bulunmaktaydı. En fazla arıcılık faaliyeti Tuzcuzâde Mahallesinde, en az ise Kaleardı Mahallesinde yapılmıştı.

5.4.2. Köylerde arıcılık faaliyeti

Bayburd kazası köylerinde tarım ve hayvancılığın yanında, bazı aile reislerinin evlerinin bal ihtiyacını gidermek ve hatta satmak amacıyla arıcılık faaliyetinde bulundukları görülmektedir. Temettuat defteri mevcut 72 köyden, 50'sinde arıcılıkla uğraşan hane reislerine rastlanmaktadır. Mevcut köylerde 936 adet arı kovanı bulunmaktaydı. Arıcılığın en fazla yapıldığı köyler arasında Everek köyü ilk sırada yer almaktaydı. 73 adet arı kovanının bulunduğu Everek köyünü, 65 adetle Lüsunk köyü ve 59 adetle Hart köyü takip etmekteydi. Bu üç köydeki arı kovanı sayısı 197 olup, toplam arı kovanı sayısına oranı % 18,2'dir.

Tahriri mevcut köylerden 23'ünde tesadüf edilemeyen arıcılık faaliyetinin en az bulunduğu köyler, Berne (1adet), Güder (2adet) ve Karayaşmak (2 adet) köyleridir. Sancaklık döneminde Bayburd'da arıcılık faaliyeti daha da gelişmiştir.

1881 yılı salnâmesine göre, Kelkit, Şiran ve İspir kazasıyla birlikte Bayburd sancağında 19.891 adet arı kovanı bulunmaktadır.¹⁵²

Mevcut temettuat defterlerine göre Bayburd kazası köylerinde beslenen hayvan tür ve sayıları ve yapılan arıcılık faaliyet aşağıdaki tabloda toplu olarak verilmiştir.

Tablo: 5.10.Temettuat Defterlerine Göre 1844 Yılında Köylerdeki Hayvancılık Faaliyeti

Köyler	Büy.baş	Küç.baş	Topl.	Arıcılık	Köyler	Büy.baş	Küç.baş	Topl.	Arıcılık
Burnaz	47	200	247	43	Karaver	20	73	93	16
Cebre	72	18	90	24	Karayasmak	15	75	90	2
Cemele	23	18	41	0	Kızı ı ulya	118	309	427	33
Cenci	44	115	159	0	Konursu	221	285	506	0
Cilara	159	187	346	7	Kop	74	187	261	20
Cumavank	69	136	205	23	Lori ı süfla	64	137	201	4
Çağul-ı süfla	44	88	132	14	Lori ı ulya	180	361	541	17
Çağul-ı ulya	23	34	57	0	Lüsunk	199	838	1037	65
Çımağul ı süfla	8	14	22	15	Mahacur	34	88	122	41
Çımağul ı ulya	1	11	12	0	Malasa	63	254	317	29
Çıphınıs	132	455	587	24	Murtad	142	428	570	0
Çitanos	14	36	50	0	Müşeverek	24	111	135	10
Çorak	45	0	45	11	Osdük	60	215	275	35
Dacırak	58	222	280	27	Öksürtüç	15	52	67	0
Elmalı	23	39	62	0	Pekesi	61	124	185	9
Erginis	10	71	81	0	Peyki	5	20	25	0
Everek	314	597	911	73	Poğik	34	36	70	0
Eymür	35	66	101	21	Pörge	37	109	146	11
Güder	1	16	17	2	Pulur	499	1066	1565	10
Hadrek	23	73	96	15	Rumeli	59	174	233	13
Hakiğ	19	68	87	17	Sisne ı ulya	20	44	64	4
Hart	235	306	541	59	Tavukvank	27	69	96	16
Haşıye	98	186	284	0	Tomla-ı süfla	75	194	269	11
Helva	64	295	359	18	Tomlacık	43	57	100	0
Hireverti	66	331	397	0	Toronsos	43	115	158	16
Horsu	13	17	30	0	Vağında	13	25	38	0
Hörme	40	96	136	32	Varzahan	44	196	240	10
İrmene	21	73	94	17	Yakupabdal	25	93	118	20
İşbonos	15	57	72	8	Yanbaksa	66	81	147	6
Kalbulas	5	39	44	0	Zargidi	88	155	243	6
Kaliskavar	15	41	56	0	Haymenişin Ekrad taifesi	144	1417	1561	0
Toplam	1.736	3.905	5.641	450	-	2.512	7.388	9.900	404
Geneltoplam	4.248	11.293	15.541	854					

Tabloda görüldüğü gibi, mevcut köylerde yetiştirilen büyük ve küçükbaş toplam hayvan sayısı 15.541 baştır. Bunun 11.293'ünü küçükbaşlar oluştururken, 4.248'ini de büyükbaşlar oluşturmaktadır. Toplamda en fazla yetiştirilen hayvan sıralamasında 1.565 başla Pulur köyü ilk sıradaydı.¹⁵³ 1.561 başla Haymenişin ekrad taifesi bir tarafa bırakılacak olursa, 1.037 başla Lüsunk köyü¹⁵⁴ ikinci ve

¹⁵² ES 1299, s.163.

¹⁵³ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6803.

¹⁵⁴ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6829.

911 başla Everek köyü üçüncü durumdaydı.¹⁵⁵ En az yetiştirilen köyler arasında ise Yukarı ve Aşağı Çimağıl köyleri ile Güder köyü bulunmaktaydı.¹⁵⁶

5.5. Salnâmelere Göre XIX. Yüzyıl Sonlarında Bayburd Sancağında Tarım ve Hayvancılık Faaliyeti

Temettuat tahrirlerinde sadece 72 köyün bilgileri bulunduğundan, Bayburd geneli hakkında sağlıklı bir veri elde edilememektedir. Bayburd'da yapılan hayvancılık faaliyeti hakkında 1299/1881 ve 1304/1887 tarihli Erzurum vilayet salnâmelerinde kapsamlı bilgiler bulunmaktadır. Daha öncede değinildiği gibi Bayburd 1878-1888 yılları arası idarî üniteye sancak olarak yer almaktaydı. Dolayısıyla her iki tarihli salnâmede, yapılan hayvancılık faaliyeti hakkındaki veriler, Bayburd merkez ve köylerinin yanı sıra Kelkit, Şiran ve İspir kazaları ve köylerini de kapsamaktadır.

Tablo: 5.11. 1304/1887 Salnâmesine Göre Bayburd Sancağında Yetiştirilen Hayvan Sayısı

Cinsi	1881 Yılı	1887 Yılı
Aygır	331	828
Boğa	145	2.170
Dana	6.600	14.101
Dişikoyun	98.800	106.049
Dişi Keçi	79.120	-
Ester/Katır	375	-
Hımar/ Eşek	1.760	-
İğdiç	169	1.000
İnek	10.030	21.000
Kısırak	1.548	2.800
Koç	5.295	8.591
Kuzu	7.250	-
Malak	675	842
Manda	1.310	1.788
Oğlak	50.000	-
Öküz	14.900	31.500
Tay	800	1.300
Teke	4.226	-
Toplam	283.334	191.969

¹⁵⁵ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6845.

¹⁵⁶ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6777, 6813, 6765.

Tablodan da anlaşılacağı gibi sancak dönemine ait 1881¹⁵⁷ ve 1887¹⁵⁸ yılları salnâmelerinde Bayburd sancağında yetiştirilen hayvan cins ve miktarları verilmiştir. 1881 yılında çiftçilerin besledikleri neredeyse bütün hayvanların istatistikî verileri bulunurken, 1887 yılında bazı hayvan türlerine yer verilmemiştir. Her iki tarihte de en çok beslenen hayvanın koyun olduğu anlaşılmaktadır. Sancakta 1881’de 98.800 adet, 1887 yılında 106.049 adet koyun bulunmaktadır.

Hayvancılıkta olduğu gibi tarım alanında yapılan faaliyetleri de her iki tarihli salnâmeden takip edebilmekteyiz. Temettuat defterlerinde ekseri çiftçilerin öşre tabi olan ürünleri ile ilgili veriler bulunmaktadır. Salnâmelerde ise, çok daha fazla detaya yer verilmekte ve yetiştirilen sebze ve meyveler bile ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

Tablo: 5.12. 1299/ 881 ve 1304/1887 Salnâmelerine Göre Bayburd Sancağında Tarımsal Faaliyet

Cinsi	1881 Yılı Miktarı	1887 Yılı Sayısı	Cinsi	1881 Yılı Miktarı	1887 Yılı Miktarı
Armud	13.950 god	26.420 kile	Küşne	-	2.900 kile
Arpa	3.930.000 şinik	492.000 kile	Lahana	99.000 god	42.500 kile
Ayva	4.000 god	560 kile	Lazut	15.000 god	-
Buğday	2.138.000 şinik	425.000 kile	Mercimek	400 şinik	-
Ceviz	25.000 şinik	4.750 kile	Mısır	-	4.300
Çavdar	215.000 şinik	61.000 kile	Nohut	16.200 god	-
Çiriş	300 god	-	Pamuk	-	1.320 kile
Darı	21.000 şinik	8.000 kile	Patates	3.000 god	1.250 kile
Duhan	1.450 god	-	Pirinç	-	3.000 kile
Elma	6.900 god	55.340 kile	Sarıbaş	2.236.000 şinik	513.000 kile
Erik	1.400 god	15.700 kile	Soğan	55.000 god	32.500 kile
Fasulye	46.000 god	-	Şalgam	75.000 god	1.300 kile
Fişne	19.300 god	3.520 kile	Şeftali	5.000 god	2.960 kile
İğde	800 god	-	Tut	99.850 god	304.370 kile
Kavun-Karpuz	55.000 god	60.000 kile	Üzüm	11.980 god	224.770 kile
Kiraz	19.950 god	8.490 kile	Zerdali	7.000 god	11.890 kile
			Zeyrek	2.800 şinik	100 kile

Tabloda görüleceği üzere 1881 ve 1887 yıllarına ait Bayburd Sancağında kaza ve köyleriyle beraber ekilen ürünler ve alınan mahsulleri belirtilmiştir. 1881 yılında ürünlerin ölçü birimi olarak şinik ve god kullanılmışken, 1887 yılında sadece kile tercih edilmiştir. Tabloda verilen ürünleri, hububatlar, meyveler ve sebzeler olarak sınıflandırmak mümkündür. Diğer kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla bu denli çeşitli meyve ve sebzenin Bayburd merkez veya köylerinde

¹⁵⁷ ES 1299, s.163.

¹⁵⁸ ES 1304, s.327.

yetiştirme alanı bulmadığı görülmektedir. Sancağın ürün yönünden zengin çeşitli olması, özellikle İspir ve yöresinin buraya bağlılığından kaynaklanır. Bilindiği üzere Bayburd'un iklimi karasala yakın iken, İspir iklimi Karadenize daha yakın ve ürün çeşitliliğine daha elverişlidir.

5.6. Bayburd Kaymakamı Mehmed Hüsnü Bey'in 1898 Tarihli Tarım ve Hayvancılığa Dair İstatistik Raporu

Bayburd kaymakamı M.Hüsnü Bey'in 1898 yılında hazırladığı ve Bayburd'un ziraî hayatı hakkında malumatın bulunduğu istatistikte, kaymakam Hüsnü Bey, ilk başta Bayburd arazisinin çok verimli olduğuna vurgu yapmıştır. Arazinin verimliliğini “*şurası muhakkak ki halihazırda Bayburd 8-10 kazanın hububat ambarı makamındadır*” cümlesiyle dile getirmiştir. Arazideki verimliliğe bağlı olarak gerçekleştirilen ziraî üretim, ne yazık ki XIX. yüzyılın sonlarında iyice azalmıştır. Hüsnü Bey buna özellikle dikkat çekerek, Bayburd'un on onbeş sene evveline kadar, *Trabzon'a her türlü hububat ihraç etmekte iken son senelerde her 3-4 senede ancak bir defa birkaç yüzbin kile hububat ihracı yapabilmekte* olduğunu ifade etmiştir. Üretimin iyi olduğu dönemlerde Bayburd çiftçisinin ürünlerinin iskele vasıtasıyla dışarıya ihracatının da yapıldığını söylemiştir.

Rapora göre, 1898 yılı içinde Bayburd'da 1.448.676 şinik buğday, 701.734 şinik sarıbaş, 180.857 şinik çavdar ve 1.801.515 şinik arpa üretimi gerçekleştirilmiştir. Bundan başka aynı yıl 21.987.784 kıyye giyah/çayır otu hasılatı elde edilmiştir. Ayrıca Bayburd köylerinde fig, zeyrek, mercimek, küşne, mısır, kavun, karpuz, soğan ve patates yetiştirildiği ve bunlar içinde 540.000 kıyye patates ve 1.500.000 kıyye soğan üretimi gerçekleştirildiği belirtilmiştir. İstatistikte diğer ürünlerin cüz'i miktar yetiştirildiği ortaya konulmuştur.

Hüsnü Bey, aynı yıl kaza genelinde 949.276 dönüm ekili, 521.214 dönüm nadas/gayrimezru arazinin tapu kayıtlarında yazılı olduğunu ifade etmekte ancak bunun doğruluğunun şüpheli olabileceğini beyan etmektedir.

1898 istatistiğinde kaymakam Hüsnü Bey, Bayburd'da ziraî hayatın iyileştirilmesi için alınması gereken tedbirleri de ortaya koymuştur. Ona göre, tarımsal seviyenin yükseltilebilmesi için, Bayburd'a bir an evvel bir *İptida-i*

Ziraat Mektebi açılmalıdır. Ürünlerin nakliyesinde kullanılan at, deve ve kağı arabaları terk edilmelidir. Nakliye aracı olarak bunların yerine her türlü tekerlekli arabalar alınmalı ve yeni ziraî araç ve gereçlerin en azından bazılarının yapılabileceği bir ıslahhane mutlaka tesis edilmelidir. Bütün bunlar yapılan kadar geçici olarak her bir takımı 4'er saban, 2'şer tapan ve 1'er ekim ve tohum ve çayır ve orak makineleri getirilmelidir. Çiftçiler bir an önce ilkel aletleri terk edip son sistem gereçlere geçmelidir.¹⁵⁹

Bayburd kaymakamı M. Hüsnü Bey, son derece çalışkan ve aktif bir idareciydi. Onun döneminde Bayburd'da pek çok yatırım yapılmıştı. Hüsnü Bey'in raporunda dikkat çeken ve öne çıkan önemli hususlar vardır. Bunlardan biri, Bayburd'un arazi verimliliği noktasında sekiz-on kazanın hububat ambarı mesabesinde olduğuna dair işaretlerdir. Gerçekten de raporda da değinildiği gibi, Bayburd Kop dağlarından, Vavuk dağına kadar çok geniş ovalara ve Sinür ve Hart düzlüklerine sahipti. Bu kadar geniş alanda tarımsal faaliyet yapılıyordu ve arazi de oldukça verimliydi. Raporu 1898'de yazan Kaymakam Bey, bu tarihlerde ve bundan önceki birkaç yılda üretimin azaldığından bahsetmektedir. Daha öncede bahsedildiği gibi, kanaatimizce bu düşüşün en önemli iki sebebi bulunmaktaydı. Bunlardan biri 1893 ve 1894'de meydana gelen kuraklık hadisesiydi, bir diğeri de merkezde ve köylerde çıkan Ermeni hadiselerinin üretim faaliyetlerine olan olumsuz etkisidir.

İleri görüşlü bir devlet adamı olan Hüsnü Bey, kazadaki sıkıntıları arz ettikten sonra meseleye bir de çözüm önerisi getirmektedir. Kaymakam Bey, ilkel yollarla yapılan tarımsal faaliyetin bir an evvel terk edilmesini ve modern (o döneme göre) tarıma geçilmesini önermektedir. Bunun içinde yapılacak işin, at ve kağı ile yapılan işlerin tekerlekli arabalarla görülmesini sağlamaktır. Günümüzde bile çiftçilerin en önemli problemleri olan tarımsal eğitime de dikkat çeken kaymakam Bey, çiftçilerin bilinçli tarım yapabilmeleri için, eğitilmelerinin sağlanması ve bu bağlamda şehirde bir ziraat mektebinin bir an evvel açılması zaruriyetini gündeme taşımıştır.

¹⁵⁹ BOA. Y.EE, nr.133/1.

Ancak günümüzde bile şehirde böyle bir okulun olmaması ve bazı köylerde hala orak ve tırpanın tarım aleti olarak kullanılması, Bayburd tarımının istenilen ölçüye gelemediğini göstermesi bakımından kayda değerdir.

5.7. Vergi Türleri ve Dağılımı

5.7.1. Vergi-yi mahsusa

Sözlükte veriş, atıyye, ihsan anlamına gelen vergi, maliye ıstılahında hazineye verilen hisse manasında kullanılmaktadır.¹⁶⁰ Vergi fikrinin tarihi gelişimini ortaya koyan müellifler, bu şekillerin hediye, yardım, iştirak, fedakârlık ve zorla alma gibi safhalar geçirdiğini belirtmektedirler. Bütün bu tarifler birleştirilip bir araya getirildiğinde verginin, umumi masrafların yükünün, fertler arasında paylaşımı için müracaat olunan usul anlamına geldiği ortaya çıkmaktadır. Osmanlı Devleti'nde, günümüzde kullanılan vergi kelimesi yerine bazı özel tabirler kullanılmaktaydı. Bunlar arasında *resim/resm*, *teklif*, *bâc*, *âdet* kelimeleri bulunmaktaydı.¹⁶¹ Tanzimat'a kadar Osmanlı'da vergi, şer'î ve örfî olmak üzere iki grupta değerlendirilmişti. Fakat bu vergilerin kendi aralarında sayısı seksene varan çeşidi söz konusuydu. Şer'î vergiler dışında, devletçe alınan ilk vergi uygulaması II.Bayezid zamanında gerçekleştirilmiştir. Savaş finansmanı olarak alınan bu vergi olağanüstü bir durum arz etmekteydi. Ancak ilerleyen yıllarda *tekâlif-i örfiyye* denilen bu tür vergilerin sayısı artarak devam etti.¹⁶² Tanzimat Fermanının ilanından kısa bir süre sonra iltizam usulü kaldırıldı. Yeni sisteme göre; vergi konulması için, halkın gelir düzeyini tespit etmek ve vergilerini tahsil etmek amacıyla taşrada "Muhassıllık-ı Emvâl " adlı memuriyetler oluşturuldu.¹⁶³

Tanzimat'la birlikte gerçekleştirilen en önemli yenilik, yıllardan beri devam eden ve pek çok çeşidi bulunan örfî vergilerin kaldırılması ve yerine "*ancemaatin vergi*" diye adlandırılan tek bir verginin getirilmesi olmuştur.¹⁶⁴ "An-cemaatin vergi", "vergü-yi mahsusa", "komşuca alınan vergi" ve yalnız "vergi" gibi değişik isimlerle ifade edilen ve 1256/1840 yılından itibaren tatbikine

¹⁶⁰ Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, II, İstanbul 1330, s.58.

¹⁶¹ Kazıcı, *Osmanlı'da Vergi Sistemi*, İstanbul 2003, s.60.

¹⁶² Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 2001, s.48.

¹⁶³ Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, İstanbul 1993, s.111.

¹⁶⁴ Abdullatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990, s.94; Çakır, *Osmanlı Maliyesi*, s.48; Öztürk, "Temettuat Tahrirleri", s.546.

başlanan¹⁶⁵ bu yeni sistemin en önemli özelliği, yükümlünün ödeme gücünü esas almasıdır. Bu vergi türünde, herkesin sahip olduğu emlak ve arazi ile bunlardan elde ettiği kâr oranında vergi ödemesi öngörülmekteydi. Ayrıca bu verginin mahallî meclislerce taksim edilip, belirli taksitler şeklinde alınması kararlaştırılmıştı.¹⁶⁶ Böylece ödeme gücü dikkate alınmaksızın erkek nüfus üzerine yüklenen baş vergisi sayılabilecek pek çok örfî vergiden, herkesin ticaret ve kazancı az çok gözetilerek tevzi edilen oldukça genel bir vergiye geçilmiş oluyordu.¹⁶⁷

Vergi-yi mahsusa türünde; hükümet bir cemaatin üzerine bir miktar vergi tarh eder ve herkesin hissesine düşecek miktarın aralarında komşuca tevzi edilmesini kendilerine bırakırdı.¹⁶⁸ Verginin tevzi edilecek tutarını tespit, kaldırılan örfî vergilerin toplamı esas alınmış ve verginin mükellefler arasında paylaştırılmasında esas alınan ödeme gücü de tahrir sonucu belirlenmiştir. Bu yeni vergi uygulamasında esas alınan malî gücün ölçüsü olarak halkın emlak, arazi ve hayvanı, ticaretle uğraşıyorsa geliri esas alınmaktaydı. İşte bu malî gücün adilane bir şekilde tespiti ve alınacak verginin malî güç ölçüsünde paylaşımı amacına yönelik olarak 1844 yılında ülkenin önemli bir kesiminde sayımlar yapılmıştır. Bu sayımlar sonucu “Emlak ve Arazi ve Hayvanat ve Temettuat Defterleri” oluşmuştur.¹⁶⁹

Bu vergi türünün tahriri muhassıllar tarafından yapılırdı. Merkezden yanlarında götördükleri kâtiplerden ve ihtiyaç duyarlarsa mahallinde istihdam edecekleri personelden yararlanabileceklerdi. Muhassıllar, köylerden başlamak suretiyle, herkesin adını, emlak, arazi ve hayvan miktarını, mükellef tüccar veya esnaf ise yıllık kazancını deftere yazardı.¹⁷⁰ Verginin tahsilinde köy veya mahallenin muhtar, kocabaşı, imam veya papazı aktif rol oynardı. Bu görevliler, yaptıkları tahsilatı hane reisinin adının bulunduğu tevzî defterine kaydedip, sonra parayla beraber defteri kazaya götürürlerdi. Herkesin ödediği vergi kaza meclisindeki deftere işlenip, tevzî defterine gelen paranın tutarı ve tarihi yazılıp

¹⁶⁵ Öztürk, *Bilecik*, s.174; Özer, *Darende*, s.80.

¹⁶⁶ Süleyman Sûdi, *Defter-i Muktesid*, I, İstanbul 1306, s.78; Şener, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları”, *150.Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s.260.

¹⁶⁷ Şener, *Osmanlı Vergi Sistemi*, s.96.

¹⁶⁸ Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, s.59

¹⁶⁹ Öztürk, *Bilecik*, s.175.

¹⁷⁰ Şener, *Osmanlı Vergi Sistemi*, s.97; Çakır, *Osmanlı Maliyesi*, s.48.

müdür ve sandık emini tarafından mühürlenirdi. Tahsilat ve teslimat esnasında güvenliğin sağlanmasında zaptiye askerleri de görev alırlardı. Ancemaatin vergi türü, yaklaşık yirmi yıl (1840-1859) yürürlükte kaldıktan sonra 1860 yılında kaldırılarak yerine, nisbî nitelikte arazi ve gelir vergileri getirilmiştir. Ancak bu vergi tahrire bağlı olduğundan, sayımın tamamlanamadığı yerlerde, ancemaatin vergi varlığını II.Meşrutiyet'e kadar sürdürmüştür.¹⁷¹

Vergi-yi mahsusanın hakkaniyetle paylaşımı esas alınmasına rağmen, dağılımlarda bazen adaletsizlikler olduğu görülmektedir. Yıllık kazancı çok olandan az vergi, az olandan da çok vergi alındığına rastlanılmıştır. Bayburd kazasında da verginin paylaşımında adaletsizlikler olduğu açıkça tespit edilmiştir. Mesela; Haşya köyünde ikamet eden Miktat Bey bir yılda 7.425 kuruş kazanmış ve aynı yıl 430 kuruş vergi-yi mahsusa ödemiştir. Miktat Beyin ödediği vergi, kazancının % 5,7'sidir.¹⁷² Fakat Yukarı Kırzı' da yaşayan bir hane reisi de bir yılda 275 kuruş kazanmış ve kazancının 106 kuruşunu yani % 38,5'ini vergi olarak vermiştir.¹⁷³

Temettü tahrirlerinde hane reislerinin 1844'de ödediği vergi “*sene-i sabıkada vergi-yi mahsusa'dan bir senede vermiş olduğu*” şeklinde yer almıştır.

Muhassıllar gittikleri yerlerde her hane reisinin isim ve şöhretini, ne kadar emlak, arazi ve hayvanı olduğunu kaydetmişlerdir. Eğer hane reisi tüccar ya da esnaf ise onların da bir yıllık tahmini ticaret ve kârlarını yazmışlardır.¹⁷⁴ Bayburd temettü defterlerinde de durum aynen bu şekildedir.

XIX.yüzyılın sonlarında Anadolu ıslahatı ile görevlendirilen Şakir Paşa döneminde, vergilerin daha iyi bir şekilde tahsilinin yapılabilmesi için çalışmalar yapılmıştır. Bu doğrultuda Erzurum vilayeti sancak ve kazalarında görev yapacak vergi tahsildarlarının nitelik ve nicelikleri yeniden belirlenmiştir. Şakir Paşa'nın ıslahatları istikametinde 1896 yılında Bayburd kazasına toplam 5 tahsildar görevlendirilmiş olup, bunlardan biri süvari tahsildar çavuşu, üçü süvari tahsildarı ve biri de piyade tahsildarı olarak tayin edilmiştir.¹⁷⁵ Böylece kaza dahilinde

¹⁷¹ Şener, *Osmanlı Vergi Sistemi*, s.105; Öztürk, *Bilecik*, s.175; Çakır, *Osmanlı Maliyesi*, s.49-50.

¹⁷² BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6780 s.3.

¹⁷³ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6842 s.4.

¹⁷⁴ Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, s.59.

¹⁷⁵ BOA. Y.EE, nr.133/10.

vergilerin daha sağlıklı toplanması ön görülmüş ve tahsildar atamalarında gayrimüslimlere de yer verilmiştir.

5.7.1.1. Şehirden alınan vergi-yi mahsusa miktarı

Aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere, temettuat defterlerine göre, Bayburd kaza merkezinden 1844 yılında 6.406 kuruş vergi-yi mahsusa toplanmıştır.

Tablo: 5.13. Şehir Merkezinde Vergi-yi Mahsusanın Dağılımı

Mahalle adı	Vergi-yi Mahsusa Miktarı
Cami-i Kebir, Kadızâde, Ahmed-i zencânî, Ferecullah, Uzun Kadı	1.874 kuruş
Kaleardı (Half-ı kal'a) Mahallesi	950 kuruş
Karasakal Mahallesi	925 kuruş
Veysel Efendi Mahallesi	817 kuruş
Tuzcuzâde Mahallesi	1.840 kuruş
Toplam	6.406 kuruş

Tabloda açıkça görüleceği üzere vergi-yi mahsusa yükü bakımından ilk sırayı 1.874 kuruşla Cami-i Kebir grubu almaktadır.¹⁷⁶ Sıralamada 1.840 kuruşla Tuzcuzâde Mahallesi¹⁷⁷ ikinci, 950 kuruşla Kaleardı Mahallesi¹⁷⁸ üçüncü, 925 kuruşla Karasakal Mahallesi dördüncü durumdadır.¹⁷⁹ Veysel Efendi Mahallesi ise 817 kuruşla son sırada yer almıştır.¹⁸⁰

5.7.1.2. Köylerden alınan vergi-yi mahsusa miktarı

1844 yılında mevcut 72 köyden 113.484,25 kuruş vergi-yi mahsusa toplanmıştır. Ödenilen vergi-yi mahsusa bakımından ilk sırada Pulur köyü yer almıştır.¹⁸¹ 92 haneli köyden 1844'de 10.764 kuruş vergi-yi mahsusa alınmıştır. 6.298 kuruşla Çıphınis köyü ikinci, 5.428 kuruşla da Lüsunk köyü üçüncü sıradadır. Pulur, Çıphınis ve Lüsunk köylerinden alınan vergi-yi mahsusa miktarı Bayburd genelinin % 18,75'i kadardır. En az vergi-yi mahsusa ödeyen köyler ise; 140 kuruşla Yukarı Çimağıl, 240'ar kuruşla da Yukarı Çençül ve Pigeyi

¹⁷⁶ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6806.

¹⁷⁷ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6804.

¹⁷⁸ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6840.

¹⁷⁹ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6788.

¹⁸⁰ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6793.

¹⁸¹ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6803.

köyleridir. Bu köylerin toplam miktar içindeki payları birincinin % 0,1, ikinci ve üçüncünün ise % 0,2'sidir.

5.7.2. Aşâr vergisi

Öşürün sözlük anlamı onda bir olup, toplumsal yardım için alınan onda bir oranındaki vergidir. Coğulu, “Aşâr”dır. Öşrü toplayana *aşir* ya da *muaşşir* denir.¹⁸² Maliye ıstılahında ise öşür, arazi ürünlerinden alınan vergi anlamına gelir.¹⁸³

Osmanlı İmparatorluğunda öşür veya aşâr adı ile çeşitli toprak mahsullerinden alınan vergiler, fıkıh kitaplarında bahsedilen ve dinî bir vecibe mahiyeti arz eden ve bu yüzden zekât ve sadaka ile karıştırılması mümkün olan şer'î öşür'den mahiyet ve oran itibariyle farklılıklar göstermektedir.¹⁸⁴ Esas itibariyle şer'î bir vergi olan aşârın Osmanlı uygulaması kendine özgü özelliklere sahiptir.¹⁸⁵ Toprağın verim kabiliyeti, bölgedeki ziraat usul ve çeşitleri ve çiftçinin elde edeceği sâfi gelir miktarı gibi iktisadî ve malî düşüncelerden dolayı aşârın oranında farklılıklar ortaya çıkmaktadır.¹⁸⁶ Tanzimat'a kadar toprağın verim gücüne ve sulama imkânına göre 1/3 ile 1/10 arasında değişen oranlarda alınan¹⁸⁷ aşârın oranında bu dönemde değişiklik yapıldı. 1256 (1840) tarihli ilmuhaber ile daha önceleri farklı oranlarda alınan aşârın, bundan böyle Tanzimatın uygulandığı yerlerde onda bir nispetinde¹⁸⁸ tahsil edilmesine karar verildi.¹⁸⁹ Ancak oranda bu eşitlik sağlanırken toprağın verim kabiliyetinin oynayacağı rol dikkate alınmadı.¹⁹⁰ Böylece aşâr, en kötü kalite topraktan da, en iyi topraktan da aynı oranda alınmış olmaktaydı.¹⁹¹ Tanzimat'ın uygulanmadığı

¹⁸² A. Grohmann “Öşür”, *İ.A.*, IX, İstanbul 1964, s.482.

¹⁸³ Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi*, s.241.

¹⁸⁴ Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda Öşür”, *İ.A.*, IX, İstanbul 1964, s.484

¹⁸⁵ Çakır, *Osmanlı Maliyesi*, s.51.

¹⁸⁶ Barkan, “öşür”, s.486.

¹⁸⁷ Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi*, s.14.

¹⁸⁸ 15 Safer 1256 tarihli ilmuhaberden anlaşıldığı üzere, “aşârın kadîm-i vecihle usûl-i muhtelifle ile alınmasında, idâd-ı mütefâvite ile öşür tahsilinde bir günâ itidâl bulunmayacağını” zann ve bu verginin nisbetininin “Tanzimâtı Hayriye icrâ olunan yerlerde alel'umûm lafzî manasına mutâbık olarak, müsavâten onda-bir olmasına ittifâk-ı ârâ ile karâr” verilmiştir. Bkz. Barkan, “öşür”, s.486.

¹⁸⁹ Şener, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları”, s.262; Barkan, “Öşür”, s.486.

¹⁹⁰ Barkan, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, *Tanzimat*, I, İstanbul 1999, s.357.

¹⁹¹ Güneri Akalın, *Tarımımızın Sosyo-Ekonomik Yapısı Vergileme ve Gelişme*, Ankara. 1975, s.9.

yerlerde ise aşârın, eski tahrir defterlerinde görülen oranlar üzerinden tahsiline devam edildi.¹⁹²

Aşâr iki yılda bir toplanırdı. Aşâr memuru ya ürünün onda birini sayarak, tartarak ve ölçerek aynen alır veyahut iki tarafın rızası ve mahallî meclisin kararıyla bedelen ve nakit olarak alırdı. Öşrün toplanma zamanı hasad mevsimi idi.¹⁹³

Tanzimat döneminde aşârın tahsili usulünde, emanet usulüyle idare, ikişer yıllığına maktuen ihale, beşer yıllığına maktuen ihale, aynî tahsilata dayalı maktuen ihale ve emaneten idare, açık artırma usulüyle iltizam, Rumeli’de köylü üzerine maktuen ihale-Anadolu’da artırma usulüyle iltizam, vilayet teşkilatıyla gelen iltizamen veya emaneten idare gibi bir çok safha geçirmiş¹⁹⁴ ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan sonra 17 Şubat 1341/1925 tarihli “*aşârın ilgası yerine ikam edilecek mahsulat-ı arzîye vergisi hakkındaki kanûn*” ile tamamen kaldırılmıştır.¹⁹⁵

Temettü defterlerinde hane reislerinin ödemekle yükümlü oldukları aşâr miktarları “*aşâr rüsûmâtı olarak sene-i sabıkada bir senede vermiş olduğu*” şeklinde kaydedilmiştir. Bayburd kazasında öşre tabi olan ürünler hinta (buğday), şair (arpa), sarıbaş ve güzlüktür. Buğdayın birim fiyatı 5 kuruş, arpanın 2,5 kuruş ve sarıbaş ile güzlüğün ise 4 kuruştur.¹⁹⁶

5.7.2.1. Şehirden alınan öşür miktarı

Aşağıdaki tabloda görüleceği üzere temettuat defterlerine göre, Bayburd kaza merkezinden 1844 yılında 2.076,5 kuruş aşâr toplanmıştır. Aşâr yükü bakımından ilk sırayı 677,5 kuruşla Tuzcuzâde Mahallesi almaktadır.¹⁹⁷ Sıralamada 580 kuruşla Kaleardı Mahallesi¹⁹⁸ ikinci, 375,25 kuruşla Karasakal Mahallesi¹⁹⁹ üçüncü, 333,75 kuruşla Cami-i Kebir grubu dördüncü

¹⁹² Şener, *Osmanlı Vergi Sistemi*, s.103.

¹⁹³ A. Vefik, *Tekâlif Kavaidi*, s.274.

¹⁹⁴ Şener, *Vergi sistemi*, s.131-138.

¹⁹⁵ Barkan, “öşür”, s.488.

¹⁹⁶ Bayburd’da birim olarak “ god ” kullanılmıştır. 1 god arpa 2,5 kuruş, 1 god buğday 5 kuruştur. Defterlerde bazen “ somar ” bazen de “ kile ” terimleri kullanılmıştır. 1 kile/ somar ise 16 god’a denk gelmektedir.

¹⁹⁷ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6804.

¹⁹⁸ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6840.

¹⁹⁹ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6788.

durumdaydı.²⁰⁰ Veysel Efendi Mahallesi ise 110 kuruşla son sırada yer almaktaydı.²⁰¹

Tablo: 5.14. Şehirde Toplanan Aşâr Miktarı

Mahalleler	Hınta/ Buğday	Şa'ir/ Arpa	Güz lük	Toplam
Cami-i Kebir, Kaızâde, Ahmed-i zencânî, Ferecullah, Uzun Kadı Mahalleleri	222,5	101,25	10	333,75
Kaleardı (Half-ı kal'a) Mahallesi	482,5	97,5	-	580
Karasakal Mahallesi	242,5	88,75	44	375,25
Veysel Efendi Mahallesi	85	25	-	110
Tuzcuzâde Mahallesi	480	197,5	-	677,5
Toplam	1.512,5	510	54	2.076,5 kuruş

Bayburd kazasında en çok yetiştirilen ürün buğdaydır. Dolayısıyla öşrün en çok alındığı ürün de buğday olmaktadır. 1844 yılında kaza merkezinde buğdaydan alınan öşrün miktarı 1.512,5 kuruştur. Buğdaydan alınan aşâr sıralamasında Kaleardı Mahallesi birinci, Veysel Efendi Mahallesi son sıradadır.²⁰² Şehirde arpadan alınan öşür miktarı ise 510 kuruş olup, 197,5 kuruşla Tuzcuzâde ilk sırada bulunmaktadır.²⁰³ Güzlükten alınan aşâr meblağı 54 kuruş olup, sadece Cami-i Kebir grubu ve Karasakal Mahallesinden alınmıştır.²⁰⁴

5.7.2.2. Köylerden alınan aşâr miktarı

1844 yılında mevcut 72 köyden 65.721,5 kuruş aşâr bedeli toplanmıştır. Bunun 42,350 kuruşunu (% 64) buğday teşkil ederken, 21.017,5 kuruşunu (% 32) arpa ve 2.354 kuruşunu (% 4) da güzlük/sarıbaş oluşturmaktaydı. Köylerde en çok yetiştirilen ürün buğday olduğundan en fazla aşâr geliri de bu üründen sağlanmıştır.

Buğdaydan alınan öşür bakımından ilk sırada Everek Köyü gelmektedir.²⁰⁵ Everek Köyü'nden 495,5 god buğdaya karşılık olarak 2.477,5 kuruş öşür bedeli

²⁰⁰ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6806.

²⁰¹ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6793.

²⁰² BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6840, 6793.

²⁰³ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6804.

²⁰⁴ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6806, 6788.

²⁰⁵ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6845.

alınmıştır. Sıralamada 431,5 god 2.157,5 kuruş ile Yukarı Kırzı köyü²⁰⁶ ikinci, 401 god 2.005 kuruş buğday ile Varzahan köyü üçüncü sırada yer almıştır.²⁰⁷ Buğdaydan öşür en az alındığı üç köy ise; 4'er god ile Armutlu, Yukarı Çançül ve Erginis köyleridir.²⁰⁸

Bayburd'da üretimi en fazla yapılan ikinci ürün arpadır. 1844 yılında 8.407 god arpaya karşılık 21.017,5 kuruş öşür alınmıştır. Arpadan alınan öşür bakımından 486 god 1.215 kuruş ile Konursu köyü²⁰⁹ ilk sırada yer alırken, 408,5 go ile 1.021,25 kuruş Lüsunk köyü²¹⁰ ikinci, 399 god 997,5 kuruş ile de Everek köyü üçüncü sırada bulunmaktaydı.

Üretimi yapılan sarıbaş ve güzlükten ise 1844 yılında 2.354 kuruş öşür alınmıştır. Konursu, Hart ve Masad köyleri sarıbaş ve güzlük üretiminde ilk üç sırayı almıştır.

Toplam aşârın köylere dağılımı bakımından 897,5 god ile Everek köyü ilk sırada yer alırken, Lüsunk 805 god ile ikinci ve Konursu 705 god ile üçüncü olmuştur.

1845 yılında Bayburd kazasının 138 köyünden sağlanan toplam aşâr varidatı 77.120 kuruş 25 para idi. Aşâra tabi ürünler arpa, buğday, sarıbaş ve güzlük gibi hububatlarla yonca ve bostan ürünleriydi. En çok aşâr varidatı 6.803,5 god ile arpadan sağlanmıştı. Aynı yıl 6.188 god buğdaydan, 1.741,5 god sarıbaştan ve 619 god güzlükten öşür alınmıştı. Buğdayın beher godu 200 para (5 kuruş), arpanın 160 para (4 kuruş), sarıbaşın 180 para (4,5 kuruş) ve güzlüğün 170 para (4,25 kuruş) idi.

1845 yılında yonca ve bostan ürünlerinden 8.831 kuruş aşârın toplandığı Bayburd kazasında köylerden 77.120 kuruş 25 para değerinde öşür bedeli alınmıştı. En fazla aşârın toplandığı köyler sıralamasında 4.652 kuruşla Siptoros köyü birinci, 4.116 kuruşla Zanır harabesi ikinci, 3.433 kuruşla Hardış köyü üçüncü, 3.425 kuruşla Hart köyü dördüncü ve 2.647 kuruşla Keleverek köyü beşinci sırada yer almaktaydı. Aşârın en az toplandığı köyler arasında 25 kuruşla

²⁰⁶ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6842.

²⁰⁷ BOA. K.K, nr. 6028.

²⁰⁸ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6795, 6818, 6784.

²⁰⁹ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6810.

²¹⁰ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6829.

Aşhanas köyü birinci durumdaydı. Çalkanas köyü 38 kuruşla sıralamada ikinci ve 43'er kuruşla Karaver ve Söfker köyleri üçüncü durumdaydı.²¹¹

XIX. yüzyılın ikinci yarısında toplanma usulünde bir takım değişiklikler meydana gelen aşâr vergisinin Bayburd kazasında da çeşitli şekillerde tahsil edildiği görülmektedir. Bazen aynen bazen nakden alınan aşârın bazı dönemlerde bir kısmı aynen bir kısmı nakden şeklinde tahsil edildiği de görülmektedir. Nitekim 1855 yılı Bayburd kazası aşârı beş yük on bin kuruş (her bir yük yüzbin kuruş) olarak belirlenmiş ve bunun dört yüküne karşılık olarak (her bir Erzurum somarı yüz kuruş olmak üzere) dört bin somar arpa alınmış kalanı ise nakden mal sandığına verilmiştir.²¹²

Aynı tarihte Bayburd kazasında iltizam usulüyle toplandığı anlaşılan aşâr vergisinin mültezimleri arasında bazen çeşitli problemlerin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu tarihte Sibtoros köyünün aşârı Ömer Ağa ve ortaklarına on bin kuruş karşılığında ilzam edilmiş ve Ömer Ağa kendi hissesini Şeyh Hacı Ali'ye devretmiştir. Ancak ortaklar kendi aralarında bir anlaşmazlığa düşmüşler ve Hacı Ali'nin elindeki şartnamede mühürleri olmadığını ileri sürerek yapılan satış işleminin geçersiz olduğunu iddia etmişlerdir. Bunun üzerine Şeyh Hacı Ali Efendi, kendisinin bu hisse için üç bin kuruş peşin olarak ödediğini dile getirmiş ve sadarete bu paranın tahsiline yardım etmesi için Erzurum valiliğine bir emir yazılması isteğini içeren bir arzuhal takdim etmiştir. Teklifi ciddiye alan sadaret Erzurum valiliğine bir şukka göndererek gerekli kolaylığın sağlanmasını istemiştir.²¹³ Böylece aşârın toplanmasında ortaya çıkan sıkıntılar giderilmeye çalışılmıştır.

1861 yılında Bayburd aşâr varidatı müzayedeye çıkarılmış, ancak belirlenen rayiçte bir talip çıkmamıştır. Mahallî bir takım sebeplerden ötürü aşârın emaneten idaresi de pek uygun görülmemiştir. Meclis-i Vala'da ele alınan mesele aşârın bir başkasına ihalesi gerçekleşene kadar, geçici olarak mültezim Ömer Bey'e ilzâmı kararlaştırılmıştır. Ömer Bey'in yaptığı onbin kuruşluk masrafın da, ihaleyi alacak mültezimden karşılanarak kendisine verilmesi planlanmıştır. Meclis-i Vala aşâr varidatının mahallince toptan ihalesinin mümkün olamaması

²¹¹ BOA. ML. VRD. d, nr. 1228, 1261 tarihli Bayburd kazasının aşâr hasılat defteri.

²¹² BOA. İ.MV, nr.15052.

²¹³ BOA. A.MKT. DV, nr.192/79.

sebebiyle, belirlenen bedele ulaşılabilişmesi için gerekir se Bayburd aşârının kısım kısım mahalli mültezimlere ihale edilmesi düşünülmüştür. Ancak bu tür bir çözüm getirildiğinde bu kişilerin *gayr-i meskun hükmünde bir takım efraddan ibaret olmaları* nedeniyle Ömer Bey'in meblağının tahsil edilemeyeceği tespit edilmiştir. Meseleye çözüm arayan Meclis-i Vala, Ömer Bey'in Tortum kazası ağnam rûsûmu bedelinden zimmeti görüldüğünü ve bu meblağın da bu zimmetten düşülerek mahsup edilmesine karar verilmiştir.²¹⁴ Böylece aşârın idaresindeki sıkıntılar giderilmiştir.

Aşâr vergisi 1871 yılından sonra Vilayet Nizamnamesi gereği iltizam ve emanet usulüyle toplanmaya başlamıştı.²¹⁵ II.Abdulhamid tarafından Doğu Anadolu'da ıslahat çalışmaları için görevlendirilen Şakir Paşa, bölgede pek çok alanda olduğu gibi bu alanda da çalışmalar yapmıştır.

Anadolu Umum müfettişi Şakir Paşa, bölge vali, mutasarrıf ve kaymakamlarına gönderdiği emirnamelerden birinde aşârın toplanma şeklinin değiştirilmesi üzerinde durmuştur. Şakir Paşa, "*mahsulat-ı araziye üzerinde istifa oluna gelmekte olan öşr-i şer'inin*" o döneme kadar uygulanan toplama şekli olan *toptan iltizamdan* kurtarılmasını istiyordu. Şakir Paşa öşrün toptan alınması yerine iki seçenek önermekteydi. Bunlardan biri, herkesin mutasarrıf olduğu arazisinin öşrünü senenin belirli zamanlarında maktuen ilzam ve ihale olunması yoluyla alınması şekliydi. Diğer seçenek ise, mahalli fiyata göre mukata'a-zı zemîn şeklinde nakden veya aynen bir muayyen bedel şeklinde alınmasıydı. Şakir Paşa, tesis edilmek istenen yeni usulün tüm bölgeye şamil edilmeden evvel bir sancak veya kazada numune olarak uygulanmasını ve edinilecek tecrübe ışığında eksiklerinin de belirlenerek sistemin daha da geçerli hale gelmesini istemekteydi.

Aşârın toplanmasında takip edilecek yeni usul, bir nizamname ile gündeme getirilmiş ve Şakir Paşa bu nizamnamenin sonunda yer alan *bir kaza veya livaya tatbik-i icrası* için hangi kazanın veya livanın uygun olacağını tespit etmeye çalışmıştır. Paşa yaptığı araştırmalar neticesinde bu uygulamanın yapılacağı pilot bölge yöneticisinin her şeyden önce dirayet ve ehliyet sahibi olması gerektiğinin son derece ehemmiyet arz ettiğini düşündü. Netice itibariyle

²¹⁴ BOA. İ.MV, nr.26233.

²¹⁵ Çakır, *Osmanlı Maliyesi*, s.52.

yeni uygulama için pilot bölge olarak Bayburd kazası seçildi. Şakir Paşa, Bayburd kaymakamının bu işin üstesinden geleceğine inandığını dile getirmiştir.²¹⁶

Böylece Bayburd kazası aşârın toplanmasında seçilen yeni usulün tatbikinde pilot bölge seçilmiş ve idare nezdinde değeri bir kat daha artmıştır. Bayburd kaymakamı İbrahim Bey 6 Kanun-i sani 1311/18 Ocak 1896 tarihinde yazdığı cevapta, uygulamanın kendi kazasında yapılacak olmasından dolayı duyduğu memnuniyeti belirtmiş²¹⁷ ve aşârın toplanmasındaki eski sistemi *iltizamat usul-ı mazarrası* olarak kabul ettiğini ifade ederek bunun kaldırılmasını hayırlı bir iş olarak gördüğünü ifade etmiştir. Kaymakam Bey, yeni usulün *öyle bir derece-i mükemmeledir ki* sözleriyle mükemmeliyetini dile getirmiştir. İbrahim Bey, arazi tahririnin sağlıklı şekilde yapılması durumunda yeni usulün devlete ve millete maddi ve manevi faydalar getireceğini Şakir Paşa'ya iletmiştir. Şakir Paşa, Sivas, Ma'murat'ülaziz, Diyarbekir, Bitlis ve Van vilayetleriyle, Bayezid, Erzincan, Karahisar-ı şark, Tokad, Amasya, Malatya, Mardin, Genç, Muş, Siird ve Hakkâri mutasarrıflıklarına mesele ile ilgili emirler gönderdi ve onlardan koyulacak yeni sitemin bölgelerinde uygulanabilirliği ile ilgili bilgiler vermesini istedi. Adı geçen yerlerin idarî yöneticileri de yeni usulle alakalı fikirlerini Şakir Paşa'ya iletmişlerdir.²¹⁸

Böylece 1896 yılında aşârın bölgede toplanma şekli değişmiş ve Bayburd kazası bölge içinde numune bir kaza olmuştur.

XIX. yüzyılın son yıllarında meydana gelen iç ve dış gelişmelere bağlı olarak çiftçilerin üretim faaliyetlerinde gerileme olmuş ve bu durum *varidat-ı devletin en mühim kısmını teşkil eden* aşârın da düşmesine sebep olmuştur. Bayburd kazasının varidat-ı umumîsine yansıyan bu durum devlet yönetimi tarafından fark edilmiş ve bunun sebepleri üzerinde araştırma ve inceleme

²¹⁶ Şakir Paşa uygulama için Bayburd kazasını seçmiş ve kaza kaymakamının "... böyle bir kaidenin mevki-i icraya vaz'ı işin başında bulunacak zatın dirayet ve ehliyeti ile mütenasib olacağı..." sözleriyle bu işin üstesinden gelecek ehliyet ve dirayet sahibi olduğuna inandığını ifade etmiştir. Yazışmalar için bkz. BOA. Y.EE, nr.131/13. Şakir Paşa'nın Bayburd kaymakamına gönderdiği tahrirat.

²¹⁷ Kaymakam İbrahim Bey, duyduğu memnuniyeti Şakir Paşa'ya cevabî yazısında "... hakk-ı bendegânemde ibraz buyurulan iltifât-ı cihânkıymet ..." cümlesiyle yapılan iltifatın dünyalar değerinde olduğunu ifade etmiş ve Paşa'ya "....dâver-i fehmanelerine arz-ı teşekkürât-ı bî nihâyet ederim..." sözleriyle şükranlarını sunmuştur. BOA. Y.EE, nr.131/13. Bayburd Kaymakamı İbrahim Bey'in Yaver-i Ekrem ve Hazret-i Şehriyari ve Anadolu Vilâyât-ı Şahanesi Umum Müfettişliğine Gönderdiği Tahrirat.

²¹⁸ BOA. Y.EE, nr.131/13.

yaptırılmıştır. Sadareten Erzurum vilayetine gönderilen 29 Ekim 1897 tarihli tahriratta bu duruma dikkat çekilmiş ve *tedenni-i varidata sebebiyet veren ahvalın giderilmesi için gerekenin yapılması istenmiştir*.²¹⁹

XIX.yüzyılın son yıllarında Bayburd kazası aşârındaki düşüşün iki önemli nedeni bulunmaktaydı. Bunlardan biri ve en önemlisi 1893-1894 yıllarında Bayburd, Gümüşhane, Bitlis ve Erzurum başta olmak üzere bölgede meydana gelen kuraklık ve buna bağlı ortaya çıkan gelişmelerdir. Bir diğer önemli etken ise 1895 yılında Bayburd ve köylerinde zuhur eden Ermeni hadiseleridir.

1893 ve 1894 yılları bölgedeki diğer yerlerde olduğu gibi Bayburd kazasında da çok sıkıntılı senelerdi. İki yıl üst üste bölgede kuraklık meydana gelmiş ve çiftçiler mahsül alamadığından zarara uğramıştır. Kuraklığa bağlı olarak ortaya çıkan kıtlık hadisesi kazada ve bölgede pek çok sosyal problemlere sebebiyet vermiştir. *Fikdân-ı mahsûl sebebiyle memleketlerinde aç kalan insanların bir kısmı Trabzon, Lazistan, Amasya, Malatya, Sivas taraflarına maiyetlerini te'min için aileleriyle birlikte göç etmişlerdir*.²²⁰

1895 yılında meydana gelen Ermeni olayları da Bayburd köylüsünü sıkıntıya düşürmüştü ve bu sıkıntı aşâr varidatının gerilemesine sebep olmuştur. İşte yüzyılın sonlarına doğru meydana gelen bu önemli gelişmeler Bayburd kazasını varidatının düşmesine çok büyük etki etmiştir.

5.7.3. Cizye vergisi

İslâm literatüründe cizye, tebaadan olan gayrimüslimlerden, can ve mal güvenliklerinin sağlanmasına karşılık alınan bir vergi çeşididir. Devletin önemli bir gelir kalemi olan cizye, 14-75 yaşları arasında bulunan sağlam erkek nüfustan alınmaktaydı.²²¹ Cizye vergisi, Osmanlı Devleti'nde Müslümanlarla aynı haklardan faydalanan ve devletin imkânlarından aynı nispette istifade eden gayrimüslim reayadan, Müslümanlardan alınan zekâta karşılık alınan bir vergi çeşidiydi. Bu vergi ile bir yandan iki millet arasında denge sağlanmakta, diğer

²¹⁹ Sadaret aşâr gelirindeki düşüşün önüne geçmek için ne yapılması gerekilse derhal yapılmasını istemiş ve *kuyudatça görülen nevâkısın ikmâl ve ıslâhıyla defâtirin hâl-i intizâmve mükemmeliyete ircâ'ına himmet olunması* emr edilmiştir. *BOA. Y.EE*, nr.133/3.

²²⁰ *BOA. Y.PRK. A*, nr.9/21, 13 Kanun-i sani 1309/ 25 Ocak 1894 tarihli Erzurum Vilayetinden sadarete gelen şifre.

²²¹ Mehmet Erkal-Halil İnalçık; "Cizye". *DİA*, VIII. İstanbul 1993. s.42-48.

tarafından askerlik yapmakla yükümlü olmayan gayrimüslimlerin bu yükümlülüğe malî güçleri ile destek vermeleri temin edilmekteydi. Osmanlı Devleti'nde cizye yükümlüsü olanlar, ergenlik çağına gelmiş, akıl ve vücutça sağlam bulunan erkeklerdir. Bu bakımdan sadaka ile geçinen rahipler, çalışamayacak derecede bir rahatsızlığı olup fakir düşenler, 14-75 yaşlarından küçük ve büyükler ile kadınlar cizyeden tamamen muaftılar. Cizye yükümlüsü olan gayrimüslimler ekonomik güçleri itibarıyla zengin olanlar a'lâ (iyi), orta halli olanlar evsât (orta), fakir olanlar ednâ (düşük-az) olarak gruplandırılmıştır.²²²

Osmanlı Devleti'nin Batıyla arasındaki ekonomik ve siyasi ilişkileri arttıkça, cizyenin kaldırılması hususunda Avrupa baskısı da artmıştır. Ancak devletin gelir kaynaklarına duyduğu ihtiyaç, alternatif kaynakların oluşmaması Tanzimat döneminde cizyenin kaldırılmasını engellemiştir. Tanzimat'la birlikte cizyenin tahsil şekli değiştirilmiş ve her cemaatin dinî reisi aracılığıyla toplanması esası getirilmiştir.²²³ Mükellefler üç sınıfa ayrılmış olduğu halde, her bir kaza ve sancağın cizye miktarlarını gösteren defterler, görevlendirildikleri sırada muhassıllara teslim edilmiştir. Muhassıllar mahallerine vardıklarında reaya kocabaşılarını ve vekillerini çağırıp, her bir köy veya kazaya şahıs başına durumlarına göre düşecek cizye miktarlarını bildirmişlerdir. Mükellefler de cizyelerini kocabaşılara teker teker ödemişlerdir. Kocabaşıları, topladıkları cizyeleri toptan hazineye gönderilmek üzere muhassıllara teslim etmişlerdir. Yapılan bu değişiklikler 1856 ıslahat fermanı sonrasında cizye vergisinin kaldırılmasına kadar devam etmiştir.²²⁴ Islahat fermanıyla gayrimüslim nüfus için askerlik yükümlülüğü getirilmiştir. Ancak Meclis-i Tanzimat, o zamana kadar ordunun yalnızca Müslümanlardan oluşması hasebiyle, gayrimüslimlerin askerliğe hazır olmadıklarını ve bütün yükümlülerin aynı anda askere alınmasının mümkün olamayacağını ortaya koymuştur. Meclis-i Tanzimat, gayrimüslimlerden bir kısmının askere alınmasına ve kalanlardan *iane-yi askeriye* adıyla bir bedel alınmasını kararlaştırmıştır.²²⁵

²²² Kazıcı, *Vergi Sistemi*, s.45, 135,139.

²²³ Tevfik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, T.T.K Yayınları, Ankara 1989, s.14; Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül- Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (neşr. Neşet Çağatay), III- IV, T.T.K yayınları, Ankara 1979, s.292.

²²⁴ Şener, *Vergi Sistemi*, s.113.

²²⁵ Sıddık Sami Onar, "Bedel-i Askerî", *İA*, II, İstanbul 1961, s.439.

Cizyeden sonra askerlik için nakdî bir ödeme şekli olan *bedel-i askerînin*²²⁶ aldığı ilk isim *iane-yi askerî*dir, sonraları *bedel-i askerî* ve *bedelât-ı askerîye* tabirleri de bu bağlamda kullanılmıştır.²²⁷

Nitekim aynı uygulamaya 1857 yılında Bayburd kazasında da rastlanmaktadır. Bu tarihte kazada mevcut 2.119 gayrimüslim erkekten, nisbet kaidesince askere alınması icap eden 9 kişi tespit edilmiş ve 45.000 kuruş *iane-yi askerîye* alınmıştır.²²⁸

5.7.3.1. Şehir merkezinin cizye miktarı

1835’de Bayburd şehir merkezinde Şingâh, Taşmescid, Ciğersin ve Galir Mahallelerinde 296 gayrimüslim erkek bulunmaktaydı. Şehirde yaşayan gayrimüslim reaya ödeme güçlerine göre, yüksek seviye, orta seviye ve düşük seviye olarak üç grupta değerlendirilmiş, henüz 14 yaşına gelememiş erkek çocuklar ise sıbyan olarak deftere kaydedilmiştir.

Tablo: 5.15.1835 Yılında Şehir Merkezinde Cizye Dağılımı

	A‘la	Evsat	Edna	Sabi	Toplam
Ciğersin	2	42	4	29	77
Galir	0	15	1	8	24
Şingâh	2	58	8	31	99
Taş Mescid	0	52	7	37	96
Toplam	4	167	20	105	296

Tablodan anlaşılacağı üzere yüksek seviyede sadece iki kişi bulunurken, ahalinin büyük kısmı orta seviyede yer almaktadır. Şehirde mevcut 296 kişinin 167’si (% 56) ekonomik olarak orta seviyede bir güce sahiptir. Ahaliden 20 kişi ise düşük seviyede olarak kaydedilmiştir.²²⁹

1842 yılında şehirdeki yine aynı dört mahallede yaşayan ve cizye yükümlüsü olan gayrimüslim sayısı 297 kişiden ibaretti.

Tablo: 5.16.1842 Yılında Şehir Merkezinde Cizye Dağılımı

A‘la	Evsat	Edna	Sabi	Mah.aherde evsat	Toplam
9	170	20	83	15	297

²²⁶ Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s.51; Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi*, s14.

²²⁷ Onar, “Bedel-i Askerî”, s.439.

²²⁸ BOA. K.K, nr.6780, s.1; BOA. ML. VRD. d, nr.3053, s.1.

²²⁹ BOA. D.CRD, nr. 40465. s.8-9.

Tabloda belirtildiği gibi 1842’de cizye mükellefi olanlardan 9’u yüksek, 170’i orta, 20’si düşük ve 83’ü çocuk olarak kaydedilmiştir. Bu tarihte sayım esnasında hazır bulunmayan ve deftere *mahall-i aherde* olarak kaydedilen ve tamamı orta olarak kayıtlı 15 kişi daha bulunmaktadır.²³⁰

5.7.3.2. Köylerin cizye miktarı

1835 yılında Bayburd’da toplam 125 köy içinde, 31 köyde gayrimüslim reaya bulunmaktaydı. Bunlar arasında 5 köyde yalnızca gayrimüslimler bulunurken, 26 köyde de gayrimüslimler, Müslümanlarla birlikte yaşamaktaydı.

Tablo: 5.17.1835 Yılında Köylerdeki Cizye Mükellefleri

Köy Adı	A’la	Evsat	Edna	Sabi	Toplam
Almuşka	0	9	1	9	19
Aruzka	1	24	8	24	57
Aşutka	0	4	1	1	6
Cenci	0	2	0	0	2
Ergi	3	19	1	11	34
Everek	1	53	1	41	96
Giv	1	11	6	20	38
Hadrek	0	6	0	2	8
Hayik	1	29	6	23	59
Hayikulya	0	5	1	6	12
Herorti	1	19	9	11	40
Hindi	0	36	14	32	82
İşhinsor	0	3	0	2	5
Karayaşmak	0	7	2	0	9
Kelevere	0	61	12	54	127
Kırzı-ı ulya	0	30	4	23	57
Kopuz	1	43	8	29	81
Lüsunk	1	58	8	51	118
Malasa	0	21	3	24	48
Ortaçmağıl	0	7	2	2	11
Osduk	0	13	0	17	30
Pulur	1	69	16	38	124
Pülürek	1	26	7	26	60
Püşke	0	21	3	13	37
Rumeli	0	24	5	18	47
Saraycık	0	2	1	3	6
Sığircı	1	6	0	14	21
Sibtoros	1	26	11	27	65
Tomla	1	17	4	15	37
Ürüşdi	2	17	4	23	46
Varzahan	0	21	3	19	43
Yabancılar	0	15	0	0	15
Toplam	17	704	141	578	1.440

Yukarıdaki tabloda ifade edildiği gibi toplam 31 köyde mevcut gayrimüslim erkek sayısı 1.440 kişi olup, bunun 17’si ala, 704’ü evsat, 141’i edna ve 578’i de çocuk olarak kaydedilmişti. Gayrimüslimin en yoğun bulunduğu

²³⁰ BOA. Cevdet Dahiliye, nr.12901.

köyler sıralamasında 127 kişiyle Keleverek köyü ilk sırada yer almaktaydı. 124 kişiyle Pulur köyü ikinci ve 118 kişiyle Lüsunk köyü de üçüncüydü. En az yoğunlukta olan köyler ise 2 kişiyle Cenci, 5 kişiyle Işhinsor ve 6’şar kişiyle Saraycık, Aşukka ve Hadrek köyleriydi.²³¹

Tablo: 5.18.1842 Yılında Köylerin Cizye Dağılımı

	A’la	Evsat	Edna	Sabi	Mahal-i aherde bulunan				Toplam
					A’la	Evsat	Edna	Sabi	
Ermeni	34	655	114	270	-	177	2	1	1.253
Rum	5	38	5	9	-	-	-	-	57
Toplam	39	693	119	279	-	177	2	1	1.310

Tabloda gösterildiği gibi 1842 yılında Bayburd’da 29 köyde gayrimüslim bulunmaktaydı. Bunlardan 23’ünde Ermeni ve Rumlar birlikte yaşarken, 6 köyde ise sadece Rumlar bulunmaktaydı. Köylerde yaşayan ve cizye yükümlüsü olan Ermeni sayısı 452 kişi olup, bunun 34’ü yüksek, 655’i orta, 114’ü düşük ve 270’i çocuk olarak kaydedilmiştir. Aynı tarihte mahal-i aherde olarak kayıtlı 180 kişi bulunmaktaydı. Bunlardan 177’si orta, 2’si düşük ve 1’i çocuk olarak sınıflandırılmıştı. Köylerde yaşayan 57 Rum’un 5’i yüksek, 38’i orta, 5’i düşük ve 9’u çocuk olarak tasnif edilmiştir.²³²

1850 yılında Bayburd kazasında cizye mükellefi 1.093 kişi olup, bunun 50’si ala, 874’ü evsat ve 169’u edna olarak tasnif edilmişti.²³³

5.7.4. Adet-i ağnam resmi

Ağnam koyun anlamındaki “ganem” in çoğuludur. Adet-i ağnam resmi ise koyun ve keçiden alınan vergi adıdır.²³⁴ Tanzimat öncesinde koyun ve keçiler üzerinden değişik isimlerle pek çok vergi alınmaktaydı. 1826 yılında yeniçeriliğin kaldırılması ve Asâkîr-i Mansûre-i Muhammedîye kurulduğunda, Rumeli’de koyun ve keçiden alınan resimlere ondalık ağnam resmi adı verildi. Bu, ordunun et ihtiyacını karşılamak için aynî olarak onda bir hesabıyla alınan bir vergiydi.²³⁵ Özellikle mîrî arazide beslenen koyun ve keçilerden alınan ve şer’î bir vergi olan adet-i ağnam resmi, Tanzimat’tan önce “resm-i ağnam” ve “adet-i ağnam” diye

²³¹ BOA. D.CRD, nr. 40465. s.8-9.

²³² BOA. Cevdet Dahiliye, nr.12901.

²³³ BOA. Maliye Varidat Cizye Muhasebesi(ML. VRD. CMH.), nr.1212.

²³⁴ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, İstanbul 1993, s.20-25.

²³⁵ Şener, *Vergi Sistemi*, s.140.

isimlendirilirdi. Tanzimat'tan sonra ise “ağnam resmi” olarak kullanılmaya başlanan bu vergi türü, başlangıçta zekât şekil ve oranında ya aynen ya da nakit olarak alınırdı. Adet-i ağnam resmi ilkin koyun başına bir akçe şeklinde nakit olarak alınmış, daha sonra paraya ve kuruşa çevrilmiştir.²³⁶ Osmanlı Devleti'nde vergiye tabi olan hayvanlar çatal tırnak ve bütün tırnak hayvanlar olarak ikiye ayrılırdı. Koyun ve keçilerde çatal tırnak hayvanlar grubuna dahildi. Osmanlı'da mevcut ağnam; kıvırcık, karaman, dağlıç koyunları ve tiftik ile kıl keçisi olmak üzere beş cinsti.²³⁷

Tanzimat ile birlikte ağnamın aynî olarak ve iltizam usulüyle toplanması kaldırılmış ve mübaşir denilen memurlar tarafından toplanması kararlaştırılmıştır. Verginin miktarı keçi ve koyunun her biri için 5 kuruş olarak ve yarım kuruş da mübaşiriyye eklenerek alınması kararlaştırılmıştır.²³⁸

Ağnam resmi, genellikle ihale yoluyla mültezimlere verilirdi. İhale yapılmadan önce ağnam müdürünün görevlendirdiği sayıcılar, mali yılbaşı olan Mart başından itibaren kazaları dolaşarak ağnamı sayarlardı. Daha sonra bu usul 1246/1830-1831'de kaldırıldı ve ağnam resminin mültezimlere ihalesi yasaklandı. Ağnamın sayım ve tahsili de mahallî idarelere verildi.²³⁹

Ağnam resmi 1840 yılından başlanmak üzere önce koyun ve keçi başına beşer kuruş resmi-i maktû şeklinde alınmaya başlandı. Daha sonra bir senelik gelirin % 10'u dikkate alındı ve değişik miktarlardaki resim, her eyalete göre ayrı ayrı belirlendi.²⁴⁰

Ağnamın sayımı yapıldıktan sonra “ta'dâd defterleri” tahsildarlara verilirdi. Tahsildarları mahallî idareler tespit ederlerdi. Bu defterlerde kimin ne kadar vergi vereceği açıkça yazılı idi. Görevli tahsildarlar defterlerde kayıtlı olan vergi miktarlarını yükümlülerden ya bedelen peşin veya taksit taksit alır ve bunları koçanlı tezkerelere kaydederlerdi. Tahsilat zamanı Mart başından Mayıs sonuna kadar olup, takibatı da mal memurları yaparlardı.²⁴¹

²³⁶ Halil Cin; Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, Konya 1989,I, s.295; M. Emin Yolalcı, *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı*, Ankara 1998, s.153.

²³⁷ Süleyman Sûdi, *Defter-i Muktesid*, s.113-114.

²³⁸ Çakır, *Osmanlı Maliyesi*, s.52.

²³⁹ Süleyman Sûdi, *Defter-i Muktesid*, s.121,130,139.

²⁴⁰ Cin; Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, s.324.

²⁴¹ Süleyman Sûdi, *Defter-i Muktesid*, s.139-140.

Ağnam resminin hesaplanmasında kuzulu koyun kuzusuyla beraber, oğlaklı keçi de oğlağıyla beraber sayılırdı. Yani oğlak ve kuzudan ayrıca vergi alınmazdı.²⁴²

Koyun ve keçi üzerinden alınan ağnam resmi 1274/1858-1859 yılında yapılan değişikliklerle, hayvan varlığı üzerinden değil gelir üzerinden alınan bir vergi şekline dönüştürülmeye çalışılmıştır. Önce Rumeli’de sonra Anadolu’da uygulanan yeni sisteme göre; bir koyun ve keçinin yılda yavrusu, sütü ve yünü itibariyle ne kadar gelir getireceği tespit edilmiştir. Eyalet ve sancak olarak tespit edilen hasılatın % 10’u ağnam resmi olarak kabul edilmiştir. Böylece bölgelere göre koyun ve keçiden alınan resimler 1,5 ile 4 kuruş arasında değişiklik göstermiştir.²⁴³

1287/1870-1871 yılından itibaren Erzurum vilayetinde tiftik keçisinden 4,5 kuruş, kıl keçisi ile kıvırcık, karaman ve dağlıç koyunlarından 3,5 kuruş ağnam resmi alınmaya başlanmıştır.²⁴⁴

Temettü kayıtlarına göre, Bayburd kazasından 1844 yılında toplam beş köyden adet-i ağnam resmi alındığı görülmektedir. Aşhanas, Burnaz, Cebre, Cenci ve Cumavank köylerinden toplanan ağnam resminin miktarı 90,5 kuruştur. Bayburd kazasında ağnam resminin neye göre ve hangi oranda alındığı belli değildir. Her şeyden önce bu vergi, temettü defteri bulunan 72 köyün sadece beşinden alınmıştır. Ayrıca koyun ve keçisi bulunmadığı halde verginin alındığı haneler olduğu gibi, aynı sayıda koyun ve keçisi bulunan kişilerin farklı miktarlarda vergi ödedikleri de görülmektedir. Cenci köyünde altı adet koyun ve keçisi bulunan bir hane reisi 2 kuruş adet-i ağnam verirken, Cebre köyünde 32 koyun ve keçisi bulunan bir hane reisi ise 1 kuruş vergi ödemiştir.

Yukarıda sayılan beş köyde yaşayan 56 hane reisinden 50’si ağnam resmi vermiştir. Bu beş köyde oğlak ve kuzu ile beraber 389 adet koyun, 176 adet de keçi yetiştirilmiş ve koyun ve keçiden 90,5 kuruş adet-i ağnam resmi alınmıştır.

Tablo: 5.19. Bayburd Kazasında Adet-i Ağnam Resminin Alındığı Köyler ve Adet-i Ağnam Miktarları

Köyün Adı	Hane	Koyun Adeti	Keçi Adeti	Alınan Adet-i	Koyun-keçisi	Adet-i ağnam

²⁴² Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler”, *A.Ü. DTCFD*, sayı. V, Ankara 1947, s.486.

²⁴³ Şener, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları ” s.263.

²⁴⁴ Süleyman Sûdi, *Defter-i Muktesid*, s.130.

	Sayısı	(Kuzu ile)	(Oğlak ile)	Ağnam Resmi (Kuruş)	olmayan hane	resmi ödemeyen hane sayısı
Aşhanas	5	42	46	18 kuruş	-	-
Burnaz	14	130	70	8.5 kuruş	4	2
Cebre	19	8	10	22 kuruş	14	4
Cenci	9	93	22	20 kuruş	2	-
Cumavank	9	116	28	22 kuruş	-	-
Toplam	56	389	176	90,5 kuruş	20	6

Tablodan da anlaşıldığı gibi adet-i ağnam resmi en çok Cebre ve Cumavank köylerinden alınmıştır. Bu köylerdeki hane reislerinin tamamı ağnam resmi ödemişlerdir. Burnaz köyünden 8,5 kuruş, Aşhanas'dan 18 kuruş ve Cenci'den de 20 kuruş ağnam resmi alınmıştır. Burnaz'dan iki, Cebre'den dört hane reisi oturdukları evlerinden başka nesneleri olmadığından dolayı ağnam resmi vermemişlerdir.²⁴⁵

5.7.5. Kışlak ve yaylak rüsûmu

Yaylak ve kışlaklar, bir veya bir kaç köy ahalisine ayrı ayrı ya da ortaklaşa tahsis edilmiş olan yerlerdir.²⁴⁶ Yaylak resmi ise sürülerini başka bir tımar sahibinin tımarında otlatan veya miri yaylaklarda yaylatan sürü sahipleri ve göçebe kabilelerden ve Yörüklerden yılda bir defa olmak üzere alınan bir resimdir. Yaylak resmi bazı yerlerde sürü başına, bazı yerlerde de koyun başına alınırdı.

Yaylaklar, dağlar üzerinde bulunan, su ve bitkisinden insan ve hayvanların yaz aylarında yararlandıkları yüksek ve serin yerlerdir. Kışlaklar ise dağ köylerinin kışın hayvanlarını otlatmak ve sulamak için kullandıkları alçak yerlerdir.²⁴⁷

Kışlak ve yaylalardan yararlananlar, bunun karşılığında devlete bir resim öderlerdi. Yaylak ve kışlak resmi olarak adlandırılan bu resim sadece defterlere kaydolunmuş yaylak ve kışlaklardan alınırdı. Yaylak resminin alınma zamanı, ilkbahar mevsiminde, nevrüzda idi. Genellikle aynî olarak alınan bu resimde

²⁴⁵ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6847, 6839, 6848, 6846, 21705.

²⁴⁶ Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavaidi*, s.55.

²⁴⁷ Halil Cin, *Eski ve Yeni Türk Hukukunda Mer'a Yaylak ve Kışlaklar*, Ankara 1975, s.65,68.

sürünün durumuna göre ya belli miktarda koyun veya keçi ya da bunların bedeli alınmaktaydı.²⁴⁸

Kışlak ve yaylak resmi Bayburd temettü defterlerinden sadece birinde vardır. Bayburd köylerindeki haymenişin Ekrad taifesinin yazıldığı bu defterde 68 hanenin olduğu görülmekte ve hane reislerinin 1844 yılında rüsümat-ı kışlak ve yaylakiyye olarak 5.000 kuruş resim ödedikleri anlaşılmaktadır.²⁴⁹

5.7.6. Mukâta‘a-ı zemîn resmi

Mukâta‘a-ı zemin miri arazi üzerine cemaatler adına yapılan mektep, hastane, mabed gibi hayır ve dini müessese dolayısıyla alınan vergi hakkında kullanılan tabirdir. Bu vergi hazinenin o yerlerdeki alacağı aşârın karşılığıdır. Bu yüzden mukâta‘a-ı zemin yerine *bedel-i öşür* de denir.²⁵⁰

Bayburd kazasında adet-i ağnam resmi gibi, mukâta‘a-ı zemin resmi de yukarıdaki bahsi geçen beş köyden alınmıştır. Bu köylerdeki mevcut 56 haneden 50’sinin hane reisleri 1844 senesinde 65,5 kuruş mukâta‘a-ı zemîn resmi ödemişlerdir.

5.8. Madencilik

XIII. yüzyıl sonlarında Moğolistan’a giderken bölgeden geçen Marco Polo, seyahatnamesi’nde Bayburd’da zengin gümüş madenlerinin varlığından bahsetmektedir.²⁵¹

Eldeki mevcut kaynaklara göre, XIX. yüzyılda Bayburd’da Helva köyünde önemli bakır madeni yatakları bulunmaktaydı. Gümüşhane madenleri ile birlikte işletilmekte olan Helva bakır madeni, yine Gümüşhane madenleri ile aynı kaderi paylaşmaktaydı.

5.8.1. Helva bakır madeni

²⁴⁸ Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler” , s.510; Cin, *Eski ve Yeni Türk Hukukunda Mer’a Yaylak ve Kışlaklar*, s.24.

²⁴⁹ BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6799.

²⁵⁰ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, s.579.

²⁵¹ Denison Ross, *The Travels of Marco Polo*, s.21; Manuel Komproff, *The Travels of Marco Polo*, s.25.

1857 yılında Maadin-i Hümâyûn Meclisi tarafından, tüm Osmanlı ülkesinde cari ola maden kaynaklarının cins, yer ve genel durumlarını içeren bir çalışma yapılmış ve sonuçlar bir defterde toplanmıştır. Defterin bakır yatakları bölümünde, Helva Bakır madeni, *Trabzon eyaleti dahilinde yer alan Gümüşhane Maden-i Hümâyûnuna bağlı olan Helvalı bakır madeni* biçiminde yer almaktadır. Defterdeki bilgilere göre, buradaki maden yataklarında sadece bakır üretilmektedir.²⁵²

Helva madeni, Gümüşhane madenleri ile birlikte dört yıl müddetle, Dergâh-ı Ali kapıcıbaşlarından Abdülkerim Ağa'nın idaresinde işletilmekteydi.²⁵³ Çok zengin cevhere sahip olan maden ocağının mağaralarının, su ile dolması neticesinde üretimi masrafını karşılayamaz hale gelmiştir. Hazine tarafından ocak müdürü Abdülkerim Bey'den dört yıllık üretim miktarları istenmiş ve ocağın 1846'da 2.348 kuruş gelir elde ettiği görülmüştür. 1846 yılını kârla kapatan ocak bu gidişatını daha fazla sürdürememiş ve 1847'de 87.581 kuruş, 1848'de 164.059 kuruş ve 1849 yılında da 68.924,5 kuruş zarar etmiştir. Her geçen yıl daha fazla zarar ettiği anlaşılan maden ocağının faaliyeti 1850 yılında durdurulmuş²⁵⁴ ve bu idare altında zarar ettiği gerekçesiyle Gümüşhane madenleri ile beraber kapatılmıştır. Devlet eliyle işletilen madenler zarar etmesine rağmen, idaresi başka müdürlere verilerek yine devlete vekâleten işletilmeye devam etmiştir. Nitekim Abdülkerim'in zararlarını göğüsleyemeyen devlet, onu görevden alarak yerine Hurşid Ağa'yı göreve getirmiştir. Bu dönemde kâr edildiği gibi, önceki müdür Abdülkerim Ağa'ya zimmet çıkartılmıştır.²⁵⁵

1850 yazında Trabzon-Erzurum yolunun inşasını başlatmak üzere Trabzon'a gelen ve Osmanlı madenciliği hakkında bir raporu bulunan Ticaret Nazırı İsmail Paşa, Helva bakır madeni ocağına da bizzat uğramış ve bakır çıkarılan mağaraları tek tek gezerek incelemelerde bulunmuştur. İsmail Paşa, Helva bakır madeninin çok zengin olduğunu ve mağaralarda beş altı bin kıyye kadar bakırın bulunduğunu dile getirmektedir. Yine İsmail Paşa, Helva bakırının diğer yerlerde çıkarılanlardan çok daha *alâ ve şayâ-ı dikkat ve itina* olduğunu

²⁵² Fahrettin Tızlak, "XIX.Yüzyıl Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları", *Belleten* LX/229, Ankara 1997, s.712.

²⁵³ Tozlu, *XIX. Yüzyılda Gümüşhane*, s.84.

²⁵⁴ Osman Köse, "XIX. Yüzyılda Gümüşhane Madenleri", s.300.

²⁵⁵ Tozlu, *XIX. Yüzyılda Gümüşhane*, s.84.

işaret etmektedir. Paşa, en zengin bakır mağarasının su baskını nedeniyle metruk hale geldiğine belirtmekte ve suyun dışarı çıkarılması ve su basan ocakların yeniden açılması için bir takım önerilerde bulunmaktadır.²⁵⁶ Ona göre; su baskınlarına karşı ocaklar fiziki yapıya göre açılmalı ve mağaralardaki su, dağın alt taraflarında açılacak kanallarla dışarıya atılmalıdır. Bunun yanı sıra Paşa, madenciliğin ilmî ve fennî esaslara göre yapılması gerektiğini ve bu iş için Avrupa'dan mühendislerin getirilmesini ayrıca özel bir memur tutularak ocakların sürekli kontrolünün yapılmasını da önermişti.²⁵⁷

Mağaralardaki suyun boşaltılması ve madenin yeniden faaliyete geçmesi için devlet tarafından bir takım teşebbüslerde bulunulmuştur. Maliye Nazırının, maden meclisi mazbatasıyla beraber uygun görüşü için takdim ettiği meclis-i vâlâ zeylinden anlaşıldığına göre, Helva madeni mağaralarında ortaya çıkan suyun dışarı atılması için 300 kulaç derinliğinde bir lağım kazılması gerekmektedir. Eğer kazım esnasında taş ortaya çıkarsa 80, nihayetinde 100.000 ve en nihayetinde 150.000 kuruş masrafa ihtiyaç olduğu tahmin edilmiştir. Lağımın tesisi halinde, her yıl sarf edilen 60.000 kuruş tulumba masrafına da artık gerek kalmayacağı ve bu meblağın tasarruf edilmiş olacağı öngörülmüştür.²⁵⁸

Verimli maden kaynağına sahip olduğu bilinen ocağın yeniden açılması için, müzayede yoluyla işletmesinin başkalarına verilmesi kararlaştırıldı. Ancak bunun devlete ek bir yük getirebileceği de hesaba katıldı. Bunun için üç yıldır metruk halde olan maden ocağı 1853 yılında ihaleye çıkarıldı. Ocağın tek taliplisi Gümüşhane hanedanından İbrahim ve kardeşi Aziz Efendiler oldu. Bilezikçi oğlu Mıgırdıç Efendi'nin kefaletiyle 1853 Eylül başından itibaren madenin ihalesi on yıllığına 660.000 kuruş bedelle iki kardeşe bırakıldı. 1823'den 1860 yılına kadar ki yedi seneliği için 420.000 kuruş, sonraki üç yıl içinde 240.000 kuruş ödeme yapılması kararlaştırıldı.²⁵⁹ Helva madenlerindeki başarılarından dolayı İbrahim, 1859 yılında Gümüşhane madenleri müdürlüğüne tayin edilmiştir.²⁶⁰

²⁵⁶ BOA. İ.DH, nr.13172.

²⁵⁷ Saydam, "Osmanlı Madenciliği ve XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon'daki Maden Ocakları" *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, VI, Samsun 1991, s.261-262.

²⁵⁸ BOA. İ.MV, nr. 7025.

²⁵⁹ BOA. İ.DH, nr.23521.

²⁶⁰ Tozlu, XIX. Yüzyılda Gümüşhane, s.84.

Ocağın durumu ve mağaralardaki suyun atılması hususunda 1318/1900 tarihli Erzurum vilayeti salnâmesinde şu özet bilgi bulunmaktadır. Helva madeni, bundan otuz sene öncesine (1860'lar) kadar işlettilmekte iken, sonraları bilinmeyen sebeple terk edilmiştir. Bakır madeni hakkında maden mühendisi, Abdullah Kazım Efendi'nin geçen sene (1899) valiliğe verdiği rapora göre, Helva bakır madeni işletildiği dönemlerde usul ve kurallar dışında açılan kuyu ve mağaralardan cevherler çıkarılmıştır. Mühendisin tespitine göre, açılan mağara içlerinde inşası zorunlu olan bağlamalar yapılmamış ve bu yüzden buraların çoğu kapatılmış ve mağara içleri sularla dolmuştur. Suyun çıkartılması için toprak ve taşla kapanmış altı yedi kuyunun yeniden açılması gerekmektedir. Maden mühendisi, mağaralarda 2.000 ila 2.500 lira masraf yapıp, fen ve usul dairesinde çalışılırsa madenin merkezi servetine doğru bir çığır açılacağını ve böylece asıl damara ulaşma imkanı elde edileceğini ileri sürmekteydi.²⁶¹

Helva bakır madeni 1836 yılında yöreyi gezen meşhur seyyah Hamilton tarafından da ziyaret edilmiştir. Hamilton eserinde Helva köyü ve bakır maden ocağı hakkında şunları söylemektedir. *“Ovadan geçtikten sonra Helva bakır madenini ziyaret etmek için sağ taraftaki vadiyi yukarı çıktık ve yaklaşık 1,5 saat sonra maden külçesinin eritildiği yere geldik. Maden gövdesi elle kapatılmıştı ve maden cevherini çıkaran çocukların bitkin ve kirli görünüşlerine rağmen içimden oraya inmek geçti. Derinliği yaklaşık 240 kulaçtı. Islak ve kirli olmasına rağmen ilk iniş ne zor ne de dikti, ama kısa süre sonra son derece daralmakta ve dikey hale gelmekteydi. Her bir yönü bükülerek ve kıvrılarak ve bir platformdan diğerine düşey kraterlerle kapatılarak yol göstermekteydi. Sıcak ve bunaltıcı atmosferi inişin diğer zorluklarını daha da artırmaktaydı. Bazı yerlerde krater nedeniyle bir ağaç parçasından diğerine düşmüş gibi kollarımızı asarak sürünmek zorunda kaldık. Orası tamamen karanlıktı çamur ve sıcaktı. Maden cevheri, kalın mavi killi şist yatağı boyunca yumrucuk halinde çıkmakta ve düzensiz şekilde dağılmaktaydı.”*

Hamilton, madende 350'si büyük ve 150'si çocuk olmak üzere 500 kişinin istihdam edildiğinden bahsetmekte ve galerinin küçüklüğü ve darlığı sebebiyle istihdamda büyüklere nazaran çocukların tercih edildiğini ileri sürmektedir.

²⁶¹ ES 1318, s.297.

Özellikle zengin gözüken cevherin eritilmeden önce sülfürünün gitmesi için dört kez fırınlandığını söyleyen Hamilton, çocukların çok neşeli çalışmasını hayretle karşılamıştır. Seyyah bu şaşkınlığını “*ağır yüklerini sırtlarından attıktan sonra birkaç dakika dinlenmek ya da nefeslerini toplamak için duran ve biraz sonra aynı işi tekrar yapmaya başlayacak olan çocukların neşesi beni çok şaşırttı.*” cümlesiyle dile getirmektedir.²⁶²

Bayburd’da Helva bakır madeni dışında, bir takım belgelerde Hadrek köyünde de bakır yatağı bulunduğu ve işletildiğine rastlanmaktadır.²⁶³

Erzurum vilayet salnâmelerinde Bayburd’daki madencilik hakkında şu bilgiler mevcuttur. “*Bayburd kazasında helva nam karyede bakır madeni olup, cevherinde mevâd-ı ecnebiye pek az ise de bir müddetten beri terk ve ta’dil olunması sebebiyle mağaralardan bazıları çöküp ve bazıları derununda su terâkim eylemiştir. Şu kadar ki iş bu madenin bir cihetten mayi halinde neb’an eden mevâd-ı nühâsiye derununa temür parçaları va’z olunduğu halde ez müddet içre bakıra methul olunmakta olduğu bittecrübe tebeyyün etmiştir.*”²⁶⁴

5.8.2. Şingâh linyit madeni

Bayburd kazasında Helva bakır madeninden başka herhangi bir madenin varlığı bilinmemekteydi. Ancak 1910’lu yıllarda yapılan araştırmalar neticesinde önemli bir linyit kömürü yatağının olduğu ortaya çıkmıştır. Keşfedilen linyit madeni, Bayburd kaza merkezinde Şingâh mevkiinde kuzeyden müsellemler yolunun Pönserek deresiyle birleştiği noktadan başlayıp, Pönserek deresini takiben Kesdesi köyü yoluna kadar giden oldukça geniş bir alanda yer almaktaydı. Maden yatağının keşfiyle birlikte gerekli çalışmalar başlatılmış ve yatağın bulunduğu alanın haritası çıkarılarak ihale aşamasına getirilmiştir. Bayburd kaymakamlığına istinaden Erzurum valiliği, Orman ve Maadin Nezaretine gönderdiği tahriratta, bu maden yatağının Bayburd’un yakacak ihtiyacını karşılaması açısından son derece önem arz ettiğini ve ihalesinin bir an evvel yapılmasının bölge insanı için fayda sağlayacağını ifade etmiştir.²⁶⁵

²⁶² Hamilton, *Researches in Asia Minor*, s.232.

²⁶³ BOA. A.MKT. NZD, nr. 39/16.

²⁶⁴ ES 1299, s.170.

²⁶⁵ BOA. İ.MMS, nr. 23, 9 Teşrin-i evvel 1327/ 22 Ekim 1911 tarihli Orman ve Maadin Nezaretinin Sadarete tahrirâtı.

Linyit madeninin ihalesi 29 Kasım 1911 tarihinde Meclis-i Mahsus gündemine alınmış ve burada bir takım önemli noktalar ortaya çıkarılmıştır. Gündeme gelen en dikkate değer konulardan biri, *kömür madeninin bulunduğu alanda ileride yol geçmesi veya askerî bina yapılması* halinde maden imalının durabileceği ve bu yüzden ihaleyi alan kişilerin zarar ettik düşüncesiyle çeşitli yollara başvurmalarının önünün alınmasının sağlanmasıydı. Yani Meclis-i mahsus üyeleri, ihaleyi alan kişinin bunları da göz önüne alması gerektiğini ifade etmek istiyordu.²⁶⁶

Şura-yı Devlet maliye, nafia ve maarif dairesinde on bir maddelik bir şartname hazırlandıktan sonra, linyit madeni 99 seneliğine müzayede yoluyla ihaleye çıkarıldı. İhaleye katılanlardan her şeyden önce 200 lira depozito yatırmaları ve cevherin kıymetinden % 3 oranında resm alınması kararlaştırıldı. Yapılan ihaleyi Sürmene tüccarından Hacı Yahyazâde Ömer Sabri, Kalafatzâde Abdulkerîm, Kefelizâde Hafız Mustafa, Tayyarağazâde Necib, Hacıalizâde Abdulvahid ve Kefelizâde Kâşif Efendiler ortaklığı kazanmış ve madenin 99 yıllığına işletme hakkını elde etmişlerdir. Madenin ihalesine Bayburd kazası sakinlerinden Necib ve arkadaşları da katılmış ancak kazanamamıştır. Bunun üzerine Necib Bey, ihale sonucuna itiraz etmişse de sonucu değiştirememiştir.²⁶⁷

Böylece Bayburd merkezdeki linyit madeninin ihalesi sonuçlanmış, ancak madenin sonraki yıllardaki akibeti hakkında herhangi bir kayda rastlanmamıştır.

5.9. Ormancılık

Evliya Çelebi, Bayburd'daki orman varlığı ve buradan elde edilen ürünleri seyahatnamesinde, "*Bayburdlular, dağlara giderek, odun devirip, keserek Çoruh nehrine salıverirler. Sonra şehirdeki bende gelip, herkes nişanı ile malını bulup evine götürür*" cümleleri ile ortaya koymaktadır.²⁶⁸ Buradan Bayburd'un önceleri orman yönünden oldukça zengin bir durumda bulunduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

²⁶⁶ BOA. İ.MMS, nr. 23, 16 Teşrin-i sani 1327/ 29 Kasım 1911 tarihli Meclis-i Mahsus Mazbatası.

²⁶⁷ BOA. MV, nr.226/26; BOA. İ.MMS, nr. 23, 18 Teşrin-i sani 1327/ 1 Aralık 1911 tarihli daire-i sadaret meclis-i vükelâ ma'rûzât kalemi kararname.

²⁶⁸ Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, II, s.175.

Bayburd'daki orman varlığının XIX. yüzyıldaki durumu ve burada kurulan orman idaresi hakkında en tafsilatlı veriler, Erzurum vilayet salnâmelerinde mevcuttur. Salnâmelere göre, bu dönemde Bayburd'un Burnaz, Kop, Masad, Lüsunk ve Pörge köyleri ve Vankboğazı ve Akkaya mahallerinde yaklaşık yüzbin dönümlük bir ormanlık alan bulunmaktaydı. Çoğunluğunu sık ve seyrek pelid ağaçlarıyla, kavak fidanlarının oluşturduğu ormanlık alanların bazı bölgelerinde çam ağaçları da bulunmaktaydı.²⁶⁹

Mevcut kaynaklardan anlaşıldığına göre, Bayburd ormanlarından elde edilen kereste, odun ve kömür kaza sınırları içerisinde sarf edildiği gibi, komşu kazalara da satılmakta ve nakledilmekteydi.²⁷⁰

Bayburd'da orman idaresinin kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemesine rağmen, eldeki mevcut belgeler içinde orman memurluğuna rastlanan en eski kayıt 1892 tarihlidir. 1892-1894 yılları arasında Bayburd orman idaresinde biri orman memuru, diğeri kolcu olmak üzere iki görevli bulunmaktaydı. Aynı yıllarda orman memurluğu görevini Ali Haydar Efendi, kolculuk görevini ise Kamil Ağa yürütmekteydi.²⁷¹

1898 yılında Bayburd orman idaresinde 400 kuruş maaşla bir memur ve 200 kuruş maaşla 2 piyade kolcu görevli olarak çalışmaktaydı. Orman idaresinin 1898 yılı varidatı 7.963 kuruş ve masrafları 5.800 kuruştur.²⁷² 1899 yılında orman memurluğunu Ahmed Bey üstlenmişti.²⁷³

5.10. Ulaşım

Trabzon-Bayezid yolu üzerinde bulunması hasebiyle önemli bir konuma sahip olan Bayburd'un, çevresiyle ulaşımını sağlayan önemli iki ana yol vardı. Bunlardan biri şehri Karadeniz'e bağlayan Bayburd-Trabzon yolu, diğeri Kafkaslara bağlayan Bayburd-Erzurum yolu idi. Bayburd'un bu iki ana yolu,

²⁶⁹ Erzurum salnâmelerinde Bayburd ormanları hakkında şu bilgiler mevcuttur. “ Bayburd kazasının cihat-ı muhtelifesinde ve maa Burnaz, Kop ve Masad ve Lüsunk ve Pörge ve Vankboğazı maa Akkaya nam mahaller ve karyeler civarında suret-i muttasıla ve müteferrikada ve ekserisi sık ve seyrek pelit şahlığıyla kavak fidanlığı ve bazı yerlerde çam fidanlığı havi yüz bin dönüm miktarı ormanlar bulunduğu halde külliyyetli mahrukat ihracıyla bayburda ve Erzurum kazasına ve hem civar bulunan mahale nakl ve sarf olunur”. *ES 1299*, s.173-174. *ES 1318*, s.297.

²⁷⁰ *ES 1290*, s.173.

²⁷¹ *ES 1310*, s.155. *ES 1312*, s.208.

²⁷² *BOA. Y.EE*, nr.133/1.

²⁷³ *ES 1317*, s.187.

aslında Trabzon-Erzurum-Bayezid yolunun bir parçasıydı. Trabzon-Erzurum anayolu üzerinde iki ayrı yaz ve kış yolu bulunmaktaydı. Trabzon'dan Değirmendere hattıyla Cevizlik'e gelindiğinde yol ikiye ayrılmaktaydı. Zigana Dağı'nı aşarak Ardasa (Torul) üzerinden Gümüşhane'ye gidilen yol *kış yolu* Cevizlik-Karakaban-Krom-İstavri (Yağlıdere)-Gümüşhane yolu ile Cevizlik-Karakaban-Taşköprü-Bayburd yolu da *yaz yolu* olarak tarif edilmekteydi. Bayburd-Maden-Kop Dağı hattıyla Pınakapan üzerinden Aşkale'ye inilen yol *kış yolu*, Bayburd-Maden-Masad Deresi-Koşapınar istikameti de *yaz yolu* veya *posta yolu* olarak kullanılmaktaydı. Sultan Abdulmecid döneminde açılan Erzurum-Bayburd posta yollarının Koşapınar'dan işlemesi sebebiyle, bu yola posta yolu da denilmekteydi. Koşapınar yolu, 1871 yılında Trabzon-Erzurum yolunun Kop Dağı'na nakledilmesinden sonra yaz yolu olarak anılmaya başlamıştır.²⁷⁴

5.10.1. Bayburd-Erzurum yolu

Trabzon-Erzurum-Bayezid yolu, Karadenizi Kafkaslara ve Azerbaycan'a yani Kuzey İran'a bağlayan tek yoldu. XIX. Yüzyıl ortalarında bu yolda ilk çalışmayı Trabzon valisi Hazinedarzâde Abdullah Ağa başlatmıştır.

Yolun inşasına dair en önemli çalışmalar, bölgeye gönderilen Osmanlı Devletinin ilk Nafia Nazırı İsmail Paşa tarafından 1266/1850 yılında başlatılmıştır. İsmail Paşa, yolun bir taraftan düzeltilmesi ardından da şosa şeklinde araba yolu olarak yapılması gerektiğini Bâb-ı Âli'ye bildirmiş ve konu mecliste müzakere edildikten sonra çalışmalara başlanmıştır. İlk etapta Trabzon ve civarı yolları düzeltilmeye başlanmıştır. Soğukların bastırması ve kış mevsimin yaklaşması nedeniyle Erzurum-Bayezid yolu sonraya bırakılmıştır.²⁷⁵

Bayburd-Erzurum ve Bayburd-Trabzon yolunun inşası için 1857'de önemli çalışmalar yapılmıştır. Yolun inşasına teşebbüste, Erzurum valisi Arif Paşa'nın, Tebriz baş şehbenderi Ahmed Hilmi'den aldığı bilgiler çok etkili olmuştur. Ahmed Hilmi, gönderdiği tahriratında yolun önemini, *İran'dan İstanbul'a ve oradan da Avrupa'ya giden mal ve eşyalar Erzurum'dan geçmekte ve Erzurum ahalisi bundan çok büyük kazançlar sağlamaktadır* biçiminde ifade etmiştir. Ahmed Hilmi, Rusların yolun ehemmiyetini bildiklerini ve buradan

²⁷⁴ Tozlu, *Trabzon-Erzurum Yolu*, s.242.

²⁷⁵ Tozlu, *Trabzon-Erzurum Yolu*, s.58-62.

sağlanan kazancı kendi taraflarına çekmek için çaba sarf ettiklerini dile getirmiştir. Ona göre, Ruslar alternatif olarak Tiflis yolunu düzeltmeye başladıkları gibi, yol üzerinden geçecek mal ve eşyadan gümrük almayacak ve yoldan geçecek olan kervanların masraflarına da yardımcı olacaklardı. Bu durumda Erzurum ve İstanbul gümrükleri ve özellikle Erzurum ahalisi bundan olumsuz şekilde etkilenecektir. Ahmed Hilmi, bu durumun önüne geçmek için yegâne çarenin yolun bir an önce yapımına başlamak olduğunu haber vermiştir.²⁷⁶

Erzurum valisi Arif Paşa ve Trabzon valisi Ragıp Paşa'yı da endişelendiren bu mesele derhal Bâb-ı Âli'ye bildirilmiş ve orada yapılan görüşmeler sonunda gerekli irade çıkarılarak yolun inşasına başlanması için her iki vilayete emir gönderilmiştir.

Bayburd ile Erzurum arasındaki yol 24 saatlik bir mesafe olup bunun Bayburd'dan Koşapınar'a kadar olan 9 saatlik kısmının daha önce düzeltilmesine başlanmıştı. Bayburd halkından toplanan 3.400 kadar amelenin meccanen çalışmasıyla yol işler hale getirilmiş ve ayrıca yol üzerinde lüzumlu bazı köprüler de tamir edilerek çok az masrafla bu işten kârlı çıkılmış ve 1857'de bu kısım tamamlanmıştı. Bâb-ı Âli'den gelen emir doğrultusunda toplanan Trabzon vilayet meclisinin aldığı kararla yol çalışmaları bir programa bağlanmıştır.²⁷⁷

Program dahilinde daha önce Koşapınar'a kadar Bayburd-Erzurum yolunun kalan kısmının ilk olarak tesviyesine karar verilmiştir. Köprü inşası, memur, dülger ve taş ustası ve ekmek masrafı için yolun yaklaşık 60.000 kuruş masrafı olabileceği tahmin edilmiştir. Yolda çalışacak işçilere günde birer kıyye ekmek verileceği gibi, yol için kullanılacak her türlü alet ve edevat da devlet tarafından sağlanacaktı.²⁷⁸

1858 yılında Bayburd-Erzurum yolunun tamamlanması için çalışmalara hız verilmiştir. Bayburd ile Masat köyü arasındaki 6 saatlik kısım Pulur beyi Mehmed Bey'e, Masat hanından Zazalar hanına kadar olan kısım da Bayburd ileri gelenlerinden Emin Bey'e havale edilmiştir. Yolun tamamlanması için bu kişilerin emrine yaklaşık 150 civarında amele gönderilmiş ve nöbetleşe olarak 60 gün çalışmaları kararlaştırmıştır. Zazalar hanından Koşapınar'a kadar olan bölümün

²⁷⁶ BOA. İ.D, nr. 28101, 27 Şubat 1859 tarihli Erzurum Valiliği tahrirati.

²⁷⁷ Tozlu, *Trabzon-Erzurum Yolu*, s.64-65.

²⁷⁸ BOA. İ.MV, nr. 17488, 25 Muharrem 1275/ 4 Eylül 1858 tarihli Meclis-i Vâlâ Mazbatası.

yapımı da İspir ileri gelenlerinden Esad Ağa'ya havale edilmiş ve burada da yine nöbet usulu ile yaklaşık 200 işçi istihdam edilmiştir. 40 gün boyunca yolda çalışacak olan işçilere günlük birer kıyye ekmek verilmiştir. Yolun tamamının nezareti ise Erzurum hanedanından Osman Bey'e tevdi edilmiş ve yanına verilen 200 amele ile düzeltme çalışmaları hızlandırılmıştır. Osman beyin yanına verilen amelelerin köyleri yakın olduğu için yiyeceklerini kendilerinin getirmeleri istenmiştir. Yol yapım çalışmalarında taşlı yerler barutla indirilip düzeltilmiş, bataklık ve çamurluk yerler doldurulmuş ve sular akıntıya meylettirilmiş ve gerektiğinde köprüler inşa edilmiştir. Bu denli zor şartlar altında çalışan yaklaşık 25.000 civarında işçinin gayretleriyle, yol araba işleyecek şekle getirilmiş ve Ağustos 1858'de tamamlanarak hizmete açılmıştır. Gayretleri görülen Mehmed Bey, Emin Bey ve Esad Bey birer altın saat ve Osman Bey'de bir altın saat ile kılıçla taltif edilmişlerdir.²⁷⁹

1868'de yolun nezareti ile görevlendirilen Fosfor Mustafa Paşa döneminde Kop-Ilıca-Gez civarındaki yolların bir kısmı şose olarak inşa edilirken bir kısmı da düzeltilmiştir.²⁸⁰

Yolun güvenliğine de son derece ehemmiyet verilmiş ve Bayburd, Pasin-i ulya ve Pasin-i süfla kazaları civarında ortaya çıkan bazı eşkıya takımının bertaraf edilmesi için gerekli tedbirler alınmıştır. Buna göre bölgedeki mevcut neferler yeterli olmadığı için, mahallinden gelen lüzum üzerine Bayburd kazasında 100 kuruş aylık ile bir kır serdarı²⁸¹ tayin edilmiş ve yanına ile 50'şer kuruş maaşla 14 piyade neferi geçici olarak istihdam edilmiştir.²⁸² 1867 yılında yolun güvenliği için Koşapınar'a 24 nefer zabıta tayin edilmiştir.²⁸³

Bunun yanında Erzurum'un Deveboynu mahallinde İran kervanlarına ve Bayburd ile Koşapınar arasındaki Masat Deresi bölgesinde de adam soyma, hırsızlık gibi fiilleri işleyen bir takım eşkıyanın ortaya çıkması nedeniyle tedbirler alınmıştır. Eşkıyanın ortadan kaldırılması ve yolların güvenliğinin sağlanması için Masat Deresinde bulunan Dedemler ve Zazalar hanlarında aylık 100 kuruş maaşla

²⁷⁹ BOA, A.MKT. UM, nr. 336/70, 9 Rebiyyülahir 1275/11 Kasım 1858 tarihli Erzurum Valiliği tahrirati.

²⁸⁰ Tozlu, *Trabzon-Erzurum Yolu*, s.80.

²⁸¹ Kır serdarları, yol güzergâhında bulunan ve halkın çok geçtiği yerlere geçici olarak tayin edilen emniyet görevlileridir. bkz. Tozlu, *Trabzon-Erzurum Yolu*, s.167.

²⁸² BOA. İ.M.V, nr. 9603, 3 Rebiyyülevvel 1269/ 15 Aralık 1852 tarihli tahrirat.

²⁸³ BOA. *Erzurum Ayniyat Defterleri*, nr.829, s.63.

9 nefer zaptiye süvari askerî ve aylık 250 kuruş maaşla bir nefer derbent memuru tayin ve istihdam edilmiştir.²⁸⁴

5.10.2. Trabzon-Maçka-Cevizlik-Gümüşhane-Bayburd yolu

Bayburd'u Karadeniz'e bağlayan ve son derece sarp ve tehlikeli olan bu yolun işler hale getirilmesi çalışmalarına 1857-1861 yılları arsında hız verilerek önemli mesafeler alınmıştır.

Trabzon yolunun Maçka'ya kadar olan kısmı tamamlandıktan sonra, yolun Bayburd'a kadar olan kısmının yapımına başlanmıştır. Yol çalışmaları için civar mahallerdeki ahali nöbet usulü ile çalıştırılmıştır. Ancak bunlar uzak yerlerden geldikleri için zaman israfı olmakta, vaktin çoğu yollarda zayi olmakta ve üstelik bu kişilerin kendi işleri de boşta kalmaktaydı.

Buna bir tedbir olarak oralardan gelen ahalinin çalışmalara bizzat katılmayarak, günlük 5'er kuruş akçe vermeleri ve yerlerine amele tutulması fikri ortaya atılmıştır. Trabzon vilayetinin bu görüşü Meclis-i Vâlâ tarafından hoş karşılanmamış ve böyle bedelen akçe toplanmasının uygun olmadığı belirtilmiştir.

Meclis-i vâlâ, halktan yol hizmetine katılamayacak olanların yerlerine bedel bulup göndermelerinin kendi reylerine bırakılması gerektiğini bildirmiştir. Buna göre, bir köyden yol hizmetine gelemeyecek kişilerin, hisselerine düşecek olan hizmet kaç günlük ise o kadar gün yolda çalışıp hizmet etmek üzere 2-3 ve yahut daha az ya da çok adam bulmaları öngörülmekteydi.²⁸⁵

Fosfor Mustafa Paşa'nın gayretleri neticesinde Trabzon-Erzurum yolunun Trabzon ciheti 1871'de tamamlanmış ve şose olarak mahalline teslim edilmiştir.²⁸⁶

5.11. Fiyatlar

XIX. yüzyılda Bayburd'da fiyat hareketlerini ortaya koymada yararlanılan en önemli kaynaklardan biri tereke defterlerindeki mal ve eşyaların fiyatları ile narh defterlerindeki fiyatlardır.

²⁸⁴ BOA. İ.MV, nr. 17257, 24 Rebiyyülevvel 1274/ 14 Kasım 1857 tarihli tahrirat.

²⁸⁵ BOA. Sadâret Mektûbî Meclis-i Vâlâ (A.MKT. MVL.), nr. 119/30, 4 Safer 1277/ 21 Ağustos.1860 tarihli Meclis-i Vâlâ tezkeresi.

²⁸⁶ Tozlu, *Trabzon-Erzurum Yolu*, s.68,84.

Osmanlı Devleti'nde fiyatlar, kadı, muhtesib veya ihtisab nazırı, esnaf şeyh ve kethüdaları, ayân ve eşraf ile vücut-ı ahali denilen kimselerden oluşan *narh komisyonu* tarafından belirlenirdi. Mevsimine göre yılda en az iki defa toplanan komisyonun belirlediği fiyatlar, devletin resmi fiyatları olup, şehirdeki esnaf buna uymak zorundaydı.²⁸⁷

Tereke fiyatları malların cinsine göre değişiklik arz etmekle beraber zannedildiği gibi kadıların resm-i kısmeti yükseltmek amacıyla bütün malların fiyatlarını yüksek tuttuğu güvenilmeyen piyasa fiyatları değildir. Kadılar resmi fiyata tabi malların fiyatlarında herhangi bir değişiklik yapmamaktaydı. Bunların dışında kalan ve resmi fiyatlara bağlı olmayan ev eşyaları ve özel eşyalara verilen fiyatlar ise serbest fiyatlardır.²⁸⁸

Herhangi bir bölgede meydana gelen siyasi gelişmeler veya toplumsal olaylar o bölgedeki fiyat dengelerini sarsmaktadır. Ekonomisi tarıma dayalı Bayburd yöresinde 1893-1894 yıllarında ortaya çıkan kuraklığa bağlı olarak kıtlık meydana gelmişti. Yeterli mahsul almayan çiftçiler, tohumluk ürün de bulmadıklarından tarlalarını ekememişler ve mahsül arzının azlığı, buna mukabil talebin fazlalığı nedeniyle zahire fiyatlarında fahiş bir artış meydana gelmiştir. Zahire fiyatlarındaki artış, un fiyatlarına ve dolayısıyla ekmek fiyatlarına da yansımıştır. Erzurum valisi fiyatlardaki bu yükselişi *dahil-i vilayette iki senedir mahsulat az geldiğinden zahire fiyatı buraca fakir olan ahalinin iştira (satın alma) edemeyeceği raddeye terakkî etmiştir* cümleleriyle sadarete bildirmiş ve alınması gereken tedbir hakkında kendisine emir verilmesini istemiştir.²⁸⁹

Bayburd'daki resmi ve piyasa fiyatları canlı hayvan, giyecek, gıda ve ev eşyaları fiyatları gibi birkaç grupta değerlendirilebilir.

5.11.1. Gıda ve keyif verici madde fiyatları

Un, şeker, pirinç, fasulye gibi temel gıda maddeleri ile kahve ve tütün türü keyif verici maddeler bu grupta değerlendirilmektedir.

²⁸⁷ Özdemir, *Ankara*, s.252; Atasoy, *Türkiye'de Mahalli İdarelerin Yapısı*, s.15.

²⁸⁸ Yılmazçelik, *Diyarbakır*, s.322.

* keş, yoğurt peyniri, yağsız adi peynir.

²⁸⁹ BOA. Y.PRK. A, nr.9/21, 13 Kanun-ı sani 1309/ 25 Ocak 1894 tarihli Erzurum Valiliği'nden sadarete gönderilen şifre.

Tablo: 5.20.XIX. Yüzyıl Ortalarında Gıda ve Keyif Verici Madde Fiyatları

Türü	Miktarı	Değeri
Keş*	1 kıyye	0,5 kuruş
Pirinç	1 kıyye	2 kuruş
Duham (tütün)	1 kıyye	3 kuruş
Kavurma	1 kıyye	3 kuruş
Revğân-ı sade (sadeyağ)	1 kıyye	4 kuruş
Asel-i musaffa (saf bal)	1 kıyye	4 kuruş
Şeker	1 kıyye	10 kuruş
Fasulye	1 god	10 kuruş
Kahve	1 kıyye	15 kuruş
Çorbalık buğday ve bulgur	1 somar	80 kuruş
Dakik (un)	1 somar	80 kuruş
Çubuk takımı	1 adet	100 kuruş

Tabloda görüldüğü gibi 1834 yılında²⁹⁰ Bayburd kazasında gıda maddelerinden pirincin kıyyesi 2 kuruş, sadeyağın 4 kuruş, saf balın 4 kuruş, şekerin 10 kuruştur. Fasulye *god* ile ölçülmekte olup godu 10 kuruştur. Özellikle kış mevsiminde tüketilen koyun ya da sığır etinden imal edilen kavurmanın kıyyesi 3 kuruştur. 1840'larda Erzurum'da kıyyesi 23 para olan ekmeğin²⁹¹ ham maddesi olan unun 1834 yılında bir somarı 80 kuruştur. Yine aynı tarihte Erzurum'da koyun etinin kıyyesi 36 para, sığır etinin 30 para idi. Pirincin kıyyesi 68 para, sadeyağın 200 para (5 kuruş), nohutun 48 para, tuzun kıyyesi 12 para, soğanın 28 para, bulgurun 34 para, zeytinyağının 320 para idi (8 kuruş).²⁹²

Tütün ve kahve gibi keyif verici maddelerin 1834 yılında Bayburd kazasındaki fiyatı özellikle kahvenin ki gıda maddelerinden çok pahalıydı. Bir kıyye kahvenin 15 kuruş olduğu kazada tütünün kıyyesi 3 kuruştur.²⁹³

²⁹⁰ BOA. D.BŞM. MHF, nr.13538, 10 Şevval 1249/ 19 Şubat 1834 tarihli Mercimekoğlu Ali Bey'in Muhallefâtı.

²⁹¹ BOA. ML, d. nr.106.

²⁹² BOA. ML, d. nr.106.

²⁹³ BOA. D.BŞM. MHF, nr.13538, 10 Şevval 1249/ 19 Şubat 1834 tarihli Mercimekoğlu Ali Bey'in Muhallefâtı.

5.11.2. Canlı hayvan fiyatları

Daha önce temas edildiği üzere Bayburd ve köylerinde yetiştirilen hayvanlar; büyükbaş, küçükbaş ve koşum hayvanları olmak üzere dört gruba ayrılmaktaydı.

Tablo: 5.21. XIX. Yüzyıl Ortalarında Canlı Hayvan Fiyatları

Hayvan Cinsi	Miktarı	Kıymeti
Tok/h/lu	1 re's	15 kuruş
Dişi mozuk	1 re's	17 kuruş
Sağın keçi	1 re's	20 kuruş
Sağın koyun	1 re's	25 kuruş
Mozuk tosun	1 re's	30 kuruş
Gemlik tosun	1 re's	50 kuruş
Camuş yavrusu	1 re's	50 kuruş
İnek	1 re's	80 kuruş
Tay	1 re's	50 kuruş
Gemlik camuş yavrusu	1 re's	100 kuruş
Doru tay	1 re's	150 kuruş
Sağın camuş	1 re's	200 kuruş
Kır at	1 re's	200 kuruş
Al (kırmızı) at	1 re's	300 kuruş
Koşu öküzü	1 çift	330 kuruş
Koşu camuşu	1 çift	600 kuruş

Tablodan anlaşılacağı üzere öküz ve camuştan oluşan koşum hayvanları *çift* olarak değerlendirilmiş, bunların dışında kalan büyükbaş veya küçükbaş hayvanları “bir baş” “re's” olarak ele alınmıştır. XIX. yüzyıl ortalarında Bayburd'da fiyat bakımından en değerli hayvanlar koşu camuşlarıdır. Bir çift koşu camuşu 600 kuruş iken, bir çift öküzün fiyatı 330 kuruştur. Bayburd kazasında gerek koşum gerek binek olarak tercih edilen atlar da pahalı hayvanlar arasında yer almaktadır. Doru, kır ve al gibi üç önemli cins atın yetiştirildiği kazada al atın fiyatı 300 kuruş, kır atın 200 kuruş ve doru tayın fiyatı da 150 kuruştur. Büyükbaş hayvanları içinde en pahalısı sütü en değerli olan sağın camuşlardır. Bir re's sağın camuşun fiyatı 200 kuruştur. Süt için beslenen diğer önemli hayvan olan ineğin baş fiyatı ise 80 kuruştur. Küçükbaş hayvanları içinde

ise 25 kuruşla sağın koyun ilk sırada ve 20 kuruşla sağın keçi ikinci sırada yer almaktadır. Bir yaşındaki erkek kuzunun (toklu) teki ise 15 kuruştur.²⁹⁴

5.11.3. Giyecek fiyatları

XIX. yüzyılın ilk yarısında kullanılan giyim eşyalarının fiyatları, imal edildikleri kumaş cinsine göre değişiklik arz etmekteydi.

Tablo: 5.22. XIX. Yüzyıl Ortalarında Giyecek Fiyatları

Türü	Miktarı	Değeri kuruş	Türü	Miktarı	Değeri (kuruş)
Altıparmak bez	1 top	40	Müstamel bez don	1 adet	8
Beyaz çarşaf bezi	1 top	25	Müstamel bez gömlek	1 adet	8
Beyaz dizlik	1 adet	20	Müstamel bez gömlek	1 adet	10
Beyaz ham bez	1 top	13	Müstamel büyük fes	1 adet	10
Cedid kutni entari	1 adet	50	Müst. çetari ve alaca entari	1 adet	20
Cedid mest	1 çift	5	Müstamel çuka şalvar	1 adet	150
Çevre	1 adet	10	Müstamel çuka tozluk	1 çift	15
Çuka köhne salta	1 adet	15	Müstamel don ve gömlek	1 adet	10
Çuka kukulata	1 adet	300	Müstamel kutni entari	1 adet	30
Erzurum basması çit	4 zira'a	5	Müstamel kutni uzun entari	1 adet	80
Halep çiçeklisi	1 top	120	Müstamel keten don	1 adet	3
Hümayun bezi	1 zira'a	4	Müstamel trablus kuşak	1 adet	100
İngiliz şalı	1 adet	50	Müstamel yelek	1 adet	10
Ketan göm. maa don	1 adet	20	Sağır abanî harir	1 adet	30
Keten don	1 adet	15	Sağır bağlık	1 adet	5
Keten don	1 adet	10	Sağır Trablus kuşak	1 adet	50
Keten gömlek	1 adet	15	Şam alacası	1 top	80
Keten gömlek	1 adet	20	Terlik fes	3 adet	40
Keten makrama	1 adet	5	Tozluk maa çorap	1 çift	4
Keten uçkur	1 adet	5	Laz başlığı	1 adet	15
Kırmızı bez	1 top	12	Mai bez	1 top	12
kırmızı kabut	1 adet	300	Malaz gömlek	1 adet	25
Kırmızı merkub yemeni	1 adet	18	Mest	1 çift	10
Mor ham bez	1 top	12,5	Müstamel beyaz dizlik	1 adet	10
Müstamel alaca yelek	1 adet	20	-	-	-

²⁹⁴ BOA. D.BŞM. MHF, nr.13538, 10 Şevval 1249/ 19 Şubat 1834 tarihli Mercimekoğlu Ali Bey'in Muhallefâtı.

Tabloda da açıkça görüleceği gibi *çukadan* imal edilen eşyalar diğerlerine oranla daha pahalıydı. Örneğin çukadan yapılmış ve yağmurlu havalarda başa geçirilen bir kakulatenin fiyatı 300 kuruş, bir çuka şalvarın ki ise 150 kuruştı. Çorapla birlikte bir çift tozluğun fiyatı 4 kuruş, cedid bir çift mes(t) in fiyatı 5 kuruştı. Ketenden mamül gömlek 15 kuruş değerinde iken bez gömlek 10 kuruştı. Giyim eşyalarının fiyatları onların yeni/cedid ve kullanılmış/ müstamel oluşuna göre de değişmekteydi. Örneğin Keten cedid don ve gömleğin fiyatı 20 kuruş iken, bunların kullanılmışı ise 10 kuruştı. Bazı kumaş türleri oldukça değerli olup, ondan imal edilen ürünler kullanılmış olsa bile değeri pek kaybolmamaktaydı. Özellikle Trablus kumaşı bunlardan biri olup bu kumaştan mamül kullanılmış bir kuşağın fiyatı 100 kuruş ve İngiliz şalı 50 kuruştı. Bayburd yöresinde kullanılan ve ait oldukları şehirlerle birlikte anılan çeşitli kumaş ve bez türleri bulunmaktaydı. Bunlardan Halep çiçeklisinin topu 120 kuruş, şam alacası 80 kuruş, altıparmak 40 kuruş, beyaz çarşaf bezi 25 kuruş, beyaz ham bez 13 kuruş, mor ham bez 12,5 kuruş, kırmızı bez 12 kuruş ve hümayun bezinin bir ziraası da 4 kuruştı.

1861 yılında düzenlenen Şair Zihni'nin tereke defterinde ise Kaz/şmir sako 400 kuruş, alay Sadresi 600 kuruş, Kaşmir sadre 200 kuruş, köhne pantolon 25 kuruş, müstamel entari 25kuruş, müstamel şal sako 250 kuruştı.²⁹⁵

5.11.4. Ev eşyası fiyatları

Kullanılan ev eşyalarını mutfak malzemeleri, temizlik malzemeleri, mefruşat malzemeleri ve aydınlatma malzemeleri gibi farklı gruplarda değerlendirmek mümkündür.

²⁹⁵ BOA, A.MKT. UM, nr.564/ 52. 17 Zilhicce 1277/26 Haziran 1861 tarihli Şair Zihni'nin terekesi. BOA. D.BŞM. MHF, nr.13538, 10 Şevval 1249/ 19 Şubat 1834 tarihli Mercimekoğlu Ali Bey'in Muhallefâtı.

Tablo: 5.23. XIX. Yüzyıl Ortalarında Ev Eşyası Fiyatları

Türü	Sayısı	Değeri	Türü	Miktarı	Değeri
Beyaz havlu	1 adet	10	Kebir şamdan	1 adet	25
Beyaz keçe	1 adet	15	Keten peşkir	1 adet	3
Beyaz şilte döşek	1 adet	60	Kıl sergi	1 adet	15
Cedid dimi yasdık ve döşek yüzü	1 adet	30	Koltuk yasdığı	1 adet	25
Cedid döşeme kilim	1 adet	150	Leğen maa ibrik takımı	1 adet	35
Cedid kilim	1adet	40	Müstamel alaca yatak	1 kat	150
Cedid mikras (makas)	1adet	15	Müstamel köhne kilim	1 adet	30
Cedid seccade	1adet	70	Müstamel köhne seccade	1 adet	25
Çeralıg bezir	1kıyye	5	Müstamel misafir yorganı	1 adet	30
Çubuk takımı	1adet	100	Ocak demiri karacaoğlan	1 çift	15
El makarası	1adet	5	Okçuoğlu kürek	1 adet	30
Elmas gülabdan	1adet	15	Revgân-ı bezir	1 kıyye	3
Elmas nargile	1adet	20	Sağır müstamel kaliçe-halı	1 adet	30
Kahve ibriği	1adet	7,5	Sağır şamdan	1 adet	3,5
Kahve takımı	1adet	50	Sandal	1 zira'a	5
Kahve tavası	1adet	5	Sandık ve çekmece	1 adet	10
Kantar ve terazi	1er adet	35	Yorgan döşek maa yasdık	1 kat	250
Kebir sini	1adet	52,5	-	-	-

Tabloda belirtildiği gibi ev eşyaları içinde yorgan, döşek ve yastıktan oluşan bir kat yatak 250 kuruşla diğerlerine göre en pahalı olanıydı. Odaların tabanına serilen cedid döşeme kilim 150 kuruş, normal kilim ise 40 kuruştı. Aydınlanmada kullanılan revgan-ı bezirin kıyyesi 3 kuruş, çeralıg bezirin kıyyesi 5 kuruş, büyük şamdanın teki ise 25 kuruştı. 1861 yılında şamdanı fiyatı 33 kuruştı. Yeni bir makas15 kuruş, el makarası 5 kuruştı. Abdest alımında kullanılan leğen ve ibrik takımı 1834'de35 kuruş iken 1861 yılında 30 kuruşa düşmüştür. Kurulamada kullanılan keten peşkir 3 kuruştı. Gülsuyu şişesi/gülabdan 15 kuruş, kahve takımı ise 50 kuruştı. Nargilenin 1834 yılında fiyatı 20 kuruş, 1861 yılında 62,5 kuruştı.²⁹⁶

²⁹⁶ BOA. D.BŞM. MHF, nr.13538, 10 Şevval 1249/ 19 Şubat 1834 tarihli Mercimekoğlu Ali Bey'in Muhallefâtı.

1840 yılı Erzurum narh defterine göre en önemli temizlik maddelerinden biri olan sabunun kıyyesi 12 kuruş, evlerde kullanılan mumun kıyyesi 120 para, bezirin 140 para idi.²⁹⁷ Aynı defterdeki diğer fiyatlar ise şu şekildeydi:

Tablo: 5.24. 1840 Tarihli Erzurum Narh Defterine Göre Gıda Fiyatları

Türü	Miktarı	Değeri
Nân-ı aziz/ekmek	1 kıyye	23 para
Lahm-ı ganem/koyun eti	1 kıyye	36 para
Lahm-ı bakar/sığır eti	1 kıyye	30 para
Pirinç	1 kıyye	68 para
Revgan-ı sade/sadeyağ	1 kıyye	200 para
Nohud	1 kıyye	48 para
Tuz	1 kıyye	12 para
Soğan	1 kıyye	28 para
Bulgur	1 kıyye	34 para
Revgan-ı zeyt/zeytin yağı	1 kıyye	320 para

Tabloda gösterildiği üzere 1840 yılında çeşitli gıda maddeleri içinde en pahalısı kıyyesi 320 para ile zeytinyağı idi. Tereyağının kıyyesi 200 para, koyun etinin 36 para ve sığır etinin 30 para idi. Burada yağ fiyatlarının et fiyatlarına göre pahalı olması dikkat çekicidir.²⁹⁸

Bölgede meydana gelen savaşlar ekonomiyi olumsuz etkilemekte ve bu da gıda maddeleri fiyatlarına yansımaktadır. Nitekim 1828-1829 savaşı bölge ekonomisini olumsuz yönde etkilemiş ve gıda maddelerinin fiyatlarında artış olmuştur. 1836 yılında Bayburd'a gelen seyyah Hamilton Masat köyüne de uğramıştır. Köylüler savaş sonrası erzak fiyatlarının aşırı artışından bahsetmişler ve bir koyununun ve dört, öküzün üç kat fiyatının arttığını ifade etmişlerdir.²⁹⁹

5.11.5. Silah ve ürünleri fiyatı

İnsanlar yaşadıkları çevrede kendilerine gelebilecek saldırılardan korunma refleksiyle silaha merak salmışlardır. XIX. yüzyılda Bayburd'da yaşayan insanların evlerinde de çeşitli silah türleri bulunmaktaydı.

²⁹⁷ BOA. ML, d. nr.106.

²⁹⁸ BOA. ML, d. nr.106,

²⁹⁹ Hamilton, *Researches In Asia Minor*, s.230.

Tablo: 5.25. XIX. Yüzyıl Ortalarında Silah ve Ürünleri Fiyatları

Türü	Miktarı	Değeri
Kubur tabancası	1 çift	110
Kara takımı ve tabanca	1 adet	90
Edna ve evsat tüfek	1 adet	60
Trabzon fişekliği	1 adet	50
Sağır kargı/mızrak	1 adet	40
İşleme fişeklik kayışı	1 adet	25
Barut siyah	1 kıyye	10
İngiliz çakısı	1 adet	9
Tüfek taşı	100 adet	4
Kurşum	1 kıyye	3

Tabloda görüleceği üzere tabanca, tüfek ve kama gibi silahlar içerisinde kama takımı ve tabanca 90 kuruşla en pahalı olanıydı. İyi ve orta dereceli bir tüfek 60 kuruş, kubur tabancası 55 kuruş, kargı 40 kuruş, bir kıyye siyah barut 10 kuruş, yüz adet tüfek taşı ise 4 kuruştı.

5.11.6. Diğer malzeme fiyatları

Yukarıda muhtelif gruplar içerisinde verilen çeşitli malzeme fiyatları dışında olanlar, diğer malzemeler olarak değerlendirildi ve onların fiyatları da bu grupta değerlendirildi. Grubu teşkil eden en önemli ürünler, köylülerin ulaşım ve nakliye araçları olan at ve at arabası ile ilgili olanlarıdır.

Tablo: 5.26. XIX. Yüzyıl Ortalarında Bayburd'da Diğer Malzeme Fiyatları

Cinsi	Miktarı	Değeri
Çoroş takımı ve rençber aları	1	350
Sim zencir saat maa köstek	1	225
Esb keçesi	1	200
Çubuk takımı	1	100
Kurt tuzağı	1	25
Esb /at keçesi	1	20
Esb çulu	1	20
Dizgin ve başlık	1	5,5
Yalnız gem	1	5,5
Cedid esb yuları	1	2

Tabloda görüleceği üzere, diğer malzemeler olarak değerlendirilen grup içerisinde, çoroş³⁰⁰ takımı ve rençber aletleri 350 kuruş ile en pahalı olanıydı. Binek hayvanı olarak kullanılan atların(esb) üzerine konulan esb çulu ve keçesi 20'şer kuruş, atların ağzına vurulan gem ve dizgin ile başlık 5,5'ar kuruş, yeni bir at yuları ise 5 kuruştı.³⁰¹

Ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanan Bayburd yöresinde, at ve sair koşum hayvanları XIX.yüzyıl boyunca önemli bir tarımsal iş gücü, nakliye ve ulaşım aracı olmuştur. Buna bağlı olarak nalbantlık, semercilik ve saraçlık meslekleri gelişim göstermiş, tarımda modern yöntemler kullanılmaya başlayınca bu meslekler de yavaş yavaş etkisini kaybetmiş ve zamana uygun yeni meslek dalları ve o mesleklerin icrasına elverişli aletler ortaya çıkmıştır.

³⁰⁰ En az iki çift koşu malı ile çekilen pulluk

³⁰¹ *BOA. D.BŞM. MHF*, nr.13538, 10 Şevval 1249/ 19 Şubat 1834 tarihli Mercimekoğlu Ali Bey'in Muhallefâtı.

SONUÇ

Eskiçağlarda Haldilerin yaşadığı ve Roma ve Bizans devletlerinin egemenlik alanına dahil olduğu Bayburd, Türklerin Anadolu'ya ilk yerleştikleri bölgelerden biridir. Malazgirt zaferinden sonra kesin Türk hâkimiyetine giren Bayburd, Saltuklu, Danişmendli, Eretnalı ve Akkoyunlu hâkimiyetlerini yaşamıştır. Özellikle Akkoyunlular'ın şehir ve köylerde son derece önemli eserleri mevcuttur. Söğüt ve Domaniç'in Osmanlılar açısından haiz olduğu önem kadar, Pulur ve Sinür köyleri Akkoyunlular için aynı derece mühimdir. Otlukbeli savaşı sonrası Osmanlılarla tanışan ve 1514 Çaldıran zaferi sonucu kesin olarak Osmanlı egemenliğine giren Bayburd, bir sancak olarak idarî üniteye yerini almıştır.

Osmanlılar tarafından fethinden Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar Bayburd, idarî açıdan sürekli Erzurum vilayeti ile alakalı olmuştur. XIX. yüzyıl başlarından 1877-1878 Osmanlı-Rus harbi sonuna kadar bir kaza olan Bayburd, savaş sonrası oluşan yeni durumda sancak merkezi haline gelmiş ve Kelkit, Şiran ve İspir kazaları buradan idare edilmiştir. On yıllık sancaklık dönemi sonrasında gelişen olaylar neticesinde yeniden birinci sınıf bir kazaya tahvil edilmiştir.

XIX. yüzyılda şehir merkezinde 16 mahalle yerleşmesi bulunmaktaydı. 1835 yılında nüfusun % 79'unu Müslümanlar, % 21'ini gayrimüslimlerin teşkil ettiği bu mahallelerin 12'sinde sadece Müslümanlar ikamet ederken, üçünde sadece gayrimüslimler ve birinde de Müslüman ve gayrimüslimler birlikte yaşamaktaydı.

XIX. yüzyıl ortalarında 125 köy yerleşmesi bulunmakta ve bunların % 75'inde Müslümanlar, % 21'inde gayrimüslimler ve % 4'ünde de Müslüman ve gayrimüslimler birlikte ikamet etmekteydi. Yüzyılın sonlarına doğru şehir ve köylerin nüfusunda artış sağlanmış 1895 yılında köy sayısı 173'e ve 1898 yılına gelindiğinde köyleriyle birlikte Bayburd kazasında yaşayan insan sayısı 57.295 kişiye ulaşmıştır. Yine bu tarihte de nüfusun % 81 gibi çok büyük bir kısmını Müslümanlar, %19'unu da gayrimüslimler teşkil etmiştir.

Osmanlı nahiye teşkilatının teşekkülünden sonra Bayburd'da da nahiyeler ihdas edilmiş ve 1881 yılından 1898'e kadar Ağunsos, Balahor, Bergici, Berne,

Cilara, Everek, Masad, Niv, Pulur, Pülürek, Sinür ve Yukarı Lori adlı 14 nahiye merkezi oluşturulmuştur. 1898’de yapılan düzenleme ile Everek, Hart ve Pulur dışındaki nahiyeler kaldırılmış ve kaza merkezine yakın köyler yeni ihdas edilen merkez nahiyeyle bağlanmıştır. Nahiye idaresinde yapılan bu düzenleme Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kuruluşuna kadar devam etmiştir. Cumhuriyet’in ilanı ve ardından mülkî idarede yapılan değişikliklerle Bayburd kazası Gümüşhane vilayetine bağlanmıştır. Bu tarihte merkez nahiyesi kaldırılmış ve Bayburd, Pulur, Hart ve Everek nahiyelerinden ibaret bir kaza olarak taksimatta yer almıştır

XIX. yüzyılda Bayburd’un toplumsal hayatında son derece önemli rol oynayan ve değişik amaçlarla kurulmuş olan vakıfların bölgeye çok büyük hizmetleri olmuştur. Mevcut eserlerin günümüze kadar vakıf yoluyla gelmesinin sağlanması, hiç şüphesiz bu hizmetlerin en önemlilerinden biridir. Vakıflar, bölgenin bayındırlık faaliyetine olduğu kadar, ekonomik hayatına da katkı sağlamışlardır. Vakıf yoluyla birçok insana iş sahası açılmış ve bu insanlar geçimlerini temin etmişlerdir. Bu dönemde şehir merkezi ve köylerde bir kısmı Akkoyunlular’a, diğerleri Osmanlılara ait cami, mescid, medrese ve zaviye vakıfları mevcuttu. XIX. yüzyılda şehir merkezinde, Cami-i Kebir, Kadızâde Mehmed Çelebi, Kadı Mahmud, Ketancı, Sultan Süleyman, Tuzcuzâde ve Zâhîd Efendi ve köylerde Cumavank Köyü Camii, Konursu Köyü Camii, Milehi Köyü Camii ve Sankot Köyü Camii vakıfları mevcuttu. Aynı dönemde şehirde, Ahmed-î Zencânî, Bekir Çelebi, Beksimat, Hasibe, Karasakal, Sarı Burç, Şaban Bey, Şeyh Hayran ve Uzun Kadı mescidleri vakıfları; köylerde ise sadece Aşağı Kırzı Köyü Mescidi vakfi bulunmaktaydı. Şehirde bulunan medrese vakıfları ise, Hacı Yakutiye, İkbaliye, İkbaliye Muallimhanesi, Mahmudiye, Museviye, Musa Veli Medresesi ve Sultaniye Medresesi vakıflarından ibaretti. Abdulvehhab Gazi, Gökçe Şeyh ve Sultan Fahri Zaviyeleri şehirdeki zaviye vakıflarını oluştururken; Burnaz Köyü Zaviyesi, Cünceği Köyü Hacı Bey Zaviyesi, Çıphınıs Köyü Şeyh Muhammed Zaviyesi, Güder Köyü Zaviyesi, Hanzar Köyü Zaviyesi, Aşağı Kırzı zaviyesi, Kop Köyü Şeyh Mehmed Zaviyesi, Aşağı Lori Köyü Zaviyesi ve Seyyid Yakub Köyü Zaviyesi köylerdeki zaviye vakıflarıydı. Bunların dışında, Pulur köyünde Ferruhsad Bey, Sinür köyünde Kutlu Bey, şehir merkezinde Ahi Emir

Ahmed-i Zencânî gibi şahıs vakıfları ve Balahor köyündeki Korğan Köprü vakfı gibi diğer vakıflarda bulunmaktaydı.

XIX. yüzyılda Bayburd merkezde yaşayan insanlar meslek itibariyle, ticaretle uğraşanlar, taşımacılar, esnafılık yapanlar, zanaat sahipleri, ziraatla uğraşanlar, işçiler, görevliler ve diğer meslek kollarında faaliyet gösterenler olmak üzere sekiz gruba ayrılmıştır. Köylerde yaşayan ahalinin gelir kaynakları ise tarım, hayvancılık, işletme ve meslek gelirlerinden oluşmaktaydı. Köylerdeki en önemli işletmeler su değirmenleri ve bezirhanelerdi. Şehirde ise kuyumculuk, demircilik, dokumacılık gibi alanlarda faaliyet gösteren hane reisleri bulunmaktaydı.

BİBLİYOGRAFYA

A- ARŞİV VESİKALARI

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

a- Belgeler

A.M. (Sadâret Müteferrik)
nr.13/17.

A.MKT. DV. (Sadâret Mektûbî Deavî)
nr. 92/79, 203/ 72, 175/ 178, 203/ 72, 162/23.

A.MKT. MHM. (Sadâret Mektûbî Mühimme)
nr. 315/66, 535/12, 680/6, 317/99, 321/66. 330/ 6, 410/92, 680/29, 684/13.

A.MKT. MVL, (Sadâret Mektûbî Meclis-i Vâlâ)
nr. 119/30, 121/84, 145/34.

A.MKT. NZD. (Sadâret Mektûbî Nezâret ve Devâir Kalemi)
nr. 39/16.

A.MKT. UM. (Sadâret Mektûbî Umum Vilâyât)
nr. 272/7, 336/70, 352/57, 205/66, 326/70, 352/57, 412/70, 564/52, 565/ 10.

DH. SAİD. d, Dahiliye Sicil-i Ahvâl Dairesi

DH. UMVM. (Dahiliye Umûr-ı Mahalliye Vilâyât Müdiriyeti)
nr. 83/1

DH. MB. HPS. (Dâhiliye Nezâreti Mebânî-i Emîriye Hapishâneler Müdiriyeti)

DH. MKT.(Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi)
nr. 1529/4, 1493/8, 1507/75,1474/79.

DH. MUI. (Dahiliye Muhaberât-ı Umûmiye İdaresi)
nr.58/22.

DH. TMIK. S. (Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu)
nr. 46/5, 73/25, 2/92.

HR. MKT. (Hâriciye Nezâreti Mektûbî Kalemi)
nr. 35/90.

Cevdet Belediye
nr. 5834.

Cevdet Dahiliye

nr.12901

Cevdet Evkaf

nr.272, 382, 6146, 6255,19714, 27783,18680, 29213, 3965.

Cevdet Maarif

nr.114, 6146, 5706, 2614.

DH. MKT. (DahiliyeNezareti Mektûbî)

nr. 1361/88, 1410/89, 1490/4, 1509/12, 1534/93, 1540 /17, 1550/ 89.

BOA. Dahiliye Sicil-i Ahval Dairesi (DH. SAİD. d)

nr.936.

İ.ASK. (İrade Askeri)

nr.1314. S.28/29.

İ.DH. (İrade Dahiliye)

nr. 37, 43, 13172, 83765, 8848, 84776, 66407, 79061, 99993, 28101, 77314, 83765, 78250, 61466, 84543, 1282/ 100946.

İE. EV. (İbnü'l-Emin Evkaf)

nr.1570, 1254,1294, 1301/1.

İ.H.(İrade Hariciye)

nr.8821.

İ.Hususi,

nr. 1314 Ra 14.

İ.MMS. (İrade Meclis-i Mahsûs)

nr.23, 4000.

İ.MV. (İrade Meclis-i Vala)

nr. 2307,9049, 24470, 7025, 9617, 17488, 26233, 9603, 15052, 17257, 4851.

İ.ŞD. (İrade Şûrâ-yı Devlet)

nr. 4969/14, 48/2636.

İ.TAL. (İrade Taltifat)

nr.98.

HAT. (Hatt-ı Hümayun)

nr.1033/ 42894- G, 1033/ 42894 – M, 1045/ 43188-B, 1045/ 43188- H, 1033/ 42894-O, 1033/ 42894-P, 1043/ 43152-D, 1044/ 43175. 1040/ 43065-K, 460/22611, 460/22611 B, 460/22611 C, 460/22611 E, 1245/ 48322 J, 494/ 22247.

MV. (Meclis-i Vükelâ Mazbataları)

nr 33/20, 226/26.

Şûrâ-yı Devlet

nr.1505/2, 1505/3, 1507/15, 1505/13, 1505/6, 1504/ 4, 1505/9, 1505/ 13, 1505/20, 1506/11, 1507/22, 1507/ 15, 2636, 1511/13, 1524/5.

Y.EE. (Yıldız Esas Evrak)

nr.81/16, 133/1, 133/3, 131/13, 133/10.

Y.PRK. A (Yıldız Perakende Sadaret Maruzatı), nr.1/7, 8/4, 9/21.

Y.PRK. UM (Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahriratı), nr. 32/122.

b- Defterler

Ayniyat Defterleri

Erzurum Ayniyat, nr.829, 830, 831, 832, 833.

Trabzon Ayniyat, nr.930,932, 933.

D.BŞM. MHF.(Bâb-ı Defterî Baş Muhallefât Dairesi)
nr.13538.

D.CRD. (Bâb-ı Defterî Cerîde Odası)
nr.40465, 40385, 40457, 40460.

EV. d. (Nezaret Sonrası Evkâf Defterleri)
nr.12112,10486,11004,13192,13469,13812,14248,17684,17737,17773,
18823,18840,19490,23059.

Kamil Kepeci Tasnifi
nr. 5585, 6028, 6419, 6040, 6780.

ML. CRD. d (Cerîde Odası Defterleri)
nr.396, 652, 698, 773,1924, 2059.

TTD. (Tapu Tahrir Defterleri)
nr.199.

MAD, (Maliyeden Müdevver Defterler)
nr.5152.

ML. VRD. d (Maliye Vâridât Defterleri)
nr. 1228, 3053.

ML. VRD. CMH (Maliye Varidat Cizye Muhasebesi)
nr.1212.

ML. VRD. TMT (Maliye Vâridât Muhasebesi Temettuat Defterleri)

nr.6775,6767,6769,6770,6771,6772,6773,6774,6775,6776,6777,6779,6780,
6781,6782,6784,6785,6786,6787,6788,6789,6791,6792,6793,6794,6795,
6796,6798,6799,6800,6801,6802,6803,6804,6805,6806,6808,6810,6811,
6812, 6813,6814,6816,6817,6818,6819,6821,6822,6823,6824,6825,6826,
6827,6828,6829,6830,6831,6833,6834,6835,6836,6837,6838,6839,6840,
6841,6842,6844,6845,6846,6847,6848,6849,16004

B- SÜRELİ YAYINLAR VE SALNAMELER

1- Dergiler

Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi

Akademik Araştırmalar Dergisi

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/ Bugün / Yarın

Belleten

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi

Türk Dünyası Araştırmaları

Türk Dünyası Tarih Dergisi

Türk İktisat Tarihi Yıllığı

Türk Tarih Kurumu Belgeler

Türkiyat Mecmuası

Türk Yurdu

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi

Vakıflar Dergisi

2- Salnameler

Erzurum Vilâyeti Salnâmesi, Erzurum 1288, 1290, 1291, 1304, 1310, 1312, 1317, 1318.

Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, İstanbul 1281, 1282, 1283, 1286, 1296, 1297, 1300, 1301, 1302, 1303, 1304, 1305, 1320, 1321, 1322,1324.

Trabzon Vilâyeti Salnâmesi, Trabzon 1286, 1292, 1296, 1320.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1927–1928

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye 1.Defa Olarak 1316, İstanbul 1316; 2.Defa Olarak 1317, İstanbul 1317; 3.Defa Olarak 1318, İstanbul 1318; 4.Defa Olarak 1319, İstanbul,1319; 6.Defa Olarak, İstanbul 1321.

C- KİTAPLAR VE MAKALELER

Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, II. İstanbul, 1330.

Ahmed Lütî Efendi; *Vak‘anüvîs Ahmed Lütî Efendi Tarihi*, II-III, (neşr. Yücel Demirel, Tamer Erdoğan), Tarih Vakfı Yapı Kredi yayınları, İstanbul 1999.

Ahmet Eflâkî, *Menâkıb-ul Arifîn*, I-II, (çeviren Tahsin Yazıcı), Milli Eğitim yayınları, İstanbul 1964, s.265,379–381.

Ainsworth, William Francis; *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, London 1842.

Akagün, Gülyüz; *Gümüşhane ve Çevresinin Tarihi-Sanat Eserleri (1969/ 1971)*, İstanbul 1980.

Akalın, Güneri; *Tarımımızın Sosyo-Ekonomik Yapısı Vergileme ve Gelişme*, Ankara 1975.

Akbulut, Uğur; *1828– 1829 Osmanlı - Rus Savaşında Bayburt ve Çevresi (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)* Erzurum 2000.

Akdağ, Mustafa; *Türkiye’nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, II, İstanbul 1995.

Akgündüz, Murat; *Osmanlı Medreseleri XIX. Asır*, İstanbul 2004.

Akgündüz, Ahmet; *İslam Hukuku ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*,” T.T.K.yayınları, Ankara 1988.

Akkutay, Ülker; *Enderûn Mektebi*, Ankara 1984.

Akyıldız, Ali; *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform. (1836–1856)*, İstanbul 1993.

Akyol, İ.Hakkı; “Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji”, *Tanzimat*, II, İstanbul 1999.

Akyüz, Yahya; *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999’a)*, İstanbul 1999.

Ali Cevad; *Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügâtı*, I, İstanbul 1314.

Alikılıç, Dündar; "Tarih Boyunca Trabzon Havalisinde Kütüphaneler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Prof.Dr. Efrasiyap Gemalmaz Özel Sayısı*, sayı 17, Erzurum 2001.

Antel, Sadrettin Celal; "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat*, I, İstanbul 1999.

Arat, Reşid Rahmeti; "Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı" *Türkiyât Mecmuası*, Sayı 19, İstanbul 1985.

-----; "Köy", *İ.A.*, VI, İstanbul 1978.

Artuk, İbrahim; "Bayburt Kalesi", *DİA*, V, İstanbul 1992.

-----; "Erzurum Meliki Adına Basılan Sikkeler", *IX. Türk Tarih Kongresi 21-25 Eylül 1981*, II, Ankara 1988.

Arû, Kemal Ahmet ; "Osmanlı- Türk Kentlerinin Genel Karakteristikleri Üzerine Görüşler", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, İstanbul 1996.

Atasoy, Veysel; *Türkiye'de Mahalli İdarelerin Yapısı ve Yeniden Düzenlenmesi*, İstanbul 1992.

Aydın, Dündar; *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri 1535 – 1566*, Ankara 1998.

-----; "Erzurum Şehri'nin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmarı, İskânı ve İlk Sakinleri", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, I, sayı11, (Ekim 1970), Erzurum 1970.

Aydın, Mehmet Akif; "Aile", *DİA*, II, İstanbul 1989.

Aykut, Nezihi; "IV.Murad'ın Revan Seferi Menzilnâmesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Prof.Dr. M.C. Şehâbeddin Tekindağ Hatıra sayısı*, İstanbul 1984.

Aziz bin Erdeşir-i Esterâbadî, *Bezm u Rezm*, (neşr. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1990.

Baltacı, Cahit; *XV – XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976.

Barkan, Ömer Lütfi; "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi" *Tanzimat*, I, İstanbul 1999.

-----; "Osmanlı İmparatorluğunda Öşür", *İ.A.*, IX., İstanbul 1964.

-----; “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, *VD.* sayı II, Ankara 1942, s.354.

BAŞAR, Fahmeddin, *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717–1730)*, T.TK yay, Ankara 1997.

Bayburtlu Osman; *Tevârih-i Cedîd-i Mir’ât-ı Cihân*, neşr. Atsız, İstanbul 1961.

Baykara, Tuncer; *Anadolu’nun Tarihî Coğrafyasına Giriş Anadolu’nun İdarî Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları, Ankara 2000.

-----; *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*, İzmir 1999.

Belgesay, Mustafa Reşit; “Tanzimat ve Adliye Teşkilatı”, *Tanzimat*, I, İstanbul 1999.

Berki, Ali Himmet; “Vakıfların Tarihi, Mahiyeti, İnkişâf ve Tekâmülü Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Faideler”, *VD.* sayı VI. İstanbul 1965.

-----; *Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen Istılah ve Tabirler*. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay. Ankara 1966.

Berki, Şakir; “Vakıfların Devlete Devletin Vakıflara Gördüğü Hizmetler”, *VD.* sayı VII. İstanbul 1965.

-----; “Türkiye’de İmparatorluk ve Cumhuriyet Devrinde Vakıf çeşitleri,” *VD.* sayı IX, Ankara 1969.

Berki, Şakir, Berki, A.Himmet “İslam’da Vakıf”, *VD.*, sayı IV, Ankara 1958.

Beydilli, Kemal; “1828 – 1829 Osmanlı- Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler.” *T.TK. Belgeler*, XIII, sayı, 17, Ankara 1993.

Beygu, A. Rahim Şerif, *Erzurum Tarihi, Anıtları, Kitabeleri*, İstanbul 1936.

Bice, Hayati; *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler*, Ankara 1991.

Bilmen, Ömer Nasuhi; *Hukuk-ı İslamiye ve Istılahı Fıkhiyye Kamusu*, IV, İstanbul 1951.

Binbaşıoğlu, Cavit; *Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi*, M.E. B. yayınları, İstanbul 1995.

Bingöl, Sedat; *Tanzimat Devrinde Osmanlı’da Yargı Reformu (Nizâmiye Mahkemelerinin Kuruluşu ve İşleyişi 1840- 1876)*, Eskişehir 2004.

Boran, Ali; *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri*, T.T.K yayınları, Ankara 2001.

Bryer, Anthony; Winfield, David; *The Byzantine Monuments and Topography of The Pontos*, Volume I, Washington 1985.

Brosset, Marie Félicité; *Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar Gürcistan Tarihi*, (çev. Hrand D. Andreasyan, notlar ve yayına hazırlayan Erdoğan Merçil), T.T.K yayınları, Ankara 2003.

Celâlzâde Mustafa, *Selimnâme*, (neşr. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar), M.E. B. yayınları, İstanbul 1997.

Cin, Halil; Akgündüz, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi*, I, Konya 1989.

Cin, Halil; *Eski ve Yeni Türk Hukukunda Mer'a Yayalak ve Kışlaklar*, Ankara 1975.

-----; "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992.

Cuinet, Vital; *La Turquie D'Asie*, I, Paris 1892.

Çadırcı, Musa; *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991.

-----; "Tanzimatın İlanı Sıralarında Türkiye'de Yönetim (1826 – 1839)", *Belleten*, LI /201 (1988), Ankara 1987.

-----; "Tanzimattan Sonra Merkez – Yerel Yönetim İlişkileri", *Yerel Yönetimler Sempozyumu Bildirileri*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yerel Yönetimler Araştırma ve Eğitim Merkezi, Ankara 2002.

-----; "*Türkiye'de Kaza Yönetimi (1840 – 1876)*" *Belleten* LIII / 206, Ankara 1989.

-----; "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme" *Belleten*, XXXIV, sayı 135, Ankara 1970.

-----; *Anadolu Kentlerinde Mahalle (Osmanlı Dönemi)*, *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, Habitat II, İstanbul 1996.

Çağatay, Neşet; "*Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler*", DTCFD., V, Ankara 1974.

-----; " Tanzimat ve Türk Eğitimi", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler* Ankara 13–14 Mart 1985, Ankara 1987.

Çağlayan, Mustafa Yılmaz; *Şu Bizim İspir*, Erzurum 1981.

Çakın, Naci; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı-Rus Harbi (1828–1829)*, Atase yayınları, Ankara 1978.

Çakır, Coşkun; *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 2001.
Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, (neşr. Abdulkadir Özcan), T.T.K. yay, Ankara 1995.

Çulpan, Cevdet; *Türk Taş Köprüleri (Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar)*, TTK yay, Ankara 1975.

Demirel, Ömer; “1700–1730 Tarihlerinde Ankara’da Ailenin Niceliksel Yapısı”, *Belleten*, LIV/211, Ankara 1990.

-----; *Osmanlı Vakıf- Şehir İlişğine Bir Örnek Sivas Şehir Hayatında Vakıfların Rolü*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2000.

Deny, J. “Sancak”, *İA*, X, İstanbul 1983, s.188.

Deyrolle, Theophile; *1869’da Trabzon’dan Erzurum’a*, (Çeviren, Reşad Ekrem Koçu), İstanbul. 1955.

Ebu Bekr-i Tihranî; *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (Çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 2001.

Ebul’ulâ Mardin, “Kadı”, *İA*, VI, İstanbul 1967.

Emir, Dursun Ali; *Bayburt’ta Ehram*, Bayburt Valiliği Yayınları, İstanbul 2005.

Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye* (Çev. Ali Reşad), İstanbul 1999.

Ergin, Osman;“ Bedestan”, *İA*, II, İstanbul 1961.

Erim, Neşe;“Osmanlı İmparatorluğunda Kürek Cezası”, *IX.th International Congress of Economic and Social History of Turkey*, Dubrovnik- Croatia, 20-23 August 2002, T.T.K yay., Ankara 2005, s.180.

Eröz, Mehmet; “Doğu Anadolu’da Köy Adları Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/ Bugün / Yarın*, sayı X/57, Haziran 1972.

Erzen, Afif; *Doğu Anadolu ve Urartular*, T.T.K yayınları, Ankara 1992.

Eryılmaz, Bilal; *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul 1996.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, II, (haz. Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı), Yapı Kredi yayınları, İstanbul 1999.

Eyice, Semavi ;“ Bedesten”, *D.İA*, V, İstanbul 1992.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri; *Bayburdlu Zihni*, İstanbul 1928.

Fontanier Victor; *Voyages En Orient*, Paris 1829.

Gelibolulu Mustafa ‘Âlî Efendi, *Kitâbü’t-Tarih-i Künhü’l- Ahbâr*, I, kısım II, (haz. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ahmet Gül, İbrahim Hakkı Çuhadar), Kayseri 1997.

Girişken, Neriman; “Erzurum ve Civar Köylerinde Kadınların Giyim-Kuşamı”, *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi*, I, Erzurum 1974.

Göde, Kemal; *Eretnalılar (1327- 1381)*, T.T.K yayınları, Ankara 1994.

Gökbilgin, M. Tayyib; “Nahiye”, *İA.*, IX, İstanbul 1993.

-----; “Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri”, *Belleten*, XXXI, sayı 121–124, Ankara 1967.

Göyünç, Nejat; “Hane Deyimi Hakkında ” *Tarih Dergisi*, Sayı 32, İstanbul 1979.

Güreşsever, Gönül; Altun, Ara; “Bayburt Köylerinde Türk Mimarî Eserleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü Sanat Tarihi Yıllığı 1969–1970*, III, İstanbul 1970.

Grohmann, A; “ Öşür ”, *İ.A.*, IX., İstanbul 1964.

Gül, Ahmet; Osmanlı Medreselerinde Eğitim- öğretim ve Bunlar Arasında Dâru’l- Hâdislerin Yeri, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1997.

Günay, Selçuk; *Resmi Devlet Salnâmelerine Göre (h.1263–1334), Osmanlı İmparatorluğu’nun Seneler İtibariyle Mülkî Taksimatı* (Atatürk Üniversitesi Basılmamış Doktora Ön Çalışması) Erzurum 1980.

Gündoğdu, Hamza; “ Bayburt Yöresinde Bir Külliye, Bir Kitabe ve Bir Vakfiye”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 2001–2002 Prof.Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı, sayı 37, İstanbul 2002.

-----; “Bayburt’ta Kültürel Mirasın Korunması ve Yaşatılması”, 10. Yılında Bayburt Vilâyeti Sempozyumu (17–19 Temmuz 1999), Ankara 2002.

Gündüz, İrfan; “Gümüşhanevî Ahmed Ziyaeddin”, *DİA*, XIV, İstanbul 1991.

Güran, Tevfik; “Osmanlı Tarım Ekonomisi” *Türk İktisat Tarihi Yıllığı*, Sayı 1, İstanbul 1987.

-----; Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841 -1861), T.T.K. yayınları, Ankara 1989.

Halaçoğlu, Ahmet; *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, İstanbul 2005.

Halaçoğlu, Yusuf; *XIV- XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1995.

Hamilton, William J; *Researches In Aisa Minor, Pontus And Armenia Whits.ome Account Of Their Antiquiites And Geology*, Volume II, London 1842.

Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, (neşr. Şevki Nezihi Aykut), III, T.TK yay, Ankara 2004.

Haydar Çelebi, *Ruznâme*, neşr. Yavuz Senemoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi.

Hewsen, Robert; “Summit of The Earth: The Historical Geography of Bardzr Hayk”, *Armenian Karin/ Erzerum*, California 2003.

Hirik, Ali Coşkun; *Geçmişten Günümüze Kelkit*, Kelkit Belediyesi yayınları, Trabzon 2002.

Hoca Sadeddin Efendi, *Tâc'üt Tevârih*, II, İstanbul 1335.

Hocaoğlu, Mehmed; *Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976.

Honigman, Ernest *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, çeviren, Fikret Işıltan, İstanbul 1970.

Hovannisian Vartiter Kotcholosian; “Armenian Village Life İn The Plain Of Karin”, *Armenian Karin/ Erzurum*, California 2003.

Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yayınları, Ankara 1998.

İbn Kemâl, *Tevârih-i Âl-i Osmân VIII. Defter (Transkripsiyon)*, (haz. Ahmet Uğur), T.T.K yayınları Ankara1997.

İhsanoğlu, Ekmeleddin; “Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992.

İnalcık, Halil; “Eyalet”, *İA*, , IV, İstanbul 1964.

-----; “Cizye”. *DİA*, VIII. İstanbul 1993.

İdrîs-i Bidlîsî, *Selim Şah-Nâme*, (neşr. Hicabi Kırılancı), Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 2001.

İsmail Galip; *Takvîm – ı Meskûkât – ı Selçukkiyye*, İstanbul 1309.

Karaca, Ali; *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838–1899)*, Eren yayınları, İstanbul 1993.

Karadeniz, Hasan Basri; “Bayburt Adı Hakkında”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 127, (Temmuz 1997), İstanbul 1997.

Karal, Enver Ziya; *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı*, T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü yayınları, Ankara 1997.

Karaman, Hayreddin; *Mukayeseli İslam Hukuku*, I, İstanbul 1978.

Karpat, Kemal; *Osmanlı Nüfusu (1830–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (çeviri Bahar Tırnakçı), Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul 2003.

Karpuz, Haşim; “Erzurum ve Çevresindeki Bazı Selçuklu Kaleleri”, *I-II. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya 1993.

Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lat-it Türk Tercemesi*, (Çev. Besim Atalay), III, Ankara 1999.

Kâtip Çelebi, *Kitâb-ı Cihannûma*, İstanbul 1145.

Kayaoğlu, İsmet; “Vakfın Menşei Hakkında Görüşler” Vakıflar Dergisi (VD), sayı XI, Ankara 1976.

Kayaokay, Zafer; *Uygarlıklar Beşiği Bayburt*, Bayburt İl Turizm Müdürlüğü yayınları, Ankara 1997.

Kazıcı, Ziya; *Osmanlı’da Vergi Sistemi*, İstanbul 2003.

-----; *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, İstanbul 2003.

Keskin, Timur; *İl oluşunun 10. Yılında Bayburt Tarihi*, Bayburt Valiliği yayınları, Bayburt 2000.

Kılıç, Ümit; *XVI. Yüzyılda Erzurum Eyaletinde Vakıflar*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum.

Kırzioğlu, Fahrettin; *Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi (1451- 1590)*, Ankara 1976,

-----; *Kars Tarihi*, İstanbul 1953.

Kinneir, John Macdonald; *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan, In The Years 1813 and 1814*, London 1818.

Kodaman, Bayram; Saydam Abdullah, “Tanzimat Devri Eğitim Sistemi”, *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992.

Kodaman, Bayram; “II. Abdulhamid Devrinde Eğitim ve Öğretim,” *D.G.B.İ.T.*, XII, İstanbul 1993.

Komproff, Manuel; *The Travels of Marco Polo*, Newyork 1953.

Konukçu, Enver; *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992.

-----; *Otlukbeli Meydan Savaşı*, Ankara 1998.

-----; “Bayburt Tarihi”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23- 25 Mayıs 1988)*, Ankara 1994.

-----; “Selçukluların Doğu Anadolu’daki Yerleşim Politikaları”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi I-II. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya 1993.

Köksal, Hasan; *Battalnâmelerde Tip ve Motif Yapısı*, Ankara 1984.

Köprülü, M.Fuad; *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, Ankara 2005.

Köse, Osman; “XIX. Yüzyılda Gümüşhane Madenleri”, *Trabzon ve Çevresi Uluslar arası Tarih- Dil- Edebiyat Sempozyumu Bildirileri 3-5 Mayıs 2001*, I, Trabzon 2001.

Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, çev. Tanju Gökçöl, İstanbul 1998.

Kunt, Metin; *Sancaktan Eyalete*, İstanbul 1978.

Kuzucu, Kemalettin, *XIX. Yüzyıl Ortalarında İlbeli Kazasının Sosyal ve İktisadi Durumu*, Basılmamış Master Tezi, Erzurum 1996.

Küçük, Cevdet; *Tanzimat Devrinde Erzurum*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1975.

-----; “Tanzimat Devrinde Erzurum’un Nüfus Durumu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi (1976-1977)*, sayı 7-8, İstanbul 1977, s.185-224.

-----; “Tanzimat’ın İlk Yıllarında Erzurum’un Cizye Geliri ve Reaya Nüfusu”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 31 (Mart 1977), İstanbul 1978, s.199-234.

Kütükoğlu, S. Mübahat; “Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarında Temettüat Defterleri ” *Belleten* LIX / 225, Ankara 1985.

Lynch H.F.F, *Armenia Travels and Studies*, London 1901.

Mehmed Süreyya; *Sicil-i Osmanî*, IV, İstanbul 1328.

Miroğlu, İsmet; Ferruhşâd Bey’in Vakfiyesi, *Türk Tarih Kurumu Belgeler*, XV, sayı 19. Ankara 1993.

-----; *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520- 1566)*, Ankara 1990.

-----; *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul 1975.

-----; “Bayburt”, *DİA*, V, İstanbul 1992.

-----;Tevârih-i Cedîd-i Mir’ât-ı Cihan Adlı Eserin Müellifine Dâir, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 30, (Mart 1976), İstanbul 1976.

Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül- Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (neşr. Neşet Çağatay), III- IV, T.T.K yayınları Ankara 1979.

Mustafa Sâfi, *Zübdet’üt- Tevârîh*, (neşr.İbrahim Hakkı Çuhadar), I, T.TK yayınları, Ankara 2003.

Muradoff, Paul Allen; *1828–1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Gen. Kur. Basım Evi, Ankara 1966.

Naîmâ Mustafa Efendi, *Târîh-i Naîmâ*, II, İstanbul 1927.

Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, III, (çev. Nilüfer Epçeli), Yeditepe yayınları, İstanbul 2005.

Ocak, Ahmet Yaşar- FAROOQİ Suraiya; “Zaviye”. *İA*, XIII. MEB. Yayınları, İstanbul 1986.

Oğuz, Süleyman; *Osmanlı Vilayet İdaresi ve Doğu Rumeli Vilayeti (1878 – 1885)*, Ankara 1986.

Onar, Sıddık Sami;“Bedel-i Askerî”, *İA.*, II, İstanbul 1961.

Orhonlu, Cengiz; *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü (1691 – 1696)*, İstanbul 1963.

Ortaylı, İlber; *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, İstanbul 1985.

-----; *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devletinde Kadi*, Ankara 1994.

-----; *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri*, Ankara 2000.

Ömer Hilmi Efendi, *İthaf-ül Ahlâf Fî Ahkâm-il Evkâf*, Ankara 1977.

Önder Mehmet; *Efsaneleri – Destânları- Hikâyeleriyle Şehirden Şehre Anadolu*, Ankara 1995.

Özcan, Abdulkadir; “Öğretmen Yetiştirme Meselesi”, *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992.

-----; “İbrahim Paşa, Kara”, *DİA*, XXI, İstanbul 2000.

Özcan, Besim; *Kırım Savaşında Malî Durum ve Teb‘anın Harb Siyaseti (1853–1856)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1997.

Özdemir, Rifat; *XIX. Yüzyılın İlk yarısında Ankara*, Ankara 1998.

-----; “Tokat’ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *Belleten*, LIV, sayı 211, Aralık 1990, Ankara 1991.

Özer, İlbeyi; *Darende Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri (1844)*, İstanbul 2000.

Özey, Ramazan; “Bayburt ve Çevresinin Coğrafi Özelliklerine Genel Bir Bakış”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23- 25 Mayıs 1988)*, Ankara 1994.

Özger, Yunus; “Temettuat Defterleri Işığında Bayburt Kazası’nın Sosyo-Ekonomik Durumu” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 24, Erzurum 2004.

-----; “Bayburtlu Şair Zihnî’nin Ölümü ve Tereke Defteri” *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 26, Erzurum 2004.

-----; “Tanzimat Öncesi Erzurum Şehrinin Demografik Yapısı (1251/1835 Tarihli Nüfus Yoklama Defterine Göre”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 29, Erzurum 2006.

Özkaya, Yücel; *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, T.T.K Yayınları, Ankara 1994.

Öztürk, Nazif; *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü yayınları, Ankara 1983.

-----; *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.

Öztürk, Said; *Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik*, İstanbul 1996.

-----; “Temettüat Tahrirleri” *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Osmanlı Özel Sayısı (Şubat – Temmuz 2000), İstanbul 2000.

Pakalın, M. Zeki; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-III, İstanbul 1993.

Pamuk, Bilgehan; *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, İstanbul 2006.

Parmaksızoğlu, İsmet; “İbrahim Paşa, Kara”, *İA*, V/II, İstanbul 1968.

Pehlivan, Mahmut; “Başlangıcından Urartu’nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi” *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu* (23 – 25 Mayıs 1998), Ankara 1994.

Ross, Denison; *The Travels of Marco Polo*, London 1931.

Ryan, Charles S.; *Kızılay Emri Altında Plevne ve Erzurum’da 1877–1878 Rus-Türk Harbi*, çev. Ali Rıza Seyfioğlu, İstanbul 1962.

Sakaoğlu, Saim; *Bayburtlu Zihni*, İstanbul 1998.

San, Sabri Özcan; *Trabzon Salnamelerinde Gümüşhane Sancağı*, Gümüşhane Valiliği, (t.y.).

Saydam, Abdullah; “Osmanlı Madenciliği ve XIX. Yüzyılın Ortalarında Trabzon’daki Maden Ocakları” *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, VI, Samsun 1991.

-----; *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856 – 1876)*, T.T.K yayınları, Ankara 1997.

Schacht, Joseph; “Mahkeme”, *İA*, VII, İstanbul 1993.

Selçuk, Füzun; “Vakıflar (Başlangıcından 18. yüzyılın sonuna kadar), *V.D.* sayı VII, İstanbul 1965.

Sever, Ramazan; *Çoruh Havzası Enerji Yatırım Projeleri ve Çevresel Etkileri*, Konya 2005.

Sevgen, Nazmi, *Anadolu Kaleleri*, I, Ankara 1959.

Sevim, Ali Merçil, Erdoğan *Selçuklu Devletleri Tarihi*, T.T.K yayınları, Ankara 1995.

Sinclair, T.A; *Eastern Turkey: an architectural and archaeological Survey*, Volume II, London 1989.

Silahdâr Fındıklı Mehmed Ağa, *Silahdâr Tarihi*, II, İstanbul 1928.

Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebî, *Târîh-i Solâkzâde*, I, İstanbul 1297.

Son Teşkilat-ı Mülkiye’de Köylerimizin Adları, Türkiye Cumhuriyeti Dahiliye Vekâleti Nüfus Müdüriyet-i Umûmiyesi Neşriyatı, İstanbul 1928.

Southgate, Horatio Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia, Newyork 1840.

Sözen, Metin; *Anadolu Medreseleri*, II., İstanbul 1972.

-----; *Anadolu’da Akkoyunlu Mimarisi*, Ankara 1981.

Süleyman Sudi, *Defter – i Muktesid*, I, İstanbul 1306.

Sümer, Faruk; *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, Ankara 1990.

-----; *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1988.

-----; “Akkoyunlular”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 40, (Şubat 1986), İstanbul 1986.

-----; *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul 1980.

-----; “XV. Asırdan İtibaren Anadolu’dan İran’a Vukubulan Göçler”, *Türk Yurdu*, Temmuz 1954,, sayı 1(234), İstanbul 1954.

Sydney, Whitman *Türkish Memories*, London 1914.

Şemseddin Sami, *Kamus – ı Türkî*, İstanbul 1317.

Şemseddin Sami, *Kamusû’l A’lam*, II, İstanbul 1306.

Şen Ömer, *Trabzon Tarihi*, Derya Kitabevi, Trabzon 1998.

Şener, Abdullatif; “Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları”, *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992.

-----; *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990.

Şükan, Şadi; *1877–1878 Osmanlı- Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı*, Gen. Kur. Yay. Ankara 1985.

Tansel, Selahattin; *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 1969.

Tarkan, M.Tevfik, “Bayburt’un Ekonomik Olanakları ile Bu Olanakların Kalkınma Alanındaki Önem Dereceleri”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, sayı 5, Ekim 1972, Erzurum 1974.

Taşçı, Aydın; *Bayburt’ta Türk-İslam devri Dini Mimarisi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1997.

Tellioğlu, İbrahim; *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler*, Trabzon 2004.

Texier, Charles; *Description de L’Armenia, La Perse et La Mezopotamia*, Paris 1842.

Tızlak Fahrettin; “XIX. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı Maden Yatakları”, *Belleten* LX/229, Aralık 1996, Ankara 1997.

Tozer, Henry Fanshawe; *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, London 1881.

Tozlu, Selahattin; *XIX. Yüzyılda Gümüşhane*, Erzurum 1998.

-----; *Trabzon- Erzurum- Bayezid Yolu (1850–1900)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1997.

Tuğlacı, Pars; *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul 1985.

Tunçel, Mehmet; “Bayburt Bedesteni”, *Prof.Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı Sanat Yazıları*, Kayseri 2001, s.559-572.

Turan, Osman; *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2001.

-----; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.

-----; “Bayburt”, *İA*, II, İstanbul 1979.

Türkay, Cevdet; *Osmanlı İmparatorluğu’nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*, İstanbul 2001.

Uluçam, Abdusselam; “Bayburt Kalesi’nin Tarihi ve Mimari Özellikleri”, *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23- 25 Mayıs 1988)*, Ankara 1994.

Umar, Bilge *Türkiye'deki Tarihsel Adları*, İstanbul 1993.

Uras, Esat; *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; “Eretna”, *İ.A.* IV. İstanbul 1988.

-----; *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1965.

-----; “Liva”, *İA*, VII, İstanbul 1993.

-----; *Osmanlı Tarihi*, III, Ankara 1998.

-----; “Eretna” *İ.A.* IV, İstanbul 1977.

Üçüncüoğlu, Adnan Güngör; KAHVECİ, Abdulcelil; *Kadimden Cumhuriyete Gümüşhane- Bayburt Halkları ve Yer Adları*, Torul Kültür ve Turizm Derneği Yayınları, Trabzon 2005.

Ülgen, Ali Saim; “Hamam”, *İA*, V/I, İstanbul 1993.

Ünsal, Veli; *Eskiçağda Çoruh Havzası*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2006.

Veldet, Hıfzı; “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, *Tanzimat*, I, İstanbul 1999.

Wagner, Moritz; *Reise nach Persien und dem Lande der Kurden*, II, Leipzig 1852.

Walther Hinz; *İslam'da Ölçü Sistemleri*, (çev. Acar Sevim), İstanbul 1990.

Whitman, Sydney *Türkish Memories*, London 1914.

Woods, John E.; *The Aqqoyunlu, Clan, Confederation, Empire*, Chicago 1976.

Yavuz, Yusuf Şevki; “Ferşad Efendi”, *DİA*, XII, İstanbul 1995.

Yediyıldız, Bahaeddin; *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, T.T.K, Ankara 2003.

-----; “Vakıf”, *İ.A.* XIII, İstanbul 1986.

-----; “Vakıf İstılahları Lügatçesi”, *VD.* sayı XVII, Ankara 1983.

Yılmazçelik, İbrahim; *XIX. yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Ankara 1995.

Yinanç, M.Halil “Akkoyunlular”, *İ.A.* I, İstanbul 1993.

Yolalıcı, Mehmet Emin; *XIX. Yüzyılda Canık (Samsun) Sancağının Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara 1998.

-----; “XIX. Asrın Ortalarında Samsun Halkının Kılık-Kıyafetleri ve Kullandıkları Eşyalar”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 13-17 Ekim 1986*, Samsun 1988.

Yücel, Yaşar, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti (1344–1398)*, Ankara 1970.

-----; “Osmanlı İmparatorluğu’nda Desantralizasyon”, *Belleten*, XXXVIII, no, 152, Ekim 1974, Ankara 1974.

387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defteri (937/1530), Ankara 1997.

EKLER

Ek:1

Köylerden Alınan Vergi Tür ve Miktarları

Köy Adı	Hane Sayısı	Vergi-yi Mahsusa (kuruş)	Aşar Rüsuma tı (kuruş)	Mukâta'a-ı Zemin Resmi (kuruş)	Adet-i Ağnam Resmi (kuruş)	Kışlak ve yaylak Resmi (kuruş)	TOPLAM Vergi Miktarı (kuruş)
1-Abrans	17	1.888	484,25	-	-	-	2.372,25
2-Ağnasor	11	784	142,5	-	-	-	926,5
3-Ahsunk-i süfla	2	252	125	-	-	-	377
4-Almuşka	8	800	343,75	-	-	-	1.143,75
5-Ardusta	12	790	627	-	-	-	1.417
6-Armutlu	8	560	115	-	-	-	675
7-Armutlu (Diğer)	11	560	495	-	-	-	1.055
8-Aşhanas	5	500	97,5	10,5	18	-	626
9-Aşukka	7	880	590,5	-	-	-	1.470,5
10-Berne	12	688	578	-	-	-	1.266
11-Bilciş	4	600	600	-	-	-	1.200
12-Burnaz	14	1.070	702,5	29	8,5	-	1.810
13-Cebre	19	1.054	657,5	7,5	22	-	1.738
14-Cemele	7	738	232,5	-	-	-	970,5
15-Cenci	9	952	651	6	20	-	1.629
16-Cılara	29	2.426	1.446,25	-	-	-	3.872,25
17-Cumavank	9	858	625	12,5	22	-	1.517,5
18-Çançül-i süfla	6	688,25	340	-	-	-	1.028,25
19-Çançül-i ülya	4	240	115	-	-	-	355
20-Çimağıl-ı süfla	4	520	347,5	-	-	-	867,5
21-Çimağıl-ı ülya	2	140	67,5	-	-	-	207,5
22-Çıphınıs	60	6.298	2.446,25	-	-	-	8.744,25
23-Çitanos	3	250	177,5	-	-	-	427,5
24-Çorak	11	1.205	1.142,5	-	-	-	2.347,5
25-Dacirek	13	1.022	765	-	-	-	1.787
26-Elmalı	5	752	187,5	-	-	-	939,5
27-Erginis	2	420	40	-	-	-	460
28-Ermene	8	600	202,5	-	-	-	802,5
29-Everek	58	5.000	3.487	-	-	-	8.487
30-Eymür	12	1.374	1.482,5	-	-	-	2.856,5
31-Güder	3	466	240	-	-	-	706
32-Hadrak	6	700	255	-	-	-	955
33-Hakiğ	4	742	282,5	-	-	-	1.024,5
34-Hart	50	5.410	2.100,5	-	-	-	7.510,5
35-Haşya	17	890	1.416,25	-	-	-	2.306,25
36-Helva	23	2.140	1.327,75	-	-	-	3.467,5
37-Hireverti	15	1.884	1.455	-	-	-	3.339
38-Horme	8	572	373	-	-	-	945
39-Horsu	3	205	120	-	-	-	325
40-İşbonos	8	800	437,5	-	-	-	1237,5
41-Kalbulas	9	773	207,5	-	-	-	980,5
42-Kaliskavar	9	700	220,5	-	-	-	920,5
43-Karaver	6	688	577,5	-	-	-	1265,5
44-Karayaşmak	6	420	315,25	-	-	-	735,25
45-Kırzı-yı ülya	36	5.222	2796,25	-	-	-	8018,25
46-Konursu	53	5.427	2766	-	-	-	8193
47-Kop	16	1.655	530	-	-	-	2185
48-Loru-i süfla	15	1.549,5	2224	-	-	-	3773,5
49-Loru-i ülya	34	5.174	2518,75	-	-	-	7692,75
50-Lüsunk	40	5.428	3003,75	-	-	-	8431,75
51-Mahcur	10	770	158,75	-	-	-	928,75

52-Malansa	14	2.080	2055	-	-	-	4135
53-Masad	24	2.190	2565,25	-	-	-	4755,25
54-Müşeverek	6	547	356,25	-	-	-	903,25
55-Ostuk	21	1.892	1692,5	-	-	-	3584,5
56-Öksürüç	7	497	327,5	-	-	-	824,5
57-Pekesi	12	1.088	665	-	-	-	1.753
58-Pigeyi	6	240	292,5	-	-	-	532,5
59-Poğik	10	904	360	-	-	-	1.264
60-Pörge	11	1.024	232,5	-	-	-	1256,5
61-Pulur	92	10.764	2.739	-	-	-	13.503
62-Rumeli	16	1.454	723,75	-	-	-	2.177,75
63-Sisne-i ülya	5	460	227,5	-	-	-	687,5
64-Tavukvank	9	621	257,5	-	-	-	878,5
65-Tomlacık	15	1.587	1.095	-	-	-	2.682
66-Tomla-ı süfla	11	1.620	1.722,5	-	-	-	3.342,5
67-Torunsos	10	962	407,5	-	-	-	1.369,5
68-Vağında	9	776	303,75	-	-	-	1.079,5
69-Varzahan	16	2.911,5	2.462,5	-	-	-	5.374
70-Yakupabdal	11	1.620	951,25	-	-	-	2.571,25
71-Yanbaksa	16	1.852	1.487,5	-	-	-	3.339,5
72-Zargidi	20	2.870	2.157,5	-	-	-	5.027,5
73-Haymenişin Ekrađ Taifesi	68	-	-	-	-	5.000	5.000
GENEL TOPLAM	1.152	113.484,25 (Kuruş)	65.721,5 (Kuruş)	65,5 (Kuruş)	90,5 (Kuruş)	5.000 (Kuruş)	18.4361,75 (Kuruş)

Ek:2

Köylerdeki Arazi Miktarı ve Yıllık Geliri

Köy Adı	Mezrû Tarla (kilelik)	Gayr-i Mezrû (kilelik)	Toplam Tarla (kilelik)	1260/1844 Yılı Geliri (kuruş)	1261/1845 Yılı Geliri (kuruş)
Abrans	23,5	15	38,5	4.750	5.882
Ağnasor	10,25	9	19,25	1.605	2.917
Aksunk-ı süfla	5	4	9	1.240	875
Almışka	16	10,5	26,5	2.400	3.213
Ardosta	27,25	11	38,25	6.320	8.708
Armutlu	6,75	6	12,75	840	1.140
Armutlu (diğer)	14	9	23	3.250	2.690
Aşhanas	4	5	9	940	855
Aşutka	22,5	26	48,5	4.132	6.172
Berne	29,5	18,5	48	5.444	4.884
Bilciş	10	10	20	2.800	2.872
Burnaz	51	23	74	4.980	4.160
Cebre	24,25	42	66,25	5.050	5.330
Cemele	6	6	12	1.400	3.380
Cenci	34	37	71	6.068	5.812
Cilara	79,5	90	169,5	12.980	12.844
Cumavank	17	18	35	4.420	4.640
Çançul-ı süfla	8,25	0	8,25	2.460	3.090
Çançul-ı ulya	4,5	3,5	8	880	1.622
Çımağıl-ı süfla	7	7	14	2.400	2.280
Çımağıl-ı ulya	2,5	2	4,5	480	240
Çıphınıs	93	105	198	18.320	31.230
Çitanos	4,5	3	7,5	1.260	1.404
Çorak	39,5	31	70,5	11.920	11.140
Dacırak	30	25	55	7.120	7.016
Elmalı	10,5	8,5	19	1.840	2.240
Erginis	2	0	2	300	420
Ermene	4,25	2	6,25	2.180	1.860
Everek	122,5	127,5	250	32.210,5	46.491
Eymür	28	49,5	77,5	7.900	8.960
Güder	10	10	20	2.400	2.060
Hadrek	11	14,5	25,5	2.500	2.108
Hakiğ	9,5	9	18,5	2.840	1.736
Hart	99,5	102,5	202	21.563,5	20.026
Haşiye	67,5	37	104,5	9.960	10.782
Helva	48,5	45	93,5	11.240	10.032,5
Hireverti	50	29,5	79,5	14.520	18.300
Horsu	6	6	12	840	672
Hörme	10,5	5	15,5	3.584	4.575
İşbonos	13	6	19	2.645	4.376
Kalbular	9,5	22	31,5	2.912,5	3.012,5
Kaliskavar	8	11,5	19,5	2.330	1.603,5
Karaver	15	0	15	3.700	3.688
Karayaşmak	14,5	13,5	28	3.227	4.572
Kırzı-yı ulya	83	67,5	150,5	20.580	19.076
Konursu	144,5	35,5	180	22.040	29.092
Kop	17,5	23	40,5	3.690	3.520
Lori -ı süfla	41	43,5	84,5	11.010	8.642
Lori-i ulya	92,5	88,5	181	32.970	28.465
Lüsunk	109,5	92	201,5	22.922,5	26.709

Mahacur	5	6	11	1.500	1.880
Malasa	44	43,5	87,5	10.370	10.304
Murtad	71,5	83,5	155	18.171	12.203
Müşevrk	13,5	8,5	22	2.660	3.490
Osduk	36,5	56,5	93	12.840	8.180
Öksürüç	9,5	9	18,5	2.250	2.120
Pekesi	22,5	26,5	49	6.900	4.732
Peyki	7,25	6,75	14	1.780	2.030
Poğik	13	0	13	3.480	4.940
Pörge	8,5	0	8,5	1.829	3.960
Pulur	145,625	7	152,625	21.903,5	31.434
Rumeli	16,5	26	42,5	3.597	3.998,5
Sisne –i ulya	11	9	20	2.280	3.238
Tavukvnk	18	11,25	29,25	1.330	4.272
Tomla-ı süfla	43,5	44	87,5	9.060	8.390
Tomlacık	36,5	26,5	63	5.840	8.120
Toronsos	12,5	8,5	21	2.666	2.780
Vağında	13	11,5	24,5	3.140	2.560
Varzhan	74	53,5	127,5	17.440	13.440
Yakpbdal	29	31,5	60,5	4.790	5.210
Yanbaksa	26,5	20	46,5	7.720	11.320
Zargidi	19,5	18,5	38	10.600	14.400
Toplam	2.274,375	1.873	4.147,375	507.510,5	560.416

Resim: 1- Bayburd (1869)
(Th.Deyrolle'den)

Resim: 2- Bayburd Çarşısı
(Th.Deyrolle'den)

Bayburd

**Resim: 3- XIX. Yüzyılda Bayburd
(Charles Texier**

Bayburd

Resim- 4- Texier' de Bayburd Gravürü

Resim: 5- Bayburd Kalesi'nden Bir Görünüş

Resim: 6- Kale Surlarından Bir Görünüş

Resim: 7- Kaleden Çoruh Nehri ve Şehrin Görünüşü

Resim: 8- Kaleden Süleymaniye Camii ve Kaleardı Mahallesi'nin Görünüşü

Resim: 9- Pulur Köyü Ferruhşad Bey Camii

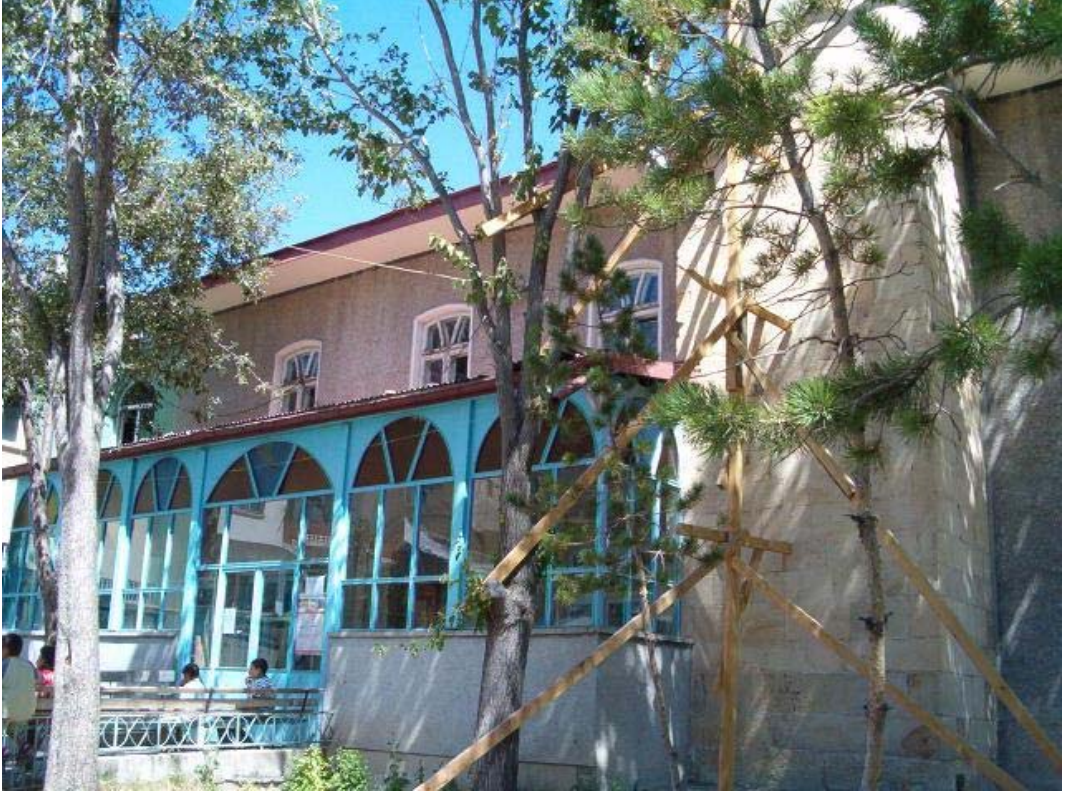
Resim: 10- Pulur Ferruhşad Bey Vakfı İmareti Kitabesi

Resim: 11- Sinür Köyü (Çayır yolu) Kutlu Bey Camii

Resim: 12- Hınzeverek Köyü (Çatalçeşme) Camii

Resim- 13- Şingâh Mahallesiinde Ketenci Camii

Resim: 14- Yakup Abdal Türbesi

Resim: 15- Sinür Köyü Kutlu Bey Türbesi

Resim: 16- Akşar Köyü (Balahor) Korgan Köprüsü

Resim: 17- Işıkova Köyündeki (Cenci) Bezirhanenin Bezirtaşı Kalıntısı

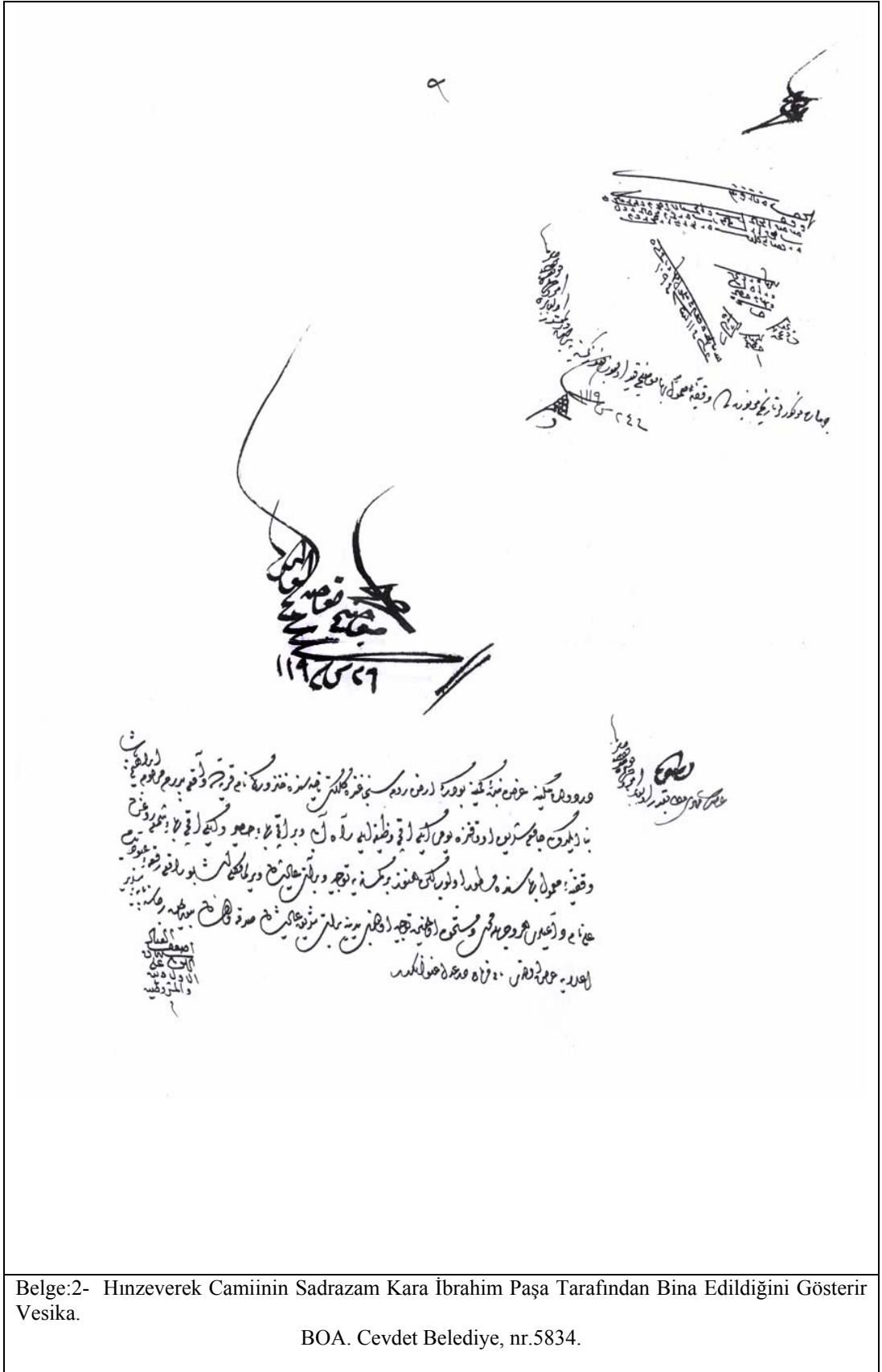
Resim: 18- Işıkova Köyündeki (Cenci) Bezirhanenin Bezirtaşı Kalıntısı

محکم دلائل سے مزین و متنوع ومنفرد موضوعات پر مشتمل مفت آن لائن مکتبہ

[illegible]

Belge:1- Bayburd Sancağının 1888 Yılı Mart'ı İtibariyle Lağvedilmesine Dair Meclis-i Vükelâ Mazbatası.

BOA. MV, nr. 33/20.

[illegible]

طبيب و طبيب	100
مدرسة و طبيب	100
قضاة و طبيب	180
امام مسجد و طبيب	250
صالح سانه زری	540
	600
	740

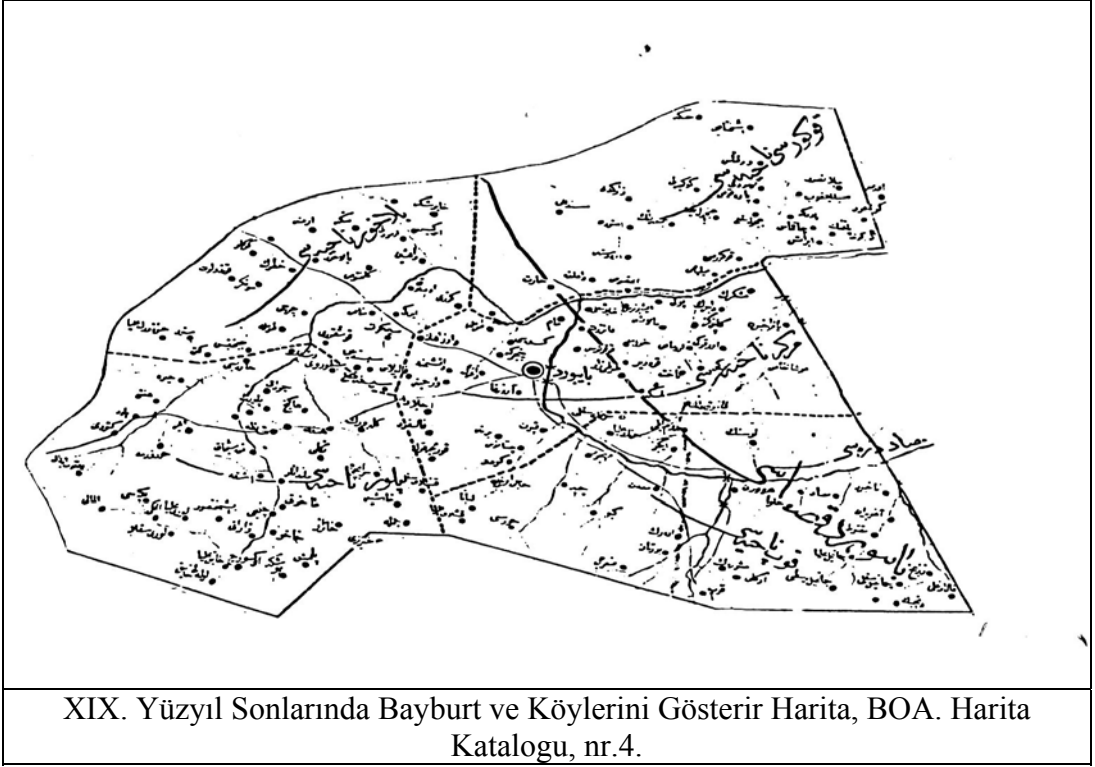
[illegible]

Belge:3- Cenci Köyü Temettüat Defteri Örneği.
BOA. ML. VRD. TMT, nr. 6846.

محمد بن جعفر بن

Handwritten notes in Urdu script, likely a list or index, with various entries and numbers. The text is written in a cursive style, typical of Urdu calligraphy. The entries are organized into columns and rows, with some entries numbered (e.g., 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100). The notes are written on a piece of paper that appears to be a page from a book or a document, with some text written in the margins. The handwriting is in a cursive style, typical of Urdu calligraphy. The entries are organized into columns and rows, with some entries numbered (e.g., 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100). The notes are written on a piece of paper that appears to be a page from a book or a document, with some text written in the margins.

BOA. D.CRD., nr.40385.

ÖZGEÇMİŞ

1976 yılında Bayburt'un Işıkköy Köyü'nde doğdu. İlk ve orta öğrenimini Bayburt'ta tamamladıktan sonra 1993'de Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümüne girdi. 1997 yılında bölümü birincilikle bitirdikten sonra Yakınçağ Tarihi Anabilim dalında Yüksek Lisans'a ve aynı yıl Kayseri'nin Yeşilhisar İlçesinde Tarih öğretmeni olarak memuriyet hayatına başladı. 1998'de Erzurum'un Pasinler İlçesi 13 Mart İlköğretim Okuluna atandı ve burada dört yıl görev yaptı. 2002 yılında Erzurum merkez Maksut Efendi ilköğretim okulunda görevliyken, Yakınçağ Tarihi Anabilim dalına Araştırma Görevlisi olarak girdi. Halen aynı bölümde görevine devam etmekte olup, evli ve iki çocuk babasıdır.